

Ady Lajosné, Kaizler Anna menyasszony korában

Hunyady felvétele, Nagykároly

AZ ISMERETLEN ADY

AKIRÓL AZ ÉRMINDSZENTI
LEVELESLÁDA BESZÉL

KÖZLI
ADY LAJOSNÉ

BÉTA IRODALMI RT KIADÁSA

Felelős kiadó: Juhász "Vilmos.

424980. — Athenaeum, Budapest.

Felelős: Kárpáti Antal igazgató.

AZ ADY PORTÁN

SÉTA BÖLCSŐ-HELYE KÖRÜL

Már kislány koromban hallottam az Ady-fiúkról, Endréről és Lajosról. Ők Érmindszenten laktak, mi tőlük négy kilométernyire, Érszentkirályon. Az ő apjuk is gazdálkodott, az enyém is. Apámat Kaizler Lászlónak hívták, s ez ugyan — hangzásra — német név. De apám ősei már a XVI. században telepedtek le Magyarországon s a magyar földdel való viaskodás, a magyar bor, búza ereje, maga az élet itt az Érmelléken régesrégén ízig-vérig szilágyságiakká, idegyökerezett birtokos-nemesekké gyúrta a Kaizleket. Anyám, Jakó Ilona, pedig éppenséggel ősi magyar család leszármazottja, amit hármassal előneve is bizonyít * szalárdi, félegyházi és farnazi Jakó-lány volt, ki a szomszédos Szatmárból — ő is birtokról, gazdálkodásból — került apámhoz Szentkirályra.

Ezt azért mondtam el, értessem: a mi portánkon ugyanazon a magvas tisztaságú szilágysági nyelven beszélnek s ami a mi vidékünkön ezzel együtt jár, ugyanazt a kárologáspáros Kálvin-hitet vallják, mint valamikor az Adyéknél. Ez pedig azt is jelenti, hogy életfelfogásban, gondolkodásban, régi eszményekhez való ragaszkodásban — nagyjából — az ő portájuk, s a mienk igen kevésbé különbözött. Csak éppen múlt tekintetében tettek túl rajtunk, hiszen tudott dolog, hogy ők a XIII. századig vezették vissza családfájukat. Sőt lelkes, ifjú Ady-sarjak valamikor, túlzó romantikával, egyenesen Ond vezértől próbálták származtatni magukat ... (Udvaros — feketeszemű diákok voltak ezek az ábrándosak, kik csodálatosan, mind Endre fajtájára ütöttek

s akik Barla diákok is, a szívesen vállalt őst, kezére játszották Adynak.)

Az imént, mikor házunkról beszéltem, ezt a szót használtam, hogy *porta*. Nem véletlenül és egyénien mondom így. Itt mifelénk, a Szilágyságban, minden nemesembernek, ki faluban vagy falu közelségében lakik s kinek élete éppoly kemény és dolgos, mint köröskörül a többi kis- és nagygazdáé, éppen csak portája van. Másfelé ezt a gyakran apáról-fiúra változatlanul szállt, néha korszerűen átépített családi fészket már kúriának vagy — egy kis nagyzolással — kastélynak nevezik. Nálunk nem. A Szilágyság történelmi neveinek — ahogyan Ady Lajos mondja: «folytonos harcokban lecsúszott, szegényen is büszke, hétszilvafás nemesseinek» — éppen csak portájuk van.

Sok-sok helyen a porta maga még áll, azonban élet nincsen már benne, ablakai megvakultak, szél cibálja a ház eresztét, eső veri le vakolatát. Áll üresen — eléggé jellegzetes szilágysági látvány ez manapság — mert lakói elköltöztek oda, hol jobban boldogulnak. Városba vagy örök nyugvóhelyre, ki ahogyan bírta a küzdelmet.

Másutt másként vonja a porta magára a szemet. Például oly módon, hogy nádfedeles, ellenben tornácának finomrajzú oszlopsora — előkelősége egyszerűségével — ugyanakkor tisztára megmutatja, hogy ebben a földi formájában már másfélszázada áll. (Az ilyen rajzú homlokzatokat nevezik a műtörténészek »neoklasszikusok«-nak — amiről a porta gazdájának, természetesen a leghalványabb sejtelve sincs.)

Ha azután belépsz ilyen módosabbnak maradt, tekintetes földbirtokos családhoz, (a nemesember, kit az állami ranglétra, újabb időkben nem tett meg kifejezetten nagyságossá vagy méltóságossá, itt sohasem címezteti magát másként, mint tekintetesnek; hiszen a fejedelme volt egykor nagyságos!) mondom, ha belépsz hozzá, egyik ajtó felett valószínűleg megpillantod a négy-9tszázéves, kétféle családi címert, az apai és anyai ágról maradtat. Köröskörül azonban többnyire meglep a berendezés egyszerű volta, a szegénység vagy éppenséggel csak a lemondó életre valló igénytelenség.

A tekintetes földbirtokosék lelkében, kedélyében ugyanis ezen a tájon nem lakik öröm, (ha csak kivételesen nem) nem díszítik fel — még módjuk szerint sem — lakásukat s ezért a lakás csak ritkán sugározza lakói szeretetét, lényük

melegét. A kietlenség üli meg ezeket a szomorú, földszagú, nem is túlvilágos falusi szobákat, amelyeket rég teleraktak vásári puhafabútorral, időtnemálló olcsó berendezéssel.

Van úgy azonban, hogy mégis szemedbeötlik itt-ott valami régiség, netán háromszázéves tölgyfaasztal, vagy igazi-rokoko mahagóni fiókosszekrény. Az a benyomásod, hogy szinte véletlenül vészelte át az időket, — viszont annál megbízhatóbb emlékeztető, mennyi őse, sőt nagyúr-őse volt a ház mai, puritán megjelenésű gazdájának.

Vak tükröt pillantsz meg, például, ereklyéértékű barokkerettel — az erdélyi iparművészet emlékezetes példányát. Másutt a hadbainduló Petőfit látod meg rézkarcon, a költővel egykorú kiadványt, ilyen emléklapot még nem láttál, a Petőfi-háznak, nyilván, nincsen meg — keltezése a szabadságharc leverésének gyászos esztendeje, a rézmetsző jegyzése ott az avult papíron. Elámulsz, gazdái mennyire tudatosság nélkül őrzik a múzeumba illő ereklyét — nem nagyobb, de nem is kisebb műlthúséggel, mint, például, a kürtöskalács sütőbunkóját, melynek parázonforgó körtefája akkor süti meg manapság is legaranyszínűbbre kalácsukat, ha »szépanyám« korától félig már szénné égett.

Amit pedig itt elmondogattam, az éppúgy ráillik az én szülőfalum földbirtokosvilágára, mint Ady Endrére s annyira máséra ott, a mi érmelléki pátriánkban.

De hadd menjek ki házaink légköréből a szabadhatárba, hogy — amennyire lehet — ott is érezhessem, milyen Ady Endre szülőföldje, milyen volt akkor, amikor még ő élt és milyen még ma is. Mert hiszen örök vonásaiban nem változott.

Mindenekelőtt meg kell mondjam, amit nem közös szülőföldünk elfogult szeretete mondat velem, hanem ellep kezően, az évek múlásával az eltávolodás lehiggadása tanított meg reá: Ady Endrét nem lehet teljesen megismerni, ha az ember nem járt szülőföldjén. Mi több, ha nem élt Mindszenten s az Érmelléken egyideig legalább. Ha nem lélekzette be ezt a sajátságos levegőt, testi és lelki értelemben. A városi Ady Endre csak egy része Adynak. A másik része az, mely idetartozik. Es a nem idevaló ember csak úgy kaphat teljes képet, látomást Adyról, ha a gyökeret is meglátja, melyből kinőtt, a tövet, melyből kiterébélyesedett. Csak az ő falujának életén át fogja majd fel maradék nélkül Ady kettősségét, mellyel szerette is az életet, de kívánta is

a halált. Úrvoltát, de egyben kisemmizett ember érzékenységet és önérzetét. Imádatát faluja iránt, de egyben hadüzenetét is faluja — a falu! — szűkkeblőségének, röghözkötöttségének, kicsinyes mértékének, korlátainak.

Ehhez azonban nem szabad elfelejteni 3 ő valóban tisztán látta, hogy mindaz a »gonosz«, mely »rajta van« faluján, nem ennek a néhány száz szegény léleknek bűne, hibája, mulasztása — de annál inkább azoké a hatalmaké és erőké, melyek a faluját ilyenre tették, hogy ne csak az emberiséget, hanem a természetet is felelőssé tegyem.

Mert jut itt felelősség bőven mindenkire! Olyan vidék ez, hogy itt még a természet mostohaságán is sokban, nagyon sokban már régen lehetett volna segíteni, ha az emberek kellő helyen, kellő jóakarattal, igyekeztek volna az Érmelléknek segítőkezet nyújtani.

De mielőtt ezt megmagyaráznám, külsőleg szeretném láttatni Mindszentet.

A terelő puli felé

Vegyük elő a térképet: itt fekszik a Szilágyság érmelléki területén, tehát nem Erdélyben — ahogyan annyian hiszik tévesen — hanem a Partiumban, vagyis a Részekben, amely név az »Erdélyhez csatolt Részek«-et jelölte, de a valóságban ez a határvidék a politikai élet hullámszerűsége szerint hol Erdélyhez, hol mégis az anyaországhoz számított. 1877 óta azután — s ez véletlenül épp Ady Endre szülő éve — a Partiumot megszakítás nélkül Erdélyhez csatoltnak tekintették.

Lássuk csak a térképen Szilágy megye körvonalát. Az északi csücske közül a nyugatban Érmindszent fekszik, a vármegye szatmári szélén, Tasnád körzetében (a népes hetivásárookra a mindszeni nép odajár) Érkávás, Királydaróc és Csög nevű falvak háromszögében, hogy a negyediket, a legközelebb fekvőt, Érszentkirályt, az én falumat, ebben a felsorolásban már ne is említsem. A város, amelyet leghamarabb el lehet érni Érmindszentről, nem Zilah, a megyei székhely, amely már a Belsőszilágyságban fekszik, erdős, kanyargós dombvidéken, de a szomszédos Szatmár-megye volt székhelye, a Károlyi grófok névadó pátériája, Nagykároly. Nagykároly, hová Adyék fogaton jártak be legtöbbször, orvoshoz, patikába, vasúti állomásra, jobb

fűszerárúért s hasonlóért... az első város, hol Ady Endre iskolába járt: a négy alsó gimnáziumban ott volt a kisfiú a kegyesrendiek növendéke.

De vissza a térképhez. Mert én, Ady földije s az utolsó közelálló, ki mindezt még elmondhatom róla s kötelességemnek tartom is, hogy elmondjam (a többi kortárs mind csak *városi arcát* látta) — az ő földjéről szeretnék még egyet-mást megértetni. Ahogy nézegetjük a térképet, azt is megállapíthatjuk, hogy Szilágy nyugati széle határos Biharral. Fenn, északnyugaton, az Érmeiléken, egyenest *egydarab* föld vele, vagyis a nagy magyar Alföld keleti peremének szerves alkatrésze.

Szilágy megye általában az ő sajátos körvonaláival engem mindig bozontosszörű kis pulira emlékeztetett, amely hűségesen fordul — gondos pásztorkutya — az ő megőrzendő Alföldje felé. Az Érmellék maga, a nagy síkság utolsó nyúlványa, — Ady földje — térképalakjában pedig olyan, mint a legkülönb magyar kutya, a terelő puli feje. Érmindszentet, éppen Érmindszentet — ezzel a kis elképzeléssel a szem és a fül táján kell keresnünk, az agy magasságában, hol a kutyahúség ösztöncikázásai születnek.

Vájjon jelképes ez Adya?

Így hiszem.

De hogy most már fantáziamentesen beszéljek: az Érmellék, a nyúlvány, a mesgye, a nagy magyar Alföld mostohagyerméke. Neki már nem osztottak istenáldotta termőföldet, olyat, mely az aranybúzáat valósággal magától termi meg.

Az Érmellék keleti-délkeleti határa szélén, széles karéjban, már ott húzódnak a hegyek —

»Nagy messziről ködölt a Bükk...«

— talaja már szikes-agyagos, gazdanyelven félig kötött, meglehetősen sovány föld, amelynek sokat kell adni, hogy valamit is visszaadjon. A gazda itt nem akkor vet, amikor vetni kell, hanem akkor, amikor lehet. Az Ér is — »a mi folyónk« — voltaképp, »pocsolyás víz, sás, káka lakják« és füzek, rekettyék jelzik, iszapos medre merre vész el s merre bukkan elő kaszálókon, kiszolgáltatott árterületeken át. Ez a dicső árok pedig nem egyszer »száraz, szomorú és repedt«, természetesen olyankor, amikor a gazda éltetadó esőért imádkozik.

Máskor vad esőzések vagy csak túlhosszantartó szemergelés után — amikor a nap szárogatása minden szem gabonának kellene — őrzöngő nagyzási hóhortban megduzzad ez a jelentéktelen patak, ontja magából a tengernyi vizet, mert a Krasznán túl, a Berettyó is mind beléje hordja fölöslegét. Ilyenkor előtti — merre csak ellát a szem, a láthatár végéig — a kenyértermő földeket, szétteregeti szivárványos békanyálát a gyümölcsfák lába köré s ott poshad a konyhavetemény feje fölött, míg csak ki nem sorvad a gyümölcs, meg nem semmisülnek a kis igyekvő konyhakertek, és falatnyi sem marad az esztendei kenyérből.

Nagy sora van annak, míg itt valaki meg tud élni a földből.

Amint pedig megered az őszi eső — ó pedig be állandó szokott az errefelé lenni! — az Érmellék télen-nyáron kátyús szekér- és gyalogútjai egyszerűen járhatatlanokká válnak tél derekáig, amikor is csak a leesett hó teszi lehetővé a szánközlekedést. De addig feneketlen sár lepi el hónapokra az utakat, cuppogó, agyagos, rosszindulatú sár, amelyben tengelyig megmerül a szekér. Az olvadás azután, a szép tavasz, ugyanezzel a sártengerrel köszönt az emberekre. Meg is szűnik ilyenkor minden elodázható forgalom, úgyszólván hónapokra, az egész vidéken a kisgazdacsaládok begubózzák magukat nádfedelű viskóikba s az utcán át is csak pallójáratokon lehet ide-oda elcsúszkálniok a falusiaknak. Télen, amíg nem hullott le elegendő hó, a fagyott göröngy, nyáron a megszikkadt szekér- és jószágpatanyom rázza ki a fogatonjárók lelkét. Csak úgy aratás idején, mire a hepehupa már elporlik a megélénkült forgalom nyomsúlya alatt, akkor lehet ezekre az utakra féderes kocsival, hintóval rámerészkedni. Mert addig bizony maga a rúgó, a féder törik el.

Igaz, hogy hetvenkét kilométernyi műút megmenthette volna ősidőktől ezt a vidéket. Lehetőbbé, olcsóbbá tette volna a szállítást, érdemessé a gazdának, hogy küzdjön, fáradjon, termeljen. De ez a vidék sohasem kapta meg a műutat, aminthogy az Ér árterületeinek szabályozását sem tudta sohasem elérni.

A lakosság minden rétegének kedve, kedélye, arculata ehhez a mostohasorshoz igazodott. Bár minden emberben — ki még nem készült fel a halálra — él az alapvető hit, hogy a holnap jobb lesz, mint a tegnap és a ma, de a szilágysági Érmellék magyarja, ki a századok során annyit szenvedett,

már túlon túl megérett erre a soha még nem adódott jobb-sorsra. Az ő életbevetett reménysége már csak igen kis lánggal virraszt. Pedig ismerni kell, hogy a megoszló nyelvű lakosság keretén belül ez a mi népünk milyen színmagyar fajta. Büszkén mondom: az én szűkebb hazámban beszélnek a legtisztább, legősibb, gazdag és viruló, színes-magyar nyelvet!

Hogy jellemezzem ezt a népet: az érmelléki falvakban jobbágyivadékok, nemnemes magyar embert úgyszólván nem találhatsz. Belépsz olyan házba, amelyet dehogy is nézel nemesi hajléknak, hanem azt gondolod, hogy ott ugyancsak földhözragadt-szegény parasztember lakik. Csak az ragadja meg mégis figyelmedet, mikor a háromsejtű kis ház bensejében körül nézel, hogy ilyen szegényes parasztszobát talán soha nem is láttál, ilyen csinnélkülit, amely a nagyváros kültelkének bérkaszányanyomorát idézi. Az Alföldön, a Dunántúlon, Duna-Tisza közén, palócvidéken, a Csallóközön és maga Erdély sokféle tájain az ilyen bogárhátú kis házakban valami szép és kedves tárgy mégis csak akad és pihenteti a szemedet. Faragott vagy festett bútor, egy-egy terítő, ágyhuzat, függöny vagy miegymás — a szövőszék és a tű fehérnép-remekai — hogy a fiókokban, menyasszonyládákban rejlő helyi viselet kincseiről ne is beszéljünk. És ha egyéb nem volna, akkor még mindig akad valamiféle régi tányér, tükörkeret, kendő, törülköző, szuszék, falitéka, tálas vagy fogas, amely megakasztja a szemed, mert szép, játékos, gyermekded és gyönyörködtető, hiszen sokszázad magyar álma öltött benne formát vagy virágoztatta ki rajta a rózsát és kakast, kalászt és galambot, az egyszerű élet ösörömeinek jelbeszédét. Jelül annak, hogy aki faragta, szötte, festette, elgondolta, álmolta: élni, gyarapodni, boldogulni szeretne. Épúgy, mint a népmesében, ahol mindig a legkisebb fiú — a társadalmi rendek legalsaja és leggyöngébbike — diadalmaskodik minden vasorrúbában és sárkányon, sőt még a király orra elől is ő szereti el Tündérszép Ilonát, mert okos, jóságos, becsületes és bátor, s ami ennél is több, hisz a küldetésében. A nép a legkisebb, a gyenge-zsenge fiú képébe mindig önmagát álmodja — joggal! — és a mesében mindig kiosztja neki a bérek bérét, sikert és boldogságot. A népművészet épp ennél a természeténél fogva végeredményben nem is szomorú — bár gyakran kesernyés — megnyilatkozás, mindig megvan benne

az élet szerelme, mindenen túl a boldogulás hite. (Kivétel, természetesen, csak egyes költészeti műfaj, például a balladaszerű.)

Ez az, ami *nincs meg* a szilágysági falvak magyar népében. *Nép* lett, mert nincstelensége vagy csupán két tizenöt hold sovány földje azzá tette. Ő már nem tekintetes földbirtokos, mert az valahol a száz holdaknál kezdődik. Földmennyiség kell a tekintetességhez is! De azért mégsem paraszt ő, dehogy is, mert nem jobbágyivadék. Ő nemesember, ha elárvult otthonában a kutyabőr már nem is lóg keretben a falon, mert ez a büszkélkedés csak a jobban boldoguló tekintetes urakat illeti meg. Ellenben az ősi címer, többnyire apai és anyai, azért ott lapul meg a rossz, vásári »kaszli« alján, csomó irat, okmány, kiváltságlevél és egyéb szétmálló, többszázados örökséggel amelynek tetejéről már csak egyetlen hasznavehető írás forog kézen és éppen vásárnapokon: az ősoktól örökölt biblia. Az a régies nyelvű és kezdetleges szedésű könyv, amely — nemegyszer — még a tizenhatodik században látott napvilágot. Ezt viszik vásárnaponként a fekete fejkendős, idős asszonyok vagy reszketőkezű öregek összeharangozáskor a templomba, mert egészen bizonyos, hogy ebből jobban lehet az Úrhoz fohászolni. Dicsérni az Urat. Es imádkozni. Miért? Boldogulásért? Istenem, ki hisz már ebben, mikor mindig csak nehezebb idők jönnek. Hogy a kis unokákra, az ártatlanokra, valamikor még jobb napok virradnak? Talán, ha idejekorán elkerülnek a városba. Ha van ilyen szerencsájük. De itt élni, gazdának lenni, télen át krumplin, hagymán, kenyéren élni, szűkösen — és az is csak jussom!... ellenben soha, soha ne legyen öröm és derülés az évek során, hát élet ez?

Olyan szép, magyar és becsületes arcokból árad az ilyen nehéz szavakkal együtt szomorúság. Több ennél is: a gyógyíthatatlan helyzet reménytelensége. Olyan szépen hangzó tiszta magyar név felel meg ennek a szabályos vonású, bánatos arcnak és — ha viselőjét megkérdezzük — két-három előnév is akaszkodik eléje. A kéz kicsiny — ha kérges is a nehéz munkától — s most nőről van szó — a láb formás és ívelt, amikor a hosszú, ráncbatett fekete szoknya alól kivillan a sárban-hóban hordott csizma.

Mert népviseletről csak ennyiben lehet szó ennél a népnél, amely parasztivá azért sohasem lett: télen-nyáron fekete, legjobb esetben nyáron sötétkék aprópettyes »réklu

a hosszú, ráncos, kötényes szoknya felett, az áll alatt csokorba kötött fekete fejkendő. Ez is csak az idősebb asszonyokon, akik tartják még a hagyományt. A lányok, menyecskék nyomorúságos kis pongyolákat öltenek, afféle külvárosi gyárilányos készárút, kartont, meg silány flanelt, nagyvirágosat, rikitót, agyonmosottat, minthogy abba a szabásba kell a legkevesebb anyag. Annak elég két-három méter is, nem úgy, mint az anyja-nagyanyja hordta berakott szoknyának.

A férfinép nyáron és ünnepen, amikor pantallós, szakasztott olyan, mint a városi szegényréteg. Munkához és télen térdnadrágos és csizmás, de akkor is szegényes városi módra...

Ilyenformán: se népviselet, se népszokás, se rigmus, sem ősi nóta, se dáridó, se pántlika, se rozmaring. Semmiféle önámító, órákra boldogító *játék* ezen a vidéken.

A Partiumnak ehhez túlnehéz sorsa volt. Terület-mesgye anyaország és Erdély között: a honfoglalás óta túlsók harc dúlta fel, túlsók vér áztatta, túlsók rablóhorda fosztotta ki. És mert harcolt népe vitézül és magyarul, egyetlen kárpótlásul ezért osztották rá a jutalmas nemességet.

Csak épp módja nem volt hozzá, hogy rangján maradjon és csúszott mind lejjebb az idővel. De hogy *úr* volt, nem felejtí s hogy paraszttá mégse vált: minden csepp vére tudja. Keserűség a sorsa és a könnyű vigasztalódást elutasítja. A nép örömeinek ösztönös lobogása őbenne nem él és nem élhet.

Lehet, hogy a szilágysági ember életének már kell is ez a bánat, ez a teher a vállán. Ez a szívós kitartás magyarsága s hite mellett (nyugvás és jutalom nélkül), melyet üldöztetések alatt szokott meg. Lehet, hogy e megpróbáltatások nélkül az én népem — Ady Endre népe már nem is volna ilyen magyar.

Annyi bizonyos, ezt a népet látta maga körül szülőföldjén. Belőle való. Ebből nőtt ki. A bánatot, teherhordás érzését ő is örökölte s a könnyű vigasztalódást ő is mindig félretolta. Ha ő vigasztalódott — mert vigasztalódnia *kell* — annak nagyon nagy ára volt. Ellenben nem véletlen, hogy a népies dal, a falu ihaj-csuhaj tánca, kendőlobogtatása: sehol sem kapott áttételt, tükrözést költészetében.

Még egyet szeretnék a szilágyságiakról feljegyezni: a beszéd, amely önáluk felhangzik, tisztos és illemtudó, úri formákat ösztönösen betartó, mint azé, ki születésével együtt kapta ezt ajándékba.

Csak éppen hirtelen lobbanó haragjukban nem szabad őket meglepni. Mert átkozódní — azt jól tud a szilágysági. Az is örökség. A fajta küzdelmei, megalázó élményei megtanították gyűlöletre, amelyet elfojt, de amely kitör, kiharsog, kicikázik belőle, amint valami nagy indulatra gerjeszti vagy a rendesnél is elkészerítőbben csap le rá.

Ki ne emlékeznék, mily jól tud Ady is átkozódní — versben? Az életben, ő, a művelt és városiasán fegyelmezett, ezt már másképen vezette le. De a versben, ott, ahol mélyebben őszinte, ahol az az őszintesége is kibuggyan, mely gyökereiben fajjal és szülőfölddel nőtt össze, ott, bizony, ez a jellegzetes szilágysági harag is, kimennydörög belőle:

»... Átkozott legyen az,
Aki helyemre áll majd,
Ínyére méreg hulljon,
Két szeme megvakuljon.
Álljon el a szíve,
Süketen tétovázzon,
S ha tud majd asszonyt lelni,
Ne tudja megölelni. . .«

Ki kívánt még másnak ilyen borzalmast költőtársai közül? Még a nagyszzenvedélyű Vörösmarty sem. Az elátkozást ilyen formájában még az sem ismerte.

*
* *

Ezen a vidéken — folytatom más oldalról Érmindszent jellemzését — »magyar templom«-nak a reformátust mondják, mert a katolikus a »sváboké«, a görögkeleti meg, természetesen, az »oláhoké.« Ezzel a három templommal azonban nincs a falunak ezer lakosa; kilencszázat számláltak ott legutóbb is s ugyanennyit, amikor Ady Endre még élt. Postája nincs, postaügynöksége néha volt, néha nem, jelenleg, például, Érkávás Mindszent utolsó postája. A falu képe nagyon szegényes, még szegényesebb, mint Érszentkirályé, amely egyébként ezerötszáz lelkével majdnem mégegyszer

akkora. Mindszenten mintha még jobban elszegényedett, lecsúszott volna a nemesség, amely a lakosság nyolcvan százaléka ... Egy ipszilonos Balázs postás volt, egy Újváry sírásó — egyébként mindkettő Ady-rokon — és így tovább.

Gazdag földesura már egy sincs Mindszentnek. Akinek a múlt században még volt jó néhány száz holdja, annak a kettőnek-háromnak ma már jóformán csak az emléke él. Egyetlen tekintetes földbirtokosasszony gazdálkodik még ott iráti és zentkirályi Balássy Júlia. Ki tudja, meddig bírja ott ő is a magánosságot s a küzdelmet? Asszony-létére szépnapon elvonul valamelyik szomszédos kisvárosba s mint a nyugdíjas, ő is megpihen. Az ősi porta pedig az egykori nagybirtok szélén, a falu felső végében vagy idegen kézre kerül vagy pusztán fog állani... Mert ember legyen a talpán, aki a mindszeinti elhagyatottságot kibírja. Orvosa nincs, körorvosa a szomszédos nagyobb községben, patikája, természetesen, szintén nincsen, éppen csak szövetkezeti boltja — de a temetője, az szép.

Szép, mert magasfüves kaszáló bársonya alá bújtak el ott a hantok, néhány hatalmas régi fa veti rá itt-ott árnyékát, semmi elkerítés, szabad és végtelen határ. Gyerekek játszadoznak a sírok között, valamikor az Ady-gyermekek is, vasárnap délután pedig visszhangos szórakozóhellyé lesz: a serdülő fiatalság hancúrozik ott. Sétatér, »korzó«, templomkörüli pados vagy legalább is virágos térség nincsen. A sírdombokra ülnek hát és heverednek, ott csókolóznak a szerelmesek, nevetnek, dudorásznak, ujjonganak. Ezek a nagyon fiatalok tudnak még vidámak lenni, őket még nem törte meg az életük, sőt, egyenesen azt kívánja tőlük, hogy kívánatosnak lássák.

Szép ez, az érmelléki temetőben, hogy az élet harsog ott, talán csak ott. A vésettbetűs fejfák — kopjafák — nem tiltakoznak. Itt vége a falunak, nincs sehol komorság, csak zavartalan természet. Az szövi tovább örök munkáját.

Szép márvány- és köemléke Mindszenten csak néhány falubeli tekintélynek van: ezek között Kabay Gábornak, Ady Lőrincné nevelőapjának s egyben örökhagyó nagybátyjának (az árvaleány negyven holdat tőle kapott hozományul) s vele egy sírban nyugszik Ady Lőrincék elsőszülött gyermeke, az egyéves korában elhunyt Ilonka. Természetesen, apám hantját is köemlék jelzi. Olyannak akarta anyám, hogy az ő egyéniségét fejezze ki. Termésköve csiszo-

latlan, érdesfelületű, de maga az anyag nemes s a cserfakoszorú rajta az erőt, a küzdelemben való helytállást jelképezi.

Annyira szabad természet őrzi hamvaikat, a dús kaszáló — kétségtelen — oly sietve vette maradványaikat, mintha soha nem is tartoztak volna máshová, csak abba, ami legősibb, az ásvány- és növényvilágba, hogy nekem az az érzésem, ha apánk, Ady Lőrinc, ezt valahonnan figyelgeti, csak szeretni tudja ezt a pihenést. Az ő örökhelye: az ő földje.

Adyék lakóháza közel van a temetőhöz. A »Közel a temetőhöz« című Ady-vers, bizony, nem csak képletes:

*»... Egy ablaka lesz a szobámnak
És arcomon ezer redő
S száz lépésre a temető.
Kis temető a falu alján,
Olyan szelíd, s mégis merész:
Holdas éjjen szemembe néz...«*

Érthető ebből, hogy Adyék háza a falu szélén van, mögötte hosszú földsávként a hozzátartozó kert, amely búza- és gabonátáblákon, (a rozstot nevezik nálunk gabonának) dohányföldeken s kaszálókon át, a Bence-lankán túl, »taggá« terebélyesedik. így meg a birtoknak tanyarészét nevezik mifelénk, hol a gazdasági épületek állnak s ahol a munka központja van.

Ez az egész terjeszkedés Mindszent északkeleti határán vonul. Az Ady-ház arca pedig nyugatnak fordul, délutáni napot kap s előtte otthúzódik a Nagykárolyba vivő megyei út. Kert övezi — erről lejjebb szólok — de most még hadd mondjam: jellegére egészen sík föld, ami körülveszi, annyira alföld, hogy néha, forró nyári napon, Mindszent határa még délibábot is tükröz. Láttam ott már nemegyszer, Szentkirályból jövet dűlőúton, csodálatos díszletül, különös kékvizet és még különösebb fákat, mintha ott egyszerre délővi világ szökkenne ki a talajból. Riviéravízió... Valami Ady Endre későbbi azúrálmaiból.

Pedig be magyar vidék ez, be keménykötésű, friss lehellétű, jószagú. A nagy árterületek nagy kaszálókat termettek, a kaszálók telistele ezernyi vadvirággal. Van itt — illatüzenet jön róla! — »pallag«-rózsa, fodormenta, бүк-

kőny, bazsalikom, rezeda, vadszékfű, borvirág. Szikfűnek nevezik errefelé a kamillát s ez a szikes tulajra sok helyütt fehér szőnyeget borít üdőbbé, nyugtatóbbá teszi ez a balsamos levegőt. (Csak a gazdának nem örvendetes látvány, mert szegénységet jelent; ahol szikfű nő, ott nem terem búza.)

Az ember csak áll, áll ott a mi határunkban, nézi az Ér szalagját, az Alföld eget, távoli templomtornyokat, a láthatár szélén a Tuhutum-hágta Meszest, a somlyai Magurát, a szilágysági Bükköt, a máramarosi hegyeket. Most már nem érzi a falu bánatát sem, megtelik csenddel, szeretettel, odatartozással, vigasszal. Mi minden sűrűsödik össze ebben az érzésben, amellyel az ember odatapad szülőföldjéhez. Nemcsak a múlt bukkan fel benne, ősök hagyatéka, akik egytől-egyig itt éltek, itt haltak, de az a biztonság és megnyugvás is, hogy az ember, míg él, más, mint szilágysági nem lehet. Ezt a sorsot, bélyeget — mondjam-e? — kitüntetéset, viszi majd az ember sírig, ha akarja, ha nem. Ez faj és verség dolga. Több ez az odafogadkozás, mint a holtomiglan a pap előtt. Mélyebben ér le, magasabbra nő fel.

Pontosan így érezte ő is át szülőföldjét:

*»... Titkos hálót értem szőtte
S hogyha leborulok előtte,
Bűneim elfelejti.*

*Vagyok tékozló és eretnek,
De ott engem szánnak, szeretnek. -
Engem az én falum vár..!*

*Csicsijgat csittit, csókol, altató,
S szent, békés falusi hatalmak
Ülnek majd a szívemre.*

*S mint kit az édesanyja vert meg,
Kisírt, szegény, elfáradt gyermek,
Úgy alszom el örökre.*

Nem, ez nem a városi arca, sem a váradi, sem a párisi, sem a pesti. De még a csúcsai sem.

Ez az arc Mindszent felé fordult, neki szólt, az övé, így telt meg azzal a szerelemmel, mely legmélyebb, legigazabb volt Adyban.

A mindszenti ház

Ezen a nyáron, mikor itt, Szentkirályon, igyekszem sorjában elmondani Ady Endréről szóló emlékeimet — rokonai szemem talán tudott olyat is meglátni rajta, ami a kívüllálók tudomását kiegészíti róla — ezen a nyáron jöttem először haza úgy, az ő halála óta, hogy nem kellett a ránk-mért idegen határt átlépnem, ő a halálával — tudott dolog — nem várta be az elszakítást. Mintha előre érezte volna szíve, hogy ezt a csapást amúgy sem bírná el. Három hónappal az elszakítás előtt pihent el. Hogy pedig erre is emlékezzek: hat hónappal a háború kitörése előtt, 1914 február i-én »Elmenni távolra, pusztulni« című versében megsiratta földjét, mint a távolbalátó, ki eszével nem fogja fel, mily szörnyűséget lát:

*»Öreg Szilágyság, öreg a fiad,
Nagy -pusztulásod hiába hivat,
Pusztul itt minden, nem te egyedül
S én elmegyek Távolra pusztulni
Fiadul, kezesül.*

*Méla szépséged, hol neveigetett,
Nem mehet el beteghez a beteg
S nem ámulhat el híres tájakon,
Hisz szomorúságra változtál el,
Seb lettél: fáj nagyon.*

*Fáj a közelség: messzire megyek
S az ősi Tuhutum-hágta hegyek
Felejtődjenek, halványodjanak . . .«*

Mivel én is egész szívemmel a Szilágyság leánya vagyok, azt hittem: azzal, hogy Mindszent újból magyarrá lett, valamilyen kifejezhetetlen módon, de mégis békésebbnek, megnyugtatóbbnak találom majd a kihalt Ady-portát.

Azonban nem békés az és nem megnyugtató ma sem. Az én érzésemnek legalább is nem az. Még nem az.

Még sokat kell itt elintézni, rendbetenni, s az utókor nevében szeretettel átvenni, amíg azzá lesz, aminek lennie rendeltetett: Ady Endre emlékházává. Az a négytagú család, melynek fészke volt, kihalt. Utolsónak a legfiatalabb,

az én uram ment el. Most megeszi a házat a lakatlanság, elsorvad, kezd porladni, mintha nem sütne rá a nap és nem volna levegője.

Pedig ezen a nyáron is, ahogy átléptem újból küszöbét, én még hallottam hangjukat. Itt a virágos kert, amelynek kapujától jobbra-balra tíz magasranőtt fenyőfa áll őrt — a fenyő mifelénk arra figyelmeztet, hogy itt urak laknak — édesapám faiskolájából kerültek ide Szentkirályról, csemetekorukban — harmincegy éve ennek. Itt balról a lugas, amelyben Ady írta — a telet kivéve — verseit. Még látom, ahogy, ide elhúzódik, láthatatlanná szeretne válni, előtte fröccs, mellett© számlálhatatlan cigarettavég, körülötte füst, csend, semmi. Apám, Ady Lőrinc, künn járt ilyenkor a tagban, anyám tett-vett a konyhán és vigyázott, hogy a nagy fiát senki se zavarja. Mi az urammal elhúzódtunk szobánkba vagy vigyázó léptekkel mentünk hátra a ház mögé, a kert végébe, hogy a szél se vigye a lugas felé hangunkat. Endre búvóhelyéről ha ki-kitekintett, a veranda előtt sok-sok virágra látott, csupa nemes rózsára, Druskira, Nifétoszra, Maréchal Nielre, La Francéra. Azután kék delfiniumra, duplamuskátlira, erősillatú szegfűre, a kedvencére. Anyám virágai voltak ezek, ő maga vetette, palántázta, nyeste, kapálta körül, kötözte, ápolta sok egyéb fontos gazdasági teendője mellett valamennyit — és Bandi szerette, nézte őket, elsétálgatott közöttük, egy-egy különösen szép virágot pedig mindennap tűzött gomblyukába. Ezt dehogyis mulasztotta volna el.

A virágok még itt állanak, kicsit elvadultan ugyan, bár még színessé, meleghangulatúvá teszik ma is a bejáratot — de soha többé nem lesznek olyan épek, büszkék és teljesek, mint anyám keze alatt; A virág megérzi az egyéni szeretetet.

Nehezen forduló kulccsal megnyitom az üveges tornác zöldrefestett ajtaját, (a küszöb téglalépcsője piros, a fal fehér, a tornác faváza zöld) belépek a keskeny-hosszú, veranda jellegű tornácra, a háziak valóban verandának is nevezték. Felhúzom fehér-sárga csíkos lenredőnyét és most mered először rám a lakatlan lakás kietlensége. A veranda falán köröskörül két párhuzamos polc sor húzódik végig: ezek koratavasztól késő őszig tele voltak friss-nyíló nemesmuskátlival. Kisebb asztalokon itt is, ott is finoman kézimunkás terítők fehérlettek, rajtuk vázák virággal, kosárkák gyümölcscsel. Anyám egyénisége meleg és simuló volt, szeretete, hogy szeressék i ilyené tette otthonát is.

Itt a balsarokban szoktunk reggelizni s ebédelni, ha csak öten voltunk, elfértünk. A vacsorát pedig többnyire kinn fogyasztottuk, függőlámpa fénye mellett, a lugasban. A vadszőlőinda eléggé sűrűn beszötte ahhoz, hogy az út felől ne zavarjanak kíváncsi tekintetek.

Viszont, ha többen voltunk, mint akik elfértek lugasba és verandára, ami Adyék vendégszeretete mellett eléggé gyakran megesett, akkor benn terítettek a verandára nyüő nagy lakószoba ebédlőasztalán, az valóságos teremnek illik be.

Egyébként itt állt, ebben a tágas szobában, a bejárattól balra, hosszant a fal mellett, anyámék két ágya, egyik a másik után. A jobbfal mentén pedig fehérneműs és ruhaszekrény: csupa szerény, fényezett bútor — s megbecsült régiség csak egy: a berakásos fiókosszekrény a bejárati ajtóval szemben nyíló rácsos kerti ablak jobboldalán. Ha szembefordulunk vele, az ablaktól balra azután apám íróasztala áll; fiókjaiba okmányait, gazdasági iratait, adóleveleit, dohányját, zsebkéseit, más, féltveőrzött kincseit rejtette. Bandi fényképei és rokoni, baráti levelek is mind idekerültek és maradtak itt a nagyfiú halála után is. Csak épp Adynak anyjához írt leveleit nem őrizték meg a fiókok. Ezeket »Édes« a bennük meghúzódó sok kis és nagy, szomorú titok miatt, nyilván hamarosan és csupán egy-két kivétellel elégette.

Amint látjuk, az Ady-házaspár beérte ebben a kényelmes otthonban is ezzel az egy szobával; az ő életüknek, vélték, ez elég. Ellenben a háromszobás házban megvolt a két fiúnak saját külön-külön, tiszteletben tartott szobája, még úgyis, hogy alapjában távoléltek s csak időnkint jöttek haza vendégségbe.

Nekünk, Lajossal azt a szobát rendezték be, amely a nagy szobából közvetlenül nyílt, s a mienk után volt Endre sarokszobája, külön kijáráttal a verandára, mert fontos volt, — anyámék szerint — hogy ő ne érezze magát fogolynak. Neki ne kelljen más szobáján átjárnia, legyen meg minden mozgási szabadsága, hadd érezze magát teljesen otthon Mindszenten, ahányszor csak átlépi küszöbét: ez volt anyám egyik legfőbb gondja. De el is érte ám, hogy nagy, örök-beteg gyermeke — attól kezdve igazán beteg, hogy poéta lett, — sehol a világon nem érezte magát annyira biztonságban és szerető karok között, mint a mindszeinti portán, az ő keze alatt,

Pedig a szobája az a hideg-kékfalú szoba, a régifajta keskeny, barnára festett ágygal, éjjeli szekrény helyett ágymelletti asztalkával, az ablak közelében tükrös-fiókos fésülőasztallal, melyet mindig frissen mosott-fodorított kis körterítő takart, s mohazöld plüssbevonású pamlag- és karosszék-készlettel, melyet tojásdad asztal egészít ki, ráhelyezett petróleumlámpával (hogy Bandi lámpája hordozható legyen és ágyában is jó világítással olvasson), oldalt a kis könyvespolc a megszokott boroskancsóval és pálinkáspohár készlettel — ez bizony, nem volt olyasféle korszerű-szabású, villanyfényű otthon, amilyen Ady sokféle szállodaszobája volt. Falusi házban rendezték csak be, kis pénzen, ezt a magányos legényszobát. Falusi emberek egyszerű élete közelségében, keretében. Mégis, szinte bizonyos, hogy Ady minden szobája közül azért ezt szerette legjobban.

A fajtája mind ilyesféle szobákban élt és halt. Az a sokféle ágazó falusi nemesség, mely a Partiumot és odább, egész Erdélyt sok-sok százada lakja. Ez a szoba neki jó-ismerőse volt. Lelki szálakon tartozott hozzá — sőt csak ez. Még akkor is, ha ízlésével és igényeivel — ő, a városjárt ember — régesrég túlnőtt rajta.

Az egész házat pedig, úgy ahogy volt, virágos kertjén túl a veteményesével, gémeskutas gazdasági udvarával, a felsorakozó dohánypajtákkal, sonkát-kolbászt füstölő kéményeivel, hűvös éléstáraival, borospincéjével, anyja-apja küzdelmesen nehéz, becsületesen szép életének légkörével: ezt az egész házat Ady Endre *szerette*.

Amióta mind elmentek s én egyedül maradtam itt az öt közül, kik a családi asztalt egykor körülültük (az én körülményeim nem engedik meg, hogy én egymagamban itt lakjam) mindig reméltem, hogy ebből a házból egyszer majd emlékház lesz, mely felett a magyar értelmiség szelleme fog örködni. Hogy átveszi az utókor Ady Endre lakóházát és vigyáz reá, nehogy a föld porával váljék egyenlővé. Mert ugyan nem gazdátlan a ház (ha lakatlan is) élethossziglan enyém a »haszonélvezet« — így rendelkezett anyám még a megszállás alatt — halálom után pedig átmegy a zilahi Wesselényi-kollégium tulajdonába. Sajnálatosan: nem kielégítő rendelkezés a ház karbantartása szempontjából. Se nekem, se a kollégiumnak ma nincs reá anyagi módunk, hogy emlékházzá tegyük s abban az istápolásban részesítsük, melyet ma

már minden része megkíván. A jószándék s a kegyelet — úgy látszik — ehhez nem elég.

Pedig, ha a magyar szellemiség meg akarná őrizni az Ady-házat az utókor számára, sietnie kellene védelmezésével, mert ez nem kővár s az idő riasztóan aláássa. Sietni kellene a gondozásával, máskülönben a tető máris megerezkedett szarufája, a szű, az egér, a tél mostohasága s a viharok kártevése — az egész, ami ránehezedik, néhány esztendőn belül eléri célját. Annyi más után beomlasztja ezt a szilágyisági portát is.

Ezért azonban igazán kár volna. Ez nem egy család háza. Nem is egy nemzetségé. Egész Magyarországé.

ADY IFJÚSÁGA

A diák-Ady mindszenti vakáció

Most pedig — nehogy emlékeimet egy napon én is magammal vigyem — elmondom mindazt, amit Adyékrol tudok.

Kislány koromban nem egyszer esett szó arról nyaránként, vakáció idején, mikor a zilahi kollégiumba járó diákok mindannyian hazakerültek, hogy az Ady-fiúk jönnek át Szentkirályra a Szunyoghy-fiúkért, kiknek apja, Szunyoghy Sámuel, szintén földbirtokos volt. Hozzájuk csatlakoznak még a Diószeghy-fiúk — azoknak apja Érkáváson pap — Somogyi Bandi, kinek apja ügyvéd Tasnádon, végül az én nagybátyámnak, Kaizler Károlynak két jogászfia. Mennek majd át Királydarócra, hogy fürödjenek a Krasznában. Ilyenkor, mondom, összeverődött vagy nyolc-tíz diák- és jogászfíú a környékről, jöttek megpakkolva friss cipóval, szalonnával, kolbásszal, szárazsonkával, gyümölcscsel, el ne felejtjük \ jó kis érmelléki borral és mentek Darócra, dülőutakon, gyalogosan, egész napra, nótázva, vidáman, hogy ússzanak, napozzanak, diákosan mulatozzanak. Leány sohasem tartott velük, az akkori világban ez még nem volt szokásos.

Mindszentről Szentkirályra, innét Királydarócra gyalogolt, bizony, Ady Endre is, ami össze-vissza vagy tíz kilométernyi rossz utat jelentett fürdés előtt és ugyanannyit este, fürdés után. De akkor elbirt ő még minden ilyesféle fáradságot. Lába még jó volt, növése izmos, színe napsütött-barna. En nem láttam őt, valahol kinn játszottam a kertben és pulya létemre — ahogy itt mifelénk mondják — különben sem érdekelt a nagyok világa. De azért hallottam eleget még később is ezekről a krasznaparti kirándulá-

sokról. Valahogyan legendásokká lettek, hogy milyen igazi diákos mulatozások voltak. Ha elfogyott a boruk, kis-kocsmában söröztek, de módjával; cigányra nem tellett, hát csak maguk nótáztak torkukszakadtából és holdvilágnál jöttek haza, úgy tizenegy óra tájban, amikor is nagy traktával várta Szunyoghy néni a portáján a farkaséhes fiatalokat. Egyébként az ő Farkas nevű fia, kiből idővel

Konfirmációi emlék

Ady Endre részére.

Harczold meg Irhit által való nemes harczot; ragaszkodjál az örök élethez, melyre hivatatal és nemes vallástétellel vallást tettél sok bizonyságok előtt. / *Tim. 6. 12.*

*

*

*

Maradj meg mind végig a hitben, reménységben, szeretetben, hogy a hitet megtartván, elvehessed az igazságnak koronáját, melyet megad az Úr neked ama nagy napon és minden Ő benne hívőknek. / *Timoth.*

N. Károly, ellátás 1890. év.

Asztalos György,
ref. lelkész.

Seper Kajetan nyomása.

Ady Endre konfirmációi emléke.

tanár lett Kecskeméten, épp nyolc nappal volt csak idősebb Adynál és kamaszkorban ő volt a legkedvesebb pajtása. Ennyit tudtam az Ady-fiúkról gyermekkoromban. Azután betöltöttem tizedik évemet és elkerültem Debrecenbe, a Svetits-zárdába, ahol elvégeztem a négy polgárit. Emlékszem tisztán, amikor elvitt édesapám az intézetbe, fogaton mentünk Nagykarolyig és Mindszenten keresztül vitt az utunk: a kocsizörgésre kijött Ady Lőrincné az udvarból. Megállította a kocsit.

— Laci lelkem — mondta édesapámnak az ő meleg hangján — Károlyba mennek? Ugyan hozzon nekem öt krajcárért élesztőt.

Bevallotta később, dehogyan is kellett neki élesztő, engem akart látni, a csitrit, mert hogy már akkor kinézett menyének. Én magam is megnézegettem Mari nénit. Szép volt. Szép barna, szomorú szeme volt és fényes-barna hajába már belevegyültek ezüst szálak. Bizony, harminc éves korában már őszült. Valami kis fekete-fehér kartonruha volt rajta, hogy a kertben dolgozott, de olyan helyeset mutatott rajta. Feltűnt a hangja is, hogy mennyi kedvesség van benne.

Azután ahányszor jöttünk-mentünk ezen az úton a zárdából haza vagy vissza Debrecenbe, Mari néni minden alkalommal megállította kocsinkat. Valami csekélységet mindig is kért apámtól és tőlem, kivétel nélkül, mindig kérdezett valamit.

— Mondjad, Annuska — hajolt fölém — szeretnek téged a zárdában?

És halk válaszomra tovább kérdezte:

— És magad szeretsz-e a kedvestestvéreknél?

Meg azután:

— Hazajössz-e karácsonyra, Annuska?

S amikor mentünk vissza, ünnepek után, csak újból kérdezett:

— No, mit hozott a Jézuska?

Felelgettem, ahogy illett, csak éppen sohasem szálltunk le a kocsiról, mivel siettünk is, meg nagyon be voltunk pakkolva.

A fiúkat ilyenkor nem láttam, nem voltak otthon, de Lenci bácsit sem, mert ő meg kint járt a tagban, valamilyen munkánál. De őt mégis már láttam kicsikoromban, egyszer-másszor nálunk, Szentkirályon. Kis, alacsony ember volt, Haja hullámos, sötétszőke, szeme pedig kék. Derűsen nézett a világba. Hogy milyen érdekes, értékes egyéniség, azt csak később értettem meg.

Természetesen, kislánykoromban nem tulajdonítottam fontosságot a Mari nénival való' rövid beszélgetéseknek. Igazi gyermek voltam, kit elfoglal az iskola, a játék, a pillanat s a napi kötelesség. Énrám, gyermekkoromban, csak egy dolog volt mély hatással, az hagyott örök nyomot lelkemben. Ez pedig az a nagy élmény volt, amikor hónapokra elvittek — s akkor először — nagybátyámhoz, Bethlenbe, onnét pedig nagyszüleimhez, Jakó Györgyékhez, Szamoskóródra. Jakó nagyapám — aki szintén földbirtokos volt — negyvennyolcban a honvédségnél szolgált, őrmester volt az

első honvédgyalozezredben. Bem alatt szolgált és öregkorára is büszke arra, hogy valamikor Bem katonája volt, pedig mindössze tizenkilenc éves lehetett, amikor Segesvár után hazajött. Bem-apónak nevezte egykori vezérét holtá napjáig s ha megivott egy-két pohár bort, mindig eszébe jutott róla egy-két formás történet. Nem csoda, ha a szabadságharcot, Bem szolgálatát, Segesvár élményét nem tudta feledni nagyapám: emberemlékezet óta minden őse huszártiszt volt. Elképzélhető, én, az unoka, milyen tisztelettel néztem fel reá. Amellett, hogy daliás volt még idős korára is, a nótát, hangulatot, mindvégig nagyon szerette. Legkedvesebb nótája ^Szeretlek én egyetlenegy virágomé volt. Ezt húzatta, dúdolgatta még akkor is, amikor előregedett hangját már csak én hallgattam. De fiatakoráról egyenesen legendákat beszéltek, milyen legényes kiállású és nagy tempójú volt. Ő kérte meg, például, pajtásainak a megye összes széplányát, mert híre járt, hogy ő még akkor sem kap kosarat — így értették: semmiféle nőtől — ha véletlenül épp a más szószólója. De maga azért senkihez sem szegődött el igazából, amíg csak nem találkozott nagyváradi Solymossy Katalinnal, a nagyanyámmal. Azzal öregedett meg becsületben.

»Annuskát megvesszük«

Elteltek iskolás éveim és, mint növendéklányka, 1909 tavaszán, pünkösdkor, elvittek az egyházi táncmulatságra. Apám ugyanis az érszentkirályi református egyház főgondnoka volt, és mint ilyen, védnöke a harang javára rendezett pünkösdi bálnak. Csűrben zajlott le az egész vigalom, de a mi szemünkben, bizony, ez valóságos bál volt s ezen a mulatságon ismerkedtem meg Ady Lajossal, aki akkor már Zilahon, a Wesselényi-kollégiumban, helyettes tanár volt. Nekem azon az estén fáradhatatlan táncosom s gavallérom lett. Bizony, nem keringőztünk, sem pedig az akkoriban divatos bosztont nem jártuk: csűrbe ez nem is illett volna. De annál inkább csárdást, fiatalos hévvel, kivilágos kivirradtig.

Akkoriban a mi társaságunkban, ha a fiúknak valami vagy valaki megtetszett, azt mondták reá: — Ezt megvesszük! — Szállóige lett. Lajos, miközben szorgalmasan rőtta velem a csárdást, nagy meggyőződéssel kiáltozta a muzsikába: — Annuskát megvesszük!

Én ugyan egy kissé megszeppentem ettől a hangos udvarlástól, de azért mégis büszkén mosolyogtam. Most már nem kétséges: eladólányszámba vesznek. Természetesen, ilyenformán én voltam a bálkirálynő és reggel az egész társaság hazakísért. Lajos pedig szoroson mellettem tartott.

A nyár folyamán azután kinevezték őt Pestre rendes tanárnak, mi pedig ősszel — az egész Kaizler-család — Blériot repülésére felrándultunk Pestre. Milyen sajtáságos dolog, ha valakinek valami rendelve van. Szép napon, igazán véletlenül, a Szikszay-vendéglőbe, a mai Rákóczi út és Múzeum körút sarkán, az akkori Nemzeti Színház épületében, tértünk be ebédre. Árva gólya módjára ott gubbasztott egymagában Lajos, ki, természetesen, rögtön átkerült hozzánk, megint csak mellém, s nemcsak a barátság, de bizony az udvarlás is hévvel folytatódott.

Nem telt bele egy hét s megismertetett Ady Endrével, aki épp akkortájt jött Parisból haza. Hogy hogyan történt az 1909-ben már híres költővel, Lajos bátyjával való megismerkedésem — az akkor nyert benyomással együtt: híven igyekszem elmondani.

MILYEN VOLT ADY 1909-BEN

A Blériot-repülés ideje—bizonyára lesznek még olyanok, kik erre pontosan emlékeznek, hiszen a repülés bemutatása a nagy nyilvánosságnak valósággal új korszakot kezdett meg — 1909 derűs és szép ősze volt.

Ady Lajos pesti tartózkodásunk hetei alatt naponként csatlakozott hozzánk, sokat és büszkén beszélt költőbátyjáról s alig egy hét eltelte után ajánlotta, nézzük meg együttesen a Fővárosi Orfeum előadását, ő már látta, nyugtatta szüleimet, olyan a műsora — csupa ének- és táncszám — hogy azt fiatal lány is megnézheti. Velem pedig örvendezve közölte: az orfeumba elhozza magával Endrét is, aki várva-várja, hogy engem megismerhessen, annyit beszélt ő neki rólunk.

Ady Endrével való közeli megismerkedésem hírért örömmel fogadtam.

Kétségtelenül még nem azzal a rajongással s nemis azzal az Ady szerelmesversei nyomán fakadt izgalommal, amelyet az »Ady-hívő« pesti diáklányoknál már egy-két évvel később — mint Lajos felesége — Ady Endre közelében tapasztaltam. Az én családom lapja a ^Budapesti Hirlap« volt, az illetett hozzánk, a mi meggondolt, nyugodalmas házukba, ahol mindenkinek megvolt napestig a teendője, ahol lüktetést csak a termelőmunka teremtett, iramot csak a gazdálkodó kötelessége diktált. A B. H., Rákosi Jenő lapja, 1904—5-ben közölt ugyan cikkeket, prózairásokat Ady Endre tollából, ellenben egyetlen versét sem jelentette meg. Utóbb megtudtam: egyenesen azért szakított azután Ady Rákosi

lapjával, mivel legelső versét, melyet megküldött nekik nem közölték. Így történt, hogy én, falun, az ő verseit egyáltalán nem ismertem, holott városi körökben akkor már három kötete volt híres: az *Új versek*, a *Vér és arany* és *Az Illés szekerén*. Negyedik kötete, a *Szeretném, ha szeretnének*, azon az őszön volt éppen készülőben.

Viszont, hogy ezt az akkori mulasztásomat ellensúlyozzam is: magánéleti »rosszhíre« se jutott el azideig hozzám, Annyit mégis tudtam Ady Lenci bácsiék idősebbik fiáról, hogy újságíró és költő léte utóbbi években többnyire Parisban él, ritkán jár haza Mindszentre, Ellenben tavaly, vagyis 1908 őszén (hozta hozzánk a pletykát a falusi fáma) amikor otthon járt, vele jött látogatóba szüleihez vagy két napra ez a férjes asszony is, akibe állítólag szerelmes s akinek az ura nem jött velük; az, érthetetlen módon, Parisban maradt.

Léda hírét én tehát így kaptam, nem az irodalmon, de az életen át és, bizony, zárdából kikerült leány létemre, elítéltem erkölcstelen magaviseletéért. Nekem a mende-mondán keresztül — amit két faluban is suttoztak — ismeretlen démon volt, ki jómódban eltartott férjesasszony léte nem restelli, hogy legényembert láncoljon le.

Mindezt akkor még nem tettem szóvá Lajos előtt — még mint beszéd tárgy sem illett ez akkortájt énhozzám — s ő is inkább csak futólag említette Lédát, Endre Dpárisi asszonyismerősét«. Emlékszem, azt mégis mondta akkor róla, hogy szép, kövér, megtermett asszony s Endrénél — vélte ő akkor — három-négy évvel idősebb.

Természetesen, azért mégis tágranyílt szemmel néztem fel, amikor Lajos a színházban megjelent bátyjával. Az időtájt igazán azt a benyomást tette, hogy erős és egészséges — egyébként is ezen az 1909-es nyáron, vagyis pár hónappal előzően, gondos gyógykezelésen ment át Kolozsvárt, az akkori-ban híres Lechner-idegklinikán. Az 1909-es ősz pedig igen sok tekintetben kedvezett neki. Amit ritkán mondhatott el magáról, anyagi gondjai abban az időben nem voltak s általában, ahogy azt utóbb maga jelentette ki, ez volt, aránylag, élete legboldogabbá félesztendje.

Külső körülményei akkor úgy alakultak, hogy Pesten — Lédától és minden megkötöttségtől távol — az újonnan épült és szinte nekiteremtődött Meteor-szállóban élt. Rajongó író- és művészbárátok vették körül, pályája felfelé

ívelt, híre mind magasabbra szállt, legbensőbb barátja és híve Lajos, amikor nem velünk járt, koradélutánról hajnalig ott volt körülötte. Ady pedig, aki annyira ragaszkodott családjához, azt igenis sorsajándéknak érezte, hogy a »kis-fiú« is már-már révbe érkezett, kinevezett tanár, (aminek bekövetkezéséhez Endre maga is hozzájárult) és független keresetével, meg azután vele oly rokon egyéniségével, csodáló szeretetével, ott él, ott forgolódhat mellette. Ezzel egy darab Mindszent jött utána Pestre. Mindszent — és anyja légköre, amely neki mindig és mindenütt hiányzott.

Akit én 1909 őszén családi páholyunkban megpillantottam, az a fiatal férfi harminchárom éves volt, érdekes kifejezésű barna arca, sötét szeme világolt a színház félvilágításában, választékos úri ruházata pedig szintén valahogy megkülönböztette. Emlékszem, azon az őszön puha, zöldesszürke, bőlejjű kabátot hordott (a férfidivat ezt ragláznak nevezi) s ehhez színben illő, nagyszélű kalapot, amely művészlényét kihangsúlyozta anélkül, hogy túlzottnak tetszett volna. Ilyen összbenyomású férfit effajta külsőségekkel én bizony, mifelénk, nem láttam soha s ezért is éreztem talán rögtön és határozottan párisiasnak megjelenését.

Leült közénk s egy darabig nézett rám hallgatagon. Éreztem, hogy Lajos ezt a csendet izgalommal lesi. Nagyszóintén hát csak megszólaltam:

— Képzelem, milyen furcsa lehetek én a maga párisi szemében.

— Nem furcsa — felelte gondolkodás nélkül az ő fojtott, meleg hangján — hanem kedves. Kedves maga nekem, Annuska. Én száz kilométereken keresztül is ilyennek képzeltem magát.

Értettem jól, mit akar ezzel mondani. A faluja, a szülőföldje él még annyira benne Paris ellenére is, hogy látatlanba is még pontosan érzi, milyen kell legyen egy odavaló leány. Ki soha onnét még el nem került — egyszerű, áttetsző az egész lénye. Talán még itt is, a nagyvárosban, lágykenyér-szaga van, amelyet maga süt. Ez ült Ady tekintetében és az, hogy éppen ezzel ért egyet. így jó ez mindenképpen — Lajosnak.

De többet nem beszélhattünk, megkezdődött az előadás és Ady csakhamar nyugtalan lett. Nem volt türelme, hogy sokáig némán üljön, nem volt türelme a színpadhoz. Elköszönt. Mennyire csodálkoztam épp ezen. Nem érdekl

ez az előadás, ez a műsor az ő csodálatos számaival? Ez a látni- s hallanivaló tündérvilág? Lajos a szünetben mentegette s magyarázta bátyját. Endre már annyit volt színházban újságíró létére — mondotta — és hát Parisban is annyi nagyszerűséget látott, hogy csömört kapott mindentől, ami előadás. De velünk még okvetlenül találkozni akar. Tiszteletét tenni nálunk. Majd megtalálja Endre ennek a módját.

Meg is találta — legillőbb formában. Úgy volt az, hogy mikor hazautaztunk, Lajos megkérte édesanyámat, írhasson nekem Szentkirályra. Jöttek hát november elejétől Pestről Lajos levelei és gondosan csomagolt virágai — november tizedike körül pedig, egy koradélután, egyszer csak idegen fogat áll meg házunk előtt és két vendég száll ki belőle: Ady Lajos és — Endre.

— Elhoztam ezt a vilávjárt bátyámat, hogy viszontlássa a falusi kislyányt! — köszöntött be Lajos.

Csak idővel tudtam meg azután, hogy ő, Endre, csakugyan olyanformán jött el hozzánk akkor, öccsével, mint aki leánynézőbe megy. Lajos akarta ezt így, mielőtt megkérne, Bandi otthonunkban is lásson, mivel sokat adott véleményére.

Ady most lépte át először küszöbünket, pedig, mint már említettem, járt ő eleget Szentkirályon Szunyoghyéknál, de még Kaizler Károly nagybátyám házában is szívesen látott vendégek voltak egészen kicsi koruktól, ő és Lajos, mint László és Endre unokafivéreim barátai. Nehogy elfelejtsem: Károly nagybátyám és Ady Lenci bácsi is jól megértették egymást, akárhányszor jóízűen elborozgattak, eldiskurálgattak egymással. Nem is felejtette el soha nagybátyám — ki mindig a legnagyobb elismeréssel szólt Lenci bácsi humoráról, talpraesett beszédéről, párját ritkító gazdászéről hogy régente, amikor Endre még nem volt híres, de mégis csökönyösen csak verset írt... verset írt, ahelyett hogy »dógozott« volna. . . Lenci bácsi egy-két pohár bor után némi apai gúnnyal nem is nevezte másképp, csak a kőtő«-nek. Akkor még nem hitte, hogy versírásból meg lehet élni. Még kevésbé, hogy abból országos hír, sőt halhatatlanság lehet.

Mondom, a mi portánkon, azonban soha a háztűznézés előtt nem jártak Endre meg Lajos, már csak azért sem, mert nálunk nem voltak korban hozzájuk illő fiúk.

Azon az emlékezetes novemberi napon nálunk töltötték a délutánt s az estét. A terülj-asztalkám megvolt, a hozzávaló kedv és egészség is megvolt, csak úgy repült az idő — s a vidám, szép órák emléke megmaradt.

Jó későre járt, mikor hazakocsiztak Mindszentre s úgy emlékszem, másnap már Pestre is kellett utazniok.

Hogy mit mondott Endre hazatértében Lajosnak rólam s a látottakról, nem tudom, de a következmények eléggé megmutatták: nem beszélte le öccsét, ő, az otthon nélküli legény, kit férjes asszony kötött le, bizonyára nem egyszer vágyott addig is saját otthonra s olyan élettársra, ki övé, kivel békén élhet s akit vállalhat. Gondolom, akkor is már, aminthogy későbbi időkről *tudom* ezt, csupa jótanácsot adott ránk vonatkozóan Lajosnak, szívbeli jótanácsokat, amilyet apa ad fiának, bár ezzel maga úgy volt, mint aki vizet prédikál és bort iszik. Hiába, ő tudta, hogy Lajos a maga pályáján *polgár* s ehhez kell tartsa magát — nem pedig mindenből kilendült üstökös.

Így, hogy Endre szívesen látott, még jobban tetszettem a »kisfiúnak« s a karácsonyi szünidőnek az lett a csattanója, hogy Szilveszter éjjelén megkérte a kezemet.

Endre akkor már nem volt Magyarországon, még karácsony előtt, a hó közepe táján, felültette Lajos vonatra, hogy csak tűnjön el minél hamarabb Pestről — akár azon az áron, hogy Parisba kell mennie — mert a körutak s az Andrásy-út táján, éjjeli tanyákon, túlságosan jól mulat.

1910 június 27-én keltünk Lajossal egybe és Endre hazajött Parisból az esküvőnkre. Gonddal, ízléssel megválasztott nászajándékot hozott: tojásdad üvegbura alatt álló empire-rézórát. Ezt az órát nagyon szerette Lajos, azt akarta mindig, szeme előtt legyen. Utolsó éveiben, amikor betegen naphosszat kellett karosszékében üldögdélnie, ez az óra (éreztem én akárhányszor) megnövekedett számára jelentőségben. Gyakran pihent a szeme úgy az órán, mintha az valamiképpen még Ady Endréhez tartozna s belőle hozna vissza kitapinthatatlan valamit. Az elmúlt időt, az örökre lepergettet, mikor még közöttünk, velünk járt itt a földön? Nem tudom. De Endre órája, mindig és mindennap Lajos szeme előtt, közvetlen közelében, talán hozzájárult ahhoz, hogy a szenvedésben olyan kifogyhatatlan lett a türelme.

*Esküvőm napján
verset ír házukban*

Hogy vidámabb időpontra térjek vissza: elmondom, hogyan találta magát Ady közöttünk esküvőm napján, milyennek láttuk, miként viselkedett.

Ebédre jöttek meg Ady Jánosékkal Mindszentről, János bácsi volt az egyik tanunk. Rajtuk kívül még a Kaizler-és Jakó-famíliák, de más vendégek is vagy negyvenen. Az ebéd igazi szilágysági volt, amivel jót mondtam — és ezenfelül is illő a nagy eseményhez. A hat Kaizler-gyermek közül a legidősebb lány lakodalma! Az ilyenfajta ünnepi asztalhoz úgy való, hogy külön magyar tündérek legyenek sorsintézői és megajándékozol.

Endre azonban eléggé szótlan volt, úgy vettük észre; keveset evett, alig ivott. Az ünnepi az volt rajta, hogy meglátszott arcán, mennyire meghatja, megörvendeztetni a »kisfiú« nagy napja.

Füledt, forrónyári dél volt s az eső, mely ebéd után megeredt, háromórás özönvíz-zápor, jótékonyan enyhítette ugyan a levegőt, de elmosta templomi esküvőnk lehetőségét. Mert nem olyan falu ám Érszentkirály — nem kell azt hinni — hogy az ilyen eső után, lakodalmas cipőben, el lehessen vonulni a templomba! Akkoriban még palló sem volt a sáros, pocsolyás utakon ...

Eljött tehát a templom hozzánk. A pap szép-selymes palástjában, az örökkönyvvel. Úgy estefelé. Abban az időben, amikor szokás, hogy mifelénk az úri esküvőket tartásák.

Mivel töltötte tehát Ady az idejét ebéd és egyházi szertartás között? Bizony sem nem ivással, sem nem pihe-néssel. Hanem visszavonult a ház legcsendesebb szobájába, a szalonba és ott — verset írt.

Ámde nem a menyegzői nap különös »ihlete« szállta meg. Ezt ilyenformán tévedés volna hinni. Egészen egyszerűen: június huszonhetedike volt — és július elsejére kellett a versek a mindig Adyvers-éhes »Nyugat«-nak. S ő akkor is, mint mindig, utolsó percre hagyta a kötelező versírást. Az volt az utolsó perc.

Ott ült tehát virágosfalú szalonunkban, nagyanyáról-nagyapáról reánkiszállt virágosborítású, fényezettfájú bútorok között, előtte könnyű bor és ásványvíz. Az ablakon át kilátott a hosszan kinyúló kert alján folydogáló Érre, melybe ép az ablakkal szemben, fűzfák mártják meg magukat s egy csoport kőrísa, mint oldalt állított díszlet, ligetszerűt mutat. A távolban akkor is felcsillant — ami ma van szemem előtt — Királydaróc három versengő tornya s a nagy szilágyi lapály szélén, az aratásra beérett búzatablák fölött, mint távoli kárpit vagy égre felrajzolt háttér: a máramaros-szigeti és nagybányai hegyek.

Mit írt pedig ő akkor nálunk a szobáján kívül kavargó lakodalmas hangulatban? Vájjon összefüggött-e a verse bármivel, ami friss élmény volt? Nem. Látszóan nem. Csupán az került ezúttal is verseibe, ami mindig is zúgott és kavargott nála belül: saját, megoldatlan élete. De nagy csendből szólalnak meg s az egészen-őszinték közül valók.

*»Neved sem értem, Istenem,
De van két árva, nagy szemem
S annyi bolondot látok,
Hogy e sok bolondságból
Nagy ijedelmemben,
Uram, hozzád kiáltok.«*

II.

*»Halkabban daloljatok,
Északi, vándor dalok,
Hirtelen, kósza dalok,
Szél-viharok.
Ma június van
S kissé búsan
Jöttem el valahonnan . . .«*

Harmadik aznapi verse a »Gőzösről az Alföld« volt, Végül a negyedik;

*Fiatalok,
Forró, páratlan hadseregem,
Nem baj, ha meghalok.*

*Enyém az ország
És a tiétek
A legszentebb hivatalok:
Ha meghalok . . .*

*Nincs már nekem semmim,
Ti vagytok az örökség,
A jutalom,
Ti vagytok a dalom
S fiatalok, fiaim,
Szép lesz elesni értetek
Majdnem-majdnem
Fiatalon«*

A minden-titkok közül (mert azok közül valók e versek) kilép a hit, a szerelem, a magyar fajhoz való tartozás s a halálban-kisemmizettségben való megnyugvás. Nevét nem érti Istenének, de ijedelme hozzákergeti. A szerelem lankasztja már s nem élteti, mint régen. . . szeretné Léda bűvköréből kivonni lábát. A magyarról, ha búsat-fájót mond: önmagáról kiáltja. A halálról pedig, *saját* haláláról itt is mindent tud előre: azt, hogy sikerül majdnem-fiatalon elesnie s hogy a fiatalok lesznek (mindörökké) öröksége, országa és jutalma.

Büszke vagyok, hogy Szentkirályon, a házunkban s az én legemlékezetesebb napomon írta ezeket a verseket.

*A falusi templom —
Ady temploma*

Ma már sajnálom szívem mélyéből, hogy nem a templomban zajlott le esküvőnk, mert ez illett volna valamenynyüinkhöz — s az egész még egységesebb hatást tett volna Adyra.

Mert el kell most egy percre képzelnünk a mi falusi templomaink egyszerűségét. Akár Érmindszent, akár Érszentkirály vagy más szilágysági falu »magyar« templomáét. Se kívül, se belül dísz. A cint erem — a templom melletti játszótér — egy-két terebélyes öreg fája az egyetlen, ami itt szépít. Belül: meszelt fal, kopott padsorok — a fehér-

népé — a bejáratnál legelől két-három mennyezetes pad — a tekintetes asszonyoké — oldalt hosszanfutó padok — a férfiak ülőhelye — leghátul, szemben: a szószék, a kórus ott fenn, az orgona. A kórusról színehagyott függönycsík függ alá, ezen mezei virágbetűk: *Erős Várunk nekünk az Isten.* Mezeivirágbetű: a legtöbb, ami a falu szegénységétől telik. És mégis, éppen ez az igénytelenség olyan megkapó. A betűk értelme: a jelmondat azon az ócska alapon — a templom emberi hangja — mintha ezzel ércebben és hangosabban csengene. Egyenesebben emelkedne. Betölti a templomot.

Ady — fűzöm most ehhez emlékezőn és magyarázón — legátuskora óta nem templomozott. Azért nem, mivel a kálvinista szertartások közvetlensége, a mélység, melyet a bibliaszövegek föltárnak, a papi hang és a zsoltár túlságosan megrázták: sírnia kellett.

A mi házi esküvőnkön különös erővel a mélységes csendben elmondott eskümintá hatotta meg, En, annak idején, elkértem papunktól és leírtam, mert nem minden eskümintá egyforma. Országok szerint és időnkint egy kissé változik. Más liturgiát adnak ki időnkint Erdélyben, mást Magyarországon. Mi 1910-ben — azazhogy Lajos, mivel én itt csak a férfi fogadkozását idézem, a nőé, néhány szó helyesbítésével, azonos — ezt az erdélyi eskümintát mondtuk:

— Én, Ady Lajos, esküszöm az élő Istenre, aki Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság, egy örök, igaz Isten, hogy ezt a nőt, akinek most Isten színe előtt kezét fogom, szeretem, szeretetből veszem el őt Isten törvénye szerint feleségül, hozzá hű leszek, vele megelégszem, vele szentül élek, vele tűnök, vele szenvedek és őt sem egészségében, sem betegségében, sem boldog, sem boldogtalan állapotában holtomiglan vagy holtáiglan hitetlenül el nem hagyom, hanem teljes életében hűséges gondviselője leszek.

Isten engem úgy segéljen. —

Azokban a percekben, mikor ezt fennszóval mondtuk, mégis csak templom volt körülöttünk, hiába.

A csendben és szívszorongásban ott állt Endrétől két lépésnyire apja és anyja, soha nemlátott ünnepi arccal, Édes kezében imakönyv és könnyáztatott zsebkendő. Köröskörül a násznép.

Minden, amit lát, milyen ellentét Parissal, Montecarlóval, de akár Budapesttel is, az egész, otthagyt, zűrzavaros

Bábellet. Milyen másféle szereplőkkel telt világ az, amelyből ő kilépett, mint ez a darab Szilágyság, ezek az alakok és arcok, melyekre a falu írta a maga esetlen betűivel egy faj örömét és bánatát. Az egész násznép magatartása itt, ezen a szilágysági esküvőn... Bizony, nincs benne semmi nagyvilágias könnyedség. Mozdulatait, lépteit sok nemzedék azonos életmódjának törvénye szabta meg — ólmossága egy kissé a földé. Szertartásossága mindezért merev a nemlátható korlátoktól — de egyben emelkedett is az évezredes küldetéstől. Ki értse meg mindezt érzései sajátos tüzeiben, ha nem Ady Endre?

Érti bizonylyal, nincs ebben semmi kétség. Mert itt áll és sír, ő, a messzire elkalandozó, aki, mindenek ellenére, végzetesen idetartozik.

»Aki az én sorsomat ellopta«

De az is eszében kell legyen s ezért van benne örvendés, hogy ezzel a szertartással Lajos, egyetlen testvére, az apásán féltett és szeretett öccs asszonyt kap, segítő-társat, hogy soha többé ne legyen már egyedül. Nem úgy, mint ő. Tavaly, háztűznézés után, hiszen már meg is írta erről, amit kellett:

»... Jön, jön a December...

*Fedjük be a rózsát, egy-két év előtt
Orkidea volt nekem a rózsza
S ma is élhetnek boldog képzelők.*

*Ma is bajt hozhat egy rózsza-senyvedés,
Édes apám, valakit megmentünk,
Nászágý lehet még a rózsza-fedés.*

*Mert kert ez az Élet s asszony minden virág
S a póri, pozsgás, nagy, buja rózsák
Szülik a tavasz minden vig fiát...«*

Sok mindent megmondott ő ebben a versben annak, aki tud olvasni — s épúgy leszögezte 1909 őszén, egy másik versében (miután engem már ismert s Lajos nősülő szándékával tisztában volt), hogy ő is vár még — feleséget:

*»Honnan indulsz és mikor jössz el?
Csak tudnám, ki vagy?
Megérkezel-e idejében
Egy rossz, vén fiúnak?*

*Nagy-e az út s érdemes érte?
S érdemes a vég?
Verejték-törlés egy homlokról
S egy késett feleség.*

*Megérkezel-e idejében
Egy rossz, vén fiúnak?«*

1909 november elsején jelent meg ez a »Dudorászó régi nóta« a »Nyugat«-ban. Akkoriban ő Pesten naponkint együtt volt Lajossal — mi már megismerkedtünk a színházban — s öccsével tíz nappal később jött el hozzánk Szentkirályra. A gondolat kapcsolódása így nyilvánvaló.

Még egy verse küldte felénk eljegyzésünk ideje alatt az ő vágyát békés és boldog házaselet után. 1910 május elsején — nyolc héttel Lajossal való egybekelésünk előtt, ekkép panaszolta Ady, hogy az ő sorsát elsikkasztották:

*»Ki az én sorsomat ellopta,
Láttam,
Nippónban vagy Amerikában,
Nem emlékezem:
Álmomban láttam ...*

*Fiatal volt, holott miként én
Taposta harmincharmadik
Évét...*

*Hogy a munkáról hazatért
S akkor
Fiatal feleséget csókolt
Tüzesen a hús alkonyatkor
S gyermekek játszottak a kertben . . .«*

Ki tudja, öccse esküvőjén mi minden viharzott mind-ebből rajta keresztül, hogy megkönnyebbülésnek, feloldódásnak érezte, ha sírni, sírni, sírni tud.

Az egyházi szertartást — természetesen — vacsora követte, cigánnyal, tánccal, nótázással. Hajnalban kocsiztak haza Mindszentre Adyék is. De nekem úgy mondták — izgalmamban mégse figyelgettem ennyit magam köré — hogy Endre egész este csöndes volt. Nem ivott sokat, nem udvarolt s ő helyette is apja forgatta a lányokat.

Lakodalom Mindszenten is

Másnap tizenkét órára villásreggelire hívtak meg bennünket Adyék Mindszentre, de nagy ebéd volt bizony az, csak éppen levest nem adtak. Rajtunk kívül még vagy huszonöten voltak hivatalosak.

Endrét, természetesen, még otthon találtuk, sőt talpon és fürgén. Ott szorgoskodott szülei mellett, mint kedves és figyelmes házigazda.

El nem mondhatom, milyen ünnepi dísszel és örömmel vártak bennünket az Ady-portán. A lakodalomnak ez a befejező része önáluk tükrözte csak igazán, mit jelentett annak a lélekben mindig is oly szorosan összetartozó családnak a »kisfiú« menyegzője.

Lenci bácsi, Mari néni eszéből-szívéből szemmelláthatóan kiesett Lajos két-három utolsó, »könnyelmű« évének emléke. (Az a könnyelműség, ami nem volt egyéb egy kis jogos elkeseredésnél: oly sokáig kellett várakoznia Zilahon helyettes tanári minőségben tanári kinevezésére.) Megint csak »Lajoska« lett számukra, aki valamikor példás jógyermek volt — úgy bizony, a szeszélyes, szenvedélyes, makacs és született zsarnok Bandi fiúk mellett. Az a »Lajoska«, aki sarokba vonulva — még vendégségben is — örökké olvasgatott s aki később, diákéveiben, mikor már leckéket adott, majd pedig színjeles létére ösztöndíjat nyert: minden krajcárt odaadott »Édes«-nek. Vagy pedig neki vett rajta ajándékot.

Meg kell mondjam az igazat: csak ő vett ajándékot a két gyermek közül figyelmeztetés nélkül. Endrét később is mindig figyelmeztetni kellett minden névnap ajándékra, útiemlékre. Lajost soha. A legelső imakönyvet is ő vette keresete összekuporgatott pénzecskéiből anyjának. Ez 1897-ben volt, tizenhétéves korában; És beírta:

Kedves, jó Anyámnak hálám és szeretetem jeléül. Zilah, 1897 karácsonyán.

Apám is nagyon szerette Lajost (érzésem szerint neki Lajos volt a kedvence) és bizony nem látta szívesen, hogy Endre után az is elkerüljön mellőle városba, iskolába, úri tudományt kívánó, távoli életre. A »kisfiút« legalább maga mellett szerette volna tartani. Ne legyen tanár. Minek? Hiszen ott a föld.

Ránézni szeretett volna gyakran csontos kis képére, szökés buksi fejére. Apja világos haját ő örökölte, Endre sötét színe pedig anyjáié volt.

De felesége nem vette a szeretetet ilyen könnyen. Inkább csak sejtette, mint tudta ez a párját ritkító anya, — ő is a maga egyszerűségében — ha az ember garast garasra rak s elküldi őket iskolába, mindkettőt, hogy a tudáson keresztül úr legyen valamikor mindkettőből, ahogy a régi kutyabőr is megkívánja, ne pedig földet túró ember ezen a nehéz szilágysági földön, azzal különbbé teszi életüket. Mert, hogy itt milyen a küzdelem a földdel, azt anyám saját sorsából tudta.

Ők legalább, ők, két szép fiúgyermeke, meneküljenek meg ettől. Az ő magasabb értelme, az ő nagyobbra vágyása lett itt az erősebb. »Édes« akarata ült azon a fogaton, amely a két fiút mindörökre elvitte a városba.

Ez a versengő és lényegben mégis egyetértő szülői szeretet lángolt fel a mindszeinti portán azon a júniusvégi napon, amikor a kisebbik fiú lakodalma volt.

A házelőtti virágágyakon innen kis kerti kapu nyílik a kerítésen gyalogosnak, nagy kerti kapu behajtó fogatnak. Ez a nagykapu, az én emlékezetem óta, csak kétszer nyílt meg — hogy nagy eseményt jelezzen. Első ízben Lajos lakodalmán, másodszer és utoljára Ady Lőrinc temetésén, amikor négy ember vitte ki a koporsót.

1910 június 28-án örömmel nyílt meg a nagykapu, hogy a kocsisor, ahogy illik, a teljes díszükben álló rózsatövek megkerülésével, a tornác elé hajthasson.

De nem nyílt meg 1924-ben, például, Ady Lőrincék aranylakodalmán, mikor az országos ünneplés már csak a halhatatlan költő emlékének szólt.

Nem nyílt meg 1937-ben, amikor Ady Lőrincné halt meg, hiszen őt Pesten érte utól a végzet s ott is temették el, nagy fiával egy sírba.

Nem nyílt meg 1940-ben Ady Lajosnak, ki Endre s anyj a mellé került a Kerepesi temetőbe.

És nem nyílt meg — hogy a felsorolás teljes legyen — a nagyfiú, Ady Endre lakodalmán sem, mert az egészen más körülmények között folyt le, mint ahogy a mi világunkban a családi események szoktak. Az a házasságkötés Pesten történt, a szülők nem vettek részt sem a vőlegény, sem a menyasszony részéről, afféle háborús pótléknak éreztem, akár a hadikenyeret — és mindenekelőtt másfajta világnézet sodorta-rendezte az egészet.

A MINDEN TITKOK ADYJA

Ha nem is ismertem Ady Endrét és verseit, mielőtt Lajos mellé kerültem, amint beléptem Adyék életébe: Lajoson keresztül figyelniem kellett egyéniségét s olvasnom, értelmezni, napjai folyására, élményeire vonatkoztatnom verseit. Ezért az én szememben ezek a költői megnyilatkozások sokszor naplószerűen hatnak, bár, természetesen, jelbeszéddel írt naplóként.

Amint rokon érintkezésünkön belül kezdtem megérteni mindenkitől elütő, soha nem tapasztalt egyéniségét, engem is, természetesen, lebilincsel az a rejtély, varázs, szomorúság és végzetszerűség, amely lényéből és életéből áradt.

Magától Lajostól is nagyon különbözött, bár igen sokban öhozzá állt legközelebb, hiszen alapjában egyfajta és egy nemzedék voltak.

Csak őt — ki valóban hat ujjal született — valami táltosság jelezte meg s kétségtelenül lángész formálta egészen mássá, legkisebb kora óta.

Ő magát — későbbi versében — betegnek s merengőnek vallotta, kisfiú korában is már — és benne mindvégig, csakugyan, a nemmindennapiak titkozatosága ült és titkokat látó szemmel nézett körüskörül mindenre, mindenkire, önmagára is.

»Jöttem a Gangesz partjairól«

— írta ez a barnabőrű férfi, kinek arcát néha összetéveszthette az ember nemes indusok bánatmintázta vonásaival —

*»Hol álmodoztam déli verőn,
A szívem egy nagy harangvirág
S finom remegések az erőm. . .«*

Ez a ködben, álomban járó, messzetávozló jött kísértetesség nem volt meg Lajosban s ez csak természetes.

Az én uramnak, amikor a Bencét nézte, Ady Lőrinc kaszálóját, azt a a szelíd, széles dombot s méla lankát« Mindszent határában, melynek lábát az Ér mossa — bizonyára nem az jutott eszébe, mint Adynak, hogy

*»Tán klastrom állt itt egykoron,
Bence-nap éjén ködtorony
Fehérlik s kong sülyedt harangja...«*

Az Ér egyik »kótó«-járól — elterülő, mocsarasabb, fürdésre alkalmas kiszélesedéséről — se mondotta volna soha Lajos:

*»Ez itt a Kótó, volt falu,
Elsülyedt vagy türk horda dúlta,
Csupa legendák és jelek. . .«*

Lajos józanabban látta az életet, semhogy *jeleket* látott volna. S azt se mondta volna Mindszentre, amit Ady kiáltott:

»S itt, jaj, átkos, fojtó az élet. . .«

mert sohasem tudta volna ilyen döbbenetesnek, túlméretezettnek s elátkozottnak látni bölcsőhelyét (az imádottat), hiszen nem volt táltos és költő, éppen csak melegszívű ember. De ép ezen az emberi kifutón találkozott Endrével.

Ott *igazán* találkozott s anyám mellett talán ép ezért, Lajos volt az, ki Endrét első éveitől utolsó lélekzetéig lebüvölt szeretettel kísérte. »Tanáros«t és »polgári« értelmisége ellenére mélyen magában érezte s értette bátyját, kit idővel neki, a kisebbiknek, kellett akárhányszor lelkileg istápolnia.

Es milyen odaadással, feloldódással tette. Több volt az minden rezzenésében testvéri szeretetnél. Volt abban jobbagy-hűség, Nap-imádat, összekapcsolt verség.

Ezen az imádaton keresztül kaptam én Endréről mindig igaz képet.

*Pápay Róza beszél
a »merengő« kisfiáról*

Az imént hivatkoztam arra, Ady felnőtt korában így tudta: beteg és merengő fiúcska volt. (»Egy ismerős kisfiú«.)

Miközben ezt az emlékezést írom Szentkirályon, eszembe jutott, föl kell keresnem Mindszenten Pápay Rózát, Ady legelső éveinek ma már egyetlen élő tanúját, »A Hágár oltára« legelső szerelmét. Mivel, hogy hosszú esztendőök óta nem láttam Rózát, gondoltam, egészen biztos, ma más szemmel fogom viszontlátni, mint ahogy néztem rá egykor, amikor nem túlságosan vettem észre. Akkor még nem tudtam mindent a maga örökkévaló helyére tenni és elrakni Ady életében. Azóta — fájdalom és magányosság árán — ezt is megtanultam.

Így tudom a Rózával való régi történetet: mielőtt még Lajosból játszótárs és jobbágy válhatott volna, máris kellett pajtás és rabszolga a kis »zsarnok« fiú életébe. Mert Endre első perctől az, akaratos és ideges, ki már csecsemőkorban elfullad és frelkékük, ha nem teljesítik akarataát. Mire jární tud, olyan erős és csökönyös az akarata, hogy ellenkezés esetén a földre veti magát és valósággal kimered. Nos, ilyen zsarnoki akarattal kívánta mindig maga mellé »Rózát, a szomszédék kis Rózáját«, ki nálánál egy évvel fiatalabb. Még télen is, nyakbaakasztva, sáron át kellett átvinni Adyékhöz a gyermeket. »Pápiróza«t, így hívta a kisfiú a szókehajú, kékszemű, finomarcú leánykát, az eleven játékszert.

Pápayék egyébként ugyancsak nemesek voltak, de paraszti sorban éltek. Idővel, nemeslány létére, nemesgazdához ment férjhez... de ó, micsoda sorsüldözött, végzetverte házasság volt ez. B. János, Róza ura, a falu egyik leggazdagabb néhai birtokosának volt unokája. Apját kitagadta a nagybirtokos. Okkal-e vagy sem, ki tudná ezt megmondani. Tény, hogy az öreg földbirtokosnak szép felesége volt, tőle kilenc vagy tíz gyermeke s egy napon dühbe jött, hogyan is oszthatja földjét annyifelé. Akkor kijelentette ünnepélyesen és tanúk előtt, csak a két legidősebb van tőle, a többit nem ismeri el. Így tagadta ki Jancsi apját is és csak nagynehezen, szűkmarkúan adott neki utóbb négy hold földet. Ezzel olyan szegénységre juttatta fiát

— ki azért nevét tovább viselhette — hogy az tulajdon apjához napszámba járt. Ezt az öröklött sorsot és hozzá bizonyos sokszázados degeneráltságot nem lehet, ugyebár, egykönnyen elviselni, tehát Jancsi ivott és iszik ma is, mire féloldalát szél ütötte s azóta bénán vonszolja maga után egyik lábát. Pápiróza ehhez a nemesemberhez ment és Mindszent »gonoszsága« ilyenformán üli meg az egykor szépséges leány életét. El kellett mondjam, túlságosan kínálkozott, hiszen annyira jellegzetes szilágysági történet.

Kinn, az udvarán hallom bicegő urától, hogy Róza benn beteget ápol, valami rokonasszonyt, mert gyermeke nincs. Kéretem, jöjjön ki — és jön. Magas, szikár teremtés — nézem, amint közeledik — sötétkék kartonruha rajta, bőráncú szoknya, rékli, bekötött fej. Csontos arca megbarnult, feltűnő rajta, mily kicsiny és keskeny durvára dolgozott keze. Szeme a félig-leeresztett szemhéj alatt gyönyörű, kékesszürke és érdekes — ha a sors másképp használta volna őket: könnyen lehettek volna Lédaszzerű démonszemek, így is van bennük rejtély és különösség, a viseleténél és sorsánál jóval magasabb rendűség. Egész arca értelmes ... Most az ül ki rajta, hogy megrettent a váratlan látogatótól, a »méltóságos asszonytól«, ki tudja, ez is miért fáradt ide — és Rózában valami eleve bezárkózik.

— Pápiróza, kedves, erre mentem, belátogattam. Eszembe jutott az a rég elmúlt világ, amikor Ady Endre kisfiú volt. Hogy szerette ő magát.

Róza arca felélénkül:

— Én is nagyon szerettem őt — feleli habozás nélkül. Ma figyelem: nem, ez nem paraszti hang. Halk, inkább elfogódott. Értelmiség van a csengésében.

— Emlékszik reá tisztán? Úgy értem, kicsi korára? Csodálkozás villan fel tekintetében: hogyan lehetne erre nem emlékeznie. A tekintet mondja, igen, ez gyermekkorának nagy élménye volt. Valószínű, a legnagyobb. De egyszerűen csak azt mondja:

— Hogyne emlékeznék. Szép kis fiú volt, feketehajú, sötét szemű és sápadt. Sokszor vonult el egy sarokba, a kis okos és olvasott. A fiukat nem szerette, mert az iskolában mind erősebbek voltak nálánál, ő pedig olyan gyöngécske, betegesforma. Sokszor nagyon is megverték. Ezért inkább a lányokhoz húzott. A lányokat, azokat szerette.

— Ugye, maguk elemibe együtt jártak?

— Igen, bizony, ott együtt voltak fiúk és lányok és mind a négy osztály. Odajártunk, tetszik tudni, abba az iskolába a templom mellett, amit lebontottak már azóta ...

Kérdően néz reám, vájjon mire is emlékezzék még. Egy kis felhőzés a homlokán s karjának-vállának ideges megrándulása mutatja, hogy önkéntelenül is tart talán tapintatlan kérdésektől. Pedig be messze vannak tőlem. Nem, nem, mondja az én tekintetem, dehogy is foglak faggatni, hogy az önként adottnál többet adj. Ő pedig megnyugodva folytatja:

— Arra emlékszem, tetszik tudni, mindig azt akarta játszani, hogy meséljünk. Hogy ő mond mesét, azután mondjak én is. Én, persze, buta voltam, — mosolyodik el — mindig olyat mondtam, amelyet a könyvben már olvastam. De ő nem. Ő mindig olyat mondott, amelyet kitalált. Es haragudott, hogy én is nem tudok újat. . .

Pápiróza arca most egészen elváltozik. Arca kipirult, szeme világosabban kék. Kifejezése derűs s az egész asszony megfiatalodott.

— Azt mondta nekem, — vágja ki majdnem lendülettel s belemelegedve a játékba — te is találj ki valamit, Róza, találj ki, úgy, mint én! Ne azt mondd, te buta, amit a könyvekben olvastál...

Félénken nevet, de cseng.

— Hanem én sohasem tudtam újat. Nem voltam olyan okos, mint ő. És ő csak pörölt és mérgeskedett s te buta, te buta . . .

Boldog, hogy olyan »buta« volt. Jól esik ennek még az emléke is. És olyan asszonyos benne ez a meghunyászkodás. Magától értetődő, hogy az a másik okos volt, ő meg nem. Hogy az valaki, ő meg senki. Asszonynak a férfit illik szolgálnia. Csak szolgálnia illik.

És mintha ezt a gondolatot egészítené ki, hirtelen hozzáfűzi:

— De azért nagyon jó fiú volt. Sohasem vert meg senkit. Csak őt verték meg az erősek, mert sokszor még lestek is reá ...

Megyek már, mennem kell, kiszabott az időm. Az úton hazafelé nem megy ki Róza a fejemből.

Milyen szépet tudott ez az egyszerű asszony elmondani Adyról. Néhány mondattal milyen tiszta képet adott a beteges, satnya kisgyermekről, aki a bántó valóság elől

a képzelet világába menekül, a nyers erő elől a szellem erejéhez és mivel másoknál gyatrább testben, megtalálja tüstént azt, amiben több.

A lányhoz, az első nőhöz is az kergeti zsengekorban, hogy a vetélytárs irigy és erős. De a lány — ó, első eszméltreébredés! — született rabszolga, ha legényére lel. Anyásan jó és menedék — ha *igazi!* — már akkor is, mikor még alig ér ki a földből.

A LEVELESLÁDA, MAJD LÉDA
SZEREPELNI KEZD

Ideje — gondolom — hogy más tanúságokat is megszólaltassak Ady életéről, bizonyságokat, melyeket soha teljes egészükben nem tett közzé senki. '

Nem is tehetne ma már — sajnálatosan, — közzé más, mint én, miután Ady Lajos levelesládáját én örököltem.

Levelek fekszenek itt, melyeket Ady Endréhez írtak s melyeket ő anyámnál tartott Mindszenten, hogy az őrizze őket, mert valamilyen okból fontosak voltak neki vagy ép csak nem akarta, hogy elkallódjanak. Ezek anyám halála után Lajos tulajdonába mentek át s tőle kerültek hozzám, utolsóhoz a családból.

De más levelek, lapok, sürgönyök, cikk-kivágások is halmozódnak itt, melyek valamennyien megvilágítanak valamit Ady Endre életéből s akkor is rávonatkoznak történetesen, ha a család másik tagjának címezték.

Végül itt gyűltek egybe levelek, lapok, sürgönyök, melyeket Ady Endre küldözgetett egy életen át Lajosnak.

Nem mondom, hogy ez az adattár teljes, sőt biztosra veszem, hogy voltak itt olyan levelek, melyek igazán véletlenségből kallódtak el vagy ellenkezően, egy-két olyan is, amelyeket szántszándékkal semmisített meg egyikük. De ami megmaradt Endre Lajoshoz írt leveleiből, az kivétel nélkül biztos adattal szolgál bizonyos körülményeire s a legtöbbször jellemző életére, öccse iránti ragaszkodására s vele szemben használt hangjának közvetlenségére. Ezek a levelek is akárhányszor mutatják, hogy kis és nagy ügyeiben Endre épúgy hívta segítségül Lajost, mint ahogy az öccs is segítségül hívta bátyját. És mindketten, különbség nélkül, vállvetve segítették meg egymást, ki mikor és miben tudott a másik hasznára lenni.

Most végigfutok a házasságomat előző leveleken, mert ezekből a szövegekből — mint a mozaik kockáiból — mégis csak az az Ady rakódik össze, akivel én 1910 nyarán rokonságba kerültem és közeli ismeretségbe jutottam.

Így szól az első:

Paris, 1904. május 31. Monsieur Ady Lajos, professeur de Collège Wesselényi, Zilah, Hongrie. Kedves Lajoskám, legalább egy rövid levelet vártam volna tőled. Képzelted, milyen lehetetlen, szomorú és túrhetetlen a helyzetem. Legalább felét próbáld és csináld annak, amit kértem. De azonnal! ölel s a legörültebb izgatottsággal várja válaszodat Endre. P. S. A »Szilágy«-nak majd küldök újra valamit, ha jobban leszek. Endre.

Nem fűzök ehhez semmi magyarázatot. Edd191 életrajzi adataiból úgyis eléggé ismeretes, mily megrázó élményei voltak párisi tartózkodása első felében.

Második fennmaradt levele, illetve kártyája, már őszi keltezését mutat:

Paris, 1904. szeptember 8. Mr. Lajos de Ady, professeur Zilah, Hongrie. Kedves Lajos, pénzt köszönöm, nagyon-nagyon. Sorsomról körülményesen értesítelek. Adj át meleg üdvözlöt zilahi jó embereimnek. Szídd le azt a bűdös-rest Bölöni Gyurkát. Csókol Endre.

A koraősz vagy nyárvég hazahozta ugyanis Parisból a fiúk földijét, Lajos volt iskolatársát, Bölöni Györgyöt, kivel Endre — Lajos közvetítésével — még az 1904-es év telén, Parisban ismerkedett meg s barátkozott szorosán össze. Endre Bölönit Diósyéknál is bemutatta Parisban, Diósy Ödönnek, Léda asszony férjének s magának Diósynénak, kinek hívására — amint azt az irodalomtörténetből is tudjuk — indult el Endre Parisba.

Jómagam többféle élőszóemlékezést hallottam erről a következményeiben valóban sorsdöntő találkozásról és többféle formában olvastam róla: milyen körülmények között ismerkedtek meg Ady és Diósyné 1903 nyarának végén Váradon.

A legtöbb emlékező — kiket azonban maga Diósyné értesített utóbb a dolgokról, mert magának Adynak Lédáról mindig csukott szája volt, kivéve egy dióhéjnyi önéletrajz megszépítő félmondatát, mely csak afféle kirakatház volt — ezekből a forrásokból úgy idézi vissza a regényes esetet, hogy a Parisba került váradi fiatalasszony a Nagyváradai Napló« (Ady lapjának) előfizetője, nagy elismeréssel olvasgatta az idegenben a fiatal Ady verseit s észrevette, hogy itt milyen tehetség lappang. Hazament tehát Nagyváradra — beszélte Léda — egyenesen azzal a szándékkal, hogy megismerkedjék a költővel s megnyissa előtte egy ismeretlen világ kapuit. . . Talán még úgy is, hogy kézenfogja s elvezeti az eliziumi mezőkre. így lett azután — hogy asszonyi sugallatára hallgatott — a kis vidéki költő-újságíró elhivatott Múzsája.

Én azonban meghallgattam, mégpedig teljes figyelemmel, Fehér Dezsőné elbeszélését, — a koronatanúét — aki 1903-ban bemutatta Adyt Diósynénak. Nem tudom, Fehér Dezsőné megírja-e valaha emlékezéseit, amire tökéletesen jogosult, hiszen egyrészt Adyt is közlőül ismerte Váradon: ő volt a »Nagyváradai Napló« főszerkesztő-tulajdonosának felesége s Ady önáluk nemcsak »kosztos« munkatárs, de naponkint bejáratos barát is. Másrészt, ami Lédát illeti, Fehérné Léda húgának egykor iskolatársa volt és növendékéveitől érintkezésben Léda családjával, Brüllékkal. Házukban gyakran megfordult s mindent látott-hallott, tapasztalt, ami Brüll Adél (Léda) az eladólány körül még házasságkötése előtt végbement. Amit elmondott nekem Fehérné Adél leánykoráról, meny asszonyságáról, menyecskeéveiről: az is már kötetes regény. Nem érzem magam feljogosítottnak, hogy az ő emlékeinek elébe vágjak, — csak azt akarom itt megjegyezni: ő nagy szeretettel gondol Diósynéra, még úgy is, hogy az igazat beszéli el az egészről. A dolgok *tervszerű*, más helyen pedig jóindulatú tévedésből fakadó elferdítése Lédára vonatkozóan igazán nem tőle származik . . . Én itt csak egyetlen helyesbítésére akarok kiterjeszkedni, ez azonban alapvető a Lédával való elindulás legendájában. Fehérné tehát így tudja ezt a dolgot: Diósyné egyáltalán nem azért jött Váradra, hogy a szegény poétát megismerje. Eszében sem volt. ő a családjához jött és kánikulában érkezett meg, amikor minden tehetős váradi ember fürdőzött valamerre. .. Fehérné, például ép akkor Marien-

badban nyaralt. Diósyné, barátnők híján, meglehetősen unatkozott is Váradon. De a szépasszonynak, hiába, csak akadt hamarosan hódolója, a város egyik ismert gavallérja, jókiállású ember, nők kedvence. Ez udvarolt Diósynének 1903 nyarán, *heteken át*. Nyár végén érkezett vissza Fehérné, rögtön, legelső napon viszontlátták egymást a barátnők és tervbevették, hogy még aznap este elmennek vacsorázni hármásban, Fehér, Fehérné, Diósyné — a Royal-kávéházba. Odajárt ugyanis az úgynevezett haute-volée, a váradi pénzvilág, no meg a hetes huszároknak is ott volt törzsasztaluk. A Bémer-tér átellenes sarkában az Emke-kávéház viszont inkább »agrár« hely volt s a művészek, írók is odaszoktak. Diósyné megkérte Fehérnét, hívjon neki partnert, ne üljenek hármásban ... Kit hívjak? — figyelt fel Fehérné. Mire Diósyné dehogyis mondta Ady nevét, — ki szóba se jött egész idő alatt! — hanem azét a gavallérét, aki a nyáron, át szórakoztatta. Fehérné elmosolyodott, ő, váradi lévén, jól tudta, hogy az illető úrnak itt a városban régebből közismert szerelme van s kíváncsi lett, vajjon ennek ellenére leül-e majd nyilvánosan asztalukhoz — Diósyné lovagjaként. Meghívta tehát telefonon az illetőt, nem mondva meg, hogy vendégük lesz, az el is jött, de mikor meglátta Fehérekasztalánál a helyzetet, nagy-gyáván sarkonfordult és megszökött. Diósyné észrevette ezt a játékot s amilyen önérzetes büszke volt, nagyon rosszkedvű lett. Fehérné azonban igyekezett, hogy tüstént kárpótolja.

— Várj — mondta ez az előzékeny barátnő. — Rögtön telefonálok a szerkesztőségbe Biró Lajosnak és Adynak hogy jöjjenek ide. — Diósyné nem szólt egy szót sem, nem ragadta el az ajánlat, de nem is intette le. Az ő estéjének vége, gondolta — tehát mindegy is neki. Bírót és Adyt már nem kapta Fehérné a lapnál, hová telefonált, ellenben hívása megtalálta őket az Emkében. A telefonhoz Biró jött, ki nem ígért Ady nevében határozottat, mert az már néhány fröccsön túl volt s nagy önérzettel azt üzenté a principálisténak:

— Ha a hölgyek mulatni akarnak, jöjjenek át. Én nem megyek.

Mégse maradt ennyiben a dolog, mert Biró rábeszélte... így került Ady Diósy Ödönné mellé — hogy még aznap este beleszédüljön. Kilenc esztendőre.

Egyelőre nem akarok többé se jobbra, se balra kitérni, itt a levelek vonalán követem most Ady életét! a szeptember eleji kártyát követő sorai már arról tesznek tanúságot, hogy a közbeneső két hónap alatt megjárta Nizzát!

Paris, 1904. november 17. Mr. Lajos de Ady, professeur, Zilah, Hongrie. Édes Lajuskám, még Nizzában ért a pénz. Hálás köszönet érte. Két nap óta Parisban vagyok. Oh rettenetes itt! Nizzában s a Riviérán 21 fok meleg van, ragyogó, csupa-virágos május. Itt pedig köd és hideg, akár Londonban. Budapestre erősen hívnak két helyre is. Vészihez megyek. Ma írom meg neki, hogy küldjön előleget. Persze haza ilyenformán nem mehetek. Tudatlak majd annakidején. Ölel, csókol Endre.

Mi a helyzet akkor Adyval voltaképpen?

Parisban, Léda biztatására, abban a házban bérel szobát — 92, rue de Lévis: a cím ma már valóban az irodalomtörténeté! — hol Diósyék is laknak és félig-meddig Lédáéknál étkezik. A hangulat azonban—s ez nem is csodáltnivaló! — öszfelé már feszülten ideges az asszony körül. A férj, hiába, ha el is szenvedti idővel Léda akaratát, most, a lelegején, mégis csak lázadozik — és Ady szenved leginkább a fonák és megoldatlan helyzettől. A családi kör nyomottságát, negyediknek, megosztja Diósyné Parisban élő húga, Brüll Berta. De a szerelem most még valóban az s az esztendőnek ki kell telnie, hogy az első »új« Ady-kötet létrejöhessen! az »Új versek«. Góg és Magóg fia tehát átéli, a szenvedésekkel együtt, a nekirendelt forróságokat s ez az izzás olvasztja át azzá, akit az Ady Endre név egy egész világnak jelent.

Hogy vájjon boldog-e közben, mialatt lángoló szívvel éli át Lédát?

Ha őt polgári értelemben szerelem valaha boldoggá tudta tenni — amit nemcsak asszony, de közelálló létemre is kétségbe vonok, mert legfeljebb órákat, perceket tételezek nála fel — de ha volt olyan ideje, amelyet asszony varázslata ki tudott tölteni, úgy az a férfihódításnak és meghallgatásnak ez az első esztendeje volt.

Paris élménye után a vidéki magyar fiúnak most a Riviéra, egy darab boldog déli tengerpart — minden gazdag-

ságával, fényűzésével és tékozlásával — megmutatkozik s ő szédülten jár asszonyával a novemberi »májusban«. De hogy mennyire nem érzi magát az igazi helyén Léda oldalán s mennyire eldöntetlen benne — már a pénzgondok miatt is! — hovatarozásának kérdése, azt a fent idézett sorok is mutatják, ő Parisba esztendőkre készült fel. Ezt Ady Lajos pontosan tudta: 1904 január 27-én, mikor Endre Mindszentről elindult Parisba, Nagykárolyig anyánk és Lajos kísérte. Endre akkor úgy búcsúzott övétől, mint aki évekil nem szándékozik visszatérni. És íme, tíz és fél hónap elteltével — a két napja lezárt »nászút« szájjével — már pedzi a hazatérést, a Pesten vállalt állás gondolatát. Már készül is...

Legközelebbi útja mégsem viszi még Budapestre. A tengerpart napsütése még egyszer visszacsalogatja őt és asszonyát:

Nizza, 1904. november 20. A Riviérán vagyok s maradok pár hétig — írja Lajosnak — Szeretettel gondol reáfd bátyád. Címem: Endre de Ady, publiciste, Nice, Hotel St. Georges, rue de la Paix. Írj hosszú levelet.

Marad is pár hétig az azúrparton, de nem képzelhetjük túlságosan boldognak ezt az idejét, mert hiszen aláassa a pénzgond. Szándéka kiérlelődik: Parisban már csak néhány napot tölt és 1905, január ötödikén indul vissza Pestre, hogy Vészi József lapjánál, a »Budapesti Naplódnál állást vállaljon és másféllesztendeig maradjon ott egyfolytában.

»Az üldözött vadkecske«

Nem akarom részletezni ezeket az esztendőket, miután ezek alatt még nem kapcsolódtam a családi körbe s egyéni megfigyeléseimet, élményeim nem adhatom hozzá. Csak tudomásom van róla — mégpedig úgy érzem, eléggé pontos, hogyan s miként élt Endre, a már »új« költővé lett Ady, mielőtt még talákoztunk — s a későbbi mondandók, vagyis a *kép* teljességéért össze kell foglaljam a kiérlelődésnek ezeket az éveit is.

1905 januárjában, tehát hazakerült Pestre, havi kétszáz forintos fizetéssel Vészi lapjánál dolgozik, s egy darabig egykori váradi »felelős«-ével, Bíró Lajossal lakik együtt

a Váci-körúton. Szorgalmas újságíró és termékeny költő: a Páris-sugalmazta verseket, az *Új versek* mindjobban kiteljesedő füzérét, egész esztendőn át írja. Budapestet nem szereti, »Bűzbudapest«-nek csúfolja, éjjelenként a Fővárosi Orfeum télikertjében vigasztalódik, hol csillogó félvilágot, nemzetközi artistaéletet lát s a híres Vörös Elek primás muzsikáját hallgatja. Ezen az »egyetlen pesti kultúrhelyen« fogadja író- s újságíró barátait, kik közé a Parisból hazatért Bölöni is beáll.

Lédával csak májusban találkozik újból. A levelesláda ennek is örzi nyomát:

Starnberg, 1905, május 26. Édes Lajoskám, szabadságon vagyok s kóborlók a földi tájakon. Június 3-án vagy 4-én Érmindszentre érek s otthon maradok vagy tíz napig. Hazajöhetsz-e? Csókol Endre. Üdvözlöm Gyulát, Kapust, Bothot stb.

És örzi nyomát, mindhiába, két nagyszerű verse is. Ki ne emlékeznék »Léda a hajón« s »A tó nevetett« című verseire, az »Új versek« két gyöngyére?

Starnbergből hazajön s ezen a nyáron sokat rándul ki hétvégekre Dunavarsányba, Vésziékhez. A család legidősebb lánya, az okos és sok művészi érzékkel bíró Margit tetszik neki, összebarátkozasuk utóbb levelezést, verses regényt és féltékenységet eredményez. A verses regény — »Margita élni akar« — Ady egyetlen ilyesfajta kísérlete — a féltékenységet V. M. iránt pedig, természetesen, Léda tanúsítja, ki Parisban ráteszi kezét a fiatal, elvált asszony leveleire, Bandi párisi levelesládájával együtt s ez az egész adatgazdagság el is kallódott Diósyék lakásán, mikor azoknak a háború következtében el kellett hagyniok Parist.

Ebben az 1905-ös esztendőben egyébként a politikai helyzet kedvezően játszik bele Ady életébe: a 48-as függetlenségi párt, Kossuth Ferenc vezérlete alatt, elseperte (mégpedig elsőízben) Tisza szabadelvű pártját. Megalakul az úgy nevezett darabont-kormány, melynek Vészi József a sajtó-főnöke. Ady hozzájuk sodródik s ilyenformán egy darabig »darabontújságíró« és »darabontköltő«, ahogy a konzervatív jobboldal csúfolja.

A kormány bukásával a »Budapesti Napló« összezsugorodik s az elkedvetlenedett Ady hazamegy Mindszentre. 1906 tavaszán történik ez, miután végül nagynehezen kapott

kiadót az »Új versek«-re: a Pallas vállalat ekkor hajlandó kinyomatni Adyt, de »kiadásonkint« csak 200 koronát fizet a költőnek. A könyv, végre, megjelenik, a beköszöntő, amellyel betör Dévénynél, de Pesten támadják, szidják, kifütyülik és kigúnyolják a »darabontköltőt« érte.

Így dugta ki fejét a földből 1906 tavaszán az újjá, korszerűvé érett magyar költészet legelső hóvirága. Vad vihar söpör rajta keresztül.

Mi marad hátra a keresztúzbe került költőnek? Hová rejtse el magát rossz idegeivel? Hol van most számára élet-lehetőség? Hol enyhülhetne meg? Léda épp másfél eszten-deje hívja, igézi, várja. Ki *kell* menekülnie Parisba.

Útközben írja Lajosnak:

Franzensfeste, 1906, június 18. Kedves Lajoskám, annyi csapás és viszály után végre Paris felé. Beleugrottam, mint az üldözött vadkecske a mélybe. Add át Pistának s barátaimnak legjobb üdvözetemet. Ölel Endre. Parisból részletesen beszámolok dolgaimról.

Visszamegy tehát Parisba, de már nem kell neki, mint első ízben, Léda asszony járszalagja. Nem akar Lédáék házában lakni, lehetőleg még a jobbparton se. Bölöninek ír és sürgönyöz hotelszobáért, átkerül ilyenformán a balpartra, a Quartier Latinbe, de folyóvizes, villanyvilágításos, tiszta kis szállodába. Következik a legszebb Léda-nyara — mely »Szent Június hívása«val indul meg. »Ékes nárciszligetet« csókol be »Léda szívébe« »s mint kalandútján egy Zeusz«: befekszik közepébe... Ez a nyár, ez a mostkezdődő esztendő termeli ki a beérkezés könyvét, a »Vér és Arany«-at, szerelmének tetőfokát és ennek értelmében; a legforróbb s egyben már legtépettebb Léda-zsoltárokat. Ady most már nem az esengő udvarló s a behódoló férfi Léda előtt (mint volt első ott jártában) Ő, közben, emelkedett, mint öntudatos költő és mint meghallgatott férfi. Most Léda az, aki behódol és ma és ezentúl, mindenáron, meg akarja tartani férfiját.

A szerelem mindezzel a szenvedélyesség magasabb, teljesebb fokára ér fel, mint Ady első párisi tartózkodása idején — de ezzel egyidőben megrendítő visszahatás is mutatkozik Adyban: a halál látomása már gyötri (bizonyosság erre a »Vér és Arany«) s a tőle való szorongó félelem mind tisztáb-

ban kap hangot lírájában. Tannhäuser leereszkedett ugyan a Vénusz-hegységbe, de minden kapott gyönyörön túl hallja s hallgatnia kell a zarándokok vezeklésének, önsanyargatásának karéneket. Minél több és halmozottabb a szerelem, annál nagyobb az ára: Adynak legalább is így kell fizetnie.

Természetesen, ez az egész folyamat bennük és kettőjük között abban állt, hogy égtek, nagyon is égtek, mind a ketten, s ami az égéssel együtt jár: füst, gőz, forró pára vette őket körül. A lángoszlop pedig, mely magasra szökkent a kráterből: Léda aranszobrává jegecesedett.

De a halálfélelem megütött szólama nem ült el többé Adyban. Bűnbeesett, ezt így érezte, ha akarta, ha nem s ha tudott róla vagy sem. A bűnbeesés miatt félt az erre kiszabott haláltól s a félelem visszakergette istenéhez. Mint minden öslény ősidők kezdetétől *i* Istenhez menekül a halál elől. Ezért is következik legforróbb Léda-kötetére Isten-verseinek páratlan kötete (ez hozza legjellegzetesebben, élménye központjában, érzelmi forradalmat jelentőn: a megtérést). Időben, fogantatásban szorosán egymásután, sőt egyszerre bontakoznak ki benne a legérzékibb lángolás, a halál és Isten versei — bár az időpontot, így utólag, nehéz volna lemérni. Legelső Isten-verse ugyan csak 1907. december 25-én jelenik meg (a »Budapesti Napló«-ban).

*»Álmom az Isten ...
Batyuin: a legsúlyosabb Nincsen,
Utam a nagy Nihil, a Semmi,
A sorsom: menni, menni, menni . . .*

*Nem bírom már harcom vitézül,
Megtelek Isten-szerelemmel:
Szeret kibékülni az ember,
Mikor halni készül.«*

De a kiérlelődés más, mint a megjelenés és más, mint a megírás.

Az Isten-versek *kiérlelődésének* Parisban csak Bölöni volt szemtanúja. Éppen ő említi pedig azt, hogy Adyt Istenéhez az is közelebb vitte Parisban, hogy a versek felfakádása ráéjén ő a Quartierben, a Richelieu-kápolna közelében lakott s harangszó élesztgette benne gyermekkorra, a falu istenfélelmét.

Az az időpont, amikor Ady ott lakik: 1906. nyara. 1906—1907 telén és tavaszán, Nizza után, már a jobbparton találjuk, egészen másfajta környezetben. Harangszó ott már nem volt, igazán nem . . .

1907 őszén pedig Ady újból Pesten van s a telet tavaszig Magyarországon tölti. Az első Isten-vers megjelenésekor tehát nincs még Parisban sem.

Mégis sok mindent tudhatott, érezhetett Bölöni Ady újfajta vívódása titkairól, sok mindent át is élhetett mellette, amikor 1906 nyarán, reggelenként, ő jelent meg érte szállodájában s a költő álmatlan, borzongó éjszakái szóbakerültek. Mert különben nem hivatkozott volna. Bölöni — épp a Richelieu-kápolnára! Holott az Isten-élmény mélységét Bölöni Adyban nem tudja lemérni. Eszébe sem jut, hogy a harang nem *kívül* kong Adynál, hanem belül — sőt akkor szól jelszerint a legerősebben, mikor »Léda ajkai között« lakik. Halálharang ez a lélek mélyén és elkíséri a -költőt egész nászrepülése idején.

Milyen szépség és milyen teljesség.

IZGALMAS PÁRISI NAPOK

Misem természetesebb, minthogy Ady mindezt nem sejtí, amíg benne él: nem tudja összeadni s levonni a dolgokat. Lajos is — kivel éveken át s mindig beszéltük-boncoltuk Endre ügyeit — csak hagy idő távlatából kapott sok mindenre magyarázatot.

Endre, ott kinn, Parisban, történetesen ezerkilencszázhatban és hétben, csak éppen azt érzi, hogy vannak ugyan benne is, körülötte is, épp eléggé nagy számban ellentmondások és összeütközések, de azért igyekszik minél kevesebb bajjal és töréssel megúszni a Lédával való, igazán nem egyszerű kapcsolatot s a Léda körüli helyzetet.

Szent igaz viszont az is, hogy épp ezekben az időkben, amikor annyiszor kellett Istenhez menekülnie, szokja meg — rossz éjszakái miatt — a veronait. Most menekül első ízben a veronálhoz is.

»Gyönyörű minden,
de csomórlöm«

A Lajoshoz írt levelek és kártyák azonban, természetesen, többnyire csak külsőségeket mutatnak:

Paris, 1906. augusztus 1. Monsieur Louis de Ady, Érmindszent, u. p. Érkávás (Szilágy megye.)

Lajoskám, kérvényed sorsában bízom. Mondd fiacskám, ha Münchenig kapnál szabadjegyet, kijönnél-e néhány napra Parisba? Itt nem kerülne sokba. Sőt itt: semmibe. Írtam már

Budapestre ez ügyben s tudatni foglak. Hetven-nyolcvan forintból kiállna az egész. Én meglehetősen vagyok. Bajoskodom, ideges vagyok, de élek. Édesanyám hogy van? Mindnyájatokat csókol Endre.»

Írni nem mer alig is körvonalazható vívódásairól Lajosnak, ő is csak család, egy darab Mindszent, minek nyugtalanítani övéit? De beszélni mindenképp szeretne Lajossal. Érintkezni azzal, aki hazuról jött. Lajos ellenben nem mehet. Endre pedig elviselhetetlennek érzi Parist és Lédával földközi-tengeri útra, hosszabb déli tartózkodásra megy. Abban reménykedik, bizonyára, ha a rue de Lévis polgári levegője, a helyzet tapintatlan élessége elmarad, ha magukra maradnak Lédával örökszép díszletek között: megnő a szerelem varázsa.

Nápolyból csak jelzi ottartózkodását s

Nápoly, 1906. szeptember 9. Édes Lajoskám, üdvözöl, téged s összes jó barátait ölelő bátyád, Endre.

Velencéből azután háromhetes címüket közli:

Venezia, 1906 szeptember 25. Kedves Lajoskám, címem október közepe feléig Hotel Hungária, Lido-Venezia. Írd meg édesanyámnak is. Üdvözlöm az üdvözlendőket. Csókol szerető bátyád Bandi. Írj sokat.

Október második fele már Monacóban leli őket:

Monaco, 1906. október 21. Kedves Lajoskám, címem Monaco, Hotel de la Paix. Semmi bajom, csak egy kicsit utálom ezidőszert az életet. Pedig itt gyönyörű minden, de csömörlöm. Hogy vagy Te az otthoniakkal, vizsgával, Zilahval, kinevezéssel? Csókol bátyád: Endre. Bothot, Kincset, Kapust üdvözlöm. Balázséknak add át viszontüdvözlőmet.

»Itt gyönyörű minden, de csömörlöm«... Leírja ezt a szót, hogy csömör. Az asszony, úgylátszik, kettesben sem adott elég boldogságot. Nemcsak a férj zavart tehát Parisban, a családi kör, a ház. A varázs, a szerelem varázsa sem elégséges arra, úgylátszik, hogy ez a kényesidegzetű, önmagával számotvető ember ne érezzen csömört — talán a nászúttói, a Riviéra-élettől és ki tudja még mitől?

Azért mégis csak decemberben kerülnek vissza Parisba s a nagyfiú ebben az évben nem tud hazautazni Mindszentre, karácsonyra, ahogy azt egész életében mindig megtette, amikor az csak lehetséges volt.

Anyám azonban juttatni kíván Endrének az idegenbe is a karácsonyi disznótorból s az ő híres remekelt töltött-káposztájából, így hát felhasználja a hideg időjárást és nagy cserépfazékkal küld Lédáék házába, a rue de Lévis-be, a hazai jófalatokból. A töltött káposzta tetején, természetesen, ott szerepelnek még holmi kolbászok, sonkaszeletek, jóféle kis húsok feltét alakjában.

Kapóra jön a mindszenti disznótor Lédáéknál, nemcsak az otthon karácsonyi hangulata miatt, hanem külön azért is, hogy összebékítse Endrét és Gyurkát, kik valami felett ép összezördültek. Anyámnak pedig elmegy a nagyfiú köszönete i

Madame de Ady, Érmindszent, u. p. Érkávás, Szilágy vm. Hongrie. Édes jó anyám, a küldemény megérkezett. Pompás és hálásan köszönöm mindannyiunk nevében. Várom édes anyám levelét. Hogy mint van édes anyám és édes apám? És Lajos? Mi újság egyébként? Ezer csókot küld hű fiúk Endre.

A képeslap hátán ottlátható az akkortájt híres Café de la Paix homlokzata és pincérkara. Ady ugyanis sokat járt feketézni és dolgozni abba a kávéházba. Újévi lapot azután Lajos kap Zilahra:

1906. december 29. Kedves Lajoskám, újévre sok szerencsét kíván s csókol Bandi. Add át legjobb kívánságaimat Bothnak, Kincsnak, Kapusnak s valamennyi kedves jóemberemnek. Ady Endre.

Ezzel lezárul a Léda mellett töltött harmadik fél-esztendő.

1907-ben újabb félévet tölt még Ady Parisban, szállója új, ahogy már említettem, nincs túlközel Lédáékhoz, nincs is túl messze, de a jobbparton van; mindenesetre legalább ennyi távolsággal igyekszik biztosítani szabadságát. Mert

szabadság, önrendelkezés személyével, idejével, érzéseivel, életbeosztásával: ez az, amit az asszony legnehezebben ad meg Adynak. Ekörül folyik esztendőkön át közöttük a harc, ez a kimondott ellentét, annál is inkább, mivel Léda féltékeny betegesen, izgultán, ingerülten, zsarnoki módon az, legtöbbször okkal — ahogy azt Lajos is belátta — de van úgy, hogy ok nélkül, mert rossz idegállapotában hajlamos arra, hogy mindent túlméretezzen és rémképeket lásson. Emellett el is feledkezik közben a szépasszony fölényéről s a Bandival való *egyéni* bánásmódról, holott meggyőződése, hogy minden másképpen történt volna közöttük, ha ez a szerelmes asszony erre képes lett volna. *De Léda sohasem helyezte magát annak a tépettidegetű férfinak helyébe, mindig csak önmagát látta, érezte, saját szenvedését és örömét tette minden fölé.*

Adyban természetesen, ezek a tartós és ismétlődő összefordulások már ekkor hagynak mély nyomokat, bár még messze az idő, hogy le tudna vagy le akarna mondani ezek fejében Lédáról.

Lajosnak most sem panaszkodik, annak nem meri felfedni, mennyi bajjal, tragédiával jár párisi élete, öccse tehát szebbnek, rózsásabbnak gondolja jóidéig ezt a második párisi tartózkodását, annál is inkább, mivel ha Endre neki ír, akkor látszólag csak Lajos ügyei érdeklik, a maga dolgairól azonban neki továbbra sem mer vagy akar írni. Minek megijeszteni saját sorsával az otthoniakat? Ezért is ebből az időből egy-egy rövid üzenet Lajosnak csak ilyenformán szól:

Paris, 1906. február 13. Édes Lajoskám, Szilágy csak egy példány jött... Hogy vagy? írj kérvényed ügy éhen informálandó engem. Bothot, Kincset, Katust üdvözlöm. Ölel-csókol Bandi.

Paris, 1906. február 26. Lajoskám, várom informáló leveledet, hogy ügyedben lépéseket tehessünk. Van egy tervem, amitől okvetlen eredményt várok. Öllelek s jó barátaimat is. Bandi,

Hogy mi volt a »kérvény« és mi volt az »ügy«, azt alább, el fogom mondani. De itt most előbb ki kell térnem arra: ugyanebben az időben másnak már erősen panaszkodik.

Ez a más csak Bölöni lehet, hiszen ő volt tanúja, élményrészese a párisi dolgoknak. Bölöni Pesten van, ha neki ír, megnyílik, már csak azért is, mert barátja előtt amúgy sem

tagadhatná le élete folyását. Azért nem, mivel Kozmutza Kornél elvált felesége, a nagykárolyi születésű Marchisui Ottilia írónő, Bölöni menyasszonya, kit 1906 nyarán bemutatót Lédának, továbbra is kinn él Parisban és mindent lát, hall, ellenőriz Ady körül és Diósyné környezetében. 1907. január 24-én ezt írja Ady Bölöninek:

«... Adél szörnyen ideges s az én idegeim is rosszak. Mostanában megtörténik, hogy három napig sem nézek feléjük . . . Ismersz, tudod, hogy megviselnek az ilyen huncák s tudod, nekem kell valaki mellettem, aki számárságaimat, keserűségeimet meghallgassa. . . így nem bírom ki Parisban, egyedül. Haza megint szörnyű volna menni.. .»

S a levél végefelé:

«... Zavart vagyok, örültem ideges; két napig feküdtem is. ..»

Február 25-én újból panaszolja Bölöninek:

» ... élek, bajoskodom s nagyon sokszor vagyok halálos keserűségben.. .»

Március 12-én pedig:

»Borzasztóan rosszul megy nekem. Egészségileg és anyagiilag ...»

Pár nappal később, keltezés nélkül:

»... Annyi bajom még sohase volt, mint most. Minden rámszakadt. Legerősebben a pénztelenség és testi-lelki nyavalya... Elég az hozzá, hogy legkésőbb június elején, sajnos, Budapesten leszek .«

Május 6-án.

» ... Isszonyú lelki-testi kínok között élek. Anyagilag Pedig világeletemben rosszabbul nem voltam... Itt semmi vidám újság nincs. . . Néhányszor abszolúte mozgásképtelen és neuraszténiás állapot fogott tarkón . . .»

Június 23-án érkezik meg végre Budapestre — de bizony nem valami pihentető, megnyugtató életre. Még bejár ugyan a »Budapesti Napló« szerkesztőségébe, de ezzel a lappal — amint tudjuk — nagy változások történtek s az új irány embereivel ő csaknem hadilábon áll. Nincs biztos megélhetése, azonban sok minden lehetőség jelentkezik már számára és

a baráti kar éjszakánként is körülveszi. Ekkor alakul ki az Opera mellett lévő »Három holló« című vendéglőben az a későesti rendszeres táborozás, amely még néhány évig tart körülötte.

A háttérben ott van Léda nyugtalanító alakja. Léda, ki augusztusra gyermeket vár és készül hazautazni Nagyváradra, anyjához. Július végén azonban temetésre ér haza: anyja halt el hirtelen támadt betegségben — s pár héttel rá várvavárt gyermeke sem maradt életben. A lábadózó Adélt szülővárosában Diósy és Ady egyaránt meglátogatja. Sőt Ady jónéhányszor utazik le hozzá Váradra, mert szerencsétlennek, megtörtnek érzi most az asszonyt s ez iránta való gyöngédségét újraéleszti... Sokféle jel van arra általában, kapcsolatuk során, mennyire jó tudott volna lenni Lédához is az életben, aminthogy szeretteihez mindig jó volt s ahogy alaptermészetében ez benne rejlett. Csak ez az asszony nem értette meg a természetét, erővel változtatni akart rajta s ez okozta közöttük a szakadást.

Mindez, természetesen, nem javít Ady idegállapotán, ki most a Parisba utazott barátnak augusztus 13-i kelettel ezt írja:

«... Nagyon beteg vagyok, hifteresztézia, őryöngő álmatlanság. Már alig cipelem magam.»

Izgatja az is természetesen, hogy a »Vér és Aranyakötet — másfél esztendő termése — nagy nehézséggel tud csak megjelenni. Egyelőre még csak folynak róla a tárgyalások a Franklin-társulattal. Az elkészült kötet egyes versei azonban időközben a lapokban már megjelentek. A Lédát ünneplő versek csodás zsongása mindenfelé visszhangzik s az asszony, ki most félévet tölt Magyarországon, érzi már a dicsőséget, amely Ady lírája reá árasztott.

Szinte megvigasztalódva, boldog elégtétellel tér vissza Parisba, 1908 elején. És azzal a kiérlelődött szándékkal, hogy dülőre vigye ügyüket s Adyt lekösse magának az életre.

AZ ÚJ ADY-PORTA

Endrének magának, amint láttuk, az 1907-es év tavasznyára csak bajt és nyugtalanságot hozott. Ezzel ellentétben azonban Mindszenten, a küzdelmes életű Ady-párra, épp ekkortájt kezdenek jobb napok virradni.

A példátlan szorgalom és odaadás kezd gyümölcsöt hozni.

*«... Ez a föld, ha maggal beszórta,
Emlékszik rá, áldott volt mindig.
Kereszt keresztet
Ért itt nyáron hússzorozódva...»*

A belső-Szilágyból, a hegyek közül, Lompértről, ide, a pocsolvás síkra szakadt Ady-sarj: Ady Lőrinc (Endre és Lajos apja) feleségével, Pásztor Máriával együtt, amint már említettem, negyven hold földet kapott hozományba. Született gazdálkodó volt ez a kalotaszegi-szilágyi kevert vér, minden őse, ha nem pap, hétszilvafás gazda (holott a pap is mifelénk csak gazdálkodik) — értette a föld szándékát, a termő természet beszédét. Bölcs volt, mint gazda és fáradhatatlan a munkában. Harminc esztendőn át úgy megforgatta azt a földet, amit a sors rábízott, úgy használta, belátással, minden egyes göröngyét, hogy a föld keze alatt, egyszerre csak el kezdett nőni.

Harminc esztendő alatt a negyvenből száz magyar hold lett — példabeszédes eredmény ezen a tájon a lefelé lejtő gazdavilágban. A megnagyobbodott módhoz pedig most már szűk lett a kezdőévek nádfedeleles portája. Ennyi föld már szemrevaló, tágult, megcsinosodott házat nemcsak, hogy elbír, de megkíván. Ahol nemcsak a gond bújik meg,

de egy cseppnyi vasárnapi jólét is már kivirulhat. A fiúk nősülésére, unokák érkezésére szintén már illik gondolni.

1907 tavaszán tehát el kezdték építeni az új Ady-portát, amely nyár végére már el is készült. Koraősszel azután, szüret előtt, mikor még verőfényesek a napok, meghívták Ady Lőrincék házavátásra a barátok közül azokat, kik az évek során szívüknek a legkedvesebbek lettek. Hogy a nagyfiú megjött Pestről, a kisfiú pedig Zilahról, azt hiszem, mondanom sem kell. De megjöttek Lajossal együtt a vendégek is: a Wesselényi-kollégium jóformán egész tanári kara, mindkét fiú volt-professzorai, kik utóbb Lajos kartársai lettek.

Ezek a tanárok és egyben nagyszerű emberek, kik nemcsak a két fiúnak, de a Zilahra be-bejáró Mari néinek is legjobb tanácsadói, szívbeli meghittjei lettek... művelt urak, diplomás férfiak, akiket jellemükért, erkölcsi súlyukért mindenkinek tisztelnie kell. Elöljáró példák, kikhez hasonlókka akarta ő nevelni mind a két fiát..,

Milyen jólesett most egyszerű szívének, hogy ebben a megszépült otthonában, kijavult sorsában, megvendéghelheti őket. És, szó sincs róla, Lenci bácsi is szívből örvendezett, hogy eljöttek hozzájuk fiainak tanárai, élükön Kincs Gyulával, a kollégium igazgatójával.

Kincs Gyulával, ki a fiukat görög nyelvre tanította, görög bölcsészetre s arra a nemes emberiségre, amit idegen szóval humanizmusnak neveznek. Hogy mennyit kaptak belső értékben, szellemben az Ady-fiúk Kincs Gyulán kívül is zilahi tanáraiktól: Nagy Sándortól (Ady meghitt barátjától), Both Istvántól, ki a magyar irodalmat szerettette meg velük, Fóris Miklóstól, Kapus Samutól s még másoktól, kikre én, sajnálatosan, már nem emlékszem, holott ezt a szép zilahi világot én is még tökéletesen megismertem — az csak az évek során derült valójában ki.

Valamit tükrözött az a tanári kar, ami talán egyedül állt még az erdélyrészi iskolákban is a névadó Wesselényiek szellemét. Az »ösi schola« — melyet háromszázestendős múltjában az erdélyi református egyház tartott fenn — 1848 után, törhetetlen magyar magatartása miatt, másfél-estendőre be kell zárja kapuit. A nagy magyar reformévek minden nemes célkitűzése élteti ezt az iskolát, amely a válságos időkben azonosítja magát a »vad« Wesselényi Miklós, a sibói bölény s a nagy Wesselényi Miklós, a jobbágyszabadítót főúr, Széchenyi István barátjának szellemével.

Hogy épp az ifjúság nevelése, a kellő tanári világnézet mily nagy szerepet játszott, például, a »vad« Wesselényi szemében, azt bizonyítja, hogy fia mellé Sárospatakról hívott el nagyhírű nevelőt, Pataki Mózes tanárt, ki a följegyzések szerint a francia forradalom eszményi (de csak eszményi) hagyományait őrizte. Ez a kiváló tudós és pedagógus oktatta mindvégig ifjabb Wesselényi Miklóst, ki annyira megszerette nevelőjét, hogy, annak halála után, a sibói sírboltban közvetlenül apja és anyja mellé temettette. ő, az árvízi hajós, nagyratartotta benne a magyar ellenzék nemes baloldaliságát, haladó irányát, önmegtágadó ember-szeretetét. Amint tudjuk, ezt követte odaadóan a börtönön át haláláig. S amilyen elgondolással nevelte egykoron az a kitűnő nevelő a nagyrahívatott gyermeket — ugyanilyen szellemben tanították az ifjúságot akkortájt a zilahi főiskolában is. (Mert 1738-tól megkapja a »főiskolai« jelleget).

Az »ősi schola« tanári kara — nem egyszer példázta, magyarázta ezt nekem Lajos — még az Ady-fiúk ifjúságában is megőrzött valamit a régi nagy-Wesselényi léggömből. Ezzel lett a Szilágyság legemelkedettebb szellemi szintjének letéteményese és őrzője.

De szálltak is vissza Zilahra — szinte egy életen át — a híressé vált poéta feledninemtudó versei. Vissza-vissza-hozta »a zászlót« a Diák-domb lábánál, a puritán egyszerűségű ó-épület elé, hol a színjeles diák négy boldog éven át tanult.

*»... Hogy szép az élet, te mondtad szüntelen
S hogy higyjük: akartad.
S míg játszadoztak rajta bús mosolyok,
Érőt és hitet prédikált az ajkad.*

*Te béráltál meg, kis vidéki lapod,
Hogy poéta lettem.
Múltak az évek s én, verselő diák,
Öreg mesterem, hozzád-öregedtem.*

*Te állsz előttem, ha már-már nem bírom,
Mint az élet túsza,
Szép, bölcs fejeddel...«*

Írta Kincs Gyulához, éppen 1908 június 28-án, de nem a házavatás alkalmával, hanem Parisból, az atyai barát

tanári jubileumára. És verse utolsó sorában megcsókolja »jó mestere« kezét — ugyanazzal a mozdulattal, ahogy ez a lázadó fiú édesapjának is mindig kezetcsókol, ha jött, ha ment, negyvenesztendőskorában is, amikor legutoljára látta.

A Mindszenti házavatáson azonban nem elérzékenyülés kerekedett felül, hanem — ahogy illet is — igazi magyaros jókedv.

Miután Török Ferenc, a helybeli református pap, Endre keresztapja (Lenci bácsi »komája«) megáldotta az új otthon — »a vidám pincekatlan egy csöpp örömet, egy kicsi feledést« szolgáltatott a jelenlévőknek. Mari néni terített asztala pedig csak úgy kínálta-kellette a természetesen páratlan-ízű szilágysági ételt.

Olyan ünneplés kerekedett ott, hogy valamennyien holtuk napjáig elemlegették.

Volt is áldás ezen a házon. Apámnak minden sikerült, amihez csak nyúlt — addig, amíg a család, a szűk kis család, együttvolt. Mintha ezen a mostoha szilágyi földön, itt, az Ady-gazdaságban, a pirosfedelű házban: most végre láthatatlan bőségszaru nyílt volna meg. De csak addig tartott, amíg az első közülük ki nem dőlt. Endre. Az ő halálával valami összeomlott, ami a ház szerencséjét pilléreként tartotta.

Ez talán Ady Lőrinc hite volt, hogy boldog öregkor is virradhat reájuk.

Amikor Ady buzdít rendre

Ezekből a hónapokból nem maradt fenn levél, amit Ady írt volna öccsének: Pesten él, de gyakran látogat el szüleihez s ott mindig hall Lajosról, ki hiszen Zilahon helyettestanárkodik, de eléggé sűrűn viszont is látják egymást Mindszenten.

Lajos lelkiéletében, épp ebben az időben, bizonyos válságok mutatkoznak: őt nem elégíti ki csekélyjövedelmű állása, hónapról-hónapra várja állami tanárrá való kinevezését és mivel ez a kinevezés a szokásos várakozási időnél máris hosszabb ideig késik, megtelik elégedetlenséggel.

Egyrészt attól tar, hogy mellőzése a sokat támadott, darabontnak csúfolt, baloldalian árnyalt Ady-névnek szól. Hogy Ady Endre sok bajt, zajt, vitát okozó írói működése,

a hivatalos költészettel hetykén szembeszálló, új iránya — egész garabonciás, borzolt, jelensége, melynek Léda, sokak szemében, tehertétele volt: máris visszahatott az ő tanári számbavevésére. Hátha épp Endre híre miatt nem merik a kultuszminisztériumban az ifjúság nevelését, oktatását reábizni — aggódott Lajos s aggodalmát, bizony, osztotta Ady is.

Másrészt az is türelmetlenséggel töltötte el Lajost, hogy szeretne ő is már Pestre kerülni, Endre mellé. Ami pedig szintén döntőfontosságú: a zilahi pénztelenségből eltartó állásba, a kisváros kötöttségéből nagyobb szabadságra jutni.

Ő benne is Ady-vér kering. Az ő vérmérséklete is heves, bár ő benne sokkal több a józan önmérséklésre, rendszeres munkára, polgári szorgalomra -s megalkuvásra szorító apai örökség. S ő benne valóban felül is kerekedik majd Ady Lőrinc hivatásszerelme: a legtöbbet kihozni mesterségéből tudásban, hozzáértésben, szakavatottságban, amit csak lehet. Éppen csak, hogy egyik anyaga a föld volt, másiké az írott betű s a serdülő ifjúság eleven szelleme.

De a helyettestanári esztendőök az a kora, ím kor kilépett már a pubertásból, mégse tudta fiatal túlerejét vágyához mérten kitombolni vagy felhasználni. Az az átmeneti idő, bizony, nem egy meggondolatlanságba sodorta.

Borra, cigányozásra Zilahon már a hatodikon felüli diákok is gondolhattak, persze mérsékeltén, okkal-móddal. Fiatal leányok körül is szabad volt forgolódniuk, mert a minden szórakozástól való rideg eltiltást, az ifjúság hevületeinek teljes elfojtását nem tartotta megfelelő módszernek a kollégium.

Az alig pelyhedzőállú kis helyettestanár ezeket a diákos örömöket most túlzásba vitte. A zilahi mende-monda búfelejtő estékről, reggelig tartó cigányozásról, szép nőknek adoU éjjeli zenékről tud — s ami az ilyesmivel jár, megfelelő adósságokról.

Lenci bácsinak nem volt szabad a dolgot megtudnia, Mari néni a neki dukáló dohánypénzből (ennek a termése az övé volt) váltig javítgatta a helyzetet, Endre pedig korholta öccsét, lelkére beszélt, szemrehányást tett és türelemre, önfegyelemre buzdította.

Mert ő, Endre, szíve mélyéből kívánta, hogy Lajos ne legyen bohém, elsodort és könnyelmű. Ne legyen rendetlen-

életű, mint ő, aminek átkát maga ismerte a legjobban. Hanem épp ellenkezően, azt kívánta, hogy Lajos őhelyette is legyen rendeséletű. Mindig, az élet minden helyzetében, ilyen irányú tanácsokat adott Lajosnak. Apai felelősséget érzett irányában. És mindig mindent megkísérelt, minden lépést, amely rajta múlt, hogy Lajost válságaiból kimentse. Ady Lajos ellenfelei azután, a későbbi évek során, nemegyszer vetették szemére, hogy ő Endrét testvéri szeretetében »kihasználta«!. Hogy a vele való törődésre rászorította. Holott az igazság az, hogy Endre szoktatta rá Lajost, mégpedig úgyszólván gyermekéveitől, hogy őt második apjának, szellemi támaszának tekintse.

Viszont senki sem állott Endre, rendelkezésére testestől-lelkestől, egész életén át úgy, mint éppenséggel az öccse. Endre tudta ezt s minél betegebb és gyöngédségre ráutaltabb lett, annál inkább számított öccse szeretetteljes készségére.

Hogy azonban a zilahi »könnyelműségek« fejezetét lezárjam; ezek főként 1907 után, 1908-ban játszódtak le. Viszont 1909-ben, Lajos Pestre való tanári kinevezésével, már véget is értek szerencsésen.

A VÉR ÉS ARANY ESZTENDEJE

Ezerkilencszázhat és nyolc ösze-tele fordulópont Ady életében. A »Vér és Arany«-t áttörte magát a korlátokon s a költő nevéből visszhangzik az ország. Most már olyanok is felfigyelnek rá, kik az »Új verseké-et sem vették észre vagy akik a »kapudöngetésért« egyenesen támadták. Egész sereg új hívő keresi most hozzá az utat, a vele való művészi vagy emberi kapcsolatot. Az a sajtóságos _ varázs, amellyel ő versben, de amíg él, lényében is meg tudja fogni az embereket, most kezd elsőízben széles körben hatni.

Pesten és Váradon együttlátják Lédával... a költő és múzsája lázba hozza a nagyközönséget. Az irodalmi szintéren végigharsog: be újak, sohasemhallott zsoltárok a Lédához s a Halálhoz írottak! Valami történt Adyval s Ady körül s a tömeg ujjongással üdvözli, kettéválik előtte s ő a csodálat sorfala között halad el.

Aki megérte ezt a virágzási kort — mely virágzás volt már azért is, hogy *vers* így lelkesíthetett! — vagy aki csak kevéssel később kapott utána, mikor a »Vér és Arany« még friss volt, a nyomdafesték szaga még rajtaült: ki fogja újdonsága ízét valaha elfeledni?

1908 első felét Ady még mindig Magyarországon tölti. Ez az a félesztendő, amikor Budapesten megindul a »Nyugat,« melynek Ady első számától főmunkatársa haláláig, ha ugyan ilyen hivatalnoki-ipari rubrikába be lehet osztani azt, ki egy lapnak jogcíme a halhatatlanságra.

S ugyancsak ez az a félév, mely alatt megalakul Nagyváradon az ifjú-költők »Holnap«-társasága, azzal a céllal, hogy lándzsát törjön az új művészet szemlélet mellett. A »Holnap« szemleindítást, előadássorozatot s hasonló megnyilatkozásokat tervez, lelkes, tehetséges fiatalok lengetik zászlóját, a vezérkar főbb tagjai: Juhász Gyula, Dutka Ákos, Érnöd Tamás, Ady személyes barátai. S ott van már közöttük — Juhász ajánlatára — Babits Mihály is, ki akkor még Fogarason tanárkodik s verseit nem ismerik. Ady szívesen veszi, hogy ennek az ifjú társaságnak az ő neve jelentsen zászlót — csak éppen félesztendővel későbbben sok baja, problémája támad abból, hogy a »Nyugat« meg a »Holnap« kapcsán és »haladás« ürügye alatt ordító, ízetlenkedő fiatalok az ő programot jelentő nevét használják fel és használják ki. Ebből kerekedik az a bizonyos, sokatemlegetett duk-duk affér, amelyet annyian magyaráltak félre s amely éppen csak azokat nem lephette meg, akik Ady kettősségét vagy más szempontból: teljességét — összes lelki okával ismerték.

Egyelőre azonban nincs semmi baj az Ady-jelszavas fiatalokkal, viszont annál több saját anyagi bizonytalanságával. Se kellő állás, se megállapított kereset, melyre építeni lehetne. Elvégre harmincegyedik évében van, maga tudja a legjobban, egészsége mennyire megrendült s nemcsak a bekövetkezhető inség és nyomor rémképe zaklatja, de a szegényes sorstól, a szükösség megszámlált garasaitól is irtózik — hiszen ő nemcsak művészlélek, mely a szépet, az önérzeteseget, a pénzadta függetlenséget szereti, de ezenfelül is úrnak és igényesnek született.

Csak arra nem gondolt sohasem, amióta elkerült hazulról hogy valaha újból szülei terhére legyen. Ezt az önállósítást már a zilahi diák kezdte el: iparkodása ösztöndíjat szerzett, ezenfelül pedig leckéket is adott. Dehogy viselte volna el tehát később, felnőtt, majd kiérett korában, hogy őt a szülei tartásuk el. Hogy másként térjen vissza Mindszentre, ne mint vendég, ki boldog örömmel tölti ott szabadságát. Napokat, heteket, legfeljebb hónapokat. Mert pihenni akar szülei oltalom alatt, hol a Dszenz falusi hatalmak« ülik meg szívét. Megnyugodni, erőrekapni, újjászületni. A földhöz is közelkedni, érintkezni vele — mert erre szüksége van. De azután vissza *kell* térnie abba a keretbe, ahol munkája és harca várja. Elképzelhetetlen neki, hogy szülei hangyaszorgalmú

életében ő legyen a magatehetetlen ekzisztencia, a vénségig él- és kitartott, gyámoltalan fiú. Ennél nemcsak türelmetlenebb, nyugtalanabb és követelőbb, de sokkal magasabbröptű is. Döntő önála, hogy érzi magában a nagyrahivatottságot s bár tisztában van gyengéivel, (hány versvallomása bizonyítja 1) de azt is jól tudja, mit ér. Csak nem jut ő is ennek fejében — keseredik fel benne a kérdés — két előtte járt lánglélek — Csokonai, Petőfi — utolsó lélekzetig. szegénységgel küzdő sorsára?

Ki tudja, ki tudja . . . Töpreng és szenved, fél és aggályoskodik. Idegessége nőttön nő. Egyelőre se Mindszent, se Budapest nem nyugtatja. Május közepén írja barátainak Parisba: *»Egy-két hétre kiszaladok Parisba, mielőtt megbolondulnék vagy megölném magam... Teljesen leromlott, őrrült, beteg vagyok . . .«*

Valóban kiszökik s onnét írja — a család felé megszokott mérsékletével — Lajosnak:

Paris, 1908. május 26. Édes Lajoskám, Parisban vagyok s innen üdvözöllek mindőtöket. Címem Hotel de l'Europe, Rue de Constantinople. A régi. Indítsd meg azonnal a Szilágyot. ölel, csókol Endre.

Paris, 1908. augusztus 5. Édes Lajoskám, remélem, azóta hazaérkeztetek. írd mindenről részletesen. Én tűrhetően vagyok. Egy kksit lesoványodtam. Nincs étvágyam, álmom és keveset dolgozom. Hogy mulattál a váradiakkal? Miket beszéltek fölám? Mi újság Mindszenten? Ezer csók mindötöknek Endre.

Paris, 1908. augusztus 8. Édes Lajoskám, vártam, de hiába, a leveledet. írd arról is, hogy mi van Séra Ilonkával? Miért nem tudatnak, mint kértem, a kinevezés ügyében? A mindszenti ismerősöket üdvözlöm. írd friss pletykákat. Édes szüleimet és téged ezerszer csókol Endre.

A levélben említett Séra Ilonka a fiúk unokatestvére: Séráné Ady Lilla leánya. Endrének sikerült, hogy a kis fiatal, akkor végzett tanítónőt kineveztesse.

Következő híradása már nem Parisból szól:

Venezia, 1908. szeptember 1. Kedves Lajoskám, leveled tegnap délelőtt kaptam, de a Szimplon-alagút segítségével ma délben már Velencében voltam. Zilahról a pénz nem jött, ha jönne, intézkedtem. Alig várom, hogy hazaérkezzek s veled is beszélhessek. De még egy-két hétig körutazom. Jóembereimet és téged öllelek Endre.

Ismét Parisból, 1908. szeptember 7-én írja Lajosnak Zilahra:

Édes Lajuskám, édes anyámhoz írott levelemben beszámoltam ügyed állásáról. Minden megtörtént. Most már várjunk. Én reménykedem s neked sem szabad nyugtalankodni. Tragikusan pedig a legrosszabbat sem érdemes és szabad venni. Írhatnál magadról egy hosszabb levelet is. Add át üdvözetemet Bothnak, Kapusnak stb. Szeretettel ölel Ady Endre.

Nyugtalansága —, úgy látszik — nem engedi, hogy Parisban maradjon. Újból elutazik Lédával — ahogy a velencei kirándulást is vele járta — s legközelebbi híre ismét útról szól:

Marseille 1908. szeptember 9. Szervusz, édes Lajuskám. Egyelőre, ha írsz, címem Endre de Ady, Venezia, poste-restante. Velencébe érkezem t. i. e hónap vége felé. Addig a tengeren s Olaszországban bolyongok. Egy kissé betegen, ölel Bandid.

De nincs kitartásuk »a hónap végéig«. Szeptember közepe-táján mindketten már Nagyváradon vannak, hol a «Holnap» tartja — szeptember 17-én megalakulása ünnepét.

Ady és Léda ezen a nyáron Parisban sokat békétlenkedtek. Ady szívesen elmulatgatott másfelé, a »Párisi lány« pedig — mint műfaj és jelleg, de mint kalandvággyal körülhordozott szép ifjúság is — mindjobban érdekelte. Az áldatlan hercehurcák tehát, közte és az asszony között, napirenden voltak. A hang, melyet Léda használt elkeseredésében Adyval szemben, most kezdett kiélesedni — viszont Ady visszavágásai — inkább tettekben, mint szavakban — épp eléggé váltak bántóakká. Ady mind több italhoz, altatószerhez menekül a megoldatlan kérdések elől. Nincs sem ereje, sem bátorsága, hogy a sokszor már rabláncnak érzett köteléket eltépje — de a Lédától való teljes elszakadás vágya sem érlelődik még ki benne. Az asszonytól való félelmei, a miatta való gyötrődések közé ebben a korszakban még tagadhatatlan szerelem is vegyül, szeszélyesen visszatérő, hirtelen fellángoló, de hamar el is bágyadó szerelem (mert nyomja a túlságos kötöttség s az asszony parancsuralma—) és így, egyelőre, mindezzel együtt még járnia kell sajátos kálváriáját, hol a röpke örömmek, pillanatnyi boldogságnak is megvannak a maga stációi.

LÉDÁVAL A SZÜLŐI HÁZBAN

Lédával Váradon

Nagyvárad léggöze rövid időre, csodálatos módon közel viszi őket újból egymáshoz. Szerelmük regényessége itt mégegyszer fellobog magasra. Minden hozzájárul ehhez: az elindulás városa, mint helyszín, az őket vendégüllató író világ, az értük lelkesülő értelmi ifjúság, mint környezet. Ez az az átforrósodott közönség, mely egyebet nem tud róluk, csak az *Új versek* s a még erősebben zengő »*Vér és Arany*« zsoltárait. A Léda-felmagasztalás visszfénye ragyog tekintetükben. Mit tudták, mit tudhatták ezek a versrajongók azokat a hétpoklokat, amelyeket ilyen kivételes szerelem — a táltos és asszonyának érzelmi összetartozása, a megfejthetetlen titok — magában rejthet.

Most szemtől-szemben látták a viruló asszonyt, a mindenkinél érdekesebb arcú férfit. A férfi: a költő, amelyet nem szül minden század. Az asszony: a múzsa — mindenható, amilyen Lilla, Júlia, Gina volt. Kezében a sors: föl-emelhet és lesújthat. Ez látszott a dolgokból kifelé. S hogy varázsa törhetetlen, mint valamennyié, a kárhozat széléig is, miként Gináé, ezt maga Ady sejteti elsősorban.

A váradi Városháza díszterme — emlékeznek még sokan a váradiak közül erre a nevezetes író-ünnepélyre — a szorongásig megtelt érdeklődőkkel. Az emelvényen Ady Endre versét mondják, igaz, hogy régebbit, még az *Új versek* közül valót — de az soha újabb, élőbb, alkalmibb nem volt, mint aznap. »*Találkozás Gina költőjével...*«'

«... Hahó, Gina él. . .
Engedd a kezedből:

*Ez az én asszonyom,
Az enyém.*

*És zúg az erdő, Gina remeg,
Léda, kiáltok,
Léda . . . «*

Léda ott ül a dobogó alatt, első sorban, az egész terem, az egész város szeme rajta függ. Aranyhaja csillog a csillárok erős fényében, fekete ruháján, szíve fölött nagy, piros virág nyílt ki. Ajka is felnyílt, mint a virág, szeme nem lát, könnyfátyolos. Milyen szédület itt ülni emberek szeretetében, csodálatában. Vájjon ezt hívják népszerűségnek? Nem tudja. Talán. Valami megérintette homlokát. Valóban? Vagy csak képzeli? De lehet, az is lehet, ez volt a halhatatlanság szárnycsapása. A halhatatlan kedves ül itt a teremben (Beethoven-zene szól, ha nem is hallja senki). Ránéz Adyra, ki mellette ül. Az visszanéz reá. Tekintetük egybeforr. Ó igen, most egyek. Örökre, örökre, időtlen időkig. Mi rezzenti fel? Tapsorkán. Nekik szól? Nem, bár szól, kétségtelenül, nekik is — mindkettőjüknek. De az ok, hogy most harsant fel: a verset, a Montblank-verset, a Vajda János-ódát, azt fejezték be a dobogón.

Esték és napok következnek, mikor az emberek körülfontják őket körtáncban s az egymáshoz láncoló bűvölet még egyre tart. Ady úgy érzi, valamit még kell most adnia Lédának. Valamit, amit még sohasem adott neki. E forróságban támad fel vágya: haza fogja vinni Édeshez. Elviszi Mindszentre, a szülői házba. Megmutat neki mindent. Ahonnét jött, ahová tartozik. Mert mindent kell látnia — a múzsának!

Így vitte Lédát sétára bölcsőhelye körül. Így mutatta meg neki szülőföldjét, ahogyan csak ő látta, az örök dolgok, jelképek derengésében. Lidércfény lobban szavában, mikor a múzsának megmutatja faluját. Csak így tud igaz lenni. Kísértetiesség sikolt belőle — annak a réme, ami őbenne ül.

Vájjon megértette-e Léda — a valóság-Léda: az asszony! — a »vértajtékos« szavakat? Érezte-e a versen keresztül, melyet a költő végső hódolattal nyújtott át neki, hogy mi fekszi meg Ady szülőföldjét — Ady szerint?

Aki idevaló: érzi. Nem kell ehhez sem ész, sem világsjártság, sem iskola.

De ő, az asszony, messziről jött. Messziről jött és városból. Átvette-e a *holt* virágot, mit az Ér medréből tépett neki?

Nem tudom. Csak eszembe jut, amit Ady egy alkalommal mondott róla:

— Ő a testével ^kar bekerülni a világirodalomba.

Léda nem volt *lélek*. Adynak ez a mondása is mutatja, hogy az ő érzése szerint nem volt az. Mert ha az is lett volna, hiteni, hogy a kapcsolat közöttük sohasem szakadt volna meg. Csak azért tudott elszakadni, mert oly erősen földi szálak tartották. Éppen csak földi szálak.

Lédával Mindszenten

A későbbi évek során anyám nem egyszer beszélt el nekem Diósyné látogatását Mindszenten.

Teljes erejéből igyekezett fia kedvéért, hogy a párisi asszony kedvébe járjon. És az, az utolsó napon, mégis azt mondta Endrének:

— Érzem, hogy az anyád nem szeret. Egy világ választ el bennünket.

Amikor magukra maradtak Mindszenten, Ady ezt visszamondta anyjának. Ránézett közben Édesre, várta, hogy tiltakozzék. Mert akkor még jólesett volna neki, ha anyja elismeréssel szól Lédáról. De »Édes« csak nézett maga elé az ő bánatos szemével és egy szó nem sok, annyi nem jött ajkára.

Apámnak, ha ugyan lehetséges, még kevésbé tetszett. Pedig őt ugyancsak hamar hódítgatta meg a szemrevaló fehérnép. Endre remélte, legalább meglátja benne a szép-asszonyt. De az öregúr fennakadt azon, hogy olyan erősen kifestett, kikészített. Hiába, falusi szeme ezt nem szokta meg s kifejezetten kifogásolta is. Az sem tetszett neki, hogy szünet nélkül cigarettázik. Mert Léda olyan dohányos volt, akinek se gyufa, se tűzszerszám nem kell, a már hamvadón gyújtja meg újabb cigarettáját.

Amikor megérkezett Endrével a ház elé — beszélte anyám — s kiszálltak ketten a fogatból, apám nagy illendően nyomban megtudakolta:

— Hát a kedves ura hol maradt? Miért nem hozta el?

Ezt pedig nem csak csipkelődésnek szánta, hanem bizony restelte még önmaga előtt is, hogy a házasasszonyt

ilyenformán látja vendégül. Az ő falusi magányában az ilyenfajta szabadságot sem szokta meg.

Léda — emlegette anyám — két napig maradt náluk, mind a két napon későn kelt, jóformán délben jött ki szobájából. Reggelijét, ahogy illett, szobájába vitték, mikor erre jelt adott. El lehet képzelni, anyám mi mindennel rakta meg a tálcát. Mert a figyelmes vendéglátást lehet ám jelezni akarni étellel és itallal is, ha a szívbeli érzés — hiába minden — nem adódik.

Azért is jött ki Léda oly későn szobájából, mert igen nagy gonddal öltözött s festette ki magát. Verőfényes őszi napok jártak s a nagy alföldi fényben szépnek és fiatalnak akart hatni — az igazat szólva pedig akkor már nappali, nyers világításban a természet virágzásával, színeivel, őszinteségével maga körül, meglehetősen hervadtan hatott. Alakja sem volt jó — ahogy két évvel későbbben már magam is meggyőződtem róla: csípőben igen erős volt, válla pedig, ehhez képest aránytalanul keskeny. Hogy ne lássék, milyen erős, térdig be volt fűzve, ami nehézkessé tette járását-mozdulatát. De azért nem használt fogyókúrát, mint hiú nők akkoriban már oly gyakran. A vendégszerető kínálatásra evett, ivott bort is, éppen úgy mint a többiek.

Mindkét napon azután koradélután kísértáltak Endrével a tagba. Ez dűlőutakon, földek mentén húzódó ösvényen a háztól két kilométernyire volt. Gyalog járták meg mindketten az utat s ezalatt maradtak csak voltaképpen egyedül egymással Mindszenten. Ebből a két délutánból lett meg a »Séta bölcső« helyem körük.

Nem akkor írta. Később. De még ugyanazon az őszön, ha a »Vasárnapi Újság«, melynek megküldte, csak egy év múlva jelentette is meg. És amint megírta, amint e vers szellemisége misztériumával megajándékozta, szinte túlajándékozta Lédát, mintha meg is szűnt volna, hogy adósának érezze magát.

Megjárta Adéllal szülőföldjét, elvitte anyja és apja elé: az asszony azt hitte, ezzel szorosabbra fonódtak a szálak. Azért vitte haza — remélte titokban — mert most már feleségül akarja venni.

Az ellenkezője történt: *búcsújárásra* vitte, mely lezárja, bizonyos értelemben, az egész eddigi Léda-korszakot. Útjaik ezentúl még jobban szétválnak majd ...

Nagyvárad: a közönség elé lépett ki, eljött velem

a múzsám, nézzétek, ismerjétek, csillag a homlokán«. Mind-szent: »Vedd át te, múzsám, éld át anyámat, szülőföldemet, mert több nem telik tőlem«.

Így róttá le háláját az asszonyánál, kitől sokat kapott, de kitől — nem tehetett róla — szívében voltaképp már elfordult.

Levelek, barátok, ellenségek

Amilyen arányban apadt pedig a Lédához való tartozás érzése, olyan arányban növekedett — a »Vér és Arany« megjelenése óta — a barátok, álbarátok, átmeneti barátok és ellenségek száma. A világ tudomást vett róla és megdobta a maga módját. Virággal és sárral.

Lajos levelesládája híven megőrizte Endre minden papirosfoszlányát, melyet az valaha is rá, vagy pedig anyánkra bízott. A láda az 1907-es, 1908-as évek rétegeiben kezd gazdagodni.

Itt találok, például, ezekben a rétegekben, Hatvány Lajos két keltezés nélküli levelét, a bélyegzés olvashatatlan rajtuk. Tartalmukból azonban kiviláglik, hogy ismerkedésük lelegejéről lehet. Abból az időből — s ezt Endre beszélte el Lajosnak! — mikor Léda még Hatványra is féltékeny volt és barátsága, meghívásai miatt szenvedélyes jeleneteket rendezett, mert legjobban szerette volna őt üvegbúra alatt tartani.

Hatvány barátsága idővel mélyre kiható volt Ady életében. Ezért talán nem érdektelen, ha a közeledés idejéből idézem az alábbi két üzenetet:

»*Hotel de la Péroitse, vasárnap (Paris).*

Édes barátom,

roppant megható, hogy milyen kedvesen emlékezel meg rólam. Húgom is igen szeretne veled találkozni távozása előtt, ha tehát stimmel neked, holnap, hétfőn együtt déjeunierózhatnánk. 1/2 1 órakor várlak nálam. Szívből üdvözöl barátod, Hatvány.«

A másik: kék csőpostalevél:

Címzés: M. André Ady chez M. Diósy, 92, rue de Lévis.

»*Kedves barátom,*

nagy örömmel látnálak máma vendégemül vacsorára. Ha conveniál neked, úgy légy kérlek 1/2 8-kor a Café de la Paix-

ben, ahol várni foglak. Kandó Lacit is meghívom, aki neked nagy bámulód. Szívélyesen üdvözöl Hatvány. Csak az esetben, kérek választ, ha nem lehetsz ott a rendezvous-n, de akkor azonnal kérem, hogy még 5 óraker otthon találjon.

A láda rétegei azonban valóságos meglepetésekkel is szolgálnak . . . Kosztolányi Dezső írt 1907-ben Adynak! A levél több szempontból is igen érdekes. Egyrészt háttérrel szolgál bizonyos, Ady halála után történt támadásoknak, másrészt meg is magyaráz egyetmást olyanoknak, kik az eljárások mögött lelki okokat keresnek.

Kosztolányi levele a »Budapesti Napló« levélpapírján íródott, keltezése 1907. május 31.

»Kedves Ady Endre, én Önt a leveleiért szerettem meg. Az egyik volt az a kegyetlen, embertipró írás, mellyel szegény Tóth Bélára súlytott le; a másik az, amellyel engem s a poézisomat juttatta Tóth Béla sorsára. Eddig csak irigykedtem a verseire s bámultam önt. Ma szeretem.

Ez a két levél egy egész nemes embert fedezett fel számomra, olyant, akit azok, kik csak nyomtatott írásait olvassák, nem ismernek. Az ön nevének hangzása — bocsássa meg ezt a gyerekes naivságot — mindig úgy hatott reám, mint valami fehérség, valami kékesen csillogó tisztaság. A levele és nyílthomlokú kritikája igazat adott nekem: egy fehér, nemes embert ismertem meg belőlük.

Ne értsen félre. Nem a szeretetreméltó és kedves pofonokat akarom megköszönni egy megvert gimnazista romantikus és komikus pose-ával. Megköszönöm önnek azt a nemes egyszerűséget, amellyel bemutatott a magyar fórumon. Igaza volt.

Amit ön megírt levelében, nem volt új előttem s épen ezért lepett meg emberlátása. Nem képzeli, mennyire érzem magam is az életből való kiszakítottságomat, az útszélen vergődőnek folytonos ambíciórohamát. a páriának beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben. Testetlen és vértelen az én poézisom, levegőcsillogás a gondolatvilágom, ködvár a házam. A szívek és érzések világában az a végzetem, ami Berkeley püspöknek a filozófiában, hirdetem, ami nincs s bámulom a semmit, az ürességet, ami nekem mégis több, mint az egész buta világmindenségnek. Én a négy fal között látok délibábokat, a levegőbe rajzolok perzsa arabeszkeket.

Ennyit írok magamról. Ebben a pillanatban nem akarok polemizálni, bizonyára nem is tudnék. Frázisokat rovok egymás

után, mert gyöngé vagyok az Ön egész, ősi (itt egy kitörölt szó) szeretetének viszonzására. Bocsássa meg nekem ezt is. Szeretem a frázisokat, mert sokszor többet fejeznek ki, mint (törölt szó) az ötletek s az igazságok. Igaz híve Kosztolányi Dezső.»

Nem érzem magam hivatottnak, hogy ezt az irodalmi levelet minden vonatkozásában lemérjem. Meg fogják ezt cselekedni énhelyettem elhivatottabbak. Az én egyszerű asszonyi eszem ebből a levélből csak azt az egyet okoskodja ki: a huszonnégy éves Kosztolányi azon a tavaszon halálosan megsértődött, mert Ady erős, talán kegyetlen bírálatot írt legelső, megjelent verskötetéről. Ezért ír fuldokolva, szinte elképzülten a lenyelt haragtól: *szeretetről*. Csupa ugrásrakész meglapulás ez az alázkodó levél. És valóban rá is ugrott az örök gyűlöletet, féltékeny haragot hordozó Kosztolányi későbbi élete során nem egyszer Adyra, csak előbb megvárta, hogy meghaljon és ne tudjon kiállni tollharcra. Megvárta, míg örökre megnémult s nem tudja többé visszaterelni a békétlen irigyeket az őket megillető helyre.

Másfél év is leperreg, mire a következő levélréteghez érek. 1908 ősze. Ez a »Holnap«-alakulás és Léda-látogatás szeptembere, a híres duk-duk affér kitörésének novembere.

A DUK-DUK AFFÉR

»Asszonylélek vagyok, áme féminine ma is« — írta Ady épp 1908 elején, a »Magyar Pimodán« című tanulmányában, amelyben sok keserűt, őszintét vall magáról — amikor nem futkosok többé Budapest, Paris és Róma háromszögében. Már sok mindennel tisztában vagyok, sok minden nem kell, ami valamikor borzasztóan kellett s ezer oktalán rohamom van ma is még naponként. Elkezd fájni egy régi, hiú fájdalom s úgy fáj, hogy majd megbolondulok, rágondolva egy régi gondolatra s szeretnék karddal összeaprítani néhány embert. . .«

Ó igen, az is nagyon fáj neki — és fáj is mindig — hogy: *akiknek dolgok külső rendje szerint testvérekként kellett volna állniok mellettem, elmentek a vásárra, már előre örültek a bekövetkezendőknek, amikor nem szükséges az én személyemmel, mint aktuálissal foglalkozniuk. . . A*

»Valószínű — mondja tovább — hogy asszonylelkem beleránt, kényszerít sok igazságtalanságba is, de a haragom igazságos.«

Ady — már a »Pimodán« önvallomása szerint is — haragudott, hogy az ő rendje, az ő fajtája, az ő világa nem olvassa, nem adja ki, nem érti szavát, nem ad élettért, munkalehetőséget neki, nem ismeri fel jelentőségét, hanem mindez a liberális zsidók táborából s az értelmiség úgynevezett baloldaláról jön feléje. Voltak, természetesen, kivételek is, sok fajtáj abeli művész csatlakozott szeretettel és rajongással hozzá, de ennek a kisszámú elitnek elismeréséből igazán nem tudott volna megélni. Ment tehát, amerre vitték, beszállt

a »Nyugat« hajójára, engedte, hogy a »Holnap« zászlóra tűzze nevét.

Egy-egy érzékeny órájában azonban végigborzongott rajta, hogy egyes hangok túlreklámozzák, »üzleti céllal« kihasználják nevét. Ilyenkor érezte magányosságát, elszigeteltségét és vágyott, hogy azoknak legyen prófétája, kikhez múltja s vére fűzi.

»Sziüts úr« tanácsol

Ezért hajlott arra, amire Szüts Dezső barátja beszélte rá, hogy közeledjék Singer és Wolfnerékhez, akik hajlandók új kötete, »Az Illés szekeren« kiadására s akik »örömost« kötik le az »Új Idők« munkatársának. (Természetesen, nem mintha Singer és Wolfner, a cég jelentette volna Ady fajtáját; erről szó sincsen; de ennek a kiadónak olvasótábora a keresztény középosztályból rekrutálódott s ezért jelentette volna az odatartozás a jobboldal felé való kapcsolatot.)

Ami pedig Szüts Dezsőt illeti: azt még hírlapíró korában Nagyváradon ismerte meg. Szüts akkoriban a vármegye aljegyzője volt, de ivásra, kilengésekre, még morfiumélvezésre is hajlamos. Azóta kikopott állásából, nem éppen jóhírű és megbízható újságíró lett és Ady mellett, a pesti kávéházi életben az *intrikus* szerepét játszotta. Rendkívül jellemző barátságukra az a fénykép, amely kettejüket együtt ábrázolja s amelyet a láda is megőrzött. A légy és a pók, Ádám és Lucifer, Fauszt és Mefisztó — a balga tisztalélek és ördögi tanácsadója: ezt juttatja a váradi kép a szereplőket akár ismerő, akár nemismerő eszébe.

— Ady — fölényes eszével — »Ártás és Téboly«-nak nevezte Szütsöt, de csúfondáros okosságán, száraz cinizmusán, embermegszólásán többnyire jót mulatott. Éppen csak Zuboly — Bányai Elemér — a tisztaszívű, nemesgondolkodású barát és író, ki akkortájt szintén sokat táborozott Adyval s egyik legodaadóbb híve maradt kora haláláig (a harctéren esett el 1915 tavaszán) Zuboly »nem tűrte« »Szüts urat«, mert romlottnak, jellemtelennek érezte s valósággal kinézte maguk közül. Ó, be helyes ösztönnel! Mert Adynak Szüts Dezső mindig és mindenben csak kárára volt. Már Nagyváradon kimutatta foga fehérjét: megbízható emlékezések szerint az egész ártalmas Rienzi Mária-eset elmélyülését a tapasztalatlan ifjú voltaképp Mefisztójának köszönhette. Ki is

alakult Ady Lajosban épp úgy, mint Ady jóembereiben a hit, hogy Szüts Dezső nő- és Léda-ügyben, de irodalmi kérdésben éppen úgy, csak károsat és elgáncsolót tanácsolhat: az élvezett mérgek hatása alatt ő volt a gátnélkül romboló szellem.

A levelesláda egyébként tőle is őriz leveleket. Valamennyit nem adhatom közre (majd alkalomadtán csak idézni fogok belőlük) mert vannak közöttük oly elszánhangúak és szabad-szajúak, hogy nem tűrik a nyomdafestéket.

Magától értetődően azonban ezeket sem semmisítem meg, mintahogy magam *semmit* sem cenzúrázok ki a levelesláda tartalmából: ehhez irodalomtörténeti szempontDól sincs jogom. Hiszen minden kortársi tanúsításnál és előszónál, beállításnál és görögtűznél csalhatatlanabbul ezek a megdönthetetlen bizonyítékok vallanak.

Csak az időt érzem még némelyik levél vagy írás közlésére túlkorainak. Múljanak, csak múljanak a mindent kiegyenlítő évtizedek. Az örökkévalóság mértékében mit számít egy emberöltő? Nem számít, hogy a szorosan vett Ady-családból én, az utolsó, rendezem-e sajtó alá a hagyatékot. Annál kevésbé számít, mert én a levelesládát teljes egészében a magyar műveltség legméltóbb helyére juttatom: a Nemzeti Múzeumra hagyom. A Széchenyi-könyvtár Ady Endre-émlékszobája megőrizz minden forrást az eljövendő évszázadoknak.

De hogy visszatérjek a duk-duk őszére: Szüts Dezső az áldatlan üggyhöz méltó buzgalommal közvetítette Ady Endre és Herczeg Ferenc — az »Új Idők« főszerkesztője — megegyezését. Megcsillogtatta Ady előtt, hogy ezzel egy-csapásra meghódítja magának a neki dukáló területet: az »Új Idők« hagyományokhoz ragaszkodó, keresztény közép-osztálybeli és kismemesi olvasótáborát. A cég jóvoltából ennek alapnak lesz zászlóvivő poétája, ígérte Szüts — ha megírja nekik (Wolfner-Farkas Pál kívánságára) a »Nyugat«-ot, »Holnap«-ot s minden haladó áramlatot megtagadó cikkét . . . Ez ugyanis a könyvkiadóintézet alapfeltétele.

S amikor látta Mefisztó, hogy Ady Endre még habozik, de már meginog: felkavarta benne a túlhangosak elleni haragját. Elébe tárta: ott is üzletileg, hogy kihasználják, mert hiszen, tagadhatatlan, a radikálisoknak szükségük van, az ő jelentősége mellett, sokszázados címerére. Le is fölözik a hírét-nevét, ütőkártyának játsszák ki kereszténységét és

ősi származását, tőkét kovácsolnak a hozzájuk menekült magyar tehetségéből — de közben, érvelt Szüts Dezső, garasosan alkudoznak vele s hagyják, hogy a pénzgond s az állástalanság kérdése rágódjék rajta s eméssze.

Viszont — ígérette delejes simogatással — Farkas Pálék jelenleg mindent kilátásba helyeznek s megadnak, csak fordítson Ady hátat a mégis csak erős vetélytárszámbar-menő »Nyugat«-nak s ne növelje a »Holnap« súlyát nevével...

így történt, hogy Adyt belerántotta »asszonylelke« az »igazságtalanságba« annak ellenére, hogy »haragja még igazságos is volt.«

»*En nem vagyok* — írja az »Új Idők« 1908 november 15-i számában — *semmiféle titkos társaságnak kiküldöttje, elnöke, sőt tagja sem. Nincs közöm az úgynevezett magyar modernekekhez s az én állítólagos irodalmi lázadásom nem is lázadás. Ravasz, kicsi emberek belémkapaszkodhatnak, mert türelmes vagyok és egy kicsit élhetetlen, de oka ennek sem vagyok. Melanéziában van egy duk-duk nevű társaság, afféle ős formájú szabadkőművesség, ahol a vezér ritkán tudja meg, hogy ő a vezér. Talán ilyen vezér lehetek én ugyanakkor, mikor a régi, hasonszőrű magyarokkal való közösségemet jobban érzem, mint ember valaha érezhette . . .*«

Erről a melanéziai társaságról nevezték el az egész ügyet duk-duknak — s az egész bonyodalom arra volt jó, hogy az amúgyis megviselt idegzetű Adyt hetekre beteggé tegye.

Nem akart ő *barátai közül* senkit sem megsérteni. Juhász Gyulát, Dutka Ákost, vagy Érnőd Tamást ép oly kevésbé, mint Ignost és Hatványt, kiknek barátságához mindvégigragaszkodott, holott az »Új Idők«-kel nyomban a barátság megkötése után szakított. Kellett is szakítania olyan folyóirattal, amely a »Nyugat«-tól, a vetélytárstól, csak elszakítani akarta őt, hogy azután a magáramaradt költőt ő ebrudalja ki. Mert mi más lett volna, mint kitessékelés Wolfnerék házi poétáinak sorából, hogy az »Új Idők« egymásra következő számai Pósa Lajosnak, Szabolcska Mihálynak, Sas Edének és hasonlómínőségű költőknek ad *Ady helyett* díszhelyet ezzel szemben az ő kiadásukban épp akkor megjelent »Az Illés szekerén«-ről se beharangozás, se bírálat nem jelenik meg a cég lapjaiban. Sőt ellenkezően, az »Új Idők« vezető helyen facsimilében Szabolcska gúnyos versét hozza a zagyva új versekről.

Igaz ugyan, hogy a megingás, az elcsábulás és a fondorlat azért nem tudta végkép kihúzni Ady lába alól a talajt, mert igazi küzdőtársai és barátai hiszen mégsem hagyták el, sőt anyagi lehetőségei is bővülnek ezentúl, a mindinkább növekvő hírnévvel arányosan, a baráti vállalatoknál.

De hogy két szék között nem ült a földre és nem kopott föl az álla, az nem múltott sem Farkasék jóindulatán, sem Szüts úr óvatos, jellemes — valószínűen érdekelt tanácsain.

Adyt pedig az egész herce-hurca mélységes levertséggel Mindszentre kergette. így volt ez mindig is. Bárhol történt baja az életben, mindig hazamenekült vagy legalább is haza igyekezett. Es jaj volt neki akkor, amikor még mindig ment volna haza, de már nem érte el többé otthonát.

Mert

».. *Falu még nem várt kegyesebben*
Városi bujdosóra.

Titkos hálóit értem szőtte
S hogyha leborulok előtte,
Bűneim elfelejti.

Vagyok tékozló és eretnek,
De ott engem szánnak, szeretnek.
Engem az én falum vár.

Mintha pendelyben látna újra
S nem elnyűve és megsárgulva,
Látom, hogy mosolyog rám.

Majd szól: »Én gyermekem, pihenj el,
Békülj meg az én ősz szívemmel
S borulj erős vállamra.

Csicsijgat, csittit, csókol, altat
S szent, békés, falusi hatalmak
Ülnek majd a szívemre. . .«

Még a duk-duk-cikk megjelenése előtt nyolc nappal írja Lajosnak Mindszentről:

*»Érmindszent, 1908. november 8. Édes jó Lajoskám, hétfőn jöttem Váradról. Én nekem sok különös váratlan gondom és nyomorúságom van. Szerelnék fölutazni Pestre, de ez szinte lehetetlen. Dolgozni nem tudok, pénzem nincsen. Édes anyám valamivel jobban van. Édes apám lábára ráesett egy nagy deszka és nagyon rosszul van. Ölelem összes barátaimat, Téged csókol
Endre A*

Hanem sok váratlan gondja, sőt izgalma csak akkor akad valójában Endrének, mikor — egy héttel később — kitör a botrány a duk-duk körül.

Hiába bujt el — elővigyázatosan: már jóelőre — Mindszentre, az »áldott falusi köd« most el nem takarhatta annyira, hogy az egész ügyet újból és újból felkavaró, nyugodni nem hagyó levelek és cikkek reá ne találjanak. Akármilyen jön pedig feléje az irodalmi küzdőtérről: harag, sértődöttség, gúny, felülemelkedés, melléjeállás és megértés — őt egyelőre minden csak zaklatja, fűti, sanyargatja.

Fenyő Miksa, a »Nyugat« egyik szerkesztője s a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, 1908 november 20-án ezt írja többek között Adynak Mindszentre:

Igen tisztelt Uram.

Az Új Idők-beli cikkét olvastam s hiába titkolnám: be kell vallanom, egy kissé kényelmetlenül éreztem magamat. Úgy éreztem, hogy hibámon kívül nevetségessé váltam, hogy egy kissé figura vagyok mindazok előtt, akiknek érdeklődését — akár rokonszenvesen, akár ellenszenvesen — fel tudtam kelteni az ön költészete iránt. Nem mintha az ön cikke jó cikk lett volna, tagadhatatlan, hazug és ostoba cikk volt (szépen körül tudtam volna ezeket a jelzőket írni, de most így, megrúgottan, semmi kedvem sincs a stilizáláshoz), hanem, mert nem lehet vele vitatkozni. Mert az úgy van megcsinálva, hogy az utolsó szó az öné. Csak nem állhatok oda és nem mondhatom, hogy ennem lármáztam, nem túloztam, mikor a leginkább érdekelt fél azt mondja, hogy igenis útlátnivalóan teleszedted a szájadat. Csak nem hada-

hozhatok az ellen a vád ellen sem, hogy az ön csizmaszárára kúszva igyekeztem magamat észrevétni. Csak nem mondhatom, hogy te derék, baráti érzületű Ady Endre, te tévedsz, te nem utálsz engemet s nem keveredik a gyomrod a látásomra, mikor Ady Endre az ellenkezőjét állítja.

De hát miért, uram? Ha azt látnám, hogy a barátainak ebből a felrúgásából haszna van, akkor azt mondanám: ez ugyan perfidia, amit tett, de hát ő genie, a géniének Schopenhauer barátom szerint sok-sok minden szabad, ha az érvényesüléséhez szükséges; szóval okosan tette, jól tette. A költészete most diadalmaszkodni fog s ő az edd191 400 korona helyett havonként ugyanannyit fog keresni. Okosan tette. Egy szemrehányó szót sem szóltam, erről. De így . . .

Minden ok és okosság nélkül beugrani Herczeg Ferencnek, hogy Ön bennünket még Herczegnél is jobban utál, hogy ez mit jelenthet önnek: nem igen tudom belátni.

Egyébként azonban örülhet, uram, a cikkéről beszéltek.

Versei nagyon szépek voltak; a most küldöttek még szebbek és én dacára az ön cikkének — nagyon tudok örülni nekik. Szóval Ön csak írjon szép verseket s küldje a Nyugatnak: a szolidaritást elengedjük . . .«

Szóval: még a sértett fél is belátja, hogy alapjában érdek nélkül tette s hogy minden »okosság« nélkül ugrott be, hiszen nincs belőle haszna.

Így is van, nem a kétséges haszon vagy nemhaszon miatt tette, hanem lelki okokból, vagy még pontosabban: lelki alkatból. Vagyis annyira *belső* kényszer alatt írta cikkét a megkísértés alkalmából s adott helyzetben, hogy akik jólismerték, tisztában voltak azzal: nem volt, nem lehetett ereje az ellenállásra. Ő azonban büntette, tépte önmagát s mindszeni magányában gyötrődésével nagy árat fizetett ezért a megtévedéséért is.

Hogy ő leckéztette könyörtelenül önmagát — ez rendben van. Más lapra tartozik azonban, milyen rideg hangon leckézteti meg szerkesztője a neki nemtetsző cikkért szegény »elkoldusodott« Ady Endrét. A hang olyan, mintha kitérdelpelteté. Csodák csodája azonban, hogy ne mondjam: a nagylelkűség csodája, versei azért továbbra is kellene.

Hogyne kellenének, mikor az új folyóirat irodalomtörténeti jelentőségét első pillanattól Ady Endre fémjelzi s az ő művészneve egyben reklám, kiadói érdek és üzlet.

Mert nemcsak versei »fényküllőzik be a fél magyar eget (ahogy ő mondta Csokonairól), hanem a körülötte támadt harci zaj — a költő, mint céltábla, a költő, mint visszavágó fél: az egész viaskodásnak és tömjénezésnek személyével kapcsolatban nagy keleté van »a piacon«.

A »Nyugat« alapítói ezt ne tudták volna?

De nem is óhajtja egy pillanatig a lap vezetősége s maga a főszerkesztő, Ignotus sem, hogy a lap és Ady jóviszonya holmi személyes érzékenységek — egy kis duk-duk kilengés miatt! — felboruljon.

Mert mi történe, ha a levélbeli kitérdepeltetés Adyt mégis csak túlságosan megalázná s ő keserűségében valóban elhallgatna vagy pedig szorultában mégis csak végérvényesen elszegődne bármely alkalmasabb ellenfélhez? Az okos és bölcs főszerkesztő ezt igazán nem helyeselhethé, már csak lappolitika szempontjából sem. Egy héttel a befutott megfeddés után tehát az ő békítő levele is megjön Mindszentre;

»Báthory-utca 3. 1908 nov. 26. Drága Bandim, hagyd már a fenébe ezt a duk-duk-affért s ebbe a hírlapi polémiákat is beleértem. Eleve furcsáltam, hogy komoly és érdemes férfiak egy percre is magukra vehették, hogy őket akartad lerázni magadról s csak a tétel kedvéért mondom, hogy még ez az eset sem változtatna azon az irodalmi kötelességünkön, melynek érzéséből a te költészeted polgárjogáért küzdöttek, olyan teljes sikerrel, hogy íme minden tábor magáénak reklamál. Neked, s ezt a jövőre mondom semmi kötelességed nincs azok iránt, akik ezt az irodalmi kötelességet érezték és hazai viszonyaink közepett még nagy sikereid után is tovább érzik. Azt Pedig, hogy az ember hová és kikhez tartozik, nem maga határozza meg . . . Ha szabad a nagy szimpátia jogán, mellyel irántad kezdettől fogva vagyok, valamit tanácsolnom: azt szeretném, ha érzésedet, idegzetedet, kivétel nélkül mindenki iránt való viselkedésedet arra állítanád be, hogy nem történt semmi . . . , Hagyd (az eset) hullámait elsimulni és ne törődj egyébbel, mint hogy írj. Ez a legfontosabb és egyedül fontos.

Verseidet nagy gyönyörűséggel látom a Nyugat-ban s magadat legjobban szeretnélek itt látni, közöttünk, mint a vadelefántol a szelídek között. . .«

Hogy a »vad elefánt« ekközben hogyan érzi magát Mindszenten, azt eléggé érzékelteti Lajosnak Zilahra írt néhány november—decemberi levele;

»Édes Lajoskám, ne vedd szemrehányásnak, de én, aki együtt vagyok most naponként édes anyámmal, akit nagyon félték, hidegnek tartom a te viselkedésedet. . . Én nem tudok most eléggé vigasztalója lenni. Az Új Idők cikke miatt az egész világ becsapta az ajtót (remélem: pár hétre, ha én kibírom) előttem. Rémes levelek jönnek, se aludni, se dolgozni nem tudok. Ne felejtsd el, hogy ha mi édes anyánkat elveszítjük, mindent elveszítünk. . .«

Közelről, úgy látszik, a vad elefánt nem is olyan vad, sőt, nagy izgalmi közepette is gyermekded simulással törődik szeretteivel.

»Édes jó Lajoskám« — írja újból pár nappal később — »az affér, úgy gondolom s látom, rendben van. Nagyobb baj az, hogy én se aludni, se dolgozni két hét óta nem tudok. Még egy rövid levelezőlap is nehezen menne. Köszönd meg minden hívemnek a jóindulatát. Főképpen az asszonyoknak csókolj forróbban kezét... A Petőfi-Társaság II. titkára, Zempléni ma bizalmasan kért, hogy pályázzak. Képzelheted, milyen jó neki, hogy mostani állapotom miatt választ sem kaphat. Írj magadról. . . s mindenkiről. Neked több időd s ideged van. ölel-csókol Endréd «

December lesz, közeleg karácsony s nyomják már Wolfneréknél *»Az Illés szekérének«*-t Lajos hazakészül karácsonyra, de még Zilahra írja neki Endre:

»Érminszen, 1908 november Édes, jó Lajoskám,, tegnap küldtem el az imprimatúráját az Illés szekérének-nek Úgy-e nem lesz baj, ha holnapi levelemben az öt példányt Kincs címére kérem? Ezt intézd el. Velem nem tudom, mi lesz. Majd itthon beszélünk. Okvetlenül szanatóriumba kell mennem. Add át jóembereimnek szerető üdvözetemet s ments ki előttük. Te pedig élj higgadtan s vigyázz magadra, ölel, csókol Endre. Édes anyámnak sok a dolga, beteg s édes apám megint háborog A

Nem hiába mondja Ady: okvetlenül szanatóriumba kell mennie. Hiába akar már csendet, békét a duk-duk után — a posta karácsonyi ajándéku megint csak olyan levelet hoz, holott barától: Zubolytól, hogy némelyik hírétől neki is *»háborognia«* kell, ha másként is, mint Lőrinc úrnak.

Kolozsvár, Karácsony. Kedves Ada barátom! — írja Zuboly — sebtiben vetek ide néhány szavakat hazafelé való menetelem közben, vasútállomási étteremben.

Pestről nem írhattam, mert. . . (olvashatatlan szó) mértékű munkákat kellett mindennap végezni. Egy darab Pesti Napló-melléklet meg egy darab Pesti Hírlap-melléklet, jubileumi hazugságokkal megtűzdelve s ráadásul az almanach, apróbb cikkecskék és firkák özönében. Annyira azonban jutottam, hogy mindent elvégeztem. Az almanachban alig van cikk, amelyben rólad ne lenne szó, hol magasztalnak, hol átkoznak, de inkább magasztalnak. Ez, végre is, mellékes. Duk-duk eseted óta sokat beszéltek rólad kávéházakban és irodalmi körökben. Nekem az az ítéletem, hogy kár volt, még pedig nagy — azt a cikket megírnod. Igaz ugyan, hogy téged sokfelől izgatnak s te magad is sokféleképpen vagy felfordulásban magaddal, de ha már egyszer átmondtál, akkor állani kell a platzot rendületlenül.

Mert mit értél el a duk-dukkel? Az Új Idők karácsonyi számában olvasván bizonyos tetű »Legmodernebbjeink fejlődéséhez« című cikkét, láthatod, hogy még csak meg sem vagy említve benne. Te tudod jól, hogy nem hiúsági okból hozom én is fel ezt a dolgot, hanem annak a megvilágítására, hogy egy ilyen senki, egy ilyen legutolsó irodalmi szemét mire képes, ha látja, hogy nem kemény öklű emberrel áll szemben. Azután tapasztalhattál, ha lapokat olvastál, egyebet is. X. Y. (itt reprodukálhatatlan kitétel) levelet írt Rákosi Jenőnek. De micsodát! Merem mondani, hogy az önérzet, a jóizlés és szolidaritás ellen nem vétett nagyobbat még soha Magyarországon, mint ez a gatyás, disznósírszagú piszok. A te duk-dukodat nem veszik komolyan, de ennek a szoknyaemelgetéseit és kínálkozását ugyancsak súlyosan tárgyalják. Ebben részem van nekem is, aki olvasván levelét, olyan dühökbe estem, milyenre évek óta nem emlékszem. Hát szabad-e tízkoronákért, reklámért és vállveregetésért ennyire lealjasodni?

Elutazásom előtt még volt annyi időm, hogy a nyugatosoknak figyelmébe ajánljam, hogy bojkott alá tevén, rúgják ki ezt a gazembert, ki az iránta való jóindulatot annak köszönhette, hogy, lopkodván a te szavaidat és modorodat, azt a látszatot mutatta, mintha köze volna ahhoz az agitáló hadhoz, melyhez ma minden tisztességes és agyon nem butított magyarnak tartoznia kell.

Szavamat ejtem még Reinitzról. Eddig tizennyolc-húsz versedre csinált már zenét, hozzáteszem, hogy nagyon szépeket. Ének a porból című versedre csinált muzsikája megrendítő. Temetői hangok ütnek ki belőle, gályarabsorsú gyásmagyarok sírásával. Biztosra veszem, hogy nagy hatásuk lesz, ha meg-

Más hírem az, hogy Mikes az almanachba külön cikkel írt rólad, nagy szerelemnyilvánításokkal.

Szűts Dezső pedig a Magyar Nemzet karácsonyi számába »Anyánk a földjeimen tárcát, amelyben te Kapty Georges néven szerepelsz, én pedig Kaczor néven, oly polgári cinikó-lappálikó-unalmasikó vegyítésekkel, minő megjegyzések betöréses lopásként illetékesek.

Hirtelenében egyebeket írni nem tudok. Holnap megyek tovább Szamosújvárra ... »Az Illés szekér én«. című kötetedet kerestem Pesten, de még nem volt. Ügy hallottam, hogy újév után fogják kihozni, mikor a karácsonyi könyvpiar-vásár lár-mája már lecsendesedett.

Szeretettel üdvözöl Bányai Elemér.

Túl az orvtámadások, orveljárások és árulások megállapításain azonban hoz ez a becsületes bajtársi levél jóleső híreket is Mindszentre, mert túl mindenben, azt adja tudtul, hogy Budapest akkori irodalmi élete Ady nevével telített, akár ellene, akár mellette.

Endre ebből a levélből is már tisztán kiérezheti: nemcsak elkeseredésre és csüggedésre nincs oka, hanem jogos várakozással nézhet a jövő elé. Budapest tudomásul vette, hogy ő *valaki*. És ezzel túl van a duk-dukon ... Ezért is, mikor a Szilágyosomyóra hazalátogató Bölöni Györgyöt — karácsony és újév között — meghívja (most első és utolsó ízben) szüleihez: a párisi napok pajtása, följegyzése szerint, már majdnem-fölényes, vállvonogató, napirendretért Adyt talál Mindszenten. Endrét akkor már jobban izgatják — vallj a Bölöni — Lajos zilahi körülményei s ezek visszhangja a szülői házban.

Lajos adósságait ugyanis ekkortájt kellett apjukkal tudatni, mivel anyjuknak éppen nem volt annyi pénzecskeje, — dohányból, miegymásból összekuporgatott garasa — hogy titokban végkép rendezze a dolgokat, ahogy szerette volna. Ebből családi viharok keletkeztek s Endrének kellett békíteni apját, megvigasztalni anyját, hogy Lajosban ennek ellenére megbízhatnak.

Mert Lajosban ő sohasem kételkedett. Épp úgy nem, mint Kincs Gyula, az Ady-fiúk atyai barátja.

Két évvel később történt, hogy az én apám, kitől Lajos megkért s aki hallott egyetmást Lajos könnyelműségéről, még mielőtt felelt volna kérőmnek, megkérdezte Kincs Gyulát, milyen embernek tartja. Hogy férjnek való-e, kér-

dezte; megbízhatóság szempontjából milyennek ismeri? Hiszen az ő intézetében nőtt fel, az ő szeme előtt és keze alatt. És Kincs Gyula, a bölcs és igazszívű, édesapámnak akkor szósz szerint ezt felelte:

— Hogyha élne az én egyetlen leányom, örömmel, boldogan adnám hozzá.

Ez a szó döntött. Apám tudta, hogy ki Kincs Gyula. Milyen érték, színvonal, jellem. Engem is hozzáadtak Ady Lajoshoz.

Két író nő

Mielőtt lezárnám ezt az 1908-as esztendőt, mely annyi válságot, vihart, de jót is hozott, idézni szeretnék két nő levelet, bár úgyis mondhatnám: író-levelet, melyeket tartalmuk szerint (mert keltezés nélkül) abban az évben kapott.

Az első még Parisban érte, írója Lesznai Anna, a nemrég megindult »Nyugat«-ot — közös szerkesztőségük — finomtollú asszonyköltője, egyébként pedig Hatvány Lajos unokahúga.

»Kedves Ady — éppen most, mikor írni kezdek, hallom, hogy az öregek is (náluk írok a dohányzóban) ma írtak magának. Különben én mindennap »írtam magának«, nem papíron, de gondolatban. Mert Ady, ki nem csak érez, mint Lesznai Anna, annyira tiszteletreméltó személyiség szememben, hogy legjobban esnék neki vonalzóit irkalapon, szépírásbetűkkel írnom, mint gyermekkoromban az ünnepi gratulációkat.

Nagy örömet okozott nekem a maga kedves, barátságos levele, igazán hálával vettem, hogy gondolt rám és van számomra mondanivalója. Mindnyájan megszerettük magát és gyakran emlegetjük Adyt, a kedves, barátságos embert — a másik mellett. Én őszintén vallom, még nem tudtam))összeszeretni« a kettőt — a rettenetesen nagy és szép, mesebeli imakönyvek apját — és a masikat, kit megszerettem volna akkor is, ha sohasem olvastam volna költeményeit. Igazán őszintén várom, hogy Isten segedelmével találkozzunk. Üdvözlöm magát és Parist. Garai Mali.«

A másik levelet Kaffka Margit írta, a »Nyugat« oszlopos tagja, legnagyobb asszonyírónk. Ő a duk-duk őszén szólal meg, önként lép elő, hogy hozzáméltóan mélyet és megfigyelőt mondjon. Ezzel küldi meg barátságát:

»Kedves Ady! Csodálatosan szépek a versei — engedje, hogy szívből üdvözöljem értük. Neveljen, de örülök az Új Idők »kegyes engedményei«nek, mert a középosztályi, lelkiismeretébe csak azon át lehet eljutni. Pedig sajnálnám a középosztályi, ha semmi jó dolog nem juthatna el hozzá. Szíves örömmel üdvözli Fr. Kaffka Margit.«

Olyan egyéni mondanivalójú s értékelésű mindkét levél, annyira példázza, hogy a kortársak között a legkülönb női művésze réteg miként éli őt át — hogy nem volna teljes a kép nélkülök.

Ajándék egyik is, másik is a költőnek,. Nem csak levél, de babérlevél.

A POKLOK FENEKÉN

Szó sincs róla, 1908 Szilveszterét egészen vidáman és kedélyesen tölti Ady Mindszinten öccse és Bölöni társaságában. Még látogatóba is átcsábult velük az év utolsó hetében Balássyékhoz, hol az öregúr, dr. Balássy Endre, a falu legtekintélyesebb földbirtokosa, valósággal elragadja Bölönit, mert »európai szellemű« kivel »élvezet beszélgetnie A két Adynak azonban, hiába, legalább oly élvezet a szép kékszemű, vöröshajú Balássy Jucival szembenülni, ki az est folyamán elővesz egy falegyezőt s a három vendéggel emléksorokat írat. Elsőnek Ady ír a fiatal leány legyezőjére, őt követi György és Lajos: a szöveg kedvesen, szellemesen tréfás. Evek múltán még Mécs László és Tabéry Géza írnak a legyezőre . . . (Ezt a nem mindennapi emléktárgyat egyénként iráti és zentkirályi Balássy Júlia asszony, amint tudom, elküldte ezidén a Nemzeti Múzeum Ady Endre-szobájának.)

Mégis úgy van, hogy Ady kedélye csak látszóan jön rendbe, amikor társaság veszi körül s kedves embereivel szórakozik.

De éjjelenként, mikor lefekszik, gyötri az álmatlanság. *Úgy érzi*, mennie kellene innét, megint csak mennie, mint annyiszor. Az egyhelyben-maradni-nemtudás általában közös vonás az Adyakban; ők örökké csak jönnének-mennének, ha messzebbre nem lehet: a közeleső városokba — ha egyéb ürügy nincs rá: frisscsapolású sörért — de magukkal hozták a világra az egyhelybenmaradás türelmetlenségét! Ady is úgy érzi megint: az ittvesztegeléshez nincs nyugta. Menne már, menne, de hová? Legszívesebben szanatóriumba, hanem ennyi pénze nincs. Budapestet most nem bírná el. . . Nem marad más hátra, Parisba kell utaznia. Hátha Paris és Léda megnyugtattja.

Hányszor menekül általában Lédához *nyugalomért!* Oly végzetes az, hogy mindig hiába. Kiben rejlik a hiba? Benne-e vagy Lédában? Vagy mind a kettőben? Ez a legutóbbi a valószínű. De mégis csak másként kellett volna mindennek történnie. Az asszonymak enyhítenie kellett volna minden esetben a tépettidegzetű ember zaklatottságán, *vele* törődnie és nem saját személyével... Amire Léda képtelen volt.

Most is, 1909 év elején ilyesféle *kétfeléhúzás* következhetett be közöttük.

Ady két panaszos mondatát ezekből a hetekből nem lehet elfelejteni annak, aki valaha olvasta. Január végén ezt írja magáról Hatványnak: *»Én ide, Parisba, poklok fenekére szállottam.. .«* Február 10-én pedig újból neki: *»Páris nekem nem Bakonyom már, hanem ördögszigetem. Dolgozni nem tudok... egy kicsit már meg is haltam. . .«*

Mi történhetett ekkor közöttük? Az ember összeadja a levonia a dolgokat. . .

Most az ősszel játszotta el hivatalosan Léda a múzsa szerepét Váradon, azután vitte őt el Ady a szüleihez. Láthatta, mennyire ünneplik Magyarországon, tapasztalhatta, szüleinek sorsa is épp most van emelkedőben. Nem sokkal későbbén még a duk-duk hullámverése is azt adja tudtul neki, hogy ma már a baj és kavarodás Ady személye körül végeredményben csak azt jelenti, milyen súlyos lett ő, milyen híres ... Az asszony ezekután dülőre szeretné vinni ügyüket. Nem tartozni többé máshoz, de nyíltan Adyhoz. Válni szeretne és feleségül menni hozzá.

Ady pedig érzi elfáradt szívét és fullasztó szabadságszomját.

Semmi sem ösztökéli belülről, hogy mégjőbban magához láncolja az asszonyt. Hiszen az nem tűr meg benne semmitsem, ami nem ő, a körülötte való körforgás.

Minden lépésért, mellyel mint férfi és ember, saját törvénye szerint, olykor elkülönülne tőle, késhegyig kell harcolnia.

Ezenfelül harcolnia Parisban a napiszámlákkal, a gyéren befutó pénzzel s a magukat kellettő mámorokkal. A bor, a veronál, igen, az meghozza. Jobban, mint az asszony, aki éles és követelő.

Pedig be jó lett volna, ha Léda most, végre, megérti őt. Hiszen nem tud megmaradni Budapesten: ott ő ellene irányi-

tott duk-dukok teszik lehetetlenné életét. És nem tud élni, hiába, Mindszenten sem, csak álmodik éppen a »méhesről«, de csendjétől, mégis, meg kell futnia.

Várta, igen, így soha nem remélte, titokban, hogy Paris, végül is, magához öleli. Paris? Elég lett volna: Léda. Ha Léda öleli magához megértéssel, felülemelkedéssel, saját személye háttérbe állításával, hogy neki legyen segítségére, hogy érte tegyen valamit — mindent, mint asszonytárs és embertárs.

Hogy reagondolt volna, az ő sorsára, életrendezésére (ne a sajátjára). Reá, az öncélú, nagybeteg, nyűgös gyermekre, költőre, zsenire, meghasadt lélekre.

Ha valaha, most kellett volna melléje asszony, aki barát tud lenni, de ezenfelül is minden. Testvér, anya és szerelmes. Egyetlen odaadásban és önmegfelejtkezésben.

A duk-duk harca, az otthoni izgalmak kimerülése után most nem lett volna szabad őt újabb bonyodalmak elé állítani.

Nem várni tőle — szerelmi lázat és férfielhatározást, amire képtelen, hanem *adni* — csendet, elringatást, megpihenést, nyugalmat. Asszony is tud ám *mákony* lenni, ha úgy tetszik, bor és veronál. Csak nagyon önzetlenül kell szeretnie társát, mélyen a szívében kell átélnie az ő életét és őt akarni boldoggá tenni (amennyire lehet), nem önmagát.

Nem, Léda nem tudta ezt. Mindig egy kicsit keleti királynő volt, ki elvárta az aranyat, a tömjént, a mirrhát — hogy lábánál heverjenek és pávátollal legyenek, ő volt a királynő önmagának is és nem tűrt vetélytársat se nőben, se barátban, se problémában, se örömben.

Ezért dőlt ki mellőle Ady.

»Ha aludni tudnék
s dolgozni...«

Lajoshoz ilyenformán jönnek ezen a télutón és tavaszon a párizsi, majd tengerparti levelek:

»Páris, 1909 január 20. Édes Lajosom, ügyedben minden lehető megtörtént s én hiszem, hogy szeptemberre ki leszel nevezve. De mellékesen írok gr. Degenfeldnek is, hogy tiszántúli ref. iskoldhoz juthass. Csak kétségbe nem kell esni, sok a jó barátunk, igaziak, s előbb-utóbb rendbe jön a dolog. Én most úgy vagyok,

hogy a Te ügyed miatt beteg sem merek lenni. Bizalom, erő, kitartás. Nekem több okom volna kétségbeesni. Ne felejtssd el, hogy édes anyánkat kell kímélnünk. Minden barátomat üdvözölöm, írd (92, Rue de Lévis) s küldd be, ami engem érdekel, ölel-csókol Bandi.»

Ezt a levelet megérkezése hetén írta, amit alátámaszt, hogy Diósy Ödön 1909 január 22-én Szilágysomlyóra írta Bölöninek: »... Duk-duk hétfőn este rukkolt be Parisba...«

»Paris, 1909 február 2. Édes Lajosom, türelem, türelem, és ne szomorítsd édes anyámat. Návay Lajos meggy megint ügyedben Apponyihoz. Címem E. de Ady, poste restante. Monte-Carlo»

Návay Lajos volt abban az időben Magyarország kereskedelmi attaséja Parisban. Látszik, hogy Adynak nincs nyugta, míg Lajos számára nem találta meg a kiutat. A jótestvér minden összeköttetését latba veti, mert tudja, hogy a kinevezés, a révbejutás nemcsak Lajost menti meg, de anyját is. Szinte minden levele tükrözi, mennyire aggódik anyjáért, kinek érzékenységét, ha szeretteiről van szó, szenvedélyes szívét és önemésztődését ismeri. Márciusban lapot és levelet ír:

»Monte-Carlo, 1909 március 2. Édes Lajosom, két-három hétig írd poste-restante Monte-Carlo E. de Ady. De írhatss párisi címemre, rögtön küldik. írd külső és belső dolgaidról. Az esetleges eseményekről avagy eseményről. Barátaimat ölelem, csókol Endrei

»Monaco, 1909 március 9. Édes jó Lajoskám, első dolog a türelem, ha már eddig tűrtél. Návay Lajos is fog az érdekedben szólni. Nem tartanád-e helyesnek, ha én írnék Apponyinak? Leveledet Parisba címezd, ha én ittmaradnék is, utánam fogják küldeni. De lehet, hogy visszatérek hamarosan Parisba s onnan esetleg szintén hamarosan Pestre. Hiába, baj van, csak betegebb vagyok egyre-egyre, itt már csak a szanatórium használ. A lapok dolgai, írásai rólam alig érdekelnek. Úgyszólván örülök, hogy Az Illés szekér énről nem írnak. Nem kell ez nekem. Édes anyáméknak ne írd arról, hogy beteg, sőt betegebb vagyok. Magadról is lehetőleg mindig vidáman írd. A te helyzetekkel szívesen cserélném el az enyémet. Nem szabad kétségbeesni. Ha aludni tudnék s dolgozni, ma már ez boldoggá tenne. Csókol Endre, a

Hogy »Az Illés szekerén«-t 1909-ben nem ünneplik Budapesten s az országban, az szinte természetes. Mindenekelőtt a duk-duk utóhatása, hogy óvatosan agyonhallgatják. Maga a kiadócég, ahogy már említettem, szinte suba alatt jelentette meg, mivel kötelezte magát reá — de különben is, Ady már régesrég eltávolodott érzésében ettől az irodalmi csoporttól. Minden összeköttetést megszakított az álbarátokkal. Becsapta tehát a »jobboldal« ajtaját, de a baloldaltól sem várhatta ezúttal el, hogy dicshimnuszokat zengjen új könyvéről. Ennek több lelkiakadálya lett volna, nem is egy. Először is: miért adatta ki Ady Wolfner Pállal? Másodszor: ez a kötet más volt, mint a többi. Itt felülkerekedett az Istenben hívó Ady, az, aki hitet tesz ősei vallása mellett, istenfélelem száll fel belőle, *spiritualizmus*, több, mint az eddigi 191 kötetekben. Ez a papinemzetség ivadékának alázata. Itt siratóversek csengenek fel, ércesek, bibliásak, amilyen búcsúztatókat a középkor óta soha nem írt senki magyar nyelven. A Halál átérzése olyan hőfokon, amihez megközelítőt csak a másik nagy kálvinista, Csokonai Mihály szóltatott meg búcsúztatóiban, ő is csak utolsó idejében, mikor jóformán nem volt már tüdeje.

Nem, a sajtó az ilyen erejű hangra, közölnivalóra 1909-ben nem készült fel. Ennek a legnagyobb zenének méltatására, úgy látszik, nem volt sem iskolázottsága, sem befogadóképessége. »Az Illés szekerén« — »az énkönyvem«, ahogy Ady előszeretettel nevezte — nem íródott az akkori *élet-szerelmes* Budapest szája szerint.

Ady ekkor azt írja fenti levelében: »úgyszólván örül«, hogy nem foglalkoznak könyvével. Amilyen tisztánlátó volt, amennyire ismerte minden írott szó értékét s pontosan meg tudta mérni önmagát is: még az is lehet, hogy ezt őszintén tartotta. Gőgösebb volt, semmint kívánhatta volna, hogy *legtöbbre* tartott verseiről *nemértők* írjanak gördülő mondatokat.

»Édes Lajoskám, — írja újból Parisból, április 26-án — »mi van veled? nagyon nyugtalanít a hallgatásod. Írj. Én a te dolгодban megint próbáltam valami újat. Nyavalyás és tehetetlen vagyok. Ezért nem merek egyelőre haza se menni. Barátaimat ölelem. Téged csókol Bandi«

*Ady levélváltása
Apponyival*

Pár nappal később pedig ezt írja a jótestvér, a fáradhatatlan barát:

»Páris, 1909 május 3. Édes Lajoskám, ez a levelem nagyon diszkrét. Most kaptam sajátkezű, hosszú, szép levelet Apponyitól, Ügyedet még arra az esetre is biztosította Molnár Viktornál, ha 6 otthagyná a miniszterséget. Hiába, mégis előkelő és úriember. Most már azután bizalom és erő kell, fiam. Csókol Endre.«

Utóbb, mikor Lajossal összekerült, át is adta neki Apponyi Albert gróf, az akkori kultuszminiszter levelét. Ez a levél válasz volt Ady Endre soraira, melyeket Lajos kineveztetése ügyében írt. A miniszter levele így szól:

»Budapest, 1909 május 1. Tisztelt uram! Legyen meggyőződve, hogy egy nagytehetségű írónak az az iránya, melyet én eltévelyedettségnek tartok, és amely bennem inkább sajnálkozást, mint ellenszenvet ébreszt magának az írónak személye iránt is, semmikép sem állhatja útját azok boldogulásának, akik ehhez az íróhoz közel állanak, ha ők maguk megfelelnek annak a mértéknek, melyet ifjúságunk nevelőire nézve felállítani és érvényesíteni kötelességem. Utasítást adtam, hogy Ady Lajos, amennyiben ezeknek a kritériumoknak megfelel, a legközelebbi tanév kezdetén a lehetőség szerint valamelyik állami középiskolánál alkalmazást nyerjen. Arra az éppen nem valószínűtlen esetre, hogy én akkor már nem volnék miniszter, Molnár Viktor államtitkár figyelmébe ajánlottam ezt az ügyet. Kiváló tisztelettel Apponyi Albert.«

Ady örült Apponyi sajátkezű levelének, eltette emlékül. Dehogy is vette rossznéven, ami a sorokban az ő »eltévelyedett« költészetének szólt. Nyilván azon csodálkozott volna legjobban, ha a kultuszminiszter elismerően nyilatkozott volna verseiről. Ellenben tudta jól, hogy ennek komolygondolkodású, kivételes műveltségű és súlyú férfiúnak és államférfinak szava aranyérték, ami öccse ügyét illeti. Amint-hogy az is volt. Őszre valóban kineveztetette a miniszter Ady Lajost rendes tanárnak Budapestre. Ady Endre pedig akkor ősszel felment a minisztériumba és élőszóval köszönte meg a gróf jóindulatát.

Ady Lajos erről a látogatásról följegyezte: Apponyi hosszan elbeszélgetett akkor a költővel irodalmi kérdésekről. Az nem is tudta magát Apponyi személyes varázsa alól kivonni.

1909 tavaszán Parisból válaszol Apponyi levelére, amit Lajossal is tudat:

»Páris, 1909. május 13. Édes Lajoskám, türelem, bizalom, a gr.-nak írtam. Minden remény megvan. De kétségbeesni különben sem szabad. Bízz bennem, magadban és sorsodban. És nem olyan nagy a baj, amilyennek látszik. Nézd az én esetemet. És én se vagyok kétségbeesve. Most még a nyárig maradok. Mert félek otthon betegen és érzékenyen, ezer ellenség közben. Minden barátomat ölelem Endréd.«

»Öregebb vagyok
százévesnél...«

Nézd az én esetemet, írja. Az ő esete »az asszonnyal« 1909. tavaszán valóban nem irigylésreméltó. Az alapvető differenciákon kívül áldatlan nőügyek miatt minduntalan összecsapnak. Hol egy varrólány vagy próbakisasszony, hol egy állítólagos grófnő, hol egy K. E. nevű magyar nő miatt vívnak szócsatát — nemegyszer pedig *közelharcot*, amelynek nyomát csodálatosképpen sohasem Léda, mindig Endre arca őrzi. Nem később, másfél évvel ezután, magam is láttam nemegyszer véres csikokat, rózsás női körmök (vagy karmok) borzongató nyomát Ady képén. Nem mondhatom, falusi tapasztalatlanságomban mennyire csodálkoztam, hogy ilyet férfi *eltűr* — sőt, hogy még azontúl is viszontlátja a nőt.

K. E. miatt volt abban az esztendőben a legtöbb jelenet. Parisban élő vidéki magyar leány volt, Lédánál, természetesen fiatalabb, egészen csinos és formás (egy alkalommal később megismertem) — kinek a francia fővárosban fűzőszalónja és barátja volt: jómódban, szép lakásban élt. Lédának ő volt fűzőszállítója s Ady vele az asszonynál ismerkedett meg. Kis érdeklődés, futó udvarlás lehetett ez csak Ady részéről — elég ahhoz, hogy Léda halálos komolyan vegye s pokollá tegye miatta életét. Hol szakítanak egymással »végelegesén« és »csúnya, durva szavakat vágnak egymás szemébe, csúnyábbakat, mint máskor« — számol be levelében Léda egy barátnője Parisból — »hol kibékülnek egy-

mással« ... és mennek utazni hármában a férjjel Nizzába, Monte-Carlóba. Hogy ezt az utat miképpen túri? »öregebb vagyok száz évesnél. . . Kedvetlen, reménytelen«... — írja Bölöninek erről az útról.

Megint csak szanatóriumra gondol, hadd gyógykezeltené fáradt idegeit, de nincs pénze. A mindennapi életre azonban innét is, onnét is szerez kisebb összegeket és egyúttal pesti barátjai rábeszélésére, megpályázza Budapest-főváros ösztöndíját.

Ez alkalmat ad arra, hogy Benedek János képviselő levelet írjon neki Parisba, örömmel iktatom ide az ő sorait, hadd lássák, a magyar közéletben nemcsak elutasítással, megnemértéssel vagy gyűlölettel néztek Adyra, hanem voltak ott is meggyőzött hívei.

A tulsó oldalon közöljük a levelet:

»Budapest, 1909 május 22. Kedves Bandikám! Örülök, hogy írtál, mert öröm nekem azt olvasni, amit te írtál, pláne, amit nekem írtál. Azonban sajnálom is, hogy írtál. Hát kellett neked — nekem — írnod? Emiatt? Hát van a világon más magyarul író poéta, aki felvehetne veled a versenyt, ha te a fővárosi ösztöndíjat ambicionálsz? A te ügyedet én előttem hajszállra se vitte elébb a leveled. De mert arra következtek írásod miatt, hogy nyugtalan vagy: megnyugtatódsodra jelentem, hogy még leveled érkezése előtt csak úgy szórtam a kosarakat a személyesen kopogtató poétáknak és íróknak:

— Nem lehet, uram, nem lehet, öcsém. Szó se lehet itt másról, mikor Ady Endre is pályázott.

Ha valaki ismer, szeret, nagyra van veled, olvas, figyelemmel kísér: én bizonyára leghívebb gárdádhoz tartozom. Alig van sorod, ami figyelmemet az évek folyamán kikerülte volna. Szóval, én még öklömmel is harcolok érted és melletted. Osztyák-e hevületemet jury-tagtársaim? egyelőre nem tudom; de remélem, hogy tied lesz a jutalom. Te érdemled, meg azután, hogy reád is fér. Irjak-e Tulipániáról? Itt most nagyon mulatságos az élet. Nyár kezdete van és már rácsapott a dér a koalíció kutyáira. Csak hagyjuk őket szorongva vergődni a Bank kapuja alatt Egy felől bizonyos vagyok: kutyából sohse lesz szalonna! Teljes szeretetével ölel hü, öreg pajtásod Benedek János.«

ADY ÉS MÓRICZ ZSIGMOND

Ady ekközben megkötötte a békét a »Nyugat«-tal és a »Holnap«-pal.

Ennek külső jele: a június elseji »Nyugat«: Ady-szám — a »Holnap pedig« június 20-án matinét rendez Váradon és Juhász Gyuláék Adyt is műsorra tűzik.

Az Ady-szám nagy, ünnepi felsorakozást jelent Ady mellett, a Nyugat-tábor legjelesebbjei cikkel hódolnak a költőnek, közöttük Móricz és Babits is.

Ady június derekán Pestre jön s mielőtt folytatná útját Várad felé, párnapos pesti tartózkodása alatt olyasmi történik vele, amiről külön meg kell emlékezni: ekkor ismerkedik meg Móricz Zsigmonddal, hogy a szó teljes értelmében örök barátságot kössenek.

Móricz is fiatal, mi több, új író akkor, új hang a magyar irodalomban. »Sárarany« című magyarvarázsú regényét abban az évben közli folytatásban a Nyugat. Hogy és mint történt megismerkedése Adyval, mi előzte meg (a »Vér és Arany« elolvasásán kívül) a költővel való személyes találkozását, ezt ő maga beszélte el az 1923 novemberében megtartott Ady-ünnepen:

»Hogyan terjed a gondolat, a költői hang, a költői hírnév? — szölt akkor Móricz emlékezése Adyról. — Adynál sajtóságo-san, szinte testi hatás formájában történt. Aki nem ismerte őt, nem érti, mit mondok: de aki sose látta, sose beszélt vele, nagyon sajnálhatja, mert egy példátlanul szuggesztív egyéniség ismeretségétől van megfosztva.

Én legelőször Debrecenben találkoztam e hatásával, egy Pillanatra láttam őt s míg élek, nem feledem el a teljesen jelentéktelen pillantást. Egy őszi estén diákok a kollégium sarkán állottunk s egyik kolléga hirtelen azt mondja: — Ez Ady Endre. — Odanézek, csak egy fél percig vagy addig se láttam, már befordult a kollégium sarkán, Nagy körgallér volt rajta és széles művészkalap, elegáns jelenség volt, csak kicsit zömök . . . A szívembe vágott valami: költő . . .

Sosem hallottam addig a nevét, sem hírét, de a feléje forduló szemekből láng csapott ki s megpörzsölt: a jövő fia ment el itt.

Évek múlva történt; egy szatmármegyei faluban voltam, úri társaság, nagy, lármás éjszaka. A házigazdának volt egy jogászfia, ki valahol más társasággal mulatott s egész éjjel feszült volt a hangulat, hogy lenézi szülei éjszakáját, lumpokkal dorbézol, ahelyett, hogy itt szolid, derék gazda lenne, de hát költő, megbocsátottak neki. Reggelfelé megjött némi nimbusszal, a szolgabíró lövöldözött végig a falun, szemébehulló nagy haja volt, elázott, csinos legény, sarokba húzódott s egyszer csak, néhány szónyi beszélgetésünk után, leborult és sirt és térdre vetette magát s imádkozni kezdett Ady Endréhez, az Istenhez, a Költőhöz, az Egyetlen Élethez.

Oly példátlanul groteszk és megható és fellázító volt: megdöbbenve néztem a nagyváradai jogászt s visszaemlékeztem a sok év előtti debreceni teológusokra, akik ugyanilyen lelken-dezéssel suttogták: — Ez ő.

Micsoda leborulás volt ez a költő előtt, micsoda felzaklatott ideg-állapot ez a hódolat, ez a meghatottság, ez az áhítat, ez a fölgyulladottság . . . a legcsodálatosabb valami, ami emberről emberre szállhat.

Találkoztunk végre. Nyári est volt a Dunaparton. A Bristol terraszán fogtunk kezét. Azt érzékeltetni nem lehet, azt a néma kézfogást, ahogy Ady két kézzel megfogta, szívére emelve, kezedet. Ahogy nagy, dióbarna szemével, hálával és boldogsággal és szerelemmel belédolvadt. Egy király könnyörgése volt az: fogadj királyodnak szívedbe.

És te befogadtad, én befogadtam, mink befogadtuk: mert immár ott volt a trónuson és vitám et sanguinem és mindhalálig.»

A Bristol-terraszon együttöltött este után pedig levelet ír Móricz Adynak:

»Kedves Lelkem, a feleségem és a magam nevében szívesen és egyszerűen megkérlek, nézz el hozzánk legalább egy percre, míg itt vagy Pesten. Holnap, pénteken, egész nap vagy szombaton délig, amikor neked időd és kedved van, szívesen várunk. Én most dolgozom és reggeltől estéig itthon vagyunk. Hát igen, tán láttad máris rajtam, hogy jó falusi ember vagyok, nagyon egyszerűen s bizalmas kis fészekben élünk s a teketóriának mindenféle fajtája idegen a házunkban. Ezzel téged magadat vagy akár háromszavas válaszodat várva maradok szíves szeretettel, baráti érzéssel Móricz Zsigmond»

Budapest, 1909 június 17. Üllői-út 95.

Egészen természetesen: Ady elment Móriczékhoz. Azon-
túl nem lehetett úgy Pesten, hogy valamikor, ilyen vagy
olyan formában, ne találkozzanak. Móricz és Ady Lajos is
meleg barátságot kötöttek. Be szívesen látott vendégünk
volt ő a későbbi években is, Debrecenben. A levelesláda
több levelét őrzi, ezekből kettőt még idéznem kell hangjuk
szépségéért, Adyval való összetartozásuk kicsengéséért:

»Kedves Felem! — írta Móricz 1909. szeptember 21-én. —
*Mikor a cikkedet elolvastam, nagy-nagy erejű hangulat fogott
el. Dythirambot írtam Neked. Nem küldtem el, mert nem tudtam,
mely világokban hord a szél. S aztán gondoltam, ha majd talál-
kozunk, az első alkalommal...*

*Ez az első alkalom ime elmúlt. Nem vagyunk szóhősök,
némán és közönyös színnel múlt el. De én nem akarom, hogy
Te meg ne tudd, milyen hatást tett rám megértő rokonleke-
ereje. Hát tudd meg, Bandikám, ha ezrededig élnék sem félejd
teném s ha az Isten segít, megpróbálom tovább faragni azt a
kőszirt-bálványt, akit gyalázva-imádunk, imádvá gyalázunk:
a fajtánk sárarany-belsejű, agyagot-mutató, kemény szikla-
valóságát. Ölel szerető hű feled Móricz Zsigmond.»*

A második ideszánt levelet voltaképp nem Móricz
Zsiga írta, hanem a felesége, az első: szegény Holics Janka.
Mariagrünbe írta, de mind a ketten üzenték. Akkor jelent
meg ugyanis 1912 aratása (1913 koratavasával együtt) —
»A magunk szerelme«. Érről szól Grünbe menesztett üdvöz-
letük:

»Kedves Ady. Olvasom, olvasom a könyvét, a magaszerető,
gőgös, hűséges, bizarr, dacos, kegyetlen, szomorú, gyöngéd,
szerelmes, színes, gavallér lelkét És az elragadtatás merészségében
küldök Magának — ezúttal minden fegyvert lerakva — hódoló
üzenetet, a nagy-nagy, igazi, édes poétának.

*Várjuk a gyógyulását, a jókedvét, a verseit és magát.
Szerető jóbarátai Móriczék.»*

Budapest, 1913 április 1.

A kevesek közé tartoztak, kikben Ady soha és semmilyen
címen nem csalódott. Ady halála után sem beszélt Zsiga
soha más hangon róla, mint amilyet egykor használt, vele
szemben. Ő nem keresett soha mellékvágányokat, hogy egy-
egy mérgezett tollhegygel beleszúrjon. Állta mindhalálig
a paktumot.

Kedves Felem!

Mikor a szívedet elvástam
mag, mag, erjei hangulat
fogott el. Dyrthiramból ismét
merek. Nem tudtam el, mag
nem tudtam meg világosban
honda szél. S aztán gondol-
tam, his magjálalozent,
aelső alralommal...

Er a első alralom íme elvult
Nem vajjant szóhörtés, nemán
s köztöt szímet mult el.
De én nem adtam, hogy Fe
meg ne tud, milyen hatást
tehet rá megítő, szövekről

Móricz Zsigmond Adyhoz írt levele 1909 szeptembsr 11.

ereje. Ha az Áld meg Hárdón,
ha erre derig élve sem felejtém,
s ha az isten segít, megpróbálom
tovább paragni azt a könnycs
bálságot, a rit. valóban
imádunk, imádván valóban:
a fajtánk számára ~~és~~ belső,
agypolg mutató, kemény mível-
valóságát.

Ölel szerető "hű" feled

Móni Zsigmond

Gyest. 1909. sept. 21.

*Sárkányölő Szent György
oltalmában*

Nagyváradon Ady két napig időzik, a »Holnap« déléltőttjén négy versét maga olvassa fel, azután megy tóvá Db Kolozsvárra, hogy a Lechner-féle idegklinikán felvételle jelentkezzék.

En, a partiumbéli s ezért Erdélyhez tartozó, egy kissé hadd beszéljek most büszkélkedő szívvvel Kolozsvárról, mely épp az én gyermekkoromban lendült fokozottabb életre. Mi a falunkban is jól tudtuk, — a felnőttek eleget emlegették — hogy a gyönyörűséges kolozsvári főterre, a Szent Mihály-templom elé, szép napon Mátyás szobra került, Fadrusz János műve ... A leleplezésre még a király is elment. El bizony, Ferenc József, felült a vonatra Bécsben, meg sem állt Kolozsvárig. Ez, ha jól tudom, 1902-ben volt.

Épp abban az esztendőben kezdett épülni az ideggyógyászati klinika is. Lechner Ödön pesti műépítész, a századforduló és az első évtized magyar építészeti stílusának nagy művésze terve szerint. Két esztendeig épült. Első vezetője dr. Lechner Károly tanár lett, az építész öccse. S az ő tanársága alatt fejlődött ki, pár év alatt, az idegklinika fénykora: mindenki úgy emlegette, hogy valósággal vezetőintézete az országnak.

Általában, ez volt az a kor, mikor a kolozsvári egyetem, a klinika egyes épületei, pavillonjai, kísérleti állomásai és laboratóriumai tökéletes korszerűségben felépültek,— kertek övezetében, hol nem ritkák a másfélszázados faóriások — valóságos városnegyed, a klinikák negyede a városban. Bejáratánál az egyetem tekintélyes könyvtárepülete, földalatti pánccszekrényeivel s a megőrzés többi titkaival, a könyvtár előtt pedig sárkányölő Szent György korai reneszszansz-szobra. Ó be szép az a kis háromszegletes tér: valósággal előtere az összes klinikáknak. A Kolosváry-testvérek egykor Prágában készült szobrának tökéletes másolatát büszkén viseli, mint az ékszert, ritka ékszert — magyar ékszert. A tizennegyedik századbéli eredetinek másolatát, Kolozsvár céljára, 1908-ban öntötték bronzba s állították fel azon a téren. Azóta áll ott és örökődik, öli a sárkányt biztos mozdulatával: irtja a tudatlanságot és a betegséget. Az ember ellenfelét döfi át lándzsájával. Üdv neked, Sárkányölő, a klinikák és a könyvtár bejáratánál!

Ebbe a friss vérkeringésű egyetemi városba érkezik meg Ady 1909-ben. Lechner tanár várakozással néz eléje, ismeri verseit, edd191 pályafutását. Mint beteg, érdekli. Első perctől felkarolja. Dr. Lukács Hugó, az intézet első tanársegédje, már személyesen is ismeri, nagy szeretettel várja és rendezkedik be jöttére. Tudja azt, hogy Ady »aiko-holizmus« címén kéri majd felvételét. Elvonó kezelésre lesz szükség az altatószerekkel való visszaélés miatt is. Lukács tudja, hogy Ady szegény, gondokkal küzd. Szanatóriumi különszobát nem bérelhet — holott még külön felügyeletre is szüksége volna, épp az elvonások miatt. Lukács egy pillanatra sem habozik, hogy ezt a kényelmet, fokozott gondoskodást Adynak előteremtse: az igazgatósági épületben — bennlakó létere — ott az ő tanársegédi lakosztálya. Két nyugodt, hófehér szoba, kilátással a kertre. Folyóvíz mindkettőben — tökéletes nyugalom. Adyt Lukács egyik szobájába szállásolják. A tanársegéd nemcsak úgy érzi, hogy ez kötelessége, de büszke is páciensére. Megtiszteli, hogy ő vigyázhat reá.

Nem csoda, hogy ennyi figyelem és szeretet, mi több, hozzáértés, hamarosan nagy eredményre jut Adynál. Testileg-lelkileg rendbejön: keveset iszik, eszik, hízik — és derültkedélyű, bizakodó lesz néhány hét alatt, hosszú hónapokra.

Mindenki összefog itt, hogy vigyázzon reá, csak a levelek, melyek a külvilágból jönnek, nincsenek idegállapotára tekintettel. A zaklatás és őrlés, zárt borítékok köpenyében, ide is utánajönnek, a kikapcsolódás szigetére.»Vér és Arany< itt is zaklatja: asszony és pénzgond.

»Mit fizet Vér és Aranyért?«

»Semmit...«

A »Nyugat«-vállalat egyik oszlopos tagja azt írja neki Kolozsvárra, 1909. június 23-án:

»Kedves barátom! Talán már ittidőzésed alkalmával észrevehetted, hogy a Nyugatnál valami van készülöben. Mint-hogy azt tapasztaltuk, hogy G. minden jóhiszeműség mellett sem tud a lapból valamit csinálni, elhatároztuk, hogy a lapot visszaváltjuk tőle és mi magunk igyekszünk belőle valamit csinálni. Persze, ez csak H. áldozatkészségével lehetséges, akitől

egyébiránt az új kísérlet eszméje eredt. S ebben a dologban, kedves barátom, neked is teljes igyekezettel és jóindulattal ki kell venned a részed. Úgy gondoljuk, hogy fizet Neked a Nyugat havonta 100 korona fixumot s ennek ellenében rád csak az a kötelesség hárul, hogy verseket kizárólag a Nyugatnak írsz. E fixumon kívül, természetesen minden írásodat (-verseidet is) külön honorálnák és pedig jobban, mint eddig, úgy, hogy a Nyugat számodra mint komoly keresetforrás is számbajöhetne.

Mindez pedig arra az esetre, ha G.-vel meg tudnánk állapodni az átvétel tárgyában. Miért is az ügy érdekében nagyon komolyan kérlek, hogy senkinek egy árva szóval se említsd az ügyet.

A másik dolog a következő:

Ma találkoztam a Franklin-kiadóvállalat igazgatójával, aki utánad tudakozódott, mert — úgymond — meg akar veled állapodni a Vér és Arany második kiadására nézve. Mondom: mit fizet ön Adynak ezért a kötetért? Azt mondja semmit, hanem erre a második kiadásra is tartja a régi megállapodást: a haszonban való részesedést. Erre én — inkább tréfálkozva — azt feleltem neki, hogy a Nyugat-kiadóvállalat mindenesetre 200 koronával többet ad a kötetért, tehát adja meg a Franklin is ezt a többletet, ő bosszankodott ez ajánlaton s kijelentette, hogy erről szó sem lehet, ha azonban te képes vagy arra, hogy a Franklint elcseréled a Nyugattal, ám legyen: ő már most szabadon adja a Vér és Arany második kiadását, de te akkor többet ne kerülj a szeme elé.

Mondom, én inkább tréfából tárgyaltam veled, fel akartam hajtani köteted árát, de utólag az egészszel, mint komoly tervvel, komolyan foglalkoztam. Mármost az a kérdés: hajlandó vagy-e kedvező feltételek mellett a Nyugatnak ideadni a Vér és Arany a kötetet? Ha igen: hajlandó vagy-e kezünkre járni, hogy az »Uj versek«-et a P állástól és — ha lehet — m. Illés szekér én «-t (Singer és Wolfneréktől) is megszerezzük. Mondom: olyan feltételekre gondolok, melyek nem túlzottak, mert azt nem bírják meg, de amelyek mindenesetre jobbak, mint bármely magyar könyvkiadó feltételei. Ezzel a tervvel annál is inkább kell foglalkoznunk, mert az antológia csak így volna nyélbeüthető. Másként nem. Mert sem a Franklin, sem Singer és Wolfner nem köteles túrni, hogy mi az ő köteteikből kiszedjük a legszebb verseket.

Persze, ezekről sem szabad szólnod, mert mi drágán nem vásárolhatjuk vissza a kiadás jogát senkitől. És várnod kell

a Magyar Könyvtár tervvel is . . . Gondolkozz, mindezeken, barátom és írd meg mielőbb szándékaidat. Semmiesetre se állapodj meg X-el, míg velünk ezt az ügyet meg nem beszéled. A Nyugatnak pedig küldj mielőbb verseket és — ha jobban érzed magadat és dolgozni tudsz — akkor, esetleg a Montecarlo-cikket is . . .»

Én erre csupán azt szeretném megjegyezni: jóüzlet a lángész. Mindig, minden korban, mindenütt bevált — és Ady Endre költői minőségével akkortájt már tisztában voltak a kiadó urak. Természetesen, úgy illett, hogy alkudjanak. Szegény vidéki fiú létére, összekötetések híján, eltartó állás nélkül és mindezt súlyosbítóan: igazi tehetséggel — hogy is fellebezhetette volna meg őket? Kihez forduljon ettől a »baloldaltól«? Vájjon a »jobboldal«-hoz? Nem mutatta az már meg, épp eléggé világosan, mivel fizeti ki Adyt?

Viszont száz korona fixummal lekötni Ady Endrét (miközben nevét máris visszhangozza az ország), hogy verset *sehová máshová* ne írhasson . . . (Ez a kizárólagosság nem is sikerült nekik, de miért ne próbálták volna meg?) Semmit, egyelőre semmit sem adni Vér és Aranyért (ahogy ez már a legelső kiadásnál sikerült! de kifogyott és az üzletet most jó volna megismételni!) — csak utólagos elszámolásra megvenni (amikor mindenki tudja, ilyenkor Isten tenyerén vannak írók és költők, főként voltak,) — de, ha lehet, erre a semmire mégis rálicitálni kétszáz koronával, az elkapkodott, legnépszerűbb kötetre — annyival épp, amennyi akkoriban egy közepes újságíró havi fizetése volt... Ó, be keserves állapotok ez a harminc ezüstpénz a kor legnagyobb magyar költőjéért! És még ennek a kufáralkunak is örülnie kell s el kell fogadnia a »Szabadkőművesek és zsidók« felajánlotta kenyeret; mert az ő fajtája csak üldözi és attól nyugodtan éhenhalhat.

Hányszor elnéztem, elhallgattam életemben — a későbbi évek során — Ady édeanyját, mily keservesen elsiratta fia sorsát. Különösen annak halála után nem győzte sajnálni szegény Endrét, sűrű könnyhullatással és fohászkodással, (mikor már nem remélhetett kárpótlást számára), hogy »ó, ó szegény gyermekem, be nem voltál sohasem szerencsés, be nem volt életedben nyugodt félesztendő, örökké csak pénzgond, hajsza, zaklatás . . .!«

Igaza is volt. Még akkor sem kapott kíméletet, amikor idegbetegen elvonult, hogy jötevő hatalmak segítsenek rajta.

A múzsa sem veszi őt figyelembe, az is csak saját magával törődik. Most is, mint mindig, az ő személye a fontos. A szokott körforgást végzi önmaga körül.

»Aki egy olyan önimádatban él, mint maga ...«

»Édes Adym! — írja Léda a klinikára, pontos keltezés nélkül. — Nem írtam addig, míg nem kaptam magától levelet onnan. Tudni vágytam, mit fog írni s azután nem is voltam benne biztos, hogy írok-e egyáltalában. Lelkemre mondom, hogy némelykor visszagondolva mindenre, nemcsak a mostaniakra — (most végre is nem volt oly sok kifogásolnivaló, csak éppen az, hogy a régieket nem tudja jóvátenni és elfelejtetni velem), valódi gyűlöletet érzek maga iránt. Aki egy olyan önimádatban él, mint maga, az sok mindent nem lát meg, még olyant sem, amit egy kicsi, egyszerű ember észrevenne. Csak meg ne unja magát aztán,, miután egyebet sem lát, mint magát.. . Magának alapjában minden semmis ezek után jön egy ilyen levél s ilyenkor, ha az embernek van egy kis józan esze, legjobb szeretne elkezdni egy jót kacagni ...«

Levele végefelé pedig semmi egyéb, mint féltékeny szúrások K. E.-re. v

Endrét azonban a megnyugtató kezelés már is engedékenységre hangolta. Kérleli Lédát levélben, Jegyen hozzá jó. Hogy erre kéri, azt az asszony válaszából látjuk:

»Édes egyetlen rossz mindenem.. . édes, drága minden, ez a legnehezebb dolog a világon. Amikor az ember azt hiszi, hogy már majd meghal a jóságtól és úgy szeret egy bolondot, hogy majd bele örül, akkor jössz te és azt monnod, hogy rossz vagyok, gonosz vagyok ...«

Itt meg kell jegyeznek valamit, úgy, mintha zárójelben mondanám: ebben a kötetben nem akarok sokat idézni, teljes egészeket közölni Léda leveleiből. Ezeket ugyanis Ady Lajos gyűjtötte egybe s én nem óhajtok az ő eljövendő

könyve elé vágni. Lajos magyarázattal ellátott, gondos kötete elkészült, kézirat-hagyatékában benne van az eredeti levelekkel együtt, csak én még nem láttam elérkezettnek az időt, hogy azt is közreadjam. Mert e női levelek *tárgyi volta* időnkint oly kíméletlen írójuk iránt, hogy ma még nem akarok kilépni velük. Megjön azonban, természetesen az ő idejük is.

Szó sincs róla, térek vissza a Léda-szöveghez, Diósyné leveleiből minden asszonyi önzés ellenére is kieri az ember, hogy a maga módján mélyen szereti Adyt. Hogy szenved ő is éppen eléggé a sokszor marcangoló és áldatlan viszonytól. Hogy vannak órái, napjai, hetei, amikor féltékenysége, bánkódása porig sújtja. De azért nem enged egy makulányit a maga kemény és magának-való természetéből. Csak Adyt akarja megváltoztatni, engedelmességbe beletörni — viszont a gyöngéakarású és lágnak tetsző férfi szintén nem tud változtatni a maga lényegén. Elvárna: úgy szeressék, amilyen. Megértéssel. A nemértő szeretet nem szeretet neki.

*Ezért minden; önkínzás, ének:
Szeretném, hogyha szeretnének*

írta 1908-ban.

Léda, úgy lehet, sok mindenhez értett. De, hogy Adyval elvettette a bánásmódot, amikor már nem hódítani, de megtartani kellett volna, azt minden mutatja — s még a levelei is.

Ezért is kesereg második, Kolozsvárra írt levelében: *»Unsz, unsz, hogy szinte az én számban érzem a te unalmad izét... Eddig három kis semmi levelet írtál. Azután új bál kitör belőle a féltékenység K. E.-ra, elfulladás és kicsinyesen »hazakísérő kocsikázások«-at emleget és még a Hatvany barátságot is felhánytorgatja, mert az ő szemében ez is már hűtlenség. így végzi levelét: »Ezt az egész párisi tartózkodást ha úgy ki lehetne törölni. Valahogy úgy fáj !«*

Endre nem írja azt, hogy *fáj*. De a kolozsvári gyógykezelésnek elsősorban azt kell pótolnia, amit Paristól azon a tavaszon várt és nem kapott. Sőt végső erőtartálékát is fölemesztette s levette lábáról ez a duk-dukot követő *»szerelmi«* félév.

Ady Kolozsvárt tölti tehát 1909 nyara egy részét, azokat a heteket, mikor a mi ismeretsgünk Lajossal megindul.

Lajost magát az őszre kilátásba helyezett kinevezés máris megnyugtatta és kedvre derítette. A megcsillogtatott tanári állás — én így gondolom — a családalapítás vágyával, egy kis reménnyel töltötte el. Ez fűtötte alá pünkösdbáli udvarolgatását. . . ő egyébként otthon nyaral, Mindszenten. Endre időnkint ír neki, de soraiban továbbra is csak Lajos ügyeiről van szó. Kerüli, hogy önmagáról beszéljen.

Lédával az »ifjú« Rajnánál

A rendbetett, kivasalt ábrázatú Ady augusztus 12-én hazautazik Kolozsvárról Mindszentre, de alig marad otthon pár napig s máris utazik, Pesten át, »utókurára« Lédához, abba a svájci szanatóriumba, hová az asszony sürgetően hívja.

De hogy nem ment tüstént és egyenesen Kolozsvárról Rheinfeldenbe, Bázél mellé, hanem párnapig még otthonjár s Budapesten is, sőt félő, »ottragad«, augusztus 15-én már így ír neki a türelmetlenkedő kedves: *»Jobb szeretném, ha egyáltalában beszüntetnék a korrespondálást, mert az sem valami kellemes: nyolc-tíz napban egyszer kapni néhány udvariasságból odavetett szót... Én a nagy csalódásokon már túlestem.«*

Ady Lajos augusztus 24-iki keltezéssel azután lapot kap Mindszenten:

»Kedves Lajoskám, címem: Rheinfelden (Suisse) Hotel des Salines. Táviratozz, ha szükség lesz reá. Jól vagyok, írj. Csókol mindőtöket Endre«

Három hétig marad Ady Rheinfeldenben — és hogy ezek a napok nem voltak zavartalanok, arról — nem várt hírforrás — Diósy Ödön, a férj utóbbi levele tanúskodik:

»Páris, 1909, október. Kedves öregem, régen nem írtam, tudod nagyon sok dolgom és még több bajaim voltak és vannak, de te ismersz, nem szokásom kertelni. És így nyíltan megmondom, nehezteltem is rád az elrontott rheinfeldeni napok miatt.

Te tudod, mily ritkán jut ki nekem bár csak egy-két napi pihenés is és én abban a hitben tettem meg az utat, bár áldozatok árán, hogy lesz néhány kellemes óránk. Sajnos, épp ellenkezőleg történt.»

Az évek során — fűzöm ehhez magyarázóan, bár megérteni a dolgot nehezen lehet — Ady és Diósy kapcsolata megjavult. Valahogy megbékéltek egymással, megbarátkoztak — s volt közöttük időnkint még afféle titkos cinkosság is, amely szövetkezik a közös ellenfél, az asszony ellen. Diósy tehát 1909 őszén így folytatja Adyhoz intézett levelét:

»Sajnálom Gyurkát« . . .

»Úgy gondoltam, Pesten jól töltöd napjaidat és így nem írtam oly hamarosan, mint máskor. De azért gondoltam rád sokat. No de most már hagyjuk a dolgokat, talán te magad is visszatértél régebbi érzelmeidhez. Leveleidet örömmel vettem, sajnos, úgy látom, nem vagy elégedett. Ami pedig a marásokat illeti, lásd, régi dolog, hogy mindenkit megmarnak, aki csak valaki. Annyi bot nincs a világon, amennyi kellene, hogy minden svihákot megverjen az ember.

Gyurkát sajnálom, de akinek a tanács nem kell, azon segíteni se lehet. Bekövetkezik vele, amit mi már mind előreláttunk.

A németlány cselédünk elszökött és még nincs helyettese. Ez, képzelheted, milyen felfordulást okoz a házban. Berta napokig beteg és még ma sincs rendben. Az én orosz dolgom most stagnál s ez a nagy baj, mert nagyon számítottam rá. De még nem adtam fel minden reményt. Remélem magadról jobb híreket fogsz hallatni s ölel szerelttel Dodó.»

Ezek a sorok Diósy üzleti levélpapírján íródtak. Magyarország címere látható rajta s alatta a következő nyomtatott szöveg: A Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum levelezője. A. Diósy. 92, rue de Lévis, Paris XVII-e. Commission — Exportation — Importation. Agent correspondant du Musée Commercial Royal Hongrois.

Levelében »Gyurkát« említi s ez, természetesen, nem más, mint Bölöni. Amiért pedig »sajnálja«: a fiatal újságíró akkoriban készült elvenni menyasszonyát, amire ugyan csak évekmúlva kerül sor, de amit a barátok közül senkisémm látott szívesen. Érzés dolga volt ez, miért nem tartották a barátok a jellemes, tisztaszívű, egyenes ember Gyurka mellé kívánatos élettársnak a későbbi Bölöninét. Talán mert jó pár évvel idősebb is volt Györgynél vagy mert maga rította Münchentől Kelet-Ázsiáig és Londonig a világot — ki tudja? De senkisémm nézett rá olyan elfogult, megszépítő szemmel, mint maga Bölöni.

*Csókcsárda . . . Mi lettél?
Koporsó . . .*

Ez az elfogultság vagy túlbecsülés, az igaz, kitartott egy életem át (ami, így utólag, feltétlenül az asszonynak is érdeme). S ennek az elfogultságnak külső jele, hogy ne mondjam, irodalomtörténeti jele: Bölöni Ady-életrajzában valósággal szobrot emel feleségének. Tudja jól, a Parisba kivándorolt író, hogy Bölöni Györgyne sírja jeltelen lehet csak a montparnassei temetőben. A példásan szerető férj és élettárs minden törekvésével igyekszik tehát, hogy »Itóka« emlékét Ady szellemi udvarán megörökítse.

A magam részéről azt nem bocsátottam meg Bölöninének, hiába, hogy sohasem vallotta magát magyarnak, sem itthon, sem külföldön. (Marchisiu Ottilia: hogyan is lett volna az?) »*En dunamenti vagyok*« (»Je suis Danubienne«) — határozta meg nemzetiségét Anatole France környezetében, amint ezt a nagy író titkára, Jean-Jacques Brousseau jegyezte fel »Itinéraire de Paris á Buenos-Ayres« című emlékezéseiben. Brousseau egyébként (kinek könyvét elhozták nekünk, Lajos nagy derülésére) valóságos karikatúrát rajzol »la Nubienne«-ről, a núbiai nőről, ahogy viszont ő nevezi el France messziről jött hódolóját. Brousseau fíntorai: a másik túlzás; de az igazság, legjobb esetben, közepes van.

1909 őszét Pesten tölti el Ady s ez a pár hét, pár hónap kivételesen széppé alakul számára.

Lajost kinevezték, a Markó-utcai gimnáziumban tanít s minden szabad idejét Endre társaságában töltheti. A sok teljesületlen vágy közül ez legalább teljesült: ha Ady élete eddig nem is sikerült, de most úgy mutatkozik, Lajosé még sikerülhet. S a jó testvér ennek tiszta szívből örvendez. Még valami beválik számára ezen az őszön: először életében nincs — egyidőre legalább — pénzgondja. Ahogy Benedek János levele még a tavasszal kilátásba helyezte, novemberben csakugyan elnyerte a főváros Ferenc József-irodalmi díját, kétezer koronát. Ennyi pénze még sohasem volt s ami szintén még nem volt: most bankbetétkönyve lesz! Igaz, nem sok időre, sajnálatosan, de az önála viszont természetes! Mégis ez a pár hónap mindenestől — saját bevallása szerint — *éltté legszebb negyedestendeje*.

Hírveve is megnövekedett. Ha támadják is még sokan, de mások viszont annál rajongóbban ünneplik. Budapesten ekkor az Erzsébet-körúti Meteor-szállodában lakik (hol hosszú ideig Krúdy Gyula is lakott), a szállodás »majdnem« földije, mivel nagyvárad s Ady egy folyosóvégi, szinte elkülönített szobában, zavartalanul éli »egyéni« életét. Tanyái: nappal a Meteor-kávéház, éjszaka pedig a Három holló, de ellátogat, írók és festők asztalához, a Centralba is, meg a Palermóba.

A Nyugat október közepétől vidéki körútra viszi, ami kis haszonnal, de sok ünnepléssel és fáradsággal jár. Pesten ekközben Nagy Endre kabaréjában már nem énekelnek Ady-paródiákat, mint az előző években, hanem Papp Jancsi férfias baritonján Ady—Reinitz dalok csendülnek fel: a műsor komoly-száma, a műsor igazgyöngye. A népszerű konferanszié és egyben színházi igazgató dehogy is kényszeríti rá a pesti közönségre Adyt! Ez az idő a múlté. A közönség most várja, kívánja, elfogult csendben hallgatja... Ady már a művészi kabaréban is üzletet jelent.

Ő maga elragadtatással hallgatja Kabosék zongoráján s az éjjeli kávéházak különtermeiben Reinitz Ady-számaikat: a szerző mutatja be neki éjszakánként, itt vagy ott, a friss termést. Élete végéig azt fogja mondani Ady erről a zeneszerzőről: »Reinitz a verseim burkolt leglelkét fogta meg«. Mégis, épp ezen az őszön bántotta meg oly érzékenyen barátját, hogy Reinitz Béla soha az életben vele találkozni többé nem akart s nem is békült ki vele soha. Vele: az emberrel. Csak a verseit szerette szenvedélyesen tovább

Édes Barátom!

És te ismét iratolok te ismét azokhoz
a versekhez! Gyilkoscsáp volna!
Mindem este kiállok, felolvassom
és a publikum (mindeneszté roka-
daisip) — ill. meztapsolja, mint ha
csa vice volna Faragó Jeno költője.
Miféle idők! Mip megérjük, hogy csi
közönség kedvence" lenni! Itt volt
"tegnap este Singer (a Wolfner Si-
gerje) és majd kinyitott a börtön.
Azt mondja, van valik csi kongressz
és ez jó vállalom — mártíry nekik.
Az a "Catullus", a "Katólia" és
a "Mousser" a leghatásosabb. Az
"ökröl való" is jó olvastam, de
nem ucs hatással. Itt abbahagyta.
A "Budapest éjszakája nöl" nekem
a legjobbban letnik. A "Kató" t meg.
vessm töléd, mert abból mégis cs-
váltatok műsilkát a Reinitz-cal,
Bolandod és az a mániája, hogy
velli mindenkégy unipáj te ismét csina-
nia

A műnikés vllnak itadtam
indozfletést és a verseidat. Közben
reiki rit ~~felad~~ beleszóltam abba a
játába, ami a kéjszavában foff

a vörös küfék között megvannak,
hogy jöjnek vagy te modern. Mindig csak
a talantimulalau a modern. Rajtad
nem politikai van, hanem a politikai
patinájára. És látom, aki egybe van
apolkival a kameriuni kereskedéssel,
akkor sokkal inkább patkoltatják a
vársarkait és az árakat, hogy
most már ő is lovassági örmények.

De én most bejelentem a bíróságnak.
Küldd be hozzá a versidet, itasi-
tással együtt, hogy megfíjess megfíj-
lapot is juttassam. Én előbb itt este
főlvárosi és más alküldetés
híre a redakcióba. Érted
küldd nekem a hivatkozott
traut. Kütyü-könyv, de talán
jobb a semminél. A "Kató"
vers megbeszéléséi jövedel, vala-
mint minden más női árkál.
más versért jár ötven korona
Gilet?

Ölel barátod

Barany

s Ady megzenésítésétől sem állott sohasem el. A megbántás abból fakadt, hogy Ady ismét engedett egy megkörményezésnek és kísértésnek. Gazdag műkedvelő ajánlkozott, alkalmi mecénás, hogy ő Pesten, a Royalban, nagyszabású Ady-hangversenyt rendez, ha a versekhez az ő zenéjét énekli az operaház akkori első tenoristája, Környei Béla. Ady, mint utóbb meggyőződtem, mélységesen bánta hirtelen meg-ingását — csakúgy, mint a duk-duk esetében. Hanem ezt a melléfogását, asszony természetének ezt a hűtlenségét, nem tudta többé jóvátenni, mert itt nem egyesek hiúságáról, hanem valaki szívééről volt szó. Vadember, szenvedélyes művész becsületes szívééről. Lajos mindig azon volt, hogy igazságot szolgáltatasson neki.

Ennek az ősznek Lédája pedig Parisból ír nem egyszer, panaszosan és haragosan, azután, hirtelen, Pesten is megjelenik néhány napra. Hogy mikor? A Nyugat 1909 október 16-iki számában olvashatjuk az »őszben a sziget« című verset. Lajos emlékezett reá, hogy a versírás napján Endre és Léda együttjártak kinn a Margitszigeten. A vers ezek-szerint nemcsak jelbeszéd az elfáradt őszi szerelemről, de az átélt valóság közvetlen leszűrődése is:

»... *Fakó gypét, kínlódó lombját,
 őszi virágát
 Láttam ma a szigetnek
 S fakó gypét, kínlódó lombját,
 őszi virágát
 Legény-volt őszi szívemnek. . .*«

Hiába hideg a Hold

Ez a Nyugat-szám általában nagyon érdekes Ady akkori lélekrajza szempontjából. Tisztán megmutatja, mennyire *meghasadt* érzelmek kapcsolják Lédához: halálos fáradtság és egyben lerázhatatlan hozzákötöttség, mely az erotika szintjéről biztos szárnyalással emelkedik fel a földtől már elszakadt lelkeség területére. Már nem szeretlek, de örökkévalón szeretlek — vallja ez a Nyugat-szám egymásra következő verseivel. (Ady: a költő és férfi eljutott idáig. Csak Léda nem.)

Az első tehát a Sziget-vers volt, a második a legszomorúbbak és egyben leghírhedtebbek egyike, »Az ágyam hívogat« című:

»... *Óh ágyam, tavaly még,
Tavaly még más voltál.
Más voltál: álom-hely,
Álom-hely, erő-kút,
Érő-kút, csók-csárda,
Csók-csárda, vidámság,
Vidámság. Mi lettél?
Mi lettél? Koporsó. . .*«

Egy zátonyrafutott élet s megrokkant idegzet önmaga iránt irgalmatlan gyónása — de a pesti körút és körúti sajtó (a megpattanásig önhitt, de műveletlen újságírósvölvények kara) — akkoriban nem győzött rajta kacagni. Még emlékszem is reá, mennyire figurázták egyesek a »csók-csárdát« — a léhán cinikus és élvetegen felületes bulvár-Budapest örömére. Ma már igazán mindegy. Fő az, hogy neki mindig is megvolt versőszintésére a bátorsága.

A harmadik vers megint egészen más. Itt Ady kísértetiessége ölt újra egyszer alakot s *A vén komornyik* feketén hajlong és jelenti, hogy Ady, aki volt, rég elment már s haza se jön...

A negyedik vers: dacos lázadás. Nem, legyőzni nem lehet őt (mondja »Az elsőség jósága«-ban):

»... *ha életben kapom
Halálomat, a győzetést. . .
. . . akkor majd látják mindenek,
Hogy minden szép út balga út,
Hiába-út
S megáll az isteni menet*«

Ha ő megáll, legyőzték — megáll »az isteni menet«. Mert hiába gáncsolná akárki: az ő elsősége, előljáró volta, úttörése a *küldetés*. És hogy ezt tudja: be jó. így van jóság az elsőségben.

De az ötvers-füzér legcsodálatosabb virága mégis az utolsó, a *Hiába hideg a Hold*, a Lédához írt óda. Az igazán pallók fülének talán ez Ady legmélyebb szerelmes verse-

Két élőlény — férfi és asszony — egygyéforrottságáról sohasem vallott izzóbban se ő, se más a magyar lírában.

így váltja fel őszi szívének, koporsóágyának érzelmi fáradtságát a fellángoló belátás, hogy: hiába hideg a hold, mi ketten egyek vagyunk s az időnek ebben nincs múlása.

*Hiába hideg a Hold. Egyszer
A mi óránk forrón ütött
S szent láz verte az éjszakát,
Melybe két, szép, nyomorult embert
Terelt be a véletlen Idő,
A sokféle Időnek egyé,
Irgalmas, bolond, dús Idő,
Mely asszonyommal összehajtott
S melynek azóta nincs múlása.*

*Mindig ezt az asszonyt szerettem.
Szájában és szívében voltam
S ő volt a szám s az én szívem,
Mikor ittasan kóboroltam,
Kárhozottan, a váradi éjben,
Mikor már eltemettem a trónom,
Porrá paskolt a suta Sors
És voltam a senkibbnél senkibb. . .*

Értette-e vájjon Léda ennek a betegszívű embernek meghasonlását, többféleségét s azt a különös állapotot, hogy az eltávolodása is igaz, de éppúgy igaz a hozzákötöttsége is? Nem, valószínű, hogy kapcsolatuk idején ezt valaha megértette, különben nem gyötörte volna *leveleiben* is kicsinyes asszonyi féltékenységgel, alantasán utánaleskeledő számon tartással. Hiszen éppen egy héttel hamarabb, 1909 november 9-én ír neki még Parisból olyan levelet, amelyben eszeveszetten izgul K. E. fűzőskisasszony pesti utazása miatt, hiszen Adynak ». . . *konyhalányok, varrónők és méltóságos asszonyok* (kellenek), *mintahogy maga szellemes variáltan ezeket össze szokta válogatni.*« S utóbb, megint csak K. E.-re vonatkozóan: *Szolgálókkal nem szokás barátságot tartani.*

Sokáig tartott, míg Léda ráeszmélt, hogy mégis más (mértékkel kellett volna mérnie Adyt. Amíg megérezte, hogy (ilyen »Hiába hideg a Hold«-vers, például, *mindent* jóvátesz

egy férfi szerelmi ajándékozásában s ehhez képest semmisen fontos, semmisen lényeges.

Azonban éppen ezzel a verssel s magával Lédával kapcsolatban volt Lajosnak olyan kései élménye, mely valósággal megrázta s ha néha, utolsó éveiben is, elemlegette, csak elfulladt hangon tudott róla beszélni. Elmondom, mi volt ez az élmény, bár most előreszaladok tizenkét évvel: két esztendővel azután, hogy Ady Endre meghalt.

1921 Szilveszter napján Lajos — Diósyné meghívására — együtt ebédelt vele a Hungáriában. Léda mindig örvendezett, Ady halála után, Lajos látásának: az ő összetört szívének ez az együttlét mindig visszahozott valamit a múltból. Lajos pedig érezte az örök gyászt és vigasztalanságot a megöregedett asszonyban s ekkor már ő is sokkal többet tudott neki együttérzésben adni, mint régente, amikor főként csak vad viaskodásaikat látta. Ezért a teljes gyászért, mely szinte már olyan volt, mint a görög tragédiák sorsbeteljesedése, ő, a vigasztalan testvér és barát, hálás volt... Így történt azon a Szilveszternapon, hogy ebéd után ő hívta Lédát, menjenek ki együtt a Kerepesi-temetőbe, Ady székelyfejfasírházához (Csorba Géza szobra még nem állt ott abban az évben, azt csak 1930 március 23-án állíttatta fel a főváros) — este pedig együttesen mentek el a fiatalok vigadóbeli Ady-estéjére. Fenn ültek ketten — inkognitóban — az erkélyen s felcsapott hozzájuk a terem Ady-láza. Léda egész idő alatt idegesen reszketett, de mikor valaki kiállt a dobogóra és elmondta a *Hiába hideg a Hold* című verset, úgy erőt vett rajta a sírás, hogy fel kellett kelnie és támolyogva kimennie. Az ájuláshoz volt közel s olyan magánkívüli állapotban, hogy képtelen a terembe visszamennie. Lajos karonfogta s inkább is vitte haza, mintsem kísérte.

Akkor történt ugyanis, — érezte, Lajos — hogy Léda megértette a kapott földöntúli szeretetet. Hogy fölszállt feléje a teremből a karzatra — s ez először történt vele akkor — a fiatalok transzállapota, miközben átélik az örök Lédával kapcsolatos örök Adyt. Ezt nem bírta el a férfi-Adyjába megrokkant asszony. A mérték nagysága, a kései megértés, kinyilatkoztatás leterítette.

1909 októbere — emlékezzünk csak vissza — volt egyébként az az időpont, amikor én is, Ady Lajos menyasszonyjelöltje, megismerkedem Adyval.

Ettől az ősztől, Lajoson át, sok vonatkozásban én is közvetlen tudomást szerzek Ady életéről.

Ahhoz pedig, hogy érthető legyen mindaz, mit az Ady-családban való belépésem óta Endrével kapcsolatban láttam, hallottam, átéltem — tudni kellett, tételezem fel, *kit* ismerem meg akkor. *Lelkileg* kit, miféle helyzetet és összetételt. Ezért nem volt elég, hogy pusztán az emlékeimet mondjam el s a leveleket adjam közre. Ezért kellett elmondani valómhoz dióhéjban összefoglalnom előző életét. Enélkül minden adat, amivel még szolgálhatok — életének ma már egyetlen, túlélő »koronatanúja« — összefüggéstelen részlet maradna. Nem kapná meg belső értelmét.

Pesti napok

Elmondtam előzően, mily rövid ideig maradt velünk Ady azon az október második felére eső estén, mikor Lajos elhozta közénk, hogy megismerkedjünk. Megnézett — hosszan, az igaz — néhány meleg szót mondott is, de aztán eltűnt az éjszakában, hogy másfelé füstölje ki idegeit. Azonban, hogy megnézte öccse választottját, a feleség fogalma tovább foglalkoztatja, mégpedig — a vers őszinteségének nála mindig hinni kell — benn, az érzések kohójában, *saját* szempontjából. Csak úgy maga elé »dudorászva«, de azért a Nyugat november elseji számában teljes tisztaságában felcsendül az a »régí nóta« hogy bár érkezne el őhöz a — feleség (ki, megint csak a vers szerint, semmiesetre sem lehet Léda).

Talán közelebb viszi az embert egy lépéssel Ady megértéséhez, ha látjuk: ím, öccsének készülő házassága, igenis, -őszintén, mélyen érinti őt. A fajtájabeli, falusi fiatal leány hatása felrázza benne a vágyat, a szebbik szerelem után. A feleség — verse szerint — »verejtéket töröljön« és »csók-leheletet« adjon. Mert a vágynak, a vágyott életformának ez a változata is fölhevíti. Sőt régi vágya lehet, hiszen »rég« dudorássza.

De míg a feleség-motívum egyelőre igazán csak vágy marad, addig az »arany«, mint örök szomj, most némi, átmeneti kielégítést kap. Gazdag embernek semmi, neki, szegény költőnek, eléggé jelentékeny: november 31-én nyeri el a főváros kétezer koronáját. Pénze, lélekzete, biztonsága lesz, egy időre legalább, örül-e neki? A maga módján bizo-

nyara. De a november 16-iki Nyugat Ady-rovata semmiféle örömmek, megkönnyebbülésnek, felvidulásnak nem adja jelét. Pózból? Lekicsinylésből? Dehogy! Éppencsak Ady *falul* nem visszhangzik a számottevő sorsajándékra. Az örök pénzharca miatt anyagiassággal megvádolt Adynak, élményvilágában — úgylátszik — nincs köze az elért pénzhez.

Ady ab szentet iszik

Ellenben igazi élményt ebben a Nyugat-számban csak kaposvári verse, a »Kisvárosok őszi vasárnapjai« tükröz. Mennyire igazi-Ady ez a vers, misztikumának léleketével, szomorúságának ritmusával.

Lenn járt ugyanis Kaposvárot, felolvasókör útján oda is elvitték. De ott nem száll meg a magyar kisvárosok rideg és hangulattalan szállójában, hanem a városon kívül, fenn, a festői körvonalú szőlődombok között: Rippl Rónai házában, az ő szeretete kellős közepében... A »Rippli«-lakta domb gömbölyű, mint egy lánykebel, háza, a Róma-villa, egyéni szépségű művészhajlék. A szobáknak melegsárga faluk van, Rippli kedvenc színe, a bútor nemesen biedermejeres, minden csak egyszerűséggel szép.

A »szép, magyarfejú« Jóska itt Paris után is boldogan jár körül, nézegeti kertjét, melynek szerelmetes gazdája, a gesztenyefasort, hogy az »csúcsíves-gótikus«, a vörös jávort, hogy annak mily ritka-finom a rajza, a vérmogyorót, hogy annak mily jóllakott a színe.

Ott jár velük a kertben a barnaarcú Lazarine, Rippl francia felesége, ki igyekezettel töri a magyar szót, szőnyeget sző és gazdálkodik. Ott futkos körülöttük a kis szőke Anella, Lazarine örökbefogadott unokahúga, ideplántált francia gyermek. Mennyi Paris van mindebben, mennyi nagy művészet, mennyi emberség . . . Ady fölenged, minden pórúsán át issza a nekivaló levegőt. Ilyen fölengedett formában oby befogadóképes . . . Délután lemegy Ripplivel az őszi kisvárosba. Este fölolvass, utána visszaviszi a hegyre a drága piktorbarát, hogy kedvezzen neki, már vacsora előtt abszentet tesz eléje az asztalra. Mert végigkutatták Rippliék napokon át Kaposvárt, hogy a párisjárt költőnek kedves italt találjanak. Ady kacag: most iszik először életében abszentot. Nem talál benne különösebb kedvet — hát nem jobb a magyar kocsis-

bor? Az a kis fanyar sajtátermés innét a kaposvári dombokról, Rippliek szüretéről... De azért nem mond ellent ezen a kivételes estén. Mily remekül beszélgetnek hozzá Jóskával.

Ebből lett az a vers, melynek életét ma is élőnek érezzük s érezni fogják mindig, magyarok, amíg csak lesznek.

*Milyen jó
nem ismertnek lenni*

November 27-én tartják meg viszont Budapesten, a Royal-szálló nagytermében azt a bizonyos hangversenyét, melyre már előzően céloztam, amely nem Reinitz zenéjét szólaltatta meg. Ez volt egyébként az első alkalom, hogy Ady maga is felolvasott a pesti közönség előtt. A magas helyárok ellenére is zsúfolt ház, a nagy bemutatók lázassága az épület környékén és benn, a teremben. Tagadhatatlan: az egész szereplés nagy sikerrel járt, csak egyes rétegek éretlensége ütközött ki utóbb a visszhangból. Az egyik olcsó szellemességű körúti lap, például, parodizáló beszámolót tartott ez alkalommal népszerűnek — más lapok viszont csak közhely-dicséretükkel vagy vásári elismerésükkel boszszantották meg a nagyon is finnyás és igényes Adyt. Hogy Ady mennyire eltolta magától a divatossá válást, arról már az a két verse is tanúskodott, amiket a Royal-beli estéjén felolvasott (megjelentek a *Nyugat* december i-i számában). *Most pedig elnémulok és Kezdenek nyakukba venni:*

*» . . . Nem így jöttem, nem ezt akartam . . .
Kikre rátörtem szép viharban,
Megfullasznak csúf diadalban,
Kiknek semmijük se vagyok.
Bocsáss meg nekem én árva lelke.
Agyonölelnek és csókolnak,
Hurrák, hurrák.
Milyen jó nem-ismertnek lenni.
Kezdenek már nyakukba venni. . .«*

Mert ő megérezte Pest életfelfogásában, mint egy érzékeny bőrű királykisasszony, azokat a mélyen elrejtett köznapiságokat is — a durva beállítást és alacsony mértéket — melyeket hét matrac bársonyossága alá rejtenek. Hogyne szurkálták volna össze a nemrejtettek!

December elsején azonban, egy versében nem vesz tudomást Budapestről. (Érről is volt már szó az előzőkben, mikor házasságkötéséről beszéltem.) Ez a vers, a *Fedjük be a rózsát*, nem is Pest, hanem a megjárt Mindszent eredménye: az egyetlen mélygyökerű és misztikus a decemberelseji füzérben. Családi vers, tehát mély. A faj folytatását álmódja benne, tehát rejtélyes. Engem állít — megnevezetlenül — a vers tengelyébe: az eljövendő Adysarjak anyját. S mivel az ilyenfajta versében felmérhetetlen mélységekbe száll alá, nem az ember: a fajta lét-nemlétéről van benne szó, kísérteties villódzás világítja meg a színteret, hogy a fénycsíkot követő homály annál titokzatosabb legyen.

BETEGEN PÁRISBAN

Ugyancsak december elsején Diósy ír neki hosszabb levelet Parisból:

1909. december 1. »Kedves öregem, — szól a levél — ma vettem k. soraidat s tegnap, kedden, érkeztek ide a pesti lapok vasárnapi számai. Megvettem a Pesti Hírlapot és a Pesti Naplót, hogy a szombati estédről halljak valami (matiné lehetett?) Ma azután megérkeztek az általad küldött kivonatok és mindnyájan örvendünk sikerednek. Én csak a Pester Lloyd és a Neues Pester Journal kritikáját veszem tekintetbe. Szívből gratulálok hozzá. Ez, fiam, bármilyen mellékdolgok lettek légyen a kulisszák megett, mégis határozottan siker a te részedre. Csak azt nem értem, miképpen lehet az, hogy te ezen pesti ügyre ráfizettél? miután ezen embereknek reád szükségük van, tessék ezt kellőleg megfizetni.

Sokkal kellemetlenebbül hatott rám, hogy irod, megint beteg vagy. Bizonyára beleestél szokásos rendetlen régi életmódodba és megint iszogatsz. Rendezd ott dolgaidat, pakkolj össze és gyere ki. Mégis csak itt vagy te meg a legjobban. Nálunk sok a baj. Cseléd megint nincs és különösen most karácsony előtt alig is lehet kapni. Az asszony, szegény, idegesebb, mint valaha. Bubi (Berta) január 20-a körül már Pestre készül. Nekem magamnak sok-sok bajaim vannak, az orosz ügyem most ugyan megint jobban áll s ebben van minden reményem. Szeretettel ölel Dodó.»

Ady azonban még nem indul el Parisba. Nem egészen két hétig marad még Pesten, túl sokat mulat és éjjelezik,

mert nincs jókedve, pénze pedig egyelőre még van. Azután Lajos megelégteli az egészszet s miután jobbat, alkalmasabbat nem tud kieszelni, szinte erőszakkal utaztatja el december 13-án. Mert Lajos, természetesen, nem bír vele, ellenben reméli, hogy rossz idegállapotát Parisban az asszony rendbe hozza.

» Nekem a szerelem
nem volt víg ajándék«

Az asszony azonban nem tud segíteni rajta — mert nincs már olyan erős hatással Adyra, hogy erre képes legyen. Ady bajoskodik, iszik, veronállal él, hűtlenkedik, nem akar vagy nem tud dolgozni és még a Nyugatból is hat hétig hiányoznak versei. Lajosnak örömtelen, többnyire szűkszavú levelek s lapok mennek.

»Édes Lajosom — írja neki Pestre 1910. január 11-én — rosszul vagyok, de talán ezt az újabb válságot is megúszom, nem lesz utolsó. A Neues P. Journal pénzét küldesd táviratilag Mme Diósy címére rögtön. Nincs igazolványom. Haza a legjobbakat írd rólam. Barátaimat ölelem Endréd.

Január 28-án pesti cikkhonoráriumok behajtására kéri Lajost s levele végefelé: »Én most nomád vagyok pár nap óta. Diósyékkal összevesztem . . .«

Ezekből a napokból maradt fenn Diósy következő, keltezés nélküli levele, mely többféle szempontból is jellemzi a rue de Lévis-i helyzetet:

»Kedves Öregem, leveledet ma megkaptam. Nagyon tévedsz, hogy én ellened fordultam. Én lefeküdtem, mint azt máskor is megtettem. Nem lévén semmi kedvem a sok furcsaságba és ostoba dologba beleelegyedni. Pénzedet rendelkezésedre tartom, de nem megyek komédiákba bele, hogy a conciergenek deponáljam címedre. Fölösleges komédiákat az elkerülhetetlenekhez nem csinállok még én is a házban. Ha nem akarnál feljönni a lakásba, mire semmi, de semmi okod nincs, úgy tudod jól, hogy megtalálász az irodában, ölel Dodó.«

Érzésem szerint ez olyan férj levele, ki mindent tud, első perctől tudott, ki — miután egy ideig szívesen szabadult volna ettől a vetélytárstól, mikor az még meglehetősen ismeretlen poéta volt — most már, a hírnevessé vált Adyba rég

beletörődött, csak éppen békét szeretett volna magakörül, egy kilengések nélküli kapcsolatot. Olyan, mint. aki bölcsen szivarfüstbe temeti magánélete problémáit, egyrészt gyáván és gerinctelenül (minthogy Lédától mindig is félt), másrészt kényelemszeretón s — mi tagadás — valamennyire cinikusan. ő szerette, a maga módján, feleségét és szerette ugyancsak Ady Endrét is. Voltak helyzetek, esetek Endrével való kapcsolatában, amikor ez az ember jó volt hozzá — ezt azonban nem anyagilag értem. Mégis, valószínű, szeretetébe többé-kevésbé elnyomott gyűlölet is vegyült, úgy Lédával, mint Adyval szemben.

Hogy még egy levéllel megvilágítsam: ez a családi fészek mennyire nem lehetett kedélyes senkinek a feldúlt idegzetű Léda miatt, itt Diósyné húgának, Brüll Berta-Bubinak 1910. február 23-án kelt pesti soraiból idézem:

»Édes Atykám . . . Ne soká késlekedjél, mert itt három nap óta mesés tavasz van ... Az asszonyt kérdezd meg a párisi jupeculotte eredményéről, mert erről (is) referálnom kell. Azért írok neked, mert nem szeretnék ma sem az asszonynak, se D.-nak külön írni. . .«

Egyrészt nem nagy testvéri ragaszkodásra vall, hogy , Pestre hívja vissza Atyt, Lédától el, fölösen is, mikor tudhatja, nővérenek ez a szerelem mit jelent. Másrészt így nevezgeti ő is Lédát: »az asszony«. Az én fülemnek ez tiszteletlenül és szeretetlenül cseng. Van ebben a megjelölésben valami — árnyalat, amit a mi családi légkörünk nem ismer.

Szóval, ez az az otthon, az a légkör, amely Adyra vár, ha nem akar kávéházakban és kis bárókban idegenek között elkönyökölni. Csoda-e, az ő természetével, amely a magányt nem sokáig bírja (s most barátai sincsenek Parisban), ha futva menekül — más nőkhöz? Azokhoz semmi köze, az igaz, de legalább nem marják, nem vájkálnak a szívében, így telnek tehát napjai egykor imádott Parisában, hat hete, — vagy még több is — hogy nem dolgozott. Január végefele azután mégis csak úgy érzi, tartozik magának azzal, hogy a Nyugatnak végre verset küldjön. Ekkor írja meg azt a hosszabb versét, melyet a *Minden titkok verseiből* (e cím most fordul elő elsőtízben) címmel jelentet meg a Nyugat február elseji számában, azévi verskötetében azonban már *A szerelem eposzából* címet viseli.

»... Nekem a szerelem nem volt víg ajándék
 Lovagi birkózás, tréfás kopja-játék,
 De volt ravatalos, halálos-víg torna,
 Játék a halállal, titkos életforma.
 ... Szent bor: asszony ellen talált drága méreg,
 Már más mámorokkal, hajh, összecséréllek:
 Hirrel és mákonnyal, ezerféle jóval
 S ki tudja, tán holnap, egy Browning-golyóval. . .«

A halállal ezen a keserves tavaszán végig erősen kacérkodik. A március elseji Nyugat-versek közül az *Élni, míg élünk-ben* panaszolja:

... Igen: élj türelemmel,
 Igen: hallgass, ha fáj.
 Várd meg, hogy jöjjön a nagy professzor
 Halál.

Igen: élni, míg élünk,
 Igen: ez a szabály,
 De mit csináljunk az életünkkel,
 Ha fáj?

S ugyanebben a számban *Életem apadó erő-ről* beszél. (Verscím ez is.)

Március 2-án azt írja Lajosnak: »Édes Lajoskám, köszönöm távirataidat. Az a bolond G. majd megbolondított engem is, aki elég bolond és beteg vagyok. Várom holnap a levelet. A »V. MA versét és tárcáját miért nem küldöd? Es a »F. M.« verse? Annuskának írtam egy lev. lapot. Őlel csókol szeretettel Endréd.

Március 15-én ismét két olyan verse jelenik meg a Nyugatban, amely érzésvilágába mély bepillantást enged. *A mindszenti temetőben* című, melyet. Ady Lajosnak ajánl s melyben testvérének panaszolja:

... Itt, szívemre, éhes csőrrel,
 Húsevővel, vérevővel,
 Héjja-csapatok lecsaptak
 S már sikoltni sem tudok.
 Élve, tépetten és fázván ...

Most már futni sem tudok.«

A másik *A meghívott halál*, amelyben hét versszakon keresztül játszik a gondolattal, mily tökéletesen elpihenne az előtte fekvő, papírárcos, húszgrammnyi portól — s csak az utolsó sorban. döbben rá, hogy: »jaj, gyáva vagyok«.

Ugyancsak márciusban írja Lajosnak, a bélyegző keltezése azonban elmosódott: »Édes Lajoskám, szeretném gyakoribb és lelkiismeretesebb tudósításaidat mindenről. Nem vagyok jól, sőt. De egyelőre Parisban maradok.

Március utolsó napján azután összegezi Lajosnak írt levelében, mire ment ezzel a párisi tartózkodással, melytől öccse aránylag jót remélt: »Édes Lajoskám, elvertem Parisban egy vagyont s megőröltem utolsó egészség-darabomat is. Muszáj hazamenni. Egy-két hét szanatórium, egy-két hét otthon s talán rendbejövök megint. Haszontalan, beteg, siránkozó, tehetetlen az életem. Nagyszerűen lelkesít, amit Annuskával kifundáltatok. Valóban ez volna az én legjobb mentsváram. Hiszen pénzecském egyelőre mindig csak lesz; ha idegeim pláne jobban lesznek. És otthonom lenne és egy kis megérdemelt kényelemem. X-nek mondd meg, hogy nincs erőm hosszú levélre. írok egy lapot és úgy vegye, mintha rőfös levél volna. A papír másik felét szakítsd le és add át Bölöni Gyurkának. írd édes anyámról, apámról, Berta vizitjéről. Horváthot, Kunczot s többi barátainkat üdvözlöm, írd meg, mikorra fixíroztátok az esküvőt? Csókol Endre. P. S. Mit vegyek (annyi pénzemnek muszáj lenni) a lakodalomra?«

Talán nem is kell magyarázzam, így is érthető a levélből: azt okoskodtuk ki Lajossal ketten azokban a hetekben, amikor — jegyességünk alatt — tapasztalnunk kellett, mennyire nem használ Adynak többé. Paris, sőt egyenesen csak kárára van és még betegebbé teszi — hogy majd mi, a kis pesti lakásunkban, adunk neki hajlékot. Meglesz nálunk — terveztük — az ő saját, külön szobája s egyéni szabadságát tiszteletben tartjuk. Mégis vigyázhassunk rá, amennyire az lehet, otthont nyújtsunk neki s ilymódon Lajos is igyekezhet, hogy befolyásával mérsékletre szorítsa. Ez a terv egy ideig meg is valósult. Természetesen, nem tarthatott soká. Nem lett volna Ady, ha ez a lecsendesítő, a polgári rendet szám-bavevő tervünk az ő életmódjával szemben sikerrel járt volna.

Május közepétáján azután hazaérkezik Parisból, Pesten él, de gyakran látogat el Mindszentre. Június 27-én zajlik le a mi esküvőnk, melyről már előzően beszámoltam. Azt is elmondtam, milyen elhidegülten írt Lédáról verset házukban, menyegzőnk délutánján.

Folytatom azzal: mi Lajossal 28-án — a mindszei kiegészítő-lakodalom után, Nagykárolyon át Pestre utaztunk, hol a Visegrádi-utca 18/b. alatt várt már háromszobás, kész lakásunk... Endrének ott még nem rendeztünk be szobát.

Ő két-három nap múlva fölkeresett bennünket.

— Jöttem — mondta szilágysági szóval, kópé arccal — *kárlátni*. . .

Ők jót nevettek, én elpirultam.

Jól találta magát közöttünk, úgy, hogy esténként mindig hívott, menjünk vele vacsorázni zenéshelyre. Mentünk is, kész örömmel, leggyakrabban a ligeti Wampetics-vendéglőbe, amely a mai Gundel elődje volt. Legelején hármásban üldögéltünk, de csakhamar Kabos Ede és Bölöni is velünk tartott. Bölönit — kiről Endrével kapcsolatban sokat hallottam Lajostól, de akit csak ekkor ismertem meg — nagyon rokonszenvesnek találtam. Szerény, jómodorú, vidéki úrifíúnak láttam s az volt az érzésem, mintha csak unokatestvérem volna. Meglátszott rajta a nagy ragaszkodás mindkét Ady-fiúhoz s ezért is szerettem meg Gyurkát. Lajost ismerte ugyanis régebből: a zilahi kollégiumban neki osztálytársa volt s Endrével való párisi megismerkedését Lajos közvetítette, annak idején, levélben.

A Wampeticsen kívül jártunk még az Andrássy-útra, a Wagnerbe s az Alkotmány-utca sarkán a Schuller-vendéglőbe. Vagy tíz-tizenkét nap elteltével egyszerre csak szóba került, hogy Diósyné megérkezett Parisból, beteg, szanatóriumban ápolják és hogy engem, Lajos feleségét, nagyon szeretne meg ismerni. Bevallom, engem ez csak kellemetlenül érintett, mert én egyáltalán nem vágytam erre — de Lajos otthon kérte, hogy Bandi kedvéért, Bandi békéjéért menjünk el mind a ketten tíz percre. Bele kellett a nemvágyott látogatásba egyeznem, még ha furszállottam is.

Elmentünk tehát a Grünwald-szanatóriumba, a Fasorba s megkerestük Léda kertrenyíló, nagy szobáját. Akkor láttam először »az asszonyt« — és bizony úgy megnézegettem, hogy mai napig is emlékszem, milyen volt. Ágyban feküdi., bronzsínű haja kibontva és csipkés hálóing volt rajta sok, eper színű szalaggal. Ingének ujja igen bő volt s minden mozdulattal hátrahullott rajta a sok csipke és szalag. Arcát erősen kikészítette, afféle rúzs nélküli kikészítés volt ez, mert igyekezett, hogy beteg, szenvedő, sápadt legyen — cs nyilván valóban szenvedett, is attól, hogy engem lát, mert Endre minden elhidegülését az utóbbi hónapokban nekem, főként nekem tulajdonította.

Hogy ezt honnan tudom ilyen biztonsággal? Léda leveléből, amit ezidőtájt írt Adynak. 1913 koraőszén ugyanis, mikor Endre a Lövház-utcában nálunk lakott s utazó bőröndjében valami után kutatott, mindent szétszórt, majd pedig kinn hagyott néhány levelet. Köztük egyet Lédától. Bevallom, engem érdekelt ez a levél s kíváncsiságból elolvastam. Szerencsém volt, mert a levélben sok, túlsok szó esett rólam: milyen megalázó és szégyenletes dolog, írta Léda, hogy egy »prúd falusi asszony erkölcsi felfogása, elmaradt gondolkodása befolyásolhatja ezentúl az ő életét«. Olyan asszonyé, ki »a kozmetika leghalványabb fogalmaival sincs tisztában, kinek körmét nem manikűr fényezi« — és még sok minden lenézés, szapulás ezen a hangon. A Párisjárt nagyasszony lebecsült engem, ki akkor ott, azon az általa kiköve-telt tíz percén valóban nem tehettem kikészített benyomást. Hiszen huszadik évembe fordult fiatalasszony voltam, virultam az egészségtől, semmi szükségem nem volt, hogy kikészítsem, kifessem magam. De ha én nem tetszettem neki, viszont ő sem tetszett nekem. Amikor beléptünk szobájába, Ady már ott volt s nekem kigyulladt az arcom, oly szokatlannak tartottam az egész, feszélyező helyzetet. Azt is éreztem abban a pillanatban: otthon anyám és apám mit szólna, hogy én látogatást teszek Lédánál? Ő tegezett engem, én nem tegeztem vissza: sehogyse ment! Két-három mondatot tudtam csak kikényszeríteni magamból, abban elkerültem a megszólítást — de lakkozott körmét már csak azért is megnéztem, mert ezen meglátszott bizony, hogy sohasem dolgozik. Nem dolgozik ezzel a hegyes-fényes körömmel, gon-

doltam — ez csak arra jó, hogy Endre arcát felszántsa vele . . . Mert Endrét is láttam már akkoriban ilyen viharutáni állapotban. Ő, Természetesen, azt mondta, megütötte magát. De Lajos nem hallgatta el előttem az igazat, hogy a tetterős Lédával veszekedett s hogy ez — sajnálatosan — eléggé gyakran előfordul... Én magamon kívül voltam emiatt. El nem tudtam képzelni, milyen az, mikor valaki vadmacska. — nőben. Erre kellett gondoljak Léda szobájában, hol annyi virág állt, mintha primadonna kapta volna, az illatszeres üvegcsék tucatjával sorakoztak, a toiletteasztalt tele-rakták kozmetikai szerekekkel s a fogason, pongyola- és sál-költevények lógtak.

Örökkévalóságnak éreztem azt a tíz-tizenöt percet »az asszony« szobájában. Végre elköszönhattünk s Endre másnap hozta a hírt, hogy »nagyon tetszettem« Diósynénak. (Lajost már ismerte régebben Váradról.)

— Tetszem? — feleltem nem minden él nélkül. — Nem hiszem!

Akkor egy kissé kijavította magát Ady:

— Ha tudnád, hogy irigyli a fiatalságot . . .

Most már pontosan tudom, hogy Léda akkor hány esztendő volt, mert házasságlevelének hivatalos másolatát azóta láttam: harminckilenc volt —

A lenézett, falusi lány, a kikészítetlen »öcsémné« tizenkilenc évvel volt nála fiatalabb. Anyám lehetett volna.

*»Négyen leszünk
csak« . . .*

Július huszadika körül elutaztunk Lajossal a Tátrába: az újtátrafüredi tudószanatóriumban szálltunk meg.

De még előzően — megint csak családi szempontból s megint csak a misztikus jelbeszéd homályával és villódzásai-val — ismét belekerültem — névtelenül — Ady egyik újabb versébe. A Nyugat július 16. számában jelent meg ezzel a címmel: *Nagy sírkertet mérünk.*

*»Édes apám, talán 'elférünk.«
Ő hosszakat lép s némán számol,
Én a nyomában.
Sírkert kell a családnak: mérünk.*

*Hol kelni szoktak friss palánták,
Meleg ágyaknak közelében,
Vetik külön majd
Az Ady-magvak hideg ágját.*

*Házközeles, fekete földben
Mérjük a sírkert szélét, hosszát.
Négyen leszünk csak
Kik idehullunk örököltén.*

*Dús földön és kevés kalással
Értük el a mérésnek őszét.
Az apám lép, lép
Reszkető lábbal, esti lázzal.*

*Százszor és százszor újra kezdi,
Már száz sírra eleget lépett,
De hátha, hátha
S bús lépéseit megnöveszti.*

*Két fia van és velök elvész
E dús kis-földnek kis családja,
Minden és minden.
Hát négy sír lesz itt csak a termés?..*

Ady Lőrinc nagyobb sírkertet szeretne mérni, hogy
többen lennének még az Ady-magvak. Azért lép annyit,
mert hátha, hátha. . . De Endre már tudja, ő, ki minden
titkot mélyebbről lát s másként ismer, hogy a kisebbik fiúnak
sem lesz soha utódja.

Én még ezután is sokáig reménykedtem.
Ő már nem. Benne ez ekkor elvégeztetett.

MENEKÜLÉS

Július utolsó hetében Endre utánunk jön a Tátrába. Nem jön ugyan Új tátrafüredre, ő a szomszédos Csorbatón száll meg, de naponként találkozunk, köszálunk, sétálunk, kirándulunk együtt s néhány kedves fiatal tanárbarátunk többnyire velünk tart, Endre öröme és felvidulására, amire mindennél nagyobb szüksége van, mert a Léda-ügy miatt belől csupa keserőséget, válságot, szomorúságot hordoz.

Azért is jött fel a Tátrába, mert Léda marcangolásai elől valósággal szöknie kellett. Az asszony, ki mérsékelni magát sohasem tudta, mostanában női baja mellett oly féktelenül ideges, hogy rohamai alatt összeesik szanatóriumi szobájában, úgy kell felmosni a padlóról. Az ok a rohamokra vagy mondjuk így: a főök — mert Léda minden korszakában megkereste a női névvel megnevezhető különösebb okot — egy fiatal, elvált asszony volt, Endre legértelmesebb, leghetségesebb pesti asszonybarátainak egyike. Léda már öt évvel azelőtt megkezdte a vele szemben való féltékenykedést. Hogy ezúttal több oka volt-e a kitörésekre, mint régente? Kötve hiszem. Inkább azt gondolom, Endre *másfelé* szabaldult tilosba, amit, úgylátszik, Léda akkoriban még nem sejtett ... Egészen mindegy! A tornádó kitört, a föld megindult lábuk alatt s a pokol rájuk kényszerítette szenvedéseit.

Egy dolog állt most csak jobban, mint régente, az, hogy Endrének volt hová, kikhez menekülnie. Emellett, anélkül, hogy erre tudatosan gondolt volna, az is szerepet játszhatott hozzánk menekvésében: Lajos példáján láthatta,

milyen más férfiélet az, ha az ember mellett ott áll a felesége. A házasság fontosságának, kívánatos voltának gondolata — feltéve, hogy az ember megtalálja nekivaló élettársát — kétségen kívül ebben az esztendőben szívódott föl benne. Én nem a befolyással, hanem a Lajos mellett betöltött szerepemmel és lényemmel játszottam talán valóban közre, hogy a szakítás kiérlelődjék benne s utóbb létre is jöjjön. Ő hátvédet kapott mibennünk, családi színteret, nem falun, de pesti élete közvetlen-közelében, rossz napjaira megértő, csillapítón ható társaságot. Neki, az örök hotellakónak, korcsmázónak, nők között viharzónak, imbolygónak, egy-eggyel hamar betellőnek, annyi nyugodalmas föld, mint a mi otthonunk, nem volt még lába alatt. (Mindszentet kivéve; de ez messzeesett és neki — néhány nap alatt — túl magányossá is vált.) Ezért húzódott tehát annyira mifelénk, ezért talált tehát akárhányszor a mi révünkön menedéket. Nem állítom, hogy én eleinte is már mindent megértettem volna benne s még kevésbé, hogy mindent helyeseltem, volna. Nem, nem, erről nem lehet szó. Csak arról, hogy én, ki annyira egynek éreztem magam Lajossal: uramon keresztül testvéri szeretettel megszerettem. S éppen úgy fel is néztem rá büszkén, a híresre, kiváltságosra, nagytelietséggüre s egyedülállóra, mint az uram. *Mindenek ellenére tisztelettel*, ami teljesen magától adódott, '

»Nyomorultan húzódok utána«

Még mielőtt szökött volna Pestről, a kibírhatatlan Léda közeléből, a Nyugat július 16-iki számába verset ír: *A szerelmetlenség Istenéhez*. Ebben kulcsot ad lelkiállapotához, magyarázatot ahhoz a rejtélyhez, hogy menne el Lédától, mégis maradnia kell.

»... Kikért büntetsz, hogy így szétomollau
Még mindig fájnak a szerelmek?
Hús vérnek unoka]a voltam?

*Kikéri büntetsz, hogy félve, itálva
Kit szeretek, nem szökök tőle
S nyomorultan húzódok utána?*

*Boldog minden rossz fiad, leányod,
Kik szerettetvén nem szeretnek.
Vágyakkal őket meg nem alázod.*

*Boldogok, kik szirthez hasonulnak
S nem rózsáihoz hő-vizeknek,
Melyek buzgón, halálosan nyitnak.*

*Óh, én, világ eleven halottja,
Csújja, gyávája, elveszettje,
Mindenkinek bús odaadottja.*

*Oh, én, kinek göggel szerettetni
Volna szabad csak s nem vagyok más,
Csak másokhoz ösztöNZött semmi ...*

E vers szerint Léda kirohanásai elérték nála, hogy ő »fél tőle« s »utálja«, — de ennek ellenére »nyomornltan húzódik utána« — ahelyett, hogy szökne. Ezért »eleven halott« ó s világ »csújja, gyávája, elveszettje« . . .

Még egy hét, a bomlott idegzetű Lédából és meg tud szökni Pestről Csorbatóra. Belül — amint levelek és versek bizonyítják — tovább szövődik a szomorújáték — de egy-két nap múlva a magához tért Adyn ennek semmi, de semmi *látzata*. Velünk elragadóan kedves és Lajos fiatal tanárbarátainak társaságát hirtelen felvidulással élvezi. Ezek a Matlárházán nyaraló Markó-gimnáziumi kollégák: Szilágyi Sándor, Virág Oszkár és Smetana Gusztáv még legények voltak, Pesten közös lakásban laktak s közös házvezetőnő' tartottak; a tátrai nyár után Endre is sokat járt fel hozzájuk, hol többek között Kuncz Aladárral, a kolozsvári születésű író-tanárral s a Margitára való Horváth Jánossal melegen összebarátkozott. A konzervatív felfogású Horváth első volt a tanárok között, aki Adyt méltányolta.

Szóval, Endre akkor a Tátrában kitűnően találta magát s mi jókedvűnek, föléledtnek, határozottan felszabadultnak láttuk, kedélyes nyaralótársnak, ki minden kirándulás és fehérasztal melletti táborozás lelke volt. Annak ellenére volt ez így pedig, hogy épp ezekben a hetekben kapott levelei — a levelesláda bizonyossága szerint — nemcsak a Lédában, de a benne is lejátszódó lelkifolyamatot komornak, kínlódónak, szinte kilátástalanul vívódónak tüntetik fel!

Pedig ez a korszak még mindig nem volt az ő szerelmi szomorú játékuk ötödik felvonása. Csak a negyedik, És első megkísérlése az akaratgyöngye embernek, hogy valóban, szakítson Lédával. Ezért is jött sietve — és nem véletlenül — éppen mi utánunk.

Alig érkezett meg, máris jött a mi címünkre a nyilván hirdással megbízott Szüts Dezső levele. »Ártás és Téboly« úgy látszik éppúgy megbízást kapott Adytól, mint Bölöni, hogy őt a Tátrába pontosan értesítse az asszony testi és lelki állapotáról. Szüts első beszámolója 1910, július 29-én így hangzik:

»Kedves Ady, a lázak csökkennek, 36.5—37.3 közt ingadoznak. Közérzés jó — amíg ott nem vagyok. Könyveket vittem eleget, húga kedvet hallgató, érdekes japánszemű, csillogófogú leány. Most látom, milyen kiváló nő.

Kis beletörődés van a dolgokba. Büszkeség erős, de mondhatom, nehéz lesz a szakítás. Nehéz lesz és fájdalmas. S mindketten gyöngék és nem őszinték. Elfelejtenek éveket. De magának le kell cáfolni a V. M.-féle gyanúkat, ami, azt hiszem, alaptalan s csak gyanú. Tartja erősen magát. Már majdnem nyomoztam.

Sok melankólia, szép és sok önszemrehányás, bús, lepi meg a 9-est. Innen a Sósfürdőbe megy. Bölöni éppen jött. Mindketten ugyanazt akarják, ezt látom. Vajh sikerülne. Azt hiszem, erősebb legényeknek való ez, nem olyanoknak, mint ő és maga, akik — végül is — engem vernek meg. Lajost is üdvözli Szüts Dezső.

Egy nappal később ismét ír Szüts, most, miután már tudja Endre címét, Csorbatóra. Levele elején saját magáról ír, hogy bennvolt a Schwartzter-féle ideg- és elmegyógyintézetben, hol ígérték neki, hogy kigyógyítják a »nikotinizmusból« — de valami ürügyet megragadott és otthagya a szanatóriumot. Rátér azután az Ady—Léda-ügyre:

»Itt az a hír járja, hogy V.-ékkal utazott el. Telefonáltam ki (a környékre): egy szó se igaz, kint vannak mind ... Őnagysága jobban van: napok óta 36.5—37.2 között áll a hőmérséklet. Ha így megy, kimegy. Túri a tréfákat és sajnálkozik rajtam. Pourquoi? Mert senkit se szeretek. Tapogatózik: mit szólok ahhoz, hogy vége mindennek. Később helyeselttem. Megbízást

emlegetett, mire előadtam, hogy maga sincs jobban és sok kímélet kell. Ére kijött a nagy szerelem: folyton magával foglalkozott, holott nővére és ő maga is e témát kerülte. Fél, hogy ittmarad Pesten.

»Amit a barátairól mond, az igaz. Ez tüske, amelyet ki kellene húzni. Egyébként nagyon óvatosnak kell lenni itt, érzékenyek, tréfát félreértenek, gyanakvók (Lédára érti). Mit értek én ehhez a furcsa, raffinált, cselekkkel dolgozó élethez?«

Ennyi szól ebben a levélben Diósynéről. Augusztus másodikán a másik megbízott barát szólal meg, Bölöni. Ezt írja:

»Kedves Bandi lelkem, Léda asszony miatt ne legyen nyugtalanságod. Többször meglátogattam odakint és látszólag elég csöndes, láza nincs, hamarosan rendbejön a betegsége. Reád most is mérgeskedik néha s hogy az utolsó pillanatban itt nem maradtál, úgy látszik, úgy érzem, félig-meddig nekem tudja be. Igaza is lehet, hanem mégis jobb, hogy elmentél, így lecsendesedik, napi izgalmai nincsenek s te magad egészségedért hasznát veheted annak a pár napi Tátrának . . .«

A levél azután egyébről szól, csak a végefelé tér Lédára vissza Szűts Dezsővel kapcsolatban: »Sz. D.« — írja — *azt hiszem, jól elbánt magával Léda asszonynál».*

Augusztus 4-én újból Szűts ír levelet.

»Kedves Ady, mit tegyek? Csak folytatom. Nem sok időm van, mert 1. szorít a lakáspénz, 2. a Schwartzerbe holnapra hívnak. . . (Satöbbi) ... 7. Bölöni azt mondja Léda asszonynál, hogy én vagyok a részeges s ő a józan, s egészséges vagyok és ő a beteg. Így. S most mégis írok. Mert (sok tapintat kell ám ide) nem az a lényeg, hogy mit beszélnek, hanem mi lesz vagy lehet vagy van.

»Panasz: (maga) baj idején elment. Elhagyatottság érzése, Pedig ellenkezőleg. . . Gyanú: V. M.-re irányul (s igen jól sejtett). Szakítást avagy házasságra. E műveletben barátai részesek lennének. Ellenben: készen mindenre, erős lélek, elhatározottság, a helyzet felismerése az együttes .kimenetel elől való húzódozással bécsi találkozásnál. Láz idegességét ad: 37.3-t. Holnap jön Bársony (a nőgyógyászatanár) talán a hét végén Sósfürdő, Diósy Ödön jön holnap vagy holnapután. (No, lesz

itt szidás). Jövök én: azt mondják (Szüts úgy érti, Léda mondja) felbérellek szerepemre, oly kitűnően szidom és védem, leleplezem és oszlopot állítok, hízelgek az örökkévalósággal, tompítok szenvedélyek felsorolásával s végül kimutatom, hogy a gyümölcs rothadt. Nem jó tovább enni belőle. Utalok önérzetre, verseire^ s arra, hogy mindenki élje a maga életét. Barátairól sok szó. Jellemrajzok. Ijedelem. Mindez saját szakállamra, nincs instrukció. Simán kellene menni a dolgoknak . . .

»Most magának kell majd — hetek midtán — kirukkolnia a valóval. Ne dolgozzék az irodalomtörténetre, ne nézzen George Sand és Musset felé, se ne kacsintson a dekadensekre. Főz nélkül, Ady mester, mert különben rövidet húz. Én látom. Elszánt asszony ez s fütyöl a Hatványakra. Legyen határozott, nyílt, egyenes, őszinte mert az üstökénél fogják meg s az fáj. Nagy slamasz, s itt nem hisznek már magában, hiába erősíték egyel-mást. Ajánlottam egy tervet: nem fogadta el. Mindent ajánlottam, semmi se kell. Vagy hazatérés vezekléssel vagy nyilatkozás.

Vagy harmadik, amit én se tudok, de amit maga tervez.

Kivárni? Ez se utolsó, én is megszöktem. De maga? Aki nagy költő lesz? . . .«

Ez Szüts Dezső második és utolsó levele ebből az időből — valószínű: több volt tőle is, Bölönitől is, csak elkalódott. Hanem a fennmaradt levelek is épp eléggé rávilágítanak arra a szörnyű össze-visszaságra, érzelmi s idegéleti káoszra, amely akkor kívül és belül megbérítja úgy Adyt, mint Lédát. Bölöni aránylag nyugodt hangja mind elmen úgy hat, mintha egészséges virrasztana beteg feleit. De Szüts Dezső zavarodottsága — nem hiába kezelték akkor is, máskor is *elmeógyógyintézetben* — igen schwartze-résen hat. Ő c még jobban összezilálja, töri és rombolja a dolgokat, holott baráti küldetése csak egy lehetett: hogy csendesítse simítsa, egyengesse és rendezze a végletekig felborzolt helyzetet. De neki nem a simítás, hanem az ellenkezője volt szívügye.

*A föltámadás
szomorúsága*

Ady pedig a szépséges tátrai nyárban megszólal minden beszédnél, levélnél mélyebb őszinteséggel: versben. Megírja *A föltámadás szomorúságát*, ezt a halálosan vigasz-

talán felébredést, amellyel ott a csendben, magányban, elkülönülésben tudatossá vált benne minden.

»... *Valami úgy fog, mint rabot,
Mint alvajárót a tetőn,
Kit én is nézek reszketően,
Mini furcsa távolit.
S amit én mondok, oly hűvös
Mint jégbarlangba ordíión
Be sívító viharszavak.
Valahol hóban elakadt,
Valami messze hómezőn
Az én régi valóm . . .*«

Hiába morzsolja ellene Szüts-Mefisztó az ő kicsinyes, cinikus vádjait. *Ady* nem kacsint dekadensekre, nem kölcsönöz ki — magára aggatott jelmezül — irodalomtörténeti szerelmeket — ezen az ő legegényibb, legszemélyesebb szenvedésén, amit a Lédaszerelem vált ki belőle, az örület s a kétségbeesés széléig, *neki* kell keresztülhajszólnia. Csak el kell olvasni végig ezt a tátrai magányban született versét.. Se modor, se beállítottság, se külsőség. Nem a tükrének beszél és nem az utókornak. Kiüvölt belőle — mint a hegyivihar — fölébredt Ádámvoltának szomorúsága, dermedt jéghidegével, elképeszt borzadályával. Nincs már káosz benne. Elrendeződött minden. Megszűnt nemlenni. Föltámadt. *De így.* Elátkozottul, menthetetlenül.

Két-három hét és — visszakészül Lédához. Mert még nem tudja onnét »kivonni a lábát.«

A Tátrából Debrecenbe utazik, ott Oláh Gáborral és Szilágyi Sándorral együtt szórakozik. Pár napig marad a »maradandóság városában« és szívesen kóstolgatja újból a rég nem ízlelt Szeszt a-bort. Még a Hortobágyra is kilátogat barátaival s az augusztusi éjszakában, a híres csárda előtt, verset szaval a Holdnak: »*Milyen csonka ma a Hold...*«

ÉLET MINDSZENTEN

Endre jön utánunk Mindszentre, hol most elsősiben vagyunk ilyenformán együtt: Lajos feleségével az öttagú család.

Nekem, azon a nyáron van először alkalmam, hogy apámat-anyámat s a mindszeinti életet minden oldaláról alaposan megismerjem.

Minél többet voltam Ady Lőrincsel együtt, annál eredetibb, a maga mivoltában annál érdekesebb embernek kellett lássam. Ami a könyvműveltségét illeti, bizony, az hiányzott nála, hiszen az ő gazda-keze még a vargabetétt is nehezen vetette. Két-három gimnáziumi osztályt ugyan végzett valaha Zilahon, ő is a Wesselényi-kollégiumban, de annyi energia feszült már akkor benne, hogy nem fért meg az iskola falai között, hamarosan megszökött onnan s hazament a gazdaságba. Tenni-venni, dolgozni. . . Azóta gazdálkodott. Mégis az apját hibáztatta haláláig, miért engedte meg neki ezt. A két öccse viszont letette az érettségit és jegyzők lettek szilágysági nagyközségekben, egyik Hadadon, másik Szilágycsehen.

Ellenben, ha Ady Lőrinc nem is volt iskolázott, remek természetes esze volt és olyan nagyon jóízű, talpraesett bármit mondott., Nagy Sándor, ki jól ismerte az öreget is, mindig azt állította, hogy Bandi nemcsak az eszét, de a tehetségét is apjától örökölte.

Csodálatos is volt az öreg — annyira egyéniség. Otthon, közöttünk, többnyire úgy szólalt meg, mintha valaminek már a folytatását mondaná s az embertől elvárta, hogy meg-

értse. Temperamentumos volt, minden dolgában szenvedélyes. A cselédekkel örök baja: »A gazember! A tolvaj!« Olyan nagy dühvel tudta mondani, amikor hazajött, ha ott kinn valami kellemetlensége volt. Az állatot szerette, a jószágot féltette, de legjobban a lovát. Amikor Károlyba rándultunk ki — és bizony, nem egyszer jöttünk-mentünk, — amikor ünnepre, vakációra érkeztünk haza s utóbb utaztunk el: az öregúr mindig maga is ott ült a kocsin — mert féltette a lovát. Nem, nem ő hajtott, megvolt neki a kocsisa — el se indult volna soha egyedül, mert elunta volna magát — ő csak üli a kocsiban vagy a bakon a kocsis mellett, és szidta a legényt.

— Ne erre hajts, az istenit a marha fejednek!.. . Na, itt van egy ág, kiveri a szemedet, de meg nem látod, te marha . . .

Sok ilyen hasonlót és cifrábbat is, jó szilágysági módra káromkodott. A cseléd nem vette fel, az öreg a földije volt, egy-két hüvelykkel magasabban az ő fajtája, attól ez nem fáj. A kenyérrrel együtt, amit ad, egy-porció . . .

Én, aki hátul ültem Lajossal, illet még sohasem hallottam, az én apám nem káromkodott és nem szidta cifrán a cselédet — nem volt ilyen a temperamentuma,. De csak rögtön megéreztem, hogy milyen helyes mindez az öregnél. Neki szabad. Sőt, csak neki, aki ilyen ... És összemósolyogtunk Lajossal, mulattunk rajta, jólesett. De nem is volt soha semmi kedvére az öregnek, amit más csinált. Mindig csak az volt jó, amit maga végzett el. A kocsisnak azonban a sok szidásért, lekapásért, fájdalomdíjul kijárt reggelenként és ebédután a jó nagy pohár bor és bagó.

Adyéknál egyébként mindenki boros ember volt. Apám, anyám, a fiúk. Minden étkezésnél bor került az asztra, saját termésű érmelléki bor: egy hold szőlőjük volt és azon, jobb esztendőben, húsz hektoliter is megtermett. De szerették ezenkívül a jó hideg, jólkezelt sört (és értettek hozzá), a sajátkészítésű dió- és törkölypálinkát, édespálinkában a császárkörtét.

Azután, misem természetesebb, pipás is volt az öreg, szerette a zamatos muskotály-dohányt: saját termését szívta. Mert tudnivaló, hogy messzeföldön híres az érmelléki világosdohány, csakúgy, mint a bor.

Meg kell jegyezzem, apám nemcsak a cselédséggel, de az egész családdal volt majd mindig ellentétben. Sze-

rette ugyan őket, Lajost különösen, de egyikben sem látta önmagát. Az ő munkakedvét és munkaszeretét egyik fiában sem kapta meg úgy, ahogyan azt elvárta volna. Lajos idővel tisztán kiérezte, hogy ő apjának milyen kedvence volt. — »Nem mondtam meg neki eleget, mennyire szeretem«, — panaszolta újra meg újra utolsó hónapjaiban.

Anyámmal különösen sok összetűzése volt, hiszen olyan más volt a természetük. Apám, ki könnyelműségen elúszott szülői birtokról került saját kis földére, fogához vert minden garast. Anyám, az ő sanyarú munkában eltöltött hat napja után, vasárnapokon, átvitt értelemben is, bőkezű volt; a fiúk iránt pedig kivétel nélkül mindig nagylelkű s áldozatkész ... De ki is fakadt nem egyszer keserűen az öreg.

— Elfúj itt majd mindent a szél, ha én lehunyom a szemem.

El is fújta.

Ha némely nézeteltérés után, például, olyasmi történt, ami a kis gazdálkodásban apámnak adott igazat, akkor, felejthetetlen kópéarccal, ezt mondta foghegyről: — Na, Pásztor-isten, most szóljál! — (Pásztor volt tudvalevően anyám lányneve.)

De torzsalkodásaikban a féltékenység is megkapta a maga nem túlnagy, csak éppen köteles részét. Az öreg nem restét zsörtölődni vagy mérgeskedni ilyesmi miatt sem, holott ő hetvenesztendős korában is még mindig igen kitüntette a helyes fehérsépet.

De akármilyen történt valaha közöttük, akármilyen bántotta őket egymásnál egy hosszú házasságon át: ötvenötévig éltek együtt s egy dolog bizonyos. Ha baj volt, rögtön összeforrtak. Eggyé lettek, úgy támogatták egymást. Akkor Pásztor-istenből Marikám lett, Marikám így és Marikám úgy. Anyám ugyanígy. Vigyázzatok apátokra, ha én nem leszek, szeressétek így és gondozzátok úgy, mert ő nem bírná el, hogy egyedül legyen. Igazi érzését pedig apánk iránt akkor mutatta meg teljes egészében, ha valaha valaki gáncsolni mert az öreget. Ha falusi rossz-szájjal megjegyezni valót talált. Akkor anyámmal találta magát szemben: ellátta a baját! Ki mer egy szót szólni ellene — fakadt ki szenvedélyesen — ellene, aki páratlan szív és becsületesség! Ő bánthatja az urát, ha éppen jónak

látja, de, a teremtését, csak ő, senki más! Mert ennél különb ember nincs, nem is lesz. Az ilyen — egyedülálló.

Az is volt. A maga dolgaiban olyan egyedülálló, mint Ady az övéiben. S ezt védte, villogó szemmel, az anyám.

A mindszeni házszakásokról is mondjak egyetmást! reggelire az egész család kávézott, csak ritkán teázott és szalonnát, például, sohasem ettek. Annál inkább friss kalácsot, pirított-kenyeret vajjal, a kenyérsütő reggeleken lángost. Télen, tíz óra tájban, kolbászt és tepertőt hoztak be.

Az ebéd és vacsora akkor volt náluk igazán ünnepi — bármikor — ha a fiúk hazajöttek. Akkor semmisen volt elég jó és elég gazdag, ami az asztalra került. Kacsa, liba, pulyka, gyöngy, levesbe főtt tyúk és idei csirke, tavasszal zsenge bárány, szürettáján kijáró birka, télen disznótor és más egyebek — a »földettúrú« életnek ezek a kis kárpótlásai magától értetődően megadták anyám asztalának dús voltát. Ha pedig a fiúk otthon voltak: soha másnapra ételt el nem tett. Holott mindig maradt, mert alapjában valamennyien kísétküek voltak, főként a fiúk. Olyannyira, hogy még a nagy tálakat sem szerették. Ha nagy tál került az asztalra: Endre is, Lajos is már a látásával jóllakott s alig vett belőle. Szóval, az is hozzátartozott anyám bennünket vendégüllátó szokásához, hogy az aznap megmaradt ételt, a legfinomabb sültet is, szétosztotta a falu szegényei között. Azok már tudták anyám áldott szokását és ilyenkor egyre lopakodtak be a konyhára — apám megkerülésével. Mert annak, természetesen, ez merő tékozlás volt. Anyámnál azonban nem volt az. Hanem maga előtt sem bevallott ürügy, hogy hazatért gyermekei felett való örömeből másnak is juttasson. A tékozló fiú tért meg mindannyiszor az ő házába — amit nem győzött eléggé ünnepelni, Istennek meghálálni: ezért adott a szegényeknek.

Vad sohasem került anyámék asztalára vagy csak a legritkább esetben — pedig a nyulat, például, nagyon szerették. De apám maga a világért sem lőtte volna le. ő minden állatot kímélt, nemcsak a hasznothajtó jószágot és ezért vadászni sem járt. Éppen csak azt nem bánta, ha halat fognak áradáskor. Mert ilyenkor hozza magával

az Ér bőségesen a Krasznából a csukát meg a pontyot — s a cselédgyermeknek csak be kellett gázolnia a vízbe kosárral vagy hálóval. Apám a halászatnak a partról asszisztált.

Amikor azután estére betálaták a friss rántott halat, akkor ezt külön mindszeni vigyázattal ették. Az asztal felett függő petróleumlámpán kívül két égő gyertyát tettek le a terítékek közé — szélfogó burával a lugasban — és feltették a szemüveget, mert a szálkától mindnyájan nagyon féltek.

Még csak ennyit mondjak el róluk: én húsz év alatt sohasem láttam részegen Ady Lőrincet, soha. A borral csak úgy volt, hogy kellett a vérmérsékletének, magyar ínyének: megszokta. Ha mulatságon volt, kissé többet ivott, éppen csak annyit fogyasztott, hogy jobb kedvre, vidámságra, könnyebb életfelfogásra derítse. Ilyenkor hangosabban jött a szó a torkán és ilyenkor nótázni szeretett meg táncolni. Nemcsak a fehérnépet forgatta meg, táncolt ő egymagában is szép, férfias csárdást a cigány előtt, azután férfiakkal összefogódzva, hárman-négyen együtt. Az én Kaizler Károly nagybátyámat, ha jelen volt, ilyenkor dehogy is hagyta volna ki. — Gyere, Károlykám, táncoljunk egyet — hívta. A cigány már tudta a nótáit, azokat nagykedvvel nótázta akár tánc közben is: »Nem akar az ökörcsorda legelni. . .« Meg azután: »Keserű a borostyánfa levele, még keserűbb az én rózsám szerelme . . .« És végül, a legkedvesebb, a duhaj: »Jaj be szennyes a maga zsebkendője, adja ide, hadd mossam ki fehérre, Leszek én még a maga szeretője.«

Hát csak így, egyszerűen. Egy csöppet sem városi módra, mert ahhoz ő nem értett. De mennyi ősiség volt mindebben, mennyi régi Erdély, ahonnét jöttek ... A fiai csak elnézték. Elnézték és szerették. Szerették, hogy ilyen egyszerű és gyermeteg, természetes és egészséges egész bővére kimulatása-kitombolásában.

Anyám is szerette benne ezt. Egyáltalán nem gátolta. Csak amikor megvirradt és ő, anyám, elfáradt már, hogy a csöndesen nézegető asszonyok között üldögéljen továbbra is s valahogy mozgolódní kezdett, érdeklődni kocsis és fogat iránt — akkor apám ezt mulatozás közben is tüstént meglátta — megérezte.

— A kisebbik vinni akar! — kiáltotta el magát.

— A kisebbik fogatni akar! Hazavinni! Ne hagyja-

tok! — dirigálta a cigány mellől. Mire anyám elnevette magát.

Nem is rontotta el soha apám ritkán adódó mulatóságát. Az ő szíve kimérte azt: ennyi jár apámnak. Mert valahol csak ki kell tombolnia ennek a dolgos, igát vonó embernek az ő sok, bennerekedt forróságát.

A „BÜBERZSENYES“ ŐSZ

Milyen nagy utat kell megjárnia a gondolatomnak, hogy most tüstént áttudjak kapcsolódni Ady 1910-es őszére. A nyárvégben előkészülő kibékülésre Lédával.

Mert előkészítik azt segítő kezek Pesten (főként Bölőni) és előkészítik azt Adyban az ő leválni még nem tudó érzései.

Megyünk már Lajossal Pestre a nyugodalmas Mindszentről, kezdődik a tanév. Endre meg hamarosan jön utánunk — a delej vonza az asszony közelébe.

Bölőninek, az egyengetőnek, sürgönyzi meg szeptember elsején, hogy megjő az esti gyorsal. A Meteorban száll meg. Egy-két napon belül — mi sem természetesebb — mégvan a kibékülés Lédával.

A szeptember elseji Nyugat-számban nincs verse, a tizenötödikiben van ugyan három, de egy árva szó sem vonatkozik Lédára — az október elsejibe csak szomorúságáról, tétova, megtört életéről árulkodnak sorai.

*»... Az én álmom riadt őszi kert,
Hol minden holt virág összebujt.
S mikor kín-álmom ébresztve lohad,
Futnak a színek a szememből
S tipornak szilaj vihar-lovak
Véres, őszi virágos kertemen
S hallom a jutó sóhajokat. . .«*

Ezt panasolja. *Az én virág-halmom-ban* és felül a *»Tűnődés bú-berzsényes csolnak«-jára*

»Halál kikötőmből eloldlak
 Megyünk
 S lobogtatom kék lobogómat. . . «

Azt a sok piros színt, melyet Vér és Arany-ban egyre látott, az öröm és élet színét, ezen az őszön már nem látja. Lobogója kék, mint a halottak ajka.

*Egy cserép
 tubarózsa*

Ellenben kívülről — s ezt már mint szemtanú állítom — ez a lelkiállapot nem mutatott ilyen csüggedtet. Eléggé közélről figyelhettem akkoriban Adyt, miután azon az őszön naponkint nálunk ebédelt a Visegrádi-utcában. A pesti éjszakázó művészek szokása szerint igen későn kel s a könnyűkezüek módjára rendszerint fiákeron jár (kétfogatú bérkocsin) ami akkor a leggavallérosabb jármű volt, hiszen a gépkocsi használata még nem terjedt el.

Az ebédet nálunk egy óra, negyedkettőre kérte, hogy velünk ebédelhessen, mikorra Lajos megjön az iskolából. De ehelyett ő háromkor jött meg, félnégykor, sőt négykor. Az igaz, hogy ilyenkor szeretetreméltó és kedélyes volt s váltig igyekezett, hogy pontatlanságát ne vegyük rossz néven. Amit el is ért. Mit nem bocsátottunk volna meg neki?

Hogy mi legyen ebédre, azt rendszerint egy nappal hamarabb vele beszéltem meg: hadd *egye* jóét vággyal az ő szilágysági ételét (anyánk kezére emlékeztette), hadd szedjen magára belőle egy kis egészséget, mert bizony, ez ráfér, nagyon is.

— Mit ennél legszívesebben, Bandikám? — kérdeztem háziasszonyi gonddal s az ajánlott ételek közül leggyakrabban gulyáslevesre, lencsefőzelékre, túróspalancsintára és fánkra szavazott, no meg puliszkára, mert azt is kivételesen szerette.

Így jött el jómessziről a Visegrádi-utcába, hogy velünk fogyassza a mi egyszerű ételeinket, de a kétfogatú, melyen jött s melyet egész idő alatt a kapu előtt váratott, jóval többbe került, mintha a Hungáriában ráksalátát és fácánpecsenyét rendelt volna... Mit bánta ő! Nem takarékos-ságból járt ő ebédelni mihozzánk!

Mitőlünk ment azután rendszerint Lédához, mert az asszony úgy október derekáig Pesten maradt. Meg kell említenem, bár nem örvendek neki; ezekben a »boldog békehetekben« is akárhányszor láttam, hogy az arca össze-vissza karmolt. Nem tettük soha szóvá, csak egyetlen alkalommal szóltam volna el kis híján magam. Odalenn, a várakozó kocsiban — mégpedig a kocsis mellett, a bakon, hogy az vigyázzon rá — egy cserép tubarózsát hagyott. Magasszárú, virággal elborított, nemesszépségű tő volt, fehér díszében olyan, mint az oltárelőtti menyasszony.

Hát amint az ablaktól akkor visszafordultam Endre felé, majd, hogy meg nem kérdeztem:

— Hogyan lehet ilyen tetovált arccal tubarózsát vinni?

Mert elfutott a méreg a vadmacska-hiszterizálás miatt, de meg azért is, hogy Endre ezt virággal válaszolja meg.

Szerencsére, nem mondtam ki hangosan gondolatomat. Mert egészen biztosan nem használt volna a megjegyzés. A közöttük való dolgokon változtatni nem lehetett, örök lelki titok, mi játszódott le voltaképp közöttük. Csak ő restelkedett volna, hogy ezt az ő kiszolgáltatottságát én észreveszem.

Nekünk Lajossal csak egy feladatunk lehetett veleszemben: melléjeálljunk és ne bántsuk soha. Épp elegen tették ezt meg mások.

Koronaherceg utca 6.

Léda elmegy október 19-e táján, de Ady továbbra is feljár a Koronaherceg-utca 6. szám alá Brüll Bertához, kinél az asszony a szanatóriumi tartózkodás után megszállt.

A »japánszemű, csillogófogú leány« — kinek Szüts Dezső írta le — 1910 tavaszán költözött Parisból végleg Pestre, hogy itt kalapműtermet nyisson. Léda elmegy, de Ady most már Berta otthonában a rue de Lévis pótlását vagy folytatását látja, csak éppen viharok, szenvedések és szenvedélyek nélkül. Most már ott üldögél rendszerint kávéházai s vendéglői helyett savanyúvizes borával és feketéjével, oda-címeztéti postáját, ott van telefonállomása, ott ír s ott fogadja meghitt barátait, amikor Pesten van. Mert ezen az ősön gyakran utazik le Mindszentre is, csak éppen a párisi útra szánja igen nehezen magát, holott Léda megígértette vele, hogy utána megy. Az asszonynak feltűnik ezúttal a

távolban, hogy Ady mily otthonosan rendezkedett be Bertánál. A legkevésbé sincs ínyére ez a dolog. Idővel majd nagy haragokra és összezsapásokra ad ez a barátkozás a nővérek között alkalmat.

Mindettől eltekintve azonban Ady tényleg rosszul érzi magát testileg és lelkileg, ezen a »búberzsenyes« öszön s különösen fogfájástól szenved mostanában sokat. De bármennyire »fázott« is egész életében a gyógykezelésektől s még jobban az orvosi beavatkozással járó fájdalomtól: annál sokkal hiúbb, semhogy fogait ne kezeltesse lelkiismeretesen s ne kövessen el mindent, hogy mentse, ami menthető. Így jár el ezen az öszön, úgyszólván pontosan fogorvosának, Madzsar Józsefnek rendelójébe.

Ez a kezelés most nála — sajnálatosan — foghúzással is jár s a hiányt Ady platinahíddal pótoltatja; a műfogsort fiatalférfiúi hiúsága, bizony, nem tűrte volna.

Lédának minderről beszámol Parisba. A hosszan eltartó fogkezelés emellett kiváló ürügy arra is, hogy minél tovább halogassa kiutazását. De meg is jegyzi Léda csípősen egyik levelében, hogy »a platinahíd többet ér, mint ő maga«.

Levelek. . .

Ahányszor Érmindszenten van, minden alkalommal ír Lajosnak. 1910. november 19-én így ír hogylétéről öccsének:

Édes Lajuskám, az ágyból keltem fel egy fércre s írom e levelet, fostad késve, küldönccel küldve. Mióta hazajöttem, fekszem, rettenetes, kínzó, gyomorgörcseim vannak. Még csak ez hiányzott, egész éjjel ordítok. Ma szombaton délután mentem volna Szentkirályra, de így holnapra marad. . . Édesek megvannak, édes áfámnak azonban zsábája van. írj magadról, jgyeidről, mindenről. Csókol benneteket Endrétek.

November 21-én kelt ajánlott levele falusi életének kis tragikomikus esetéről számol be. De egyben tükrözi, Ady mennyire adott külsejére s mennyire törődött ruházódása apró-cseprő gondoljaival:

«Kedves, jó Lajuskám, én vagyok a világ legpechesebb embere. Ma betegen, hirtelen felöltözve, kimentem egy kicsit. Disznóölés volt (a Mari disznójáé) jött egy dohányos, a nagy kutyát ker-

gették kifelé s rám ugrott. Lehúzta rólam az új nadrágomat, térdemet is megsértette, de nem nagyon. Most már, kérek, azonnal vidd ezt a nadrágot Piringer és Sokulski szabócéghez, Teréz-körút 30. Ne mondd meg, hogy Érmindszenten vagyok, nem akarom számlával zavartatni magam. Kérdd, hogy azonnal csináljon egy új nadrágot, ha van ebből a szövetből, ha netalán nem volna, rendeljen utána azonnal a gyárból, mert így eldobhatom az egész ruhát. Ha lehet, csak tán az egyik szárát csinálja, meg. És mivel most már nincs ruhám itthon, küldd el a barna, ócska téli ruhámat. A nadrágot küldheti, ahogy csak kész lesz utánvétellel, de siessen. A mellékelt medináéreceptből csináltass öt port legalább és a recepttel együtt küldd. Mai levelemet megkaptad? Csókol beteg, peches Endrétek.«

Még ugyanazon a napon, nem-ajánlva, újból ír, annál is inkább, mert a kutyamarás izgalomban néhány megbízásáról megfelejtkezett:

»Érmindszent, 1910 november 21. Édes Lajoskám, tegnap, vasárnap, betegen, kutyától megmartan, végre átmehettem Szentkirályra. Rémes rossz az út, mert különben talán ma vagy holnap már ők is átjönnének, biztosra veszem. A kutyaharapás fáj és a gyomrom is, de az étvágyam máris nagyszerű tegnap óta. Kérek, ha a nadrágom szövete megvan s még nem késő, intézkedj, hogy angolos állandó felhajtással csinálják, bőnek, csak a térdnél ne legyen bő, mint volt. Telefonálj azonnal Bertusnak, hogy nem maradt-e nála a Buda halálá-nak Magyar Könyvtárkiadása, Ha igen, akkor Bertus küldje (különben írok neki is) két másik füzetet egyetemben. Ha nem maradt ott, akkor vásárolj meg számlámra s expressz küld vagy küldesd. Egyébként lapokat várnék olykor tőled, tudod, milyen unalmas itt. Gyurkát, Bertust kérd meg, ők küldeni fognak össze-vissza mindenfélét. A vén Szilágyi öccsöt üdvözlöm. Téged Annussal együtt sokszor csókol Endrétek A

November 23-án írja; Kedves Lajoskám, azt hittem, ma kapok tőled valami híradást. Bertus elküldte a Buda halálá-t s még két nála maradt könyvem. A nadrággal mi van? A lapokat köszönöm, de ne verd magad ilyen költségekbe. Ha van valami speciálisan érdekes egyik-másikban, esetleg vedd meg. De úgy gondolom, hogy Gyurka és a »Világ« révén (esetleg váradi s vidéki' lapokat is) könnyebb és olcsóbb megszerezni. Az álomporral is sok költséget vettél magadra. Úgy értettem, hogy tíz helyett csak öt port csináltass. Node megküldöm, édes fiam, valamelyik nap, mert neked most, tudom, minden krajcár kell. A Minden Titkok

verseit ne korrigáld. Éppen most táviratoztam nekik. Az volt a megegyezésünk, hogy ők előbb az egészzet kefélenyomatban elküldik ide nekem, hogy ciklusokra rendezzem, sorrendbe hozzam és esetleg enyhe változtatásokat is tehessek. Ezt tudasd velük s csak azután korrigáld. Én is írni fogok valószínűleg nekik. Jelentsd be azt is, hogy versek s egy-két figyelő menni fog holnap-holnapután ... Annuskával együtt sokszor csókollak, jókedvet kívánok Endre.

November 29-én »Kedves Lajoskám, bánt, hogy ma sem Írtál. Sem a, ruhám dologáról, sem a Vasárnapi Újságbéli versemet nem küldted. Tényleg elvesztek volna a leveleim? A lapokat köszönöm, de a Hírlapot és Naplót Bertus tegnap már elküldte. A többi érdekes. Csókol mindkettőtöket Endre«

November 30-án! »A Vasárnapi Újságbéli versemet miért nem küldöd? Sürgős. Megvagyok, de kedvetlenül, energiátlanul. Írhatnál pontosabban és Annus is. Csókol szeretettel benneteket Endre A

December 4-én: »Édes Lajoskám, azt a Vas. Újságot nem kaptam meg. De már tovább nem várhatok. Holnap küldöm a versek levonatát. Hat ciklus van, eredj föl a Nyugathoz, vidd föl a Vas. Újság versét és illeszd be egyik ciklusba, Csókol Endre.«

Ezúttal a Minden Titkok verseiből-kötet készül s a távollevő Adynak e körül vannak, amint látjuk, tárgyi nehézségei, izgalmai. Pénze sem lehet, természetesen, s ezért lázasan igyekezik, hogy a karácsonyi számokra verset, cikket és novellát adhasson el. Ha nincs Pesten, minden ilyen »kihelyezés« Lajoson keresztül megy. December 10-én tehát ezt írja:

»Édes Lajoskám, ezen a postán 24 órával elkéstek fontos expressz és ajánlott leveleim. A hozzád küldött is. De remélem a N. P. J.-lal sikerül. Elég baj az, hogy a tanítók számára írt versem lekéssett. Telefonálj Góthnak vagy bárkinek a Pr. Lloydnál: reflektálnak-e novellára s meddig nem késik? Ha reflektálnak, akkor a Pesti Naplóhoz küldött eredeti novellámat kérd el Mestertől (egyébként próbálj magadtól is egy cikket vinni a P. L.-nak) s másold vagy másoltasd le a Lloyd számára. P. S. . Édesanyám és Ilona néni ma együtt mentek Károlyba.

»Ilona néni«: az én anyám, Kaizler Lászlóné.

December 12-én azért ír újból, mert izgul a *Minden Titkok-kötet* miatt, melynek még azon a héten kell megjelennie:

»Édes Lajoskám« — küldi sorait expressz — »a verses könyvnek Hatvany-dedikációja ki ne maradjon, mert H.-nak ez be van jelentve. Legfőlebb így egyszerűsíthető: »Hatvany Lajosnak szeretettel ajánlja e könyvét Ady Endre«. A Nyugat-ot kérd meg, hogy novellás-könyvemből küldjön legalább is három példányt. Egyet kaptam, azt oda kellett adnom a doktoromnak. A N. P. J.-nak telefonáld meg, hogy 15-ig ott lesz egy novella. Annuska hogy van? Én itthon maradok karácsonyra. Csókol benneteket Endre.«

Hogy a verseskötet immár megjelent, annak december 17-i keltezéssel szintén nyoma van a levelesládában: ekkor Fenyő Miksa keresi fel újból soraival.

»A versekért« — írja — »melegen kezet szorít« Adyval a távolból s különösen »A föltámadás szomorúságát«, nem adná semmiért a világon«. Ellenben (és Fenyőnél Ady mindig elvárhatott egy »ellenben«-t): »A dedikációk nagyon rosszul estek. Én — bármilyen nagyrabecsülöm, hogy reám gondoltál — egy kicsit rossznéven vettem, hogy ilyen tarka társaságba állítottál; nem adtam volna sokért, ha kihagytál volna.«

Ezekután bizonyára érdeklí az olvasót, kiből állt a »tarka társaság« . . . Mindenekelőtt ott látjuk Hatványt, kinek Ady a kötetet ajánlja, mégpedig az elsőnek írt, hosszabb szöveggel, nem pedig a leegyszerűsítettek (amely, valószínűen, lekészt): »H. L.-nak, aki hideg szeretetével is több volt hozzám bárkinél, hívőbb és jobb, adom s ajánlom ezt a talán utolsó verses könyvemet. Érmindszent, 1910. november 30.« A hat ciklus élén a következő nevek szerepelnek: 1. Horváth János és Szilágyi Sándor, 2. »Az én régi s egyetlen asszonyom«, 3. Ignotus, 4. Zichy István és Mariay Ödön, 5. »Zilahi jóbarátaim«, 6. Édesanyám s azok, akik egy kicsit valaha anyáskodva szerettek .. .« (Ezt valószínűen többen vehetik, magukra.) Végül egy-egy verset kapnak: Lukács Hugó, Nagy Endre, Ady Lajos. Bölöni György, Osvát Ernő, Oláh Gábor, Fenyő Miksa és Kabos Ede. Aki nem barátja a felsoroltak közül, — hogy öccsét ne említsem — az szerkesztője vagy orvosa . . . »Tarka« társaságát, amint látjuk, igazán

nem ő válogatta meg, hanem élete állította be olyanformán, hogy valamennyiökkel kapcsolata volt.

Karácsony közeledik, Lajos meg én jelezzük, hogy hazamegyünk az ünnepekre. Indulás előtt vesszük Endre levelezőlapját:

»Édes, jó Lajoskám, várunk szeretettel benneteket, a kocsi benn lesz Károlyban, de bizony akkor még korán van. Szegény édesanyám beteg pár nap óta, különösen a torka fáj. Az új verses könyv rettenetes, hiszen a ciklus-címek is sajtóhibásak. A karácsonyi lapszámokra nézve intézkedj, mielőtt jössz, hogy küldjék utánvéttel. Csókol benneteket Endre.«

Új könyve formáságaitól — látjuk — ő sincs elragadtatva, de ő abban lát hibát, ami a megjelentetés nyomda-technikai része. Van is panaszában igazság: ez az egész kis kötete szintelenül hat; mintha a kiadó Nyugat mostohán bánt volna vele. Költőhöz ugyancsak illőbb panasz ez a kitörés, mint szerkesztőhöz pusztán a társasági szempont fájlalása.

DIÓSYNÉ VÁLNI AKAR

Ady 1911 január huszadika körül indul el —hatodízben— Parisba. Nehezeére esik az elhatározás, nehezeére az út, a Lédához való újabb közeledés. 1910 őszén írhatta neki Léda azt a levelet (szokása szerint: keltezés nélkül) — melynek egyes részleteit itt idéznem kell, hogy láttassam, Léda milyen kedélyállapotban, milyen lelki körülmények között várta ekkor Adyt Parisba. Hogy magától Adytól is mit várt a szavakon túl:

»Péntek. Édes drágám, igazán nem tudom, mi van veled, már Isten tudja, mióta nem kaptam tőled hírt. Ide írtál szintén már régen egy nem is nagyon hosszú levelet és tegnap, miután semmi más hírem nem volt, azt gondoltam, hátha ez is mégiscsak levelet jelent, ott voltam a postán, de semmi, semmi. Rettenetes ez így, hírek nélkül lenni és így ilyenkor ismét nem tudom, hogy vagyok véled is.

Igaz, én sem írtam, de erre már kértelek, ne várjál mindig választ. Én nálam ez csak azt jelenti, hogy egyik vagy másik ok miatt nem írhattam. Dehát eszedbe sem jut, hátha beteg vagyok vagy van valami nagy bajom, vagy talán épp most kellene egy levél tőled. Bajaim vannak, még pedig bőven és most komolyan és higgadtan azon gondolkozom, hogy Dodótól valami módon, úgy, hogy senki se szenvedjen ez által, megváljak. Majdnem sohasincs itthon, természetesen, mindig üzleti ügyei vannak, de ha itthon van, oly durva, mint a legdurvább idejében volt valaha. Ellát és vesz mindent bőven, az igaz, de mindezt oly sértő, bántó módon, mit elviselni alig lehet és némely össze-

szólalkozó alkalmakkor mindezt úgy a szememre veti, mintha mindez nem is természetes lenne és mintha tőle egy kegy lenne, hogy ő ezeket megteszi érettem...

Múltkor, mikor egyszer egy egész más ügyben, egy komoly megbeszélésem lett volna vele, én ágyban feküdtem és halkan, hogy ki ne hallják, szóltam hozzá, ő mindjárt durva és goromba lett és kiszaladt és a szalonból kiabálta ki a goromba kiszólásait, többek közt azt is »hát a te kicsodád Ady« stb.

Drága édes gyermekem, nem tudom, hogy és mint lesz, úgy unom már ezt a piszkolódást és ha ismét ilyesféléről szó lesz, én megmondok mindent. Én nem tehetek róla, bármint akarnám is némelykor a dologban bűnösnek érezni magamat vele szemben, már csak azért is, hogy türelmesebb és megalázkodóbb tudjak lenni, a nyugalom és főleg azért a két boldogtalan testvérem miatt, kiknek oly nagy szükségük van most már, sajnos, Dodóra, de igazán bármennyire is akarok szigorú lenni magamhoz, nem érzek semmi bűnbánást. Nem szeretem összehasonlítani magam senkivel, de ez esetben mégis azt mondom, hogy bármelyik nő, akárki is az én esetemben még egészen más-képp cselekedett volna.

Én veled találkoztam és nagyon szerettelek, de még ezt is igyekeztem, amennyire csak lehetséges volt, nyíltan és őszintén tenni, hogy neki szabad keze lehessen bárminő cselekedetek és elhatározásokra és változtatni a dolgokon, te tudod jól, mennyire akartam mindig, csak lehetett volna ezt szépen, nyugodtan, fájdalom nélkül megtenni.

Úgy vélem, te, édesem, te bűnösebb vagy Dodóval szemben, mint én magam. Ne gondold, mint egyszer oly csúnyán megjegyezted, hogy én reád pressziót akarok gyakorolni. Én nem akarok tőled semmit, csak hogy szeressél nagyon. Különben is e kérdéseket ő nagyon kerülni látszik, de lehetséges, hogy erre is rákerül a sor. Kérlek szépen, egy szót sem ezekről Bubinak, minek esetleg oktalanul fölizgatni. Ha meglesz valahogy, úgy is csak meg kell, hogy tudja.

Dodónak, úgy látom, nagyon-nagyon sok üzleti baja van, de még ezen az áron sem hagyhatom magamat semmibe vétetni. Nem tudom, hogyan gondolkozol ezekről, de szeretném tudni véleményedet mindenben. Félek, az a Pest megint nagyon hatalmába vett, úgyszintén a szeretkezések. Ha csak nem vagy fekvő beteg, nem tudom megérteni, hogyan tudsz ellenni minden írás nélkül. Szeretném leveledet venni mielőbb, nem is tudok most sokat írni. Bubi írta, hogy hány fogadat húzattad ki...«

Ez a fogkezelésre való utalás mutatja, hogy Léda levele 1910 őszén íródhatott, annál is inkább, mivel a róla való hírt hűgától vette, ki esetleges régebbi fogkezelések alkalmával még nem lakott Pesten, De egyébként is: a válasra megérett helyzet (Léda szerint) és a levél aránylag szelíd és tűrő hangja egybehangzóan 1910 ősze mellett tanúskodik.

Bevallom, — s ennyi személyes megjegyzéssel tartozom magamnak — én nem szívesen foglalkozom a Léda-tárgykörrel, idegenkedéssel nyúlok hozzá bármely időpontról legyen szó. Ezt a fenti levelet sem idéztem csak éppen megszéllőztetési szándékkal vagy — amit legjobban szeretnék kerülni — asszonyi kíméletlenségből. Nekem ennek a levélnek bemutatásáról az volt az elgondolásom: semmi sem jellemzi mély ebben, az Adyra ekkor váró párisi levegőt.

Léda egyáltalán nem könnyen áttekinthető teremtés, annál kevésbbé, minél naivabb szem nézi. Ő mindig is taktikázik, élete keretein belül, bevallott céljain kívül rejtettek is vannak, valójában Diósyt, a pénzkeresőt, épúgy magához szeretné láncolni, mint Adyt, a felkapott férfit és nagyhírességű költőt.

Ezen az 1910-es őszön ezt írja róla egy barátnöje, az egyetlen talán, akihez abban az időben feljár, hogy a kése delmes Adyra keservesen panaszkodjék:

»Léda nagyon vágyódik Bandi után, de komoly bajok ütnek ki, ha eljön. Léda asszony szerelmes Dodóba, sőt Dodót talán jobban szereti, mert érzésben, lelki rokonságban hozzá áll közelebb. Bandi (nem más, mint) asszonyhiúságának csúcsa és (őt) marcangolva akarja magához kötni. . .«

Az az érzésem, hogy ez az adat Léda lelkivilágához tökéletesen helytálló s meg is magyaráz sok mindent. Éppen csak helyesbíteném azt a szót, hogy »szerelmes« volt az urába. Kellett neki az ura és féltékeny is volt reá (ő reá is), de szerelmesnek vele szemben csak mutatta magát — hogy a hal a horgot mélyebben bekapja.

A kíméletlen önzéseknek s az önző célokat körülkúszó fufangoknak ruedelevísi légköréből pedig — sajnálatomra — én annyi köznapiságot és közönséges mivoltot érzek ki, (arról nem is beszélve, mennyire hiányoznak nekem a kapott képből a rend, a tisztaság, a lelkiismeretesség és egyenesség alkatrészei!) hogy csak mélyen sajnálni tudom ma már Adyt, amiért egyáltalán odakerült.

Mert tudom, alapjában milyen érzékeny volt — egészen finom lemez, visszarezgésre kész — s mennyire felvirult valahányszor választékosság, szellemi-értelmi színvonal vette körül.

Nem, ezt így utólag kár is volna letagadni s nem is lehetne: Ő beleesett, beleragadt a varázsát túlélt kapcsolatba — abba, mely varázsa idején oly sokban gazdagította. A láncot nagy ideje el kellett volna tépnie, ehhez azonban egy kellett volna, a legnehezebb feltétel: az, hogy egészséges legyen.

Január 30-án ezt írja nekünk: *»Édes Annusom és Lajosom, hat nap óta Parisban vagyok. Olyan a köd, hogy-London kismiska. Nem rosszul, de nagyon jól sem érzem magamát. Ideám: valami francia-svájcbeli téli kúra két hétre. Onnan Montekárló és onnan Firenze, Róma. Persze, ehhez pénz is kell, dolgozni pedig még mindig nem tudok. Írj, Lajoskám, minden ügyedről és ügyünkről. írj az engem érdeklő ügyeken kívül az emberekről is. Például: mi van Bölönivel, aki Somlyón járt, mint hallom? Édesanyám és apám mikor akarnak feljönni Pestre? Hogyan vannak? Csókol mindnyájatokat Endre. P. S. írhatasz 92, rue de Lévis (vagy 1\$. rue de Constantinople).«*

*Tönkremenés —
de nem komolyan*

A következő levélből kibukkan, mivel akar rá hatni az asszony, hogy elválassza őt s elvegye:

Paris, 1911. február 2. »Édes Lajoskám, köszönöm kedvességedet és buzgalmat, de félreértettél. A P. N.-tól nekem nem előleg jár, hanem három tárca és három (vagy kettő) cikkecske ára. Szóval megszolgált dolgok s még írtam volna, ha közben pénz jön. Szóval nekem jár onnan e szerint minimum 15° franc. A Népszavát nem értem, még verset is kaptak hűsvétra (bár a Galilei-kör 30 francot küldött, de ez nem tartozik reájuk) s Révész már régebben ígérte, hogy lesz egy pár forint. A D.-ék dolga úgy áll, hogy küldtek 100 koronát eképpen: »Mivel Ady úr nem írta meg, mennyit kíván, egyelőre bátrak vagyunk 100 Kr.-t küldeni«. Tehát ők maguk koncedálták ezzel, hogy nekem jár még legalább 200 korona. A Nyugattól majd

kérek táviratilag, ha hazautazásom aktuális lesz. L. kiadó nagyon kedvesen küldött 200 francot. De eladósodott, rongyos és beteg vagyok. Nagy baj a Diósyék tönkremenése. Hitványul nem hagyhatom itt az asszonyt a bajban s valószínűleg együtt megyünk haza. Ez esetleg pár nap kérdése, esetleg többé. Táviratozni fogok, de ne értsd majd rosszul a táviratot. Még volna egy furcsa pénzforrás, de biztos. A M. Könyvtár csak a novellákért fizetett, a versekért nem. Bár a Franklinnak párszáz koronával tartozom, könnyen megkaphatnék 100 koronát, a szokásosat. Radó Antal ezt megteszi. A Borsszem Jankónak sértő levelet írtam, mert túlmentek minden határon. Haza is írok pár sort most. Mondd meg Szütsnek: a Jakab-szanatórium elfogadhatatlan, nem érdemes. Inkább Kolozsvár és a Magura. Kabost kérd meg, hogy a szükség esetén táviratban értesítsen. Általában ne sajnálj te se szükség esetén egy táviratot. Kuncz nagyon kedvesen írt. Szilágyinak még nem tudtam válaszolni. Nyugaték azt hiszik, hogy regényem kész. Tartsd e hitükben őket és üdvözlözd nevében. Nem különben Szilágyit és Horváthot, sőt, persze, jobban. írd mindenről, Annuskát üdvözlöm, csókol Endréd.

Tönkremenés, igen, azt még a húzódozó Ady is kötelezőnek véli — önmagára. így mondja szegény: »nagy baj«, a tönkremenésük... Szerencsére Diósyéknál ez a tönkremenés is afféle rugalmas dolog volt. Elővették, ha kellett... de az ő pénzügyeik mindig rendbejöttek. Üzletembernek, kétségtelenül talpraesett és okos volt Diósy s asszonykiadásban ilyen volt Léda is. Ezúttal sem lehetett komoly baj, hiszen már májusban hosszabb és költséges utazásra indul majd Diósyné... De még nem tartunk ott. A levelek sorrendje addig is így festi a helyzetet:

Paris, 1910. február 6. Édes Lajoskám, no végre kapok tőled három levél után egy levelet. Különbösen is ideges, bolond vagyok, már majdnem százszavas táviratot küldtem. A kis Csighy-lyány dolgát megkaptad és elvégezted? írd gyakrabban. Küld be, ami fontos. (Világ, Pesti Napló, B. H., Pesti Futár, Nyugat, Bud. Napló — járnak nekünk és Itókának). Mikor jönnek édesek? Annussal együtt sokszor csókol Endre.

Február 19-én Brüll Berta ír Pestről Adynak s ez a nem Diósyékhoz, de Endre szállójába címzett levél így szól:

»Édes öreg Adym, oly kedvesen írtál, hogy dacára, hogy semmi különös, fontos vagy érdekes írivalóm nincs és dacára, hogy csak a rue de Lévis alá akartam írni, meg kell, hogy itt köszönjem érdeklődő baráti soraidat. Látod, milyen hálás kis nő vagyok, egypár baráti sor és én is tele vagyok szeretettel. Miután ilyen könnyen kielégíthető vagyok, te is gyakrabban írhatnál nekem. Neked két percnyi időt, nekem nagy örömet jelent. A Váradi Naplóért ma direkt a szerkesztőnek írtam, talán megkapjuk és akkor küldöm.

Miért iszol, édes öregem? Vigyázz magadra, úgymint elég hamar elpusztulunk. Én két hét óta elég törődött vagyok. Fáj a torkom, stb., emellett koldus is vagyok. Múltkori gyanúsításumat felejtse el. A napokban írok neked üzleti kéréseket — a másik címre. Elöttem látom kis pofidat három arcképen és csókollak ott is, itt is, sokszor és várok tőled híreket. Szeretettel ölel híved Berta«

Ehhez semmitsem óhajtok hozzáfűzni. De mégis jellemzem kellett ezzel a levéllel Ady és Berta akkori pajtáskodását, mert napokon belül éppen e miatt tör ki Léda és Ady között a legizgalmasabb botrány. Hogy ki beszélhetett Lédának és vájjon mit, Ady és Berta barátkozásáról — az titok, tény azonban, hogy az amúgy is gyanakvó asszony egy napon hirtelen kirobbant. Ő és Ady újból csúfosan összevesztek s ki tudja hányadszor szakítottak egymással, mire Ady kimaradt Lédáéktól, hová az asszony menten »bosszúhímet« vont — állítólag — gyakori látogatásra magához. A fáma még nevét is emlegette: francia emberről, bizonyos Raymondról volt akkor szó.

Veronál...

Ady — magáramaradt, túlzigult, idegbeteg ember — egy darabig csak kószált, csak elüldögélt magában Parisban, de még hetekig volt annyi lelkiereje, hogy ezt az újabb rázkódtatást családja s a külvilág felé általában titkolja.

»Édes Lajoskám«. — írja február 20-án öccsének — nagyon bánt, ha kétségbeesett hangon írsz. Nincs okod. Bátorság. Várom leveledet és akkor én is írok hosszabban. Annussal együtt sokszor csókol Banditok.

Február 25-én ajánlott levelet ír: »Édes Lajoskám, aggaszt a hallgatásod, még mindig beteg vagy? Én, sajnos, egy influenzát csíptem. Itt küldöm e ma kapott levelet. Nem értem: mi ez. Menj el azonnal a Nyugathoz megbeszélni a tennivalókat. Azt se sejtem, miről van szó? Talán hadmentességi adó? Vagy másféle adó? Vagy a darabont-pör költségei? Meg kell tudni. De adj nevemben egy ügyvédnek felhatalmazást. Esetleg a Nyugat fizesse ki a summát. De nehogy levonja elsején, mert most a legborzasztóbb volna minden levonás. Szóval, intéztek el e váratlan, ostoba dolgot. Most betegen, ezer baj közt, dolgozni nem tudva még ilyen csemegéket is kapok. írv. Annuskával együtt sokszor csókol Banditok.^

Mellékelve: Budapest, ign. február 20. »Kedves Ady úr! Ma február 20-án kaptam az idemellékelt letiltási rendelvényt, mely szerint a Magy. Kir. Kincstári Jogügyigazgatóság a Magy. Kir. Kincstár képviseletében 135 korona erejéig letiltja az Ön fizetését és egyéb járulékait. Nagyon kérem, hogy ebben a dologban Lajos fivére ura vagy valamelyik budapesti ügyvéd ismerőse útján intézkedni szíveskedjék, mert 8 napon belül a kiadóhivatalnak ezen letiltásra nyilatkozni kell a bíróságnál. Ha ön nem intézkedik sürgősen és 8 napon belül mi nem nyilatkoznánk, a letiltás érvénybe lép. Kiváló tisztelője x. (Mellékelve a letiltási rendelvény.)«

Február 27-én: »Édes Lajoskám, furcsa, hogy a te vasárnap írott leveledet én csak pénteken (!) este kapom meg. Magam is beteg vagyok, és miként azóta tudhatod, sok bajú ember. Azonban annyi bizalmat követelek, ha száz koronás gondod van, táviratozz, hogy intézkedhessek. Ez az a summa, mely nekem örökké nagy summa lesz, de sohase fontos. Írv a lefoglalásról. írv magadról, de vígabbat. Heltainak írni fogok és megmondom véleményemet. Miért nem küldöd be a V. U.-ban megjelent versemet? Dagadt pofával, göthösen, betegen, bénán gondolok reátok. Zichytől (a minisztertől) akarok némi pénzt s akkor megyek Firenze frányában hazafelé. Csókollak Annuskával együtt Bandi.«

Most már minden összeesküszik ellene, hogy levegye lábáról: a magárahagyottság, az alkohol, — melyben megnyugvást keres — az influenza, a tartós láz, az anyagi ziláltság s a Lédaügy minden csapóajtajával s ellene ásott vermével. Pihenni vágyik, túlsók veronait vesz be. Napokig hever féleszméletlenül magányos hotelszobájában. Eljut a halál

mesgyéjére, de a láthatatlan kéz utolsó percben visszarántja. Még van elvégezni valója a földön. A dermedt révületből magához tér.

Lajos oly régóta nem vette hírét, hogy aggodalmában két napon egymásután sürgönyöz neki: március 19-én és március 20-án. Endre ezt válaszolja táviratban:

Paris, 1910. március 20. Ady Markóutcai Gymnasium Budapest. Betegségem miatt utazásom késik, indulásomat megtáviratozom. Bandi.

21-én újabb sürgönye jön:

Jobban vagyok, indulásomat megtáviratozom, Bandi.

Endre Parisból való elutazása előtt kibékül Lédával s úgy indul csak haza.

Hat hétig nálunk pihen

Hozzánk jön egyenest a Csáky-utcába, elképzelhetetlenül legyengülten, halálos rossz színben, kimerülten a végsőkig.

A nappaliban vetünk neki ágyat, napokig fekszik ott, a felkeléshez se testi, se lelki ereje. Az orvos nem állapít meg különösebb betegséget, csak olyasmit, amit nála, sajnálatosan, már megszoktunk, ellenben elrendeli, hogy bőven táplálkozzék, mert gyarapodnia kell. Miután diétáról nincs szó: egyék, amihez kedve van, én nekilátok, hogy kedvenc szilágysági ételei kerüljenek az asztalra. Este vagy reggel megkérdezem tőle, például:

— Bandi, ennél-e lencsefőzeléket szentkirályi kolbászsal és oldalassal, ha egy kis hordóskáposzta volna hozzá? . . . Magam savanyítottam szentkirályi borsfűvel. Utána talán túróspalacsintát? Vagy inkább puliszkát anyánk kukoricalisztjéből?

Endre mosolyog.

— Látod-e, Annuska, — sóvárog a szemmé — ezeket meg tudnám enni félholtan is.

Én hát meg is főztem gonddal kedvenc ételeit, hol ezt, hol azt, amiről tudtam, hogy nagyon szereti. Bevittem magam, anyáskodva, eléje tettem az ágya mellé szépen megterített kis asztalkára, csupa kis tálban, keveset, ahogy az Adyfiúk

szerették, ő felült és hálásan nézett rám azzal a szomorú szemével. De a megkívánt ételt csak ette volna! Ette volna, de nem ette. Megforgatta szájában, azután csüggedten letette a villát vagy kanalat. Gyomrának idegállapota volt olyan, hogy nem bírt enni. Az evésnek ezt a képtelenségét én most láttam nála elsőízben, ezt nem tapasztaltam eddig semmiféle dorbézolása után.

Szemem, akarva-nemakarva, megtelt könnyel. Ezt csinálta belőle a párisi tartózkodás!

De hogy mi történt ott vele voltaképpen, azt ő én előttem titkolta. Szégyelte előttem, hogy vannak másfajta szerettek is, mint az enyém vagy anyánké. Néha mondott el csak egyet-mást Lajosnak, amikor nem hallhattam, szigorúan titokban.

Ellenben Brüll Bertával, ki hamarosan meglátogatta nálunk, azzal, bizony minden részletében megtárgyalták a párisi utat. Betették az ajtót, úgy tárgyalták. Berta mindennap jött és órákig maradt. Miután láttam, hogy ez így van Inyére Bandinak, rá is bízam a látogatóra a beteg ápolását. A konyhát elintéztam, a leánynak megadtam az utasításokat s magam felöltöztem s elmentem hazulról. Mert nem volt ízlésem szerint az a betett ajtó.

Hat hétig pihent nálunk és csodálatosan helyreállt. Megerősödött, fölegyenesedett, kivasalták az arcát, jószíne lett. Akkor azután, május 10-én, Léda hívó szavára ment egyenesen vissza Parisba. Mi csak ámultunk Lajossal: *ezért* kellett, hogy rendbeszedje magát? Ott akarja újrakezdeni, ahol abbahagyta?

De így is volt ez már az én éveimben: Parisból mindig betegen, összetörve, testében-lelkében leromolva érkezett haza és pár heti vagy hónapi pihenés után családjában vagy szanatóriumokban újjáéledt ember ment vissza — a vesztébe. Azon a tavaszon azonban, amikor visszaindulni láttuk — utoljára akkor Parisba — nagyon féltettük, hogy ennek az útnak már sikeres öngyilkosság vagy más katasztrófa lesz a vége.

NYÁR
RÓMÁBAN ÉS MINDSZENTEN

Útjáról akkor a következőket írja nekünk:

Wien, 1910. »Édes Annusom és Lajosom, Bécsben várom a vonatom indulását. Rátok gondolok, sok, felmérhetetlen jószágokra, szeretetekre. Hogyan fogom valaha is meghálálni? És élek-e addig. A kulcsot magamnál felejtettem. Nem baj, ugye? Vagy elküldjem? Csókol Endrétek. Üdvözlét Szilágyinak, Horváthnak, stb.«

Még egy lapot küld az útról:

Innsbruck 1910. május 12. »Édes Lajoskám, Bécsben váratlanul át, kellett szállni. Rengeteg volt az utas, borzasztó éjszakám volt. Megfürdöttem, pár órát aludtam és ma délután nagyszerűen szánkáztam a hegyek között. Reggel valószínűleg utazom tovább. Mindnyájatokat csókol Endre«

Lédát már nem találja Parisban s így utánautazik a Riviérára:

Monte-Carlo, 1910. május 75. »Édes Lajoskám és Annusom, szerencsésen, két napi párisi pihenés, tárlat-nézés után, Carlóban vagyok. Vesztettem. De ez nem baj. Fontosabb, hogy itt

gyönyörű és én aránytalanul vigabb, bizóbb, jobbkedvű vagyok. Csókol benneteket Bandi.«

A kibékülés Lédával mai vagy tegnapi, az együttlétnek még jóize van. Hány napig? A levelek egyelőre csak pénzgondról tudnak:

Monte-Carlo, 1910 május 19. »Édes Lajoskám, a Szilágyi által szerzett pénzt hálásan köszönöm. Rajta leszek, hogy egykettőre megkapja. Sajnos, nem volt áldás rajta. Holnap utazunk Firenze felé. Az a fontos, hogy kedélyem és egészségem tűrhető. Majd meg fogom táviratozni címemet. S oda továbbítsa a Nyugat is a postámat. Annuskával egyetemben sokszor csókol szerető Endrétek. P. S. Az öreg Szilágyit köszöntve köszöntöm Endre.«

Ventimüle, ign május 20. »Édes, jó Lajoskám, no, csak-hogy megszabadultam a Monte-Carlonak becézett pokoltól. Gályámat is elvesztettem volna, ha nem a kofferben tartom. Bizony a Szilágyi—Lukács-féle pénzen nem volt több áldás, mint a többin. Mindegy: a fő, hogy pénz nélkül, de a becsület megmentve robogok Firenze felé. (Címem: Firenze, poste-restante, E. de Ady). A Lukács-váltót le tudtad számítolni? Tudass, mert nem akar-nám, hogy Sz. rabja legyek. A váltóra pedig gondom lesz s L.-ről megvan a véleményem. Pár szót írtam neki. Most írok a »Nyugat«-nak is. Te is kérdd meg őket, hogy jövő havi fizetésem-ből kétszázötven koronát már most küldjenek (Firenze, Poste restante). Édeséknék írd meg, hogy egészségem javulóban van. Veszteségemről, persze, ne írd. Ez csak ezidőszerint sok és fájdalmas. Majd kiheverem. A »Nyugat«-nak írok verseket, cikket e hét elején s megkapják idejében. Csókolom Juliskáékat, Ilona nénit: írd róluk. Kincsnek e percben írtam. Sokat gondolok reátok, Annusra és reád. Adél üdvözl benneteket. Én kiváltképpen még Szilágyit, Kabost, Horváth Jánost üdvözlöm. Titeket pedig sokszor csókol Endrétek. Szombat, Ventimüle, vonatvár ás közben A

Firenze, ign. május 22 »Edes Annus és Lajos, átkozott olasz vasutak. Szinte 24 órás út, száz átszállás után még csak Pizában vagyunk. Innen Firenzébe. Leveletem megkaptad? Útleveletem sürgesd meg édeséknél. Kell a postán. Címem, mint írtam, E. Ady, Firenze, poste restante. Szilágyit üdvözlöm, Ilona néni kezeit csókolja, titeket sokszor csókol Endrétek. Sok üdvözlettel A dél A

Firenze, 1910. június 4. »Kedves jó Lajosom, nagyon aggaszt a betegséged, talán mert magam is beteg vagyok. Vasárnap

táviratoztam, hétfőn reggel levél várt a postán, de azóta semmi. Legalább Annuska írna egy-két szót az ügyeitekről, az ügyeinkről. Ma délután utazunk Rómába, címem, mint Firenzében: poste restante. Nagy csapás ért, elvesztettem ügyetlenül a nagy tárcámat. Kerestetem rendőrséggel, lapokban, nem került meg mostanig. Pénz nem volt, persze, benne, de magyar vasúti jegy, Adél francia jegye, régi zszurnaliszta-igazolvány, keresztlevél, osztálysorsjegy (valószínűleg érvénytelen) s kis följegyzések. A »Nyugat«-nak küldeni fogok két fotográfiát. Siettesd új jegyem kiállítatását és elküldését. Úgyszintén várom az útlevelemet is, az sem érkezik. Itt Firenzében szép volt, de nagyon drága. És meleg is kezd lenni. Rómában szeretnék vagy tíz napot tölteni, ha pénzügyileg sikerül. Nyugtassatok meg, írjatok az otthoniakról is. Annuskával együtt nagy szeretettel csókol Endrétek.

Firenzéből Rómába azért sietnek, mert a városok, látni-érezni-valók s Ady közé — a Lédával való élet elviselhetlenségének élménye áll. Nem érdekli semmi s nincs sehol maradása, mert hogy á kibékülés varázsa eloszlott: újból csak az együttlét keserűségeit tapasztalja. A korai reneszansz viru-Tasa épp úgy nem ejti áhítatba a Mediciek városában, mint ahogy nem rendíti meg az örök Város kiteljesedett pompája sem. Sokkal betegebb idegzetű és meghasonlottabb, semhogy a kerettel tudjon foglalkozni. Amikor pár évvel azelőtt] megismerte Parist, majd a Rivierát, a külső világ ezer szépsége, jelensége még hogy meg tudta fogni. Most fal ereszkedett a világ és közéje: csak belső tragédiáját éli át.

Rómában néhány pesti ismerőssel találkoznak, nevezetesen Ignotusszal, Elek Artúrral, Érdős Renée-vel. Ezek ijesztő emléket őriztek meg az egymáshoz láncolt emberpár egymást-kínzásáról. Valami rajtuk volt Dante elátkozott lelkeinek vonaglásából.

Az *Elbocsátó szép üzenet-et* Ady csak egy esztendő múlva küldi el Lédának. De az elszakadás valójában ott, Rómában, következett be. Ady tisztán látja, hogy már hetekre sem bírja el az asszony közelségét. Lajosnak azonban — természetesen — minderről nem ad levélben számot, habár legkevésbé sem vallanak örömteljes tartózkodásra a Rómából kapott sorok:

Róma, 1910. június 21. »Édes jó Lajoskám és Annusom, ma még Rómában vagyok. Holnap már nem tudom, merre s hova? Csak nem döglök, de fáradt, ingerült s beteg vagyok. Majd talán csinállok egy próbát még. Holott ez a Róma olyan egyetlen, olyan boldog hely. Csókol benneteket Banditok «

Holott az biztos Róma egyetlen s boldog hely volna neki is, ha nem volna épp oly boldogtalan ... S a »még egy próba«? Ki tudja, mire gondolt, de túlhamar beláthatta, az is hiábavaló, miután másnap már — június 22-én — mindketten elutaznak Rómából. Léda Parisba, Ady pedig Budapestre siet, hogy pár nap múlva együtt utazzunk Mindszentre és jóformán egész nyáron át családjával maradjon. Mindszentről utazzuk be hármásban Lajossal a Szilágyságot.

ISMÉT OTTHON

Anyámnak mindig is az volt legboldogabb ideje, amikor Endre ott élt velük Mindszenten.

A nagyfiú: hiúságának öröme, büszkesége — s az ő természetéhez oly hasonló természet. Mindketten szeretetszomjasak voltak, kellett nekik a gyöngédség; egymástól ezt hiánytalanul megkapták.

Az volt anyám szokása, hogy reggel nyolc tájban benyisson fia szobájába s megnézze, alszik-e. Rendszerint már ébren volt s ilyenkor anyám odaült ágya szélére, megkérdezte, hogy aludt, hogy érzi magát, van-e valami kívánsága. Ilyenkor halk beszélgetés indult meg közöttük — mindig voltak apró titkaik — s ezalatt anyám fogta Endre kezét, s »mivel az csúzos volt«, dörzsölgette, masszírozta. Valamit tennie kellett érte, valami módon babusgatnia, hát ez a reggeli kéz-masszázs ürügy volt arra, hogy százféle dolga mellől egy kissé ittmaradhasson, elüldögéljen annál, ki legkedvesebbje volt e földön. Ilyenkor övé lett újra, úgy, mint gyermekkorában, amikor mindent ráhagyott és csak kényeztette, dédelgette.

— Akarsz-e kávé, Bandikám? — szegezte rá hűsleges szemét. — Kenyeret sütünk, lángosunk van .. i.

Hogyne akarta volna, a lángost, a friss kalácsot is. mindig nagyon szerette. De ha nem volt kenyér vagy kalács-sütés, akkor rumos teával kínálta meg s ahhoz kenyeret pirított, hozzá vaját és mézet, vagy télen tepertőt és kolbászt adott be. Anyám mindig maga készítette Endre reggelijét, ő vitte be neki csipkekendős tálcán s ott ült, amíg megette azt a pár falatot, amire étvágyából telt.

Nemegyszer beszélt ekközben anyám magában is:

— Drága, fáradt gyermekem, — sóhajtotta — esznek, marnak téged, úgy-e. Bántanak, hajszolnak. Hát csak pihend itt ki magadat, ne gondolj semmire.

Ki is pihente ott magát, sehol igazabban, mint önála.

— Ellopták a fehéreneműmet, a ruhámat, édes — szokta Endre panaszkodni, ha megérkezett.

— Persze, hogy ellopták, — bánkódott erre anyám — tudom én azt, hogy nem tudsz rá vigyázni!

Neki is látott hamarosan a kicsomagoláshoz, de hamarosan megnyugodott egy kissé, mivel úgy találta, nincs az úgy szószerint. Ha egyet-mást el is loptak tőle holmi szállodában, mosodában: Endre azért mindig összevásárolgatta magának azt, amire szüksége volt — és azon túl is j amit épp megkívánt a hiúsága.

Reggeli után azután vagy elaludt ismét vagy pedig csak tovább pihent az ágyban és olvasgatott. Tizenegy után megfürdött a nagy kádban, melyet első párisi útja után Nagykárolyban csináltatott. Télen a konyha egyik sarkában állt ez a kád s mindennap melegítettek belé vizet, de egész nyárra kitették a kertbe s ott gyékénnyel elkerített szabadban-fürdés folyt. A vizet nyáron oly hidegen használta Endre, ahogy a kútból felhúzta; kannaszámra öntögette magára, főként pedig a fejére azt a rengeteg hidegvizet. Anyám féltette és óvta tőle: hadd melegítenék meg azt a vizet, mert másként meghűti a fejét. De ő nem fogadott szót, mert neki ez így jólesett s azt állította, hogy ilyen zuhanyozás után frissebbnek érzi magát.

A későbbi években, mikor Endre már nem élt, olvastunk Lajossal egy Beethoven-életrajzot. S amikor azt olvastuk, hogy az a másik lángész is ugyanígy mosdott, ugyanígy zúdította fejére túlzásig kannaszám a jéghideg vizet — istenem, mondtuk, valami különös hasonlatosság van ebben. Talán egyformán éreztek túlnagy forróságot, hevületeket a fejükben, agyukban, a legfinomabb ideggócokban — és ezért esett oly jól fejüknek a hűtés . . . Bár semmiképp sem lehet ma már utánajárni, mi közös indítóokuk lehetett erre, de miután mi megjegyeztük ezt magunknak, érdemesnek tartottam, hogy fölemlítsem.

A nagy probléma Mindszenten ezek szerint tehát nem is a mindennapi fürdő, de a borotválkozás volt. Endre nem tudott maga borotválkozni, ideges volt hozzá, meg azután

reszketett is a keze. Ha mi is otthon voltunk, mindig Lajos borotválta. De ha nem volt jelen öccse, akkor rászorult a falusi borbélyra. Az ilyen borbély mifelénk a hét hat napján szánt-vet, kapál vagy arat — el lehet képzelni, nehéz, kidolgozott kezével, csekély gyakorlatával hogyan beretvál!

No, de a végén mégis csak elkészült Endre úrfi vagy tizenkét óra tájban s akkor rendszerint olyan volt, mintha skatulyából vették volna ki. Nőrajongóinak a távolban semmi kifogásuk sem lehetett volna kivásalt és ápolt megjelenése ellen, ha történetesen megpillantják. De ő nem öltözött soha valakinek, mindig önmagának s ezért volt hiú Mindszenten is.

Ilyenkor, ebéd előtt, a virágoskertben sétálgatott s nézegette anyja virágait. Ez is közös szeretet volt bennük. Ha nagyon száraznak látott egy-egy tövet (s nem tűzött rá a nap) még meg is öntözte. De a végén egy szál friss virágot nem sajnált letépni, mert az mindennap kellett a gomblyukába.

Apám tizenkétórára előkerült a tagból — falun megszokták a korai ebédet — s ebédután együtt borozgattak a férfiak még egy-két óra hosszát; velük tartott anyám is. Délután megint csak volt dolguk a gazdaságban, apámnak és anyámnak. Télen azonban, amikor hamar esteledett és sokféle munka vált lehetetlenné, szívesen játszottak estefelé durákat: apám, anyám és harmadiknak Endre. Nem pénzben játszottak, — apámmal dehogyis lehetett volna pénzt elővételni! — de Bandit mégis mulattatta a játék, sokat tréfálództak közben, évődött apámmal és csalt, hogy nyerhessen. Apám mindig észrevette s ilyenkor nagy kártyaveszekedések törtek ki.

Még valamiben telt gyermekded öröme: gyakran ajánlotta, hogy puliszka legyen vacsorára s azt ő maga főzné. Anyám nem akart játékrontó lenni, ráhagyta tehát egypárszor s ilyenkor egészen kicsi tejeslábast tett Bandi a tűzre, mert kijelentette, ő csak »kicsit« főz, másként nem volna hozzá kedve. Ismertük ezt a kistál-szeretetet nála is, Lajosnál is, de hát a puliszkával ez másként van: azt csak fazékban lehet megfőzni — mondom asszonytudománnyal — mert a kukoricalisztet, hogy csomós ne legyen, vízben kell simára keverni, így azután a makacs szakács félig-főtt, csomós, rossz kis puliszkája a végén mégis csak átkerült a megillető fazékba,

mire Endre kedvét veszve elvonult s a kavarást-főzést másnak kellett befejeznie.

A sülttököt is nagyon szerette Endre. De hogy az nekünk teljesen jó legyen, mindig hiányzott valami. A töksütéshez parázs kell, ha parázs volt, nem volt édes a tök. Ha édes volt, akkor bizonyára túlságosan lágynak találtuk. Szóval, valami bibije mindig akadt — mintha csak ez volna a legkényesebb ínycétel a világon. De Bandi azt mondta rá: a sülttök olyan, mint az élet; úgy igazi, hogy valami mindig hiányzik belőle.

Egészségesebb éveiben nyári délutánokon Endre is ki szokott sétálni apja után a tagba. De ha rosszabbul érezte magát, délután is otthon pihent vagy pedig betelepedett a lugasba és olvasott, jegyeztetett, írt.

Verset — természetesen — nem ilyen ráérően. Arra napokon keresztül készült, hogy majd most nekiül. De mindig az utolsó napra hagyta s mindig a legutolsó percben készült el vele. Ha elkészült a vers, egy félóráig se maradhatott a zsebében. Rögtön borítékba kellett tennie s küldöncel küldenie az érszentkirályi postára. A posta három órakor indult Szentkirályról s ő félháromkor küldte rendszerint futárral — négy kilométernyi rossz útra — az esedékes kéziratküldeményt. Mi sehogysem értettük meg: hogy is nem írta meg hamarabb, amit elvállalt és miért ismétlődik ez esetről esetre? De, persze, ő nevetett polgári mértékünkön s egyébként boldogan adta szegény parasztfutárjának azt az útért járó koronát.

Mindig is örült, ha szegényember kereshetett tőle: ezt gyakran tapasztaltam. Azt hiszem, az efféle kis áldozatkészségekkel is könnyített szociális lelkiismeretén, mely hiszen — tudott dolog róla — mindig nagyon érzékeny volt.

Gondolom, az is jellemzően erre a lapra tartozik, amit akkor felelt nekem, mikor megkérdeztük, miért van neki csak ezüst Omega zsebórája, miért nem vesz magának aranyat. — Mert nem kell az nekem! — mondotta egykedvűen s a szemén látszott, mennyire őszintén feleli ezt. Cigarettaárcája pedig egyáltalán sohasem volt, még ezüst sem. Ha cigarettaért küldött, mindig csak tíz darabra adott pénzt, sohasem hozott húszat vagy harmincat egyszerre. Ha elfogyott a tíz — és ugyancsak hamar fogyott el — megint csak tízet hozott, minden alkalommal külön borraivalóért. Akkoriban mindig Királyt és Princesast szívott — két olcsóbbfajta,

eléggé erős cigarettát — s az eredeti csomagolásban, papírborításukkal dugdosta mellényzsebébe, ahol azok gyakran eltöredeztek.

A borral ugyanígy volt: bármennyit ivott volna, abból sem kellett egyszerre sok. (Ahogy a puliszka sem kellett egy fazékkal teli, hanem csak kis tejeslábasal.) Soha többet egy liternél nem hozatott, azt azonban nem szerette korcsmából, hanem csak fűszerestől; rendes, asztali, palackolt bort. A rizlinget és a zöldszilvánt kedvelte leginkább, erősebbet nem. Kétféle ásványvizet hozzá: Pesten a kénes parádit, Mindszenten pedig a bikszádit, melynek forrása közel hozzánk, a szomszédos Szatmárban van.

De hogy visszatérjek 1911 nyarára: az Olaszországból hazatért Adyval valóságos csoda történt. Sok ismerőse látta, tapasztalta, elbeszélte, milyen idegroncs volt ő Léda mellett Rómában. Most az történt tehát, hogy amint kiszállt a fogatból Mindszenten, megrázta magát és diákosan virgonc lett. Elfeledte tépettségét, Lédát, minden bonyodalmat, pokolútját Róma forrónyári kövein. Föléledt, gyermekded lett, örült a perc minden kis örömének, sohasem láttam, hogy ennyire egészségesen élt volna. Még a bort sem kívánta úgy, mint máskor — feloldódásnak érezte, úgy látszik, ezúttal azt is, hogy onnét eljöhetett — ide, ebbe a házba.

Nyár volt, az erős illatú virágok nyíltak épp a kertben és ő éjszakánként, szűnyoghálós nyitott ablakán át, elalváshoz üdvözlétüket kapta. Csend borult szívére s a falusi hatalmak őrt álltak ágya mellett.

*Adyval beutazzuk
kocsin a Szilágyságot*

Jó, nagyon jó volt azon a nyáron Mindszenten, ellenben, dehogy is volt az Adyfiúknak egyhelyben maradásuk sok időre. Ennélfogva elkezdtük egyszerre csak tervezni, hogy Endre, Lajos meg én rokoni látogatóba megyünk elsőnek Szilágylompértra Séráné Ady Lillához, apám húgához, onnét Hidvégre Makay Gyulához (Makayné Lilla néni leánya volt) s végül Szilágycsehbe Ady Jánosékhoz, apám öccséhez, ki ott jegyző volt. Ez a körutazás azt jelentette, hogy négy-öt napig kocsizunk majd, kirándulókosárban magunkkal mindig friss sültcsirkét, cipót, juhsajtot, effélét viszünk, demizsonban bort és ásványvizet. A rokoni portákon

kívül pedig, ha úgy tetszik, minden korcsmánál is megállhatunk.

Hogy Endre milyen fiatalosan vidám tud lenni napokon át, azt azon az úton tapasztaltam először. A sok megrázó dolog után, amit mellette addig is már átéltem, szinte hihetetlennek látszott, hogy ez a minden bohókás tréfára kész útitárs — ugyanaz az Ady Endre. A kocsiiban egész idő alatt dúdolt, énekelt. A Gésák-at, az akkor még divatos operettet láthatta nemrégiben valahol, talán olasz útján, mert elénekeltte összes népszerű számait, a közszájon forgó magyar szöveggel.

Ezt a sort, hogy »addig él a drótmajom« így mondta: »addig él az ősmajom« — erre tisztán emlékszem. Én figyelmeztettem rá, hogy tévesen mondja, ő nevetett s legközelebb újból így énekelt. Lehet, hogy az egész nóta értelmét, mely szerint a drótmajomvitézt *bárki* rángathatja s az a mások mulattatására kénytelen bukfencet vetni — önmagára vonatkoztatta. Innét az elszólás: »drót« helyett — »ős«, őszállat, ősmajom: ebbe a fogalomba könnyen helyettesíthette be magát. De az egészben nem volt semmi fanyar, emlékezés. Csak kacagás, kicsorduló jókedv. Szerette azt is, amit maga körül látott. Hogy a sík földről feljutottunk a hepehupák közé (a hepehupák közül került le egykor Ady Lőrinc a síkra), hogy a nyájas dombok után az erdős hegyiutakra fordultunk, lenéztünk kis falvakra, felnéztünk a nyári égre s a fák és magasfüvek jószága elkísért mindenfelé a »hazánkban« — mindez jólesett szemének, tüdejének, szívének.

Felhangzott a Gacsaj Pesta-nóta is — és hangosan mondta néhányszor maga elé: — Hepehupás vén Szilágy. — Beszélt, évődött, nem nyughatott. Természetesen »felhúznia« is kellett valakit, így hát a céltábla hol Lajos volt, hol meg én. Egy ízben, emlékszem, elragadtatva néztem a vidéket és mutattam Lajosnak:

— Milyen édes kis kiemelkedés van ott!

— Nem kiemelkedés, az már hegy — vágta ő rá és több-félével csúfolni kezdett, de közben úgy nevetett, hogy a könnye is kicsordult.

Lompérton az *Öreg Sérának* remek kecskéshegyi borai, törkölypálínkái voltak — Lilla néni pedig kitérte két karját, úgy ölelte magához az ő egykori zilahi kosztosdiákjait (mint-hogy valamikor Zilahon lakott). Elképzelhető, mindkettő — velem együtt — milyen jól érezte ott magát.

Hídvégen Makayék is nagy vendégszeretettel fogadtak, de amiről nem tehettek (s nekik bizonyára jólesett) náluk nagy gyerekzsivaj volt. Három pici gyermek futkározott ott a házban, egy-négyévesek s Ady a gyermekzsivajt nem tűrte. Így hamarosan továbbmentünk Zilahra s onnét Szilágycsehbe, Ady Jánosékhoz, hol ismét oly jól találtuk magunkat, hogy elhatároztuk: a rákövetkező nyáron Erdélybe rándulunk, még pedig a Kalotaszegbe, Kalotaszentkirályra a Visky-famíliához. A nyárszói lelkipásztor leánya, Visky Julianna, valamikor Ady Dánielné lett: ez volt a fiúk nagyanyja. A Visky-ág még mindig ott él a Kalota partján, csak épp Ady-nagymama nem érte meg még Endre születését sem. Szánon mentek haza Ady Dánielek nagy hóban — szól erről a mélabús és biedermejer csengésű történet — hófúvásban elakadtak, nem tehetett a ló egy lépést sem előre, sem hátra, leszálltak tehát és felkapaszkodtak az útmenti dombra — borzongós már csak azért is, mert farkasveszedelem szintén fenyegetett — onnan jobban remélhettek segítséget. Az meg is jött, de nagykésőre, a szegény asszony addigra tetőtől talpig átfázott, tüdőgyulladást kapott s az vitte el.

Így majd csak Ady-nagymama családját, Visky József földbirtokos házát keressük fel Kalotaszentkirályon — terveztük — a rákövetkező nyáron, 1912-ben . . .

A mi tervünk azonban elmaradt. Ehelyett két évvel később, 1914 pünkösdjén Ady és Boncza Berta látogattak el oda együtt — egy nappal eljegyzésük előtt. S hogy Ady azon az útván írta kalotaparti versét, erről jut eszembe: a mi szilágysági utunk alatt egyszer sem írt.

Nem a költő járta velünk őspátriáját, csak a harmincnégyéves legény, aki élvezte s élte szabadságát. Ezt is ritkán tehetette.

A » margittai remete«

Nem zárhatom le ennek az 1911-es nyárnak a történetét anélkül, hogy el ne mondjam Horváth János — Lajos tanárbarátja, kiről az 1910-es ősszel kapcsolatban már említést tettem — ezekben a hetekben ellátogatott hozzánk, Mindszentre. Endre pedig nyomban viszonzta látogatását Margittán, Horváth édesanyjánál, ahol az nyaralt.

Ennek a kapcsolatnak irodalomtörténeti háttere, sőt érdekessége van, ezért is térek ki rá.

Ady és Horváth János, amint már említettem, a »búberzszenyes« öszön ismerkedtek meg s a hang, melyen a barátság a fiatal költő s a fiatal konzervatív nézetű tanár között megindul, meleg és bensőséges. Annál is inkább, mivel Horváth akkoriban s még néhány éven át valóságos rajongással fordul személy szerint Adyhoz.

Hogy barátságuk első esztendejének érintkezési hangja milyen volt, arra nézve tökéletesen jellemző Horváth Adyhoz írt első levele. S miután barátságuk idővel tényleg áldozatul kellett eszen elvi szempontjaiknak —Horváth, Tisza-párti és antiszemita létere, irodalmi bírálataiban mind hevesebben támadta a Nyugatot s (az ő elnevezésével) a »nyugatosok«-at — tehát nem érdektelen a levelesláda bizonyossága az Ady—Horváth között fennálló személyes rokonszenvről, ad persónam a tanár szeretete és megbecsülése hangjáról. így volt ez e'galább is azokban a kezdő esztendőkbén.

A levelet, melyet alább idézek, 1911 elején írhatta Horváth Adynak Parisba (Endre 1911 januárjában utazott oda), keltezése azonban nincs. A levélben megemlített *Szeretném, ha szeretnének-kötet* 1909 karácsonyán jelent meg.

»Monsieur Endre Ady, Paris, 92 rue de Lévis. Kedves öreg Barátom! Az öregét csak úgy vedd, amint Szilágyi Sándor barátunk, a legöregebb öregember a világon, szokta mondogatni, mikor így sóhajtozik: Vájjon mit csinál most az öreg? Vájjon hogy van az öreg? Vájjon mit szólna ehhez az öreg? Vájjon mit ír az öreg? Mindig téged értvén, mikor Öregét mond. Mert azt hidd meg, hogy ha Szilágyival (vagy 6 szerinte: Zilágyival) összekerülök, sokat beszélünk az öregről. Mert nekünk közös ügyünk az öreg. Amit az öregről írtam, ő olvasta el még kéziratban s adta hozzá — bár nem minden ponton — legfelsőbb szentesítését. Tudod, hogy ő csakugyan adhat legfelsőbb szentesítést, hiszen őfelsége képmásaival állandó, lojális érintkezésben van. A múltkor ugyan vacsorán lévén nála, öcséddel és Kuncz Aladárral együtt, elloptam tőle egy pár Ferenc Jóska-képet s a vendégek közt szétoosztottam. Vigasztalhatatlan volt. De mégsem annyira, mint egy levelezőlapra fotografált Ady-kép miatt, melyet szintén elloptam s mind a mai napig vissza sem adtam neki. Öcséd, ezt látván, megajándékozott még eggyel, sőt azt is megígérte, hogy fogok kapni még egy nagyobbat is.

Nem is képezed, mennyire meghatott kis levelezőlapod. Jólesik nekem, hogy reám is gondolsz, bár jóformán alig lát-

tálak. Jól esett, hogy jóbarátodnak szólítottál, mert én csakugyan annak éreztem magamat a legelső pillanattól kezdve, mikor költészeted eredetiségét s benne egész életedet, egyéniségedet megértettem. Mióta pedig találkoztam veled, sokszor érzem, hogy jó volna elmenni a Három hollóba s egy kicsit bizalmasabban diskurálni. Olyan sok volna a megbeszélni való! S olyan néma az ember, 'mikor alkalom volna rá! S olyan ügyefogyott a magyar ember, mikor először kerül össze avval, akit szeret!

Hanem azon majd elsírtam magam, hogy beteg vagy, szenvedsz. Mindig azt reméltem, hogy napról-napra erősödői, javulsz, vidulsz. Az Isten áldjon meg, tégy szert valahogy egy jó kis egészségre! Semmit se kívánok ennél jobban. Olyan zömök, csontos, tagbaszakadt magyar ember vagy, hogy kifogyhatatlan bennem a reménység. Én hiszem, remélem, kívánom, követélem, hogy légy jókedvű, egészséges, életerős. Tudj nagyokat aludni, este zo-tól reggel io-ig. Micsoda boldogság volna az nekem s barátainnak, ha egyszer azt hallanám, hogy jól érzed magad!

Figyelemmel kísérem, amit a lapokban írsz; sőt újfent morogni készülök. A »Szeretném, ha szeretnének« bírálatait — ha ugyan annak nevezhetők — olvastam s konstatálnom kellett, hogy kézzelfogható igazságot egyik se mondott. Már pedig szeretem bevárni, míg más mondja meg előttem az igazat s csak akkor szólamlok meg, ha látom, hogy mások nem beszélnek világosan. Úgylátszik, megint kell írnom valamit. Szóval már morfondírozok s nem lehetetlen, hogy előbb-utóbb egy kis ismeretést sütök ki valahol, részletezőbbet a múltkorinál.

A Budapesti Szemle, mint tudod, most már a Voinovich képében van. Felszólított engem is, hogy írjak bele. Ennek nagyon megörültem s első intrádára 4 novellás kötetéről írok (Heltai, Kaffka Margit, Szomory Dezső, Cholnoky Viktor): majd megküldöm neked. A Bp. Szemlét fent kell tartani, s valami józan modernség felé át kell vitorláztatni. A szerkesztőben erre, úgy látom, meg van a hajlandóság.

Különben — tempora mutantur. Az öregek is szelidülnek. Hallom, hogy Vargha Gyula már kérdezősködött, hogy nem vagyok-e zsidó? Nem is hitte, hogy Ady Endréről ilyeneket lehessen mondani. Ismered-e Katona Lajost, a legnagyobb magyar tudósok egyikét? Úgy hallom, rajong érted s az én könyvemet is szereti. Kozma Andornak meg most küldöm könyvemet s várom a hatást. Ha reflektál rá, majd megírom neked. Ha sikerül meggyőznöm az idősebbeket, az nagyobb örömem lesz, mintha az utánzókat sikerülne megszégyenítenem. A Nyugatban,

amint hallom, Fenyő Miksa ír rólam és pedig a legközelebbi számban. Majd megvállik, ki ismeri, ki érti, ki szereti jobban az öreget! (Emlékszel még rá, milyen vadul olvasta s magyarázta verseidet Reinitz úr? Azóta is sokat mulatunk rajta!)

Gondolj reánk ezután is. Én, reád emlékezve, most rögtön irok Szilágyinak, egy kis összejövetel irányában. Isten veled! Mikori viszontlátásra? Üdvözöl Horváth, egy vén salakbakter.»

Ezt a levelet idővel Horváthnak sok más levele követte, de a későbbi évjáratokban azok már jobbára irodalmi viták voltak. Ady Lajos említi emlékeiben, ő olvasta valamikor Horváth vitázóleveleit is, ellenben azok időközben — ki tudja miképp? — elkallódtak. Csak néhány baráti levele maradt meg Endre levelesládájában, s ezek közül a fennközölt, az első, volt Ady különösen jóleső emléke.

Nekem pedig olvastán eszembe jutnak azok a szép idők, mikor a harmincesztendős Lajos fiatal tanárbarátai nagyhirtelenében rajongva veszik körül Adyt, hallgatják, mint az orákulumot s amikor ezzel a *mi társaságunkból* is szeretet és megértés indul el feléje. És ennek az emléknek különösképpen örülök.

*Lédávalés Bertával
Chlemseeben*

Szilágysági körutunkról mi, Lajossal, kocsin visszatértünk Mindszentre, Endre »beugrott« Kolozsvárra. Ott pár napig marad s azután jön ő is haza. Szeptember 10-ike táján azonban újból felkerekedik s most a bajorországi Prienbe megy, hol, csodálatos módon, Léda és Berta együtt pihennek a Chlemsee-szanatóriumban s hová Endrét együttesen hívatják sűrűn érkező levelekben.

Ő pedig már csak azért is elmegy, mert bizonyára megnyugtató a tudat, hogy nem lesz egyedül az asszonnyal, mint Rómában. Onnét írja expressz-ajánlott levélben Pestre Lajosnak:

Prien, 1911 szeptember 21. »Édes jó Lajoskám, mint már neked levelező-lapon írtam, váratlanul beütött nekem a Chlemsee-szanatórium. Főlséges, megnyugtató hely, bár régen jöttem voln^a ide. Naponként agyonmasszíroznak, félfürdő, lemosás, meleg és hideg tus, géptorna, egészséges koszt, alig iszom, napi két óra evezés, két óra séta, stb. Nyugodtabb, megbékültebb vagyok

Ma kaptam Berta révén 60 márkát, de szeretnék egy pár nappal tovább maradni. Nem írok a Nyugat-nak, mert nem tudom, mire dőltek el a dolgok. De ha rendjén vannak, vidd el e levelet rögtön Hatvány Lacinak, illetve Magyar úrnak és kérdd meg, hogy adjanak számomra vagy 150 korona újabb előleget. Ez nekem most mindennél többet érne és ha majd két-három héttel megpótolom Pozsonyban vagy Harasztin, remélem egészen rendbejövök. Lásd, már ez az optimizmusom is sokat ér és sokat jelent. Ezt a pénzt azután egy expressz-ajánlott levélbe tedd s küld Strand Hotel Sanatorium bei Prien am Chlemsee. A Világnak telefonáld meg, hogy szombaton érkezik tőlem valami írás s mondd, hogy egy német szanatóriumban vagyok. Csináld meg ezt, édes lelkem, csókol mindnyájatokat Endre. P. S. Hangsúlyozom, hogy az ügy öt percesen sürgős.

A következő lapot kirándulásról írja:

München, 1911 szeptember 24. »Édes jó Lajoskám, táviratod (No. 1.) megriasztott, bár intencióidat megértettem. Most, hogy átrándultunk Münchenbe, várt pénzigérő sürgönyöd. A helyzet nem is volt olyan rettenetes, de váratlanul ért a pénznemkapás. Remélem, holnap már megkapom s akkor kényelmesen üdülök még két-három napot. Egyebeket majd otthon megbeszélünk. Nagyon szeret és ölel benneteket Banditok. Jól, Pompásan érzem magam, falok, mint a disznó.«

Pénze fogytán, újat nem sikerül kapnia, hozzánk jön Pestre s vagy két hétig nálunk marad. Pénzbelileg ez az ideje már csak azért is válságos, mert a Nyugat került válságba, Hatvány és Osvát nem egyeznek, Hatvány kilép a lap kötelékéből, párbajt vív Osváttal és elutazik hosszú időre Berlinbe. Adynak Hatvány ezentúl is barátja s irodalmi támasza marad, de Endre unja helyzetét a válságba került lapnál és jó volna — érzi — jobb helyre kerülnie; csak éppen nincs hová! Pénzügyeit, az elhelyezkedés kérdését épp úgy nincs ereje gyökeresen megoldani, mintahogy a Léda-ügyet sem tudja kívül dűlőre vinni. A menedék: Mindszent. Rövid pesti megszorításokkal tehát a telet jobbára szüleinél tölti. Ha Pestre jön, a Magyar Király-ba száll, délben kel, ebédre hozzánk kocsizik, — ebédje újabban megint csak pár falatból áll — délután szerkesztőségi ügyeit intézi azután Bertához hajtat a Koronaherceg-utcába. Ott tanyázik késő estig.

A MENEKÜLŐ ÉLET

Mindszentről egyébként ezen az ősön-télen a következő leveleket írja Lajosnak:

Érminsztent, 1911 október 13. »Édes jó Lajoskám, nem mertem kiszállani Debrecenben, de megháltam, mert nagyon beteg voltam, Károlyban. Ott másnap iszonyú pénzért kaptam kocsit, mivel szüret volt. Képzeld, kivel utaztam s szálltam meg Károlyban? A te piaristákhoz járó privát-tanítványod apjával. Ő is nagyszerűen meg volt lepve, mert ez csak késő este, közös vacsoránknál derült ki. Borzasztóan el van ragadtatva veled és kiváltképpen, hogy a fiú téget szeret. Majd elbeszélem. Szeretném, ha költségemre egy ócska fekete pár cipőmet (egy talán van) elküldenétek. Édes csomagot küld pár nap múlva s küldi a téli kabátodat. A megbeszélte helyeken (Jászi, Kabos, Világ stb.) intézd el a dolgokat. Földessyvel is. A «Nyugat»-nak nem tudtam semmit se írni. Majd a jövő számba. Edesek jól vannak. Édesapám lába nagyon fáj s most a cselédhiány miatt sokat kell dolgoznia. Annussal egyetemben mindnyájukat csókol Banditok. P. S. Nagy Sándornak írd meg, hogy elsején küldöm el a bor árát. Ugyanakkor, ha van, rendelnétek egy kis új bort és Dobaytól a Te számodra is, részben. Endre.«

*»Mintha kezdődő
tüdőbajom lenne«*

Érdminsztent, 1911 október 18. »Édes jó Lajoskám, addig is, míg tudok többet írni, egy pár szót a mai levélre. Megpróbálok édeséket kapacitálni a följevételre. A téli kabátodról miért nem

írsz? Okosan tettétek, hogy a károlyi útról lemondtatok. Jászival beszélj. Én jól eszem, de mintha kezdődő tüdőbajom lenne s medinállal se tudok aludni. Köhögök, hátam, mellem fáj. írj. Én is fogok. Itt fagy már, tél van. Csókol benneteket

Bandi.«

Tüdőbaj? Természetesen, a tbc értelmében nincs baja a tüdejének. Csak a rengeteg nikotin napról-napra szinte már örök huruttal fenyegeti légzőszerveit. A dohányzást kellene az iváson kívül lemérsékelnie, de nem tud lemondani füstfelhőiről. Ezért ölt nála már ekkortájt is egy nátha vagy kisebb légsőhurut szokatlan arányokat.

A hírek továbbra is jönnek Mindszentről — megörvendtető sohsincs bennök:

Érmindszent, ign október 29. »Édes, jó Lajosom, köszönöm, hogy te írtál, mert én nem írhattam, lévén négy nap óta beteg. Talán 3—4 nap múlva fölmegeyek s ha lehet, édesapámat is viszem magammal. Itthon semmi újság. Majd szóval. Apussal egyetemben ölel Endrétek.«

Érmindszent, 1911. október 31. »Édes jó Lajoskám és Annusom, mint megírtuk, én ismét dög voltam pár napig. Most ez isteni nyári-őszi időben jobban vagyok megint s jobb kedvű is. Csak dolgozni nem tudok, de hát dolgozzon a ló, az bírja. Úgy gondolom, hogy csütörtökön vagy pénteken már fölmegeyek Pestre. Édesapám már most velem jönne, de nov. j-én lesz községi választmányi választás. Dolgoztunk, de alighanem mégis kibukik édesapám. Pedig én titokban még némi forintokat is a magam részéről kilátásba helyeztem. Egyébként Edesék eléggé jól vannak. Szegény Puskásné e percben talán végre végeredményesen haldoklik. Mondjátok meg ezt ügyesen Máriának, mert nem lehetetlen, hogy mire e levelem elküldöm, meghalt. Üdvözlöm Lenkét, Miklóst és benneteket szeretettel csókollak, a viszontlátásra Endrétek.«

Kolozsvár—Nagykároly, 1911 december ig. »Édes jó Lajoskám és Annusom, nyavalyás vagyok hűtésemmel és egyre nyomorultabb fogaimmal. Édesek tűrhetően vannak. Kérlek, hogy nekem számlámra karácsonyi ajándécul egy jó papucsot, egy kis kölnivizet hozzatok. Lapokból talán a P. Ll., N. P. J., Független M., Népszava, Alkotmány, P. N, E-s megrendelhető. Csókol benneteket Endrétek.«

Egyébként azokban a hetekben — 1911 késő őszen — rendezi Mindszinten sajtó alá az év termését: legcsüggedtebb kötetét. »A menekülő élet« — ez a kötet címe s a cím azt jelenti: menekül Lédától, életét menti tőle. Amint tudjuk, minden kötetének megvan a maga szerelmi ciklusa; ebben az évben a szerelmi sorozatnak »Asszony és temető« ciklus-címet adja. Asszonyról már csak temető jut eszébe: az asszony arravaló, hogy a férfit eltemesse.

Mégis, minden csüggedésen túl, hány színesen szikrázó, élettől csillogó verse jut ebbe a kötetébe is. Ahogy épp nagyhirtelenül válogatnék, itt a »Dalok a labdát érről«, a »Nyárdélutáni hold Rómában«, »A Patyolat üzenete«, »Az Istenhez hanyatló árnyék«, »A vár-úr szeméremöve«, »A távoli szeke-
rek«, a »Szívedet Isten segítse«. Ebben ír »levélfélét« Móricz Zsigmondnak, ebben ébreszti Vitéz Mihályt szavakkal, melyeknek pillangószárnyakat« adott, szavakkal, melyeknek »bársonyára« ő szedegetett »violaszagot«. Ebben sír fel »fia bölcsőjénéi«, hogy bánatából kicsendüljön a fajta fáradtsága, a magtalan férfié, kihaló ágé. Ez is családi vers ám, ha nem is hat így első pillanatban. Odasorakozik a »Nagy sírkertet mérünk« s »A sorsom ellopója« című panaszokhoz: sirató éneke, a kihaló mindszenti Adyknak. Be nagyon szerette Lajos, be sokszor elolvasta ő is!

Végül itt töpreng azon:

*». . . Én istenem, élhet-e még sokáig,
Aki nem nyúl már a friss élet után
S bús vízióknak burjánjában gázol
S fél az igazi harmatos, nagy réttől
S retteg a való nyers, leves virágtól
S ajkán már nem tűr csókot, csak gúnymosolyt,
Halott életnek ezt a sírvirágját,
Aki befogja szemét, hogy ne nézzen
S százféle csuklyát ölt, hogy ne lássák
S kinek a szíve néha szörnyűt rebben?*

De bezárul az év s az új, mely beköszönt, meghozza neki a friss életet s a való nyers, leves virágot. Ezért is élhet még szörnyűt rebbenő szíve — egy ideig. »Sokáig«.

»Akarsz-e szerelem
után is szeretni?«

Ezt kérdezi Lédától január 16-án megjelenő versében.
Hozzáteszi: »Egy-két téli rózsát az arcomba vetni?«

De nincs igazi reménye, hogy Léda »szerelem után« is tudna szeretni. Mert még ugyanebben a január 16-iki Nyugat-számban felcsendül már a »magunk szerelme«, a magányos ember motívuma, akit nem szeret senki, csak ő önmagát:

»Vádat tűrve, kit se vádolva,
Majd csak elfut az Élet dolga
S utolszor esvén szerelemben,
Lalla, magamat szeretőn
Dőlök a Csodába, a Rendbe . . . «

Azután nincs verse — április elsejéig. Két és fél hónapig. Nem bírta a dolgokat, nem volt ereje már semmihez, sem Léda távoli, de fenyegető alakjával a kapcsolat fenntartására, sem az elszakadás megkísérlésére, sem italhoz, bódítóhoz, önmaga elviseléséhez. Teljes idegösszeomlással viszik be szép napon Lajos és Brüll Berta a Városmajor-szanatóriumba, hogy alapos kezelésnek vesse magát alá.

Mint minden alkalommal: az intézeti gyógykezelés ő nála csodát művel s alig tölt néhány hetet a sanatóriumban, a kitavaszkodással együtt visszatér egészsége. Április elsején már »köszönti az életet«, már kiegyenesedett öntudattal eszmél rá, hogy:

»... Vágyam, mint őrvölgő imádság
Keres föl egy-egy árva asszonyt,
Fölékesíti, kívántatja
S azután százan is kívánják . . . «

Forrongva lázad a »szent Lehetetlenség« ellen hogy vágya megfogjon valamit, eddig megfoghatatlant és megöleljen valakit, eddig megölelhetetlen — és vívja a tavasszal »vérmuzsikás, csodálatos harcát«.

Sűrűjük nincsen még a fáknak,
De milyen sűrű a világ,
Rügysző bokrokban rejtőznek
Csintalan mithológiák.

*Vérmuzsikás, csodálatos harc,
Lihegő, ős melódiák:
Fákról és vérünk borújából
Illatosan hull a virág.«*

Ez itt a föltámadt Ady. Élet muzsikál benne, nem halál. Mi történt? Visszatalált volna Lédához? Nem. Elszakadt tőle. És találkozott valakivel, mindegy, hogy kivel, hozzábúvó asszonnyal — ő elnevezte Adának — aki női varázssával éleszti harmincöt éves ifjúságát.

„Mos érzem, hogy érkezett a felszabadulás órája. És vájjon mi a módja? Csak egy van, egyetlenegy — igaz, hogy kegyetlen, de ezért is kellett neki erre erőt gyűjtenie. Szakítóverset kell írnia, gőgöset, visszavonhatatlant, olyant, hogy az ne tőrje Léda megalkuvását.

ELBOCSÁTÓ, SZÉP ÜZENET.

Törjön százegyszer százszor-tört varázs:
Hát elbocsátlak még egyszer, utolszor,
Ha hitted, hogy még mindig tartalak,
S hitted, hogy kell még elbocsáttatás.
Százszor-sujtottan dobom, ím, feléd
Feledésemnek gazdag úr-palástját.
Vedd magadra, mert lesz még hidegebb is,
Vedd magadra, mert sajnálom magunkat,
Egyenlőtlen harc nagy szégyeniért,
Alázásodért, nem tudom, miért,
Szóval már téged, csak téged sajnállak.

Milyen régen és titkosan így volt már:
Sorsod szépíteni hányszor adatott
Ámító kegyből, szépek szépiért
Forrott és küldött ékes Léda-zsoltár.
Sohase kaptam, el hát sohse vettem •
Átadtam néked szépen ál-hitét
Csókoknak, kik mással csattantanak
S szerelmeket, kiket mással szerettem:
És köszönök ma annyi ölelést,
Ám köszönök mégis annyi volt-Lédát,
Amennyit férfi megköszönni tud,
Mikor egy unott, régi csókon lép át.

És milyen régen nem kutattalak
 Fövenyes múltban, zavaros jelenben
 S már jövőd kicsiny s asszonyos rab-útján
 Milyen régen elbúcsúztattalak.
 Milyen régen csupán azt keresem,
 Hogy szép énemből valamid maradjon,
 Én csodás, verses rádfogásaimból
 S bíztasd magad árván, szerelmesen,
 Hogy te is voltál, nemcsak az, aki
 Nem bírt magának mindent vallani
 S ráaggatott díszreiből egy nőre.

Büszke mellemről, ki nagy, telhetetlen,
 Akartam *lát*ni szép hullásodat
 S nem elhagyott néember bosszúját,
 Ki áll dühödten bosszú-hímmel lesben.
 Nem kevés, szegény-magad csúfolását,
 Hisz rajtad van krőzusságom nyoma
 S hozzám tartozni lehetett hited,
 Kinek múlását nem szabad, hogy lássák,
 Kinek én úgy adtam az ölelést,
 Hogy neki is öröme teljék benne,
 .Ki előttem kis. kérdőjel vala ..__....
 S csak a jöttömmel lett beteljesedve.

Lezörögsz-e, mint rég-hervadt virág
 Rég-pihenő imakönyvből kihullva
 Vagy futkározva rongyig-cipeled
 Vett nimbuszod, e zsarnok, bús igát
 S, mely végre méltó nőjéért rebeg,
 Magamimádó önmagam imáját?
 Kérem a Sorsot, sorsod kérje meg,
 Csillag-sorsomba ne véljen fonódni
 S mindegy, mi nyel el, ár, avagy salak:
 Általam vagy, mert meg én láttalak
 S régen nem vagy, mert már régen nem látlak.

Hordozta magában egy ideig és mikor úgy érezte,
 megérett benne, most már meg kell írnia, kijött a szanató-
 riumból s hozzánk egyenesen, új, budai lakásunkba.

A Lövház-utca 13. szám alá költöztünk s volt ott
 egy be nem rendezett szobánk, mely arra várt, hogy Endre

rendezze azt be magának. Arra egyébként várhatott, mert ő viszont nem sietett azzal, hogy magát polgári rend keretébe kényszerítse, amit a nálunk való berendezkedéssel jelzett s bizonyos fokig vállalt volna. Nem is áll azután mindvégig Endre szobájában egyéb, mint egy vendégágyam, asztalka és fotel, esetről-esetre pedig az ő táskái. De így is, jóformán berendezetlenül, abban az esztendőben akárhányszor ott látta egyetlen menedékét. Ha testileg-lelkileg bajba került, egyenesen csak odajött.

Így tett akkor is, mikor az elbocsátó vers megírására készült. Betoppant, hallgatag volt, dehogy is beszélt volna szándékáról vagy akár az asszonyról. Bement a szobájába, lefeküdt az ágyra, ott hevert mozdulatlanul, szótlanul, csak éppen nem zárkózott be. Így ment ez napokig. Néha átjött hozzánk a nappaliba s ott feküdt le a díványra. Még csak azt se mondta olyankor, hagyjuk magára. Dehogy is mondta volna, hiszen azért jött szobájából át, hogy ott legyen közöttünk. Viszont mintha se látott-hallott volna, egészen magába süppedt s befelé fordult minden figyelmével. Néha lopva rápillantottam arcára, mi van vele. Azon csak rosszkezdő és szomorúság látszott. Ha felült valamiért, egyszer-másszor megkérdeztük, mi lelte, ő csak annyit mondott s beteg — de nem kell sem orvos, sem segítség.

Betege is volt, valóban, a megír?ndó versnek — a szakítás végrehajtásának — döbbenetesen beteg, a szó szoros értelmében. Egy egész héten át jóformán semmit sem evett, mint a fakírok, kiket pénzért mutogatnak. Csak ivott. Fröccsöt, mint egyébként is, de fokozott mennyiségben.

Egy heti ilyenforma testi-lelki állapot után el kezdte írni versét és három-négy napig írta. Nehezen ment, ami szokatlan volt nála. Minden szót megfontolt, mindent latra tett — és újból és újból javított. De amint elkészült vele, nyomban elküldte a Nyugatnak s amint az rövidesen vissza-került hozzá, kiszedve, nyomtatásban — valósággal fel volt villanyozva, örült, hogy túlesett rajta, örült, hogy megvolt a bátoisága.-

1912 május-6-án lát napvilágot a Nyugatban az »Elbocsátó szép üzenet« — melynek eredeti kéziratát én őrzöm — s ennek az első közlésnek jeligéje is van. Miután ez minden későbbi kiadásból kimaradt — Ady maga hagyta ki már az

1913-ban kiadott »A magunk szerelme« kötetből! — én ezt a jeligét itt mégis csak idézem, mert sokat megmutat Ady indulataiból és dúltságából azokon a napokon, mikor a verset írta:

»... Félned kell, ha asszonyra sokat bíztál, mert az asszony a férfiúnak megbocsátani nem tud halála után sem. Amíg pedig él s téged továbbvisz tőle fensőségednek parancsa, ő arra gondol, ami lényegének szimbólumos és hiányosságos tartalma. S bizony legalább meg fogja próbálni, hogy vélt bosszújára vélten alkalmas reprezentatív, latrokat keres a te büszkeséged ellen. S nagyon imádd a bennedlakozó egyetlenes asszonyt, hiú isteni Magadat, hogy repülésedet meg ne zavarják ily nőstényi patvarkodások. (Vers egy megírandó új Szentírás ma még megszámozatlan fejezetéből.) «

Ezeket a vers fölé, oldalt kivetített prózasorokat utóbb — úgylátszik — fölöslegesnek ismerte fel. Haragja s bosszúja épp eléggé lesújtott az asszonyra magában az üzenetben. Miután a célt: a szakítás jóvátehetetlenségét elérte a verssel, — gondolta bizonyára — minek tetézte volna egyetlenegy szóval?

Az »Elbocsátó szép üzenet« megjelenik, Endre pár napon keresztül mindenütt látható, horribile dictu, még a korzón is. Most ugyanis helytállása s férfi-hetykesége — hogyne lett volna benne! — ösztökéli; ha Léda bosszúállásra keresteti vagy keresi, ám tessék, ő szembenéz vele.

Egyikünk se tudta akkoriban, úgy emlékszem, hol van voltaképp Léda... De én eléggé féltettem Endrét, hiszen ott volt a mementó: Endre régebbi, vércsíkos-aláfutásos, körmöktől tetovált arca. Hátha — jutott eszünkbe — a keleti expresszsel Pesten terem, mint a fúria és . . . Ezért is Lajossal rábeszéljük Adyt, hogy utazzék el egyidőre Mindszentre.

Így történt, hogy pár napra akkor hazament, Lajos pedig csakhamar utánautazott. Nem volt idegesebb, mint egyébként, vélte Lajos, csak épp a postáját nem akarta maga felbontani. Bizonyos, akkor már régebről ismert levélhangtól, annak, kétségkívül, még szenvedélyesebb változatától, most már, hogy nem kellett elviselnie, megkímélte volna

magát. Lajosnak kell mindent átvennie, elsőnek elolvasnia ... Egy napon azután valóban érkezik Parisból csomagnak beillő vastag levél. Kihullanak belőle a Diósyéknak adott kötetek kitépett dedikációs oldalai. Mellékelten egy sor írás:

»Vissza Adynak, a hűtlen kígyónak!« Az írás nem Lédáé, hanem a férjé.

Az asszony részéről tehát: kifelé viselt, néma *gőg*. Helyesen...

A férj részéről oly különös gesztus, melyet csak kilenc év megmagyarázhatatlan magatartása magyaráz.

ÚJ ÉLET - LÉDÁN TÚL

A Pestre visszatért Ady élete rögtön megtelik színnel, mozgalmassággal, kedvét élesztő szerelmekkel. A Városmajor-szanatóriumban megismert Adán kívül most már egy »kék-szemű« leánynak is udvarol, kinek mindvégig nem ad jelzőnevet, »senki«-nek nevezi verseiben. Május végén, Zilahon, már hozzáír »kérdő« verset — »Kérdés kék szemekhez« — s azt a Wesselényi-kollégium volt tanítványai hangversenyén »A visszahozott zászlóval« együtt felolvassa. Érdeklődései általában nem komolyak — ha ideig-óráig forrók is. Jelszavuk az, hogy »imádkozik a csalásért«, de megtöltik férfi-öntudattal s a felszabadulás érzésével.

A körülnézés nyara

Ez a nyár általában a körülnézés nyara, a szemletartás az önként jelentkező női hívek felett. A Városmajor-szanatóriumból, melyet most csak szállodának tekint, vacsoráztatni jár kis budai helyekre. Barátok, főként Papp Viktor és Bölöni, többnyire veletartanak. Papp Viktorral most szövődik a barátság szorosabbra; Viktor zilahi, ő is a kollégiumba járt, de Lajosnál is fiatalabb. Kisdáik volt még, mikor vágószemmel mustrálgatta a nagydiák Adyt... hanem az ő emlékeit nálamnál sokkal hívatottabban majd ő mondja el. Zilahról régebben került Pestre, 1912-ben miniszteriális tisztviselő volt, egyébként zenei tehetség, ki szabad óráiban lelkesen hegedüli a klasszikusokat. Ady kedvéért

azonban nem egyszer játszik magyar nótát, amihez — melleleg — remekül ért s valamennyien gyönyörködünk sajátosan finom és művészi játékában.

Papp Viktor velünk örül a Lédával való szakításnak, mint általában Ady hű emberei — hiszen mindenki érezte már környezetében a helyzet tarthatatlanságát. Csak Bölöm vallja utóbb emlékeiben, hogy ő nem örült a szakításnak; pedig mi akkoriban úgy láttuk, ő is átérzi, milyen súly alól szabadult fel Ady.

Hiába, ilyenféle köteléket kényszerből vállalni nem lehet, aminthogy irgalomból sem lehet csókolni — amikor a vágy már régesrég tovatűnt. Az ilyenfajta helyzetből jó nem származhatik — különösen pedig akkor nem, ha a férfi oly kötetlen szenvedélyű és szabadságszomjas, amilyen Ady volt egész életében.

Egy új baráti arc is jelentkezik ezidőtájt Ady környezetében, Földessy Gyula. Vagy egy évvel azelőtt történt, a *Minden titkok versei-nek* megjelenése után, hogy Földessy levelet írt Adynak. Figyelmeztette, hogy négy-öt verse, mely a Vasárnapi Újságban s a Népszavában jelent meg, kimaradt a kötetből. Egyben a szövegtorzító sajtóhibákra is rámutatott. Ebben az Adyt kísérő éberségben annyi szeretet és nagybecsülés mutatkozott, hogy Endre melegebben kezdett érezni a már két év óta ismert tisztelője iránt, aki 1911 nyarán egy Petőfi-tanulmányát is neki dedikálta.

Földessy, ki akkor fiatal házas volt (felesége: Hermán Lula zongoraművész és zenetanár) nem lépett a bohém vacsorázótársaság tagjai közé. Az ő élete ennél családiasabb síkon mozgott. Ellenben föl-fölkereste Endrét egymagában, hogy hosszan elbeszélgessenek s ilyenkor nemcsak a költő műve, de élete folyása is szóba került — vagy fordítva pontosabban mondanám: nemcsak való körülményeiről, de esztétikai problémáiról is sok szó esett közöttük.

Ady elragadtatva látta, Földessy mily gondos szám-tartója verseinek. Ki is nevezte őt »az Ady-versek adminisztrátor«-ává. Tiszteletbeli cím és rang, amelyet utóbb ténylegessé tett azzal, hogy 1917-ben, a Hatvanyval-Athenaeummal kötött jog-eladási szerződésében kikötötte, minden kiadványát Földessy rendezze sajtó alá, amíg csak Földessy él.

1912-ben pedig, január végén, épp a legelső Földessy-rendezte kötet látott napvilágot: *A menekülő élet*.

»Illetlenül fiatal utak«

Július elsején, tizenhatodikán és augusztus elsején a Nyugat »Margita élni akar« című, töredékben maradt verses-regénye részeit hozza. Ez a kulcsregény visszafordul ama fiatalasszony felé, kire Léda 1910-ben a megbetegedésig féltékeny volt. De az élmény a múlté és Adyt újjászületett élete sodorja tovább: augusztus tizenhatodikán, a regény megszakitásával, a Nyugatban nemcsak »Az ismeretlen Adá«-t üdvözli i

»Remegő kézből habzó serleg,
Te vagy ez, ismeretlen Ádám,
Kit fájlak, iszlok s nem ismerlek...«

— de már egy újabb ismeretség is, tizenhétéves leány, képzeti vallomásra s

»... rohanok mohó szilajsággal
Illetlenül fiatal utakon
Vissza az ifjúságba ...«

Úgy bizony, Lajossal együtt mi is úgy találjuk, hogy *rohan*, mégpedig *illetlenül* fiatal utakon. Én ugyan távolmaradok — természetesen — ezektől a félrenemérhető ismeretségektől, de Lajos már többet lát és hall az egészből és meglehetősen félti Endre egészségét.

Adynak most nem felel meg, hogy a szanatóriumban lakják, beköltözik a Dorottya- s Vigadó-utcák sarkán álló Magyar Király-szállodába, ahol ő a legnagyobb úr és tehet amit akar.

Egészen bizonyos, hogy családi szempontból jobb ezt a korszakát észre sem venni. Ellenben van egy szempont éppen Ady esetében, ahol a családi mérlegelésnek megszűnik jogosultsága: a költő szempontja, a művésze. Mint a termékenyítő eső a kiszáradt talajra, úgy hull a szabad és erős szerelmi élmény Ady költészetére ezekben a hónapokban. Példátlan forróságú, zengésű, feszítőerejű versek látnak napvilágot a nagyon is földi szerelemről — de zseni kottázza őket s megtelnek a megfoghatatlanság égi szépségével.

»Ifjú karok kikötőjében«

Ki az a szárazszívű, ki ne olvasná elragadtatással az imádság a csalásért, s az »Ifjú karok kikötőjében« című

szerelmi ciklusokat, melyek majdnem egy teljes év szabad-férfi regényének jelbetűs naplója. Ha elragadtatással indul: megokosodott cinizmussal végződik, a keserű szájízbt bölcs leckéül kapta az élettől.

Ellenben közben is már fizetgeti az ő érzékeny természete a nagy árakat. Emlékszem — eléggé sajnálatos, hogy erre emlékezni kell — egy reggelre, amikor szinte hajnalban csöngettek be hozzánk, azonnal siessen Lajos a Magyar Király-szállodába, mert Ady igen-igen rosszul van... Annyira megijedtünk, hogy jónak láttuk, Lajos után én is majd siessek a szállodába. Riasztó állapotban találtuk Endrét: szívroham utáni aléltságban. Lajos pedig később elbeszélte nekem, amikor ő odaért, ott volt még mellette egy feketehajú, barnabőrű, cigánylányszépségű diákkisasszony. Ennek híre már előzően eljutott hozzánk. Endre azt állította róla orvosának, ki egyben barátja volt s aki erről a Carmenről mindenképp le akarta beszélni, hogy őt azért érdeklí különös módon, mert »ennél feketébbet nőben még nem látott«. Mire az orvos — Kozmutza Béla doktor — szárazon megjegyezte: — Ha csak ezért jössz tűzbe — én hús koronáért *igazi* néget hozok neked! — A megjegyzés azért volt ily epés, mert a kapcsolatot Endre fizikai szívére tartotta veszedelmesnek, amint láttuk: joggal. Azon a reggelen, amikor elhívták Lajost, a matrózblúzos diákkisasszony az ágyánál rémulten rakta szívére a borogatást: az istenért meg ne haljon, amíg csak kettesben vannak, mert akkor neki kell ezért felelnie! Rendőrség, kihallgatás, újságok ... Ha pedig megszökött volna szívrohama alatt és utóbb baj történik Adyval, megindult volna a nyomozás, ki járt utoljára nála ... ő, a hetedikes gimnazista keveredjék ebbe bele? Ugyan mit szólna az intézet a rendőri beszámolóhoz? Mit szólna apja, anyja?

Fellélekzett, mikor az öcs megérkezett. Gyorsan magára kapta kis piros kabátját és elrohant...

Ellenben Ady miatta való szédülete még egy darabig tartott.

Emlékszem tisztán, milyen módon tudtuk meg, hogy kigyógyult. Nemcsak a fekete lányból, de az egész műfajból.

1913 februárjában újból matinét rendezett a Nyugat. Mégpedig a Vígszínházban és mi Lajossal ott ültünk, közel

a színpadhoz, a földszinten. Nem tudtuk, mit fog Ady felolvasni. Kijött és elolvasta a kis női csukákról szóló versét:

*»Most elbocsátlak, kis női csukák.
Falánk szátokkal, hogy bánni nem tudtam,
Nem leszek most már továbbat az útban:
Vizek vannak, ússzatok vizeken.*

*Nekem már mindegy, elbocsátalak,
Te utolsó is, legkisebb szívemnek,
Képzelt arany-hal, kis senki leány.
Várnak a hozzád-méltó halak
S falánk szádon talán megpihennek
Más áldozatok . . .*

Emlékszem arra a nagy nyugalomra, amellyel olvasott. Mi összenéztünk az urammal s egyet gondoltunk: vége! Ismertük Ady természetét. Nem írta volna meg s nem olvasta volna fel ezt a verset, ha nem lett volna az érzésen túl, ha nem zárja le vele a *csuka-korszakot*. Befejezte és ment tovább.

*»Egy halott hamarabb
fel tud tápáskodni«*

Időben visszatérek egy kissé: az aggasztó szívroham után Lajos nem engedi, hogy továbbra is a Magyar Királyban lakják. Átköltözteti hozzánk. Ezzel ugyan nem vet véget barátkozásainak és életmódjának, de valamennyire mégis gátat jelent az, hogy lakásán legalább nem látogatják.

Kilenc esztendő után ez az első legényőse Adynak: nem éppen könnyű ideje. Annyira hajszolja a vigadást, mintha volna mit felejtenie — mintha bizonyos formában Léda még visszajárna. De erről nem szól, nem beszél, nem vall senkinek. És semmi egyébről, ami nyilván, ugyancsak megfordul eszében az átvirrasztott éjjeken: az elhibázott életről a gondokról, a magányosság réméről, a korai halál fenyegetéséről.

November elején egy éjjel benn alszik a Magyar Királyban. Anyám érkezik azon a reggelen. A délelőtt folyamán küldöncfiú hozza Ady levelét:

»Édes Lajosom és Annusom, az éjjel nehezen aludtam el és pont hat órakor hirtelen nyugtalanul ébredtem. Ha nem lettem volna nagyon gyöngé, kiszaladtam volna a pályaudvarra. Remélem, hogy édes minden baj nélkül utazott és érkezett. Kérlek, Lajoskám, küld el evvel a boyjal J. levelét. Te, aki ismered, látod egészségemet, mit tanácsolsz? Hiszen én szeretnék szolgálatukra lenni, de lehetetlen. Csókol benneteket Endrétek. P. S. Az előbb keltem fel, órákig biztattam magam rá. Tán még a sírból is hamarabb tud egy halott feltápaszkodni, mint én mostanában...«

Nem, testi-lelki állapota igazán nem kielégítő ezen az őszön és mint mindig, amikor kondíciója lefelé lejt: mind több és több alkoholra szomjazik. Ezt példázza az a számomra örökemlékű este is azon az őszön, amelyet hármásban éltünk át otthonunkban.

»Mi két, kiváló ember...«

Történt, hogy Papp Viktorral úgy hat óra tájban elment a budai Philadelphia-kávéházba, ott kilenc óráig maradtak s ezalatt nem bort, de pálinkát ittak. Kivételesen sokat ihattak, mert Viktor, szokása ellenére, föl sem kísérte, lenn maradt a kétfogatúban, Endre pedig nem tudott feljönni a maga lábán, őt a házfelügyelő hónaljánál átkarolva hozta. Lajos — rosszat sejtve — a csöngetésre maga szaladt ajtót nyitni és bizony elképedt a látványon. (Szégyelltük is valamennyire a házfelügyelő előtt) Rosszalóan szaladt ki száján:

— Na, hozza Bakos úr a menyasszonyt?

Endre azonban, ki járni nem tudott, de tökéletesen eszénél volt — ezt az önkéntelen felkiáltást kimondhatatlanul rossz néven vette. Lajos karonfogva vitte a díványig, ott ő leült és kétségbeesett arccal nézett fel öccsére:

— Meg kell nekem halmom — tört ki belőle — még te sem értesz meg, egyetlen testvérem!

Kezébe temette arcát, elkezdett sírni. Sírt, zokogott, mintha ott nyomban, valóban, meg kellene hálnia. Lajos megrendülten ült melléje, megfogta kezét, akarta csitítani. Hanem Endre magánkívül folytatta:

— Hát szabad neked így fogadnod engem? Hát lehet nekem ilyeneket mondani — és éppen neked? Hát ki értsen meg, ha te sem?

Érre már sírtunk mind a hárman. Lajos nagynehezen csak ennyit felelt:

— Az egészségednek, mindennek ártasz . . .

De Ady most már föl pattant:

— Szamárság! Ilyet ne mondj! Ezt úgyse te mondod!

A vége az volt, hogy összeborultak sírva, Endre ölelte magához Lajost és még csak ennyit mondott:

— Mi két kiváló ember vagyunk, értsük meg egymást!

Valahogy gyermekdeden csengett — ahogyan mondta, mint amikor diákok akarnak egymásközött felnőtt-ügyet elintézni.

De azóta sokszor visszajár hozzám ez a mondat. Mély. Sokkal mélyebb, mint első látszatra. Egészen belül intéztek el akkor ők ketten egymással valamit. Mégpedig örökre.

Mert Lajos ezentúl nemcsak a tüneteket látta Endrénél De ami mindennél fontosabb, mert felmentő: az elrejtett emberi okokat is.

*A»Bohémélet« négyese
a Lövőház-utcában*

Éppen ezen a mámorhajszólo özön ajánlotta Ignotus, hogy olyan idegorvost hoz Adynak, aki majd meggyógyítja. Néhai Ferenczi Sándorra gondolt, a bécsi Freud professzor pesti követőjére, az úgynevezett lélekelemzés magyarországi úttörőjére, aki azokban az években igen felkapott ideggyógyász volt. Mégpedig nemcsak »gazdag« betegebből telt patientúrája, hanem sok híve akadt az akkori pesti művészvilágban. Ignotus maga is járt hozzá, de hogy hamarjában neveket említsek, akikről Ady tudta, hogy minden lelki bajukban, bonyodalmukban csak az ő tanácsát kérik. Krúdy, Kosztolányi, Karinthy, Bródy Sándor, például — valamennyien jártas hozzá. Krúdyról beszéltek, többek között, hajnalig elüldögélt Ferenczivel a Royal-étteremben (a Royal ötödik emeletén tanyázott akkoriban az író) és könnyűbor mellett orvos-filozófiai beszélgetést folytatnak emberek lelkületéről. Az ilyenfajta orvos alapjában nagyon való lett volna Adynak, de ő mindig és minden bajában félt az orvosoktól. Ez alkalommal is nehezen lehetett rábeszélni, hogy vizsgálta meg magát Ferenczivel, de végül engedett Ignotus befolyásának, Hatvány rábeszélő üzenetének és beleegyezett, hogy szerkesztője elhozza hozzánk az idegorvost

Estefelé jött el tehát egynapon Ferenczi s Endrével bementek annak szobájába. Jósokáig tartott a konzultáció — mi azalatt Ignotusszal a nappaliban társalogtunk.

Végre felnyílt az ajtó és kijöttek. Endre arcán vidámság. Amint pedig Ferenczi Ignotusszal eltávozott, Ady valószínűleg boldogan kiáltotta felénk:

— Nincs szükségem gyógykezelésre, nem kell »analizáltatnom« magam! Ferenczi mondta, igaznak kell lennie! Orvos úgymint mindig szívesebben talál betegséget, mint nem! Ergo: nem vagyok beteg!

Széles jókedvében megragadta Lajos kezét, a szoba közepére hurcolta, dúdolta, ahogy csak tellett tőle, a »Bohémélet« ismert négyesét és lejtette, igyekezettel, a kifigurázó négyeslépést.

— Táncoljunk, Lajos! — fújta pajkosan és Lajos engedelmesen, elkapott vidámsággal már táncolt is vele — mert öröm ért ám engem, nagy öröm: nem vagyok butább, mint a Freud-orvos! Félttem tőle, hogy okosabb. Hogy lepipál. Sarokbaszorít. De nem. Lajos, hidd el. Kifogtam még az ő eszén is!

Azt hitte ugyanis, sikerült úgy vallania ideges tüneteiről s lelki bajairól, hogy felmentést kapott és egészségesnek nyilvánították. (Holott ő tudta legjobban, mennyire idegbeteg.) De »becsapni« az orvost, falnak állítani — ez akárhányszor örömei közé tartozott.

Hogy ő nem csapta be Ferenczit, hogy az mélyen belélatott és főként fogalmat kapott lelki válságai természetéről azt ő maga sohasem tudta meg. Arról Ferenczi csak Ignotusnak és Hatványnak tett célzást (aminek híre Lajoshoz idővel visszakerült) azzal az orvosi kijelentésével együtt, hogy ő *lángészhez* nyúlni nem mer. Amit a természet ilyen módon teremtett remekbe — vallotta az orvos — ahol a betegséget is átformálja a maga módján alkotó képességgé — ott a doktor ne kontárokodjék *belső* dolgokba. Ez a fajta kezelés — aggályoskodott — hátha zavarná, csorbítaná vagy egyenesen gátolná Adyt a művészi kiélésben. Ez az pedig, amit ilyen súlyú művésznél nem lehet megkockáztatni. Nem szabad!

Ellenben lélekelemzés helyett a Krafft—Ebing tanár alapította osztrák szanatóriumot, Maria-Grünt ajánlotta Ferenczi Ady számára Hatványnak — vagyis annak a barát-nak, aki részben mint kiadó, részben mint áldozatkész

gazdag ember netán magára vállalhatná Ady igenis szükséges talpraállítására az anyagiakat.

Hatvany hajlott is Ferenczi szavára s ebből az orvosi sugalmazásból valósult meg félesztendő múlva a grüni gyógykezelés, melynek költségeihez egyébként a kultusz-minisztérium is hozzájárult.

Ferenczi tehát, mint orvos, éppen csak gyógyintézetet ajánlott s nem avatkozott közvetlenül Ady betegségébe. De a költőért rajongott ő is, az ember-Adyt pedig hűségesen szerette. Pár nappal halála előtt látogatta meg utolsó ízben, a Liget-szanatóriumban. Elmondta utóbb nekünk, — mint-hogy mi Lajossal akkor Mindszenten tartózkodtunk — milyen elhagyott beteget kapott ő a harmincnyolcas szobáján. Senki sem volt nála, éppen csak különápolónője.

Lesóványodott és gyöngé volt Ady, — beszélte a néhai orvos — de teljes eszméletnél. Beszélőképességét nem találta hiányosnak, értelmi színvonalát pedig egyenesen meglepőnek. Mindent tudott és mindenre emlékezett.

Azért is idézem ennek a hozzáértőnek a benyomását a végső napjait élő Adyról — hogy az elmezavarról s az észbeli képességek elhomályosulásáról szóló legendákat osszlassam. Adynak kétségkívül voltak már akkor kihagyásai. Mámoros percei. Elindulásai a végtelen felé. Aminek a megkövetelt és kapott medinál-luminál-adagok, de meg az ital is, időnként, okai lehettek. Azonban az épeszűség, mint alapfeltétel, tehát, bizonyos órákban, a nagyon is tisztánlátás és felismerés, mindvégig jelen volt nála.

Egyébként dr. Pfeiffer Érnőnek, utolsó hónapjai házi-orvosának is, kit csak nemrégiben kerestem fel: ugyanez volt a megállapítása.

MARIA-GRÜN

1912 ősze télbe fordult, 1913 megkezdődik. A kis csukák szenvedélye lejár, az örök vigasztalóé, az italé azonban nem, sőt túlhajtása kiérleli Ady idegösszeomlását.

Ezekben az ismét válságos napokban kapja Nagy Endre következő levelét:

»Édes Bandim! . . . Sándor bd (Bródy Sándor) kért, közöljem veled, hogy Hatvány Laci föl fog keresni egy kis pénzügyi ajánlattal. Kér téged Sándor bd, hogy fogadd szeretettel, Hatvány mindenestre nagy szeretettel teszi majd meg ajánlatát. Sándor bd 5—6 ezer korona irányában szólott neki, amely pénz arra lesz jó, hogy egy jó külföldi szanatóriumban végre megtanítsanak inni, mert azt az egyet nem tudod, Bandikám Én mondom, a tanár, ölel téged és Lajost Endre.«

Hatvány rövidesen ezekután föl is kereste és felajánlotta baráti szolgálatát. Ady — ismerjük körülményeit — ezúttal is kénytelen volt elfogadni segítségét — de itt hozzá kell fűzzem: bármit fogadott el életében Hatványtól, mindig abban a reményben tette, hogy mint *kiadót* valamikor kárpótolhatja. Aminthogy kárpótolta volna is, busásan visszafizetve mindazt, amit Hatvány neki igazán nem-üzletszerűen adott: a kiadói jog, melyet pár évvel későbbén egyszersmindenkorra lekötött neki, mindent s az adottakon jóval felül megtérített volna Hatványnak. Hogy Hatvány — úri gesztussal — ezt a jogot nem tartotta meg Ady halála után, hanem elajándékozta, az hiszen nem érinti Ady visszatérítő szándékát.

Nem látom feladatombnak, hogy én itt részletezzem s magyarázzam az Ady s Hatvany között 1908-tól mindvégig fennálló barátságot. Ennek a kérdésnek, úgy tudom, a közreadott levelezéssel együtt, már egész kis irodalma van. Csak azt szögezem le a magam részéről: mindig is úgy láttam, Ady mélyen becsüli Hatvanyt, Gyulai Pál lelkes tanítványát, a magyar irodalmi értékek kitartó szerelmesét.

Grün, a lehetségessé vált Grün a stájer dombon, most már nyújtja feléje karját a távolból. Pihenést ígér. És ő megy.

Kossuthnótás stájer éjszaka

Ady Lajos élete végéig tréfálkozva emlegette, milyen is volt az, amikor ők 1913 március elején: Ady, a kezelőorvos: Kozmutza Béla és jómaga Grácban megérkeztek. Mindhárman törődöttek voltak a hosszú úttól, de miután megvacsoráztak a szállodában, Endre azt ajánlotta, Lajos feküdjék csak le, ő a doktorral félórára kimegy levegőzni, rákövetkező naptól ugyanis hosszú időn át »be lesz skatulyázva«.

Szegény, jó, derék tanárember tehát le is feküdt Endrével közös hotelszobájukban s el is aludt, amint letette fejét a párnára. De hajnaltájban felriadt: megnézi Endrét, alszik-e? Mondanom sem kell: nemcsak hogy nem aludt, de vetett ágya érintetlen volt. Ő maga sehol.

Lajos magarákapkodta ruháit s közben jajgatva tett macának szemrehányást. Hát így vigyázok én rá?! Hát ezért jöttem vele? Milyen ártatlan arccal kérte pedig azt a félórás levegőzést! Ki kellett volna találnom, hogy rosszban töri a fejét!

Lerohant a portáshoz. Az valóban többet tudott. Amint felment a tanár úr — számolt be — az urak kocsit rendeltek és elmentek a város legjobb mulatójába.

No, de most utánuk vetette magát Lajos, annál rémültebben, mivel tudta, hogy Endrénél nagyobb summa pénz van. Csakugyan megtalálta őket a mulatóban. Páholyban ültek, pezsgőztek, velük hölgyek, a szomszédpáholyban dragonyos tisztek, bizonyos Haynau gróffal élükön, kivel Endrének az éj folyamán már volt afférja, de túl is estek rajta, ebben az órában a magyar urak s a dragonyostisztek már egymás tiszteletben tartásával mulattak. A magyar cigányon,

Kossuth-nótarendelésén kaptak össze, miközben Ady felállt, hogy pezsgősüveget vágjon a »bresciai hiéna« unokaöccsének fejéhez s ezzel tanítsa a magyar megbecsülésére. Bár a pezsgős palackot nem hajította el, a cigány mégis eljátszotta a Kossuth-nótát s a draganyostisztek, jobb belátásra térve, feszesen tisztelegtek ezalatt.

Így nem lett volna már semmi baj Adyék körül s ők tisztára rózsás színben látták a világot — ekkor nyitott be kármentőnek, feltámadt lelkiismeretnek Lajos.

— Fizetünk! — kiáltotta Lajos és Endre nem mert ellentmondani. — Add ide a pénzed! — fordult bátyjához.

Ady előkotorta mellényzsebéből a bankjegyeket. Szokása szerint csak úgy be voltak oda gyűrve, tárca, vigyázat és kímélet nélkül.

— Mi ez? — komorodott el Lajos. — Ennyi van csak nálad?

— Ennyi! — felelte Ady megnyúlt ábrázattal.

Ép a fele volt annak a tekintélyes összegnek, amely Lajos tudtával nála volt... De hát hölgyek is ültek, ugyebár, a páholyban, műsort lejátszott tündérek. És előzően a cigányt is illett honorálni a nemzetiszínű nótáért.

— Egy-kettő! — mondta most már tanári szigorról Lajos. — Gyerünk haza! — és vitte őket.

— Látod — mondotta nekem be sokszor az életben — ezért nem lehet Bandi pénzügyeit összetartani. Ilyen mellényzsebbetűrés és kipotyogtatás miatt. Nála csak az a pénz számít, ami nincs. És sohasem az, ami van.

»Tavaszi van, Úrfi!«

Másnap kimentek Grác környékére, a kies fekvésű szanatóriumba, hol Ady mintegy négy hónapot töltött s ahol — megszokott panaszait leszámítva — hamarosan testileg és lelkileg igen jól érezte magát. Kitűnő orvos vette gondjaiba, Stichl igazgató-főorvos, akinek elsősorban szintén vallania kellett, még pedig alaposan és mindenről; arról, hogyan él vissza állandóan maradék egészségével. Stichl összecsapta kezét s — Uram, szabály szerint önnek már régóta halottnak kellene lennie!

De másik ámulatba akkor esett Stichl, amikor tíz nap múlva alaposan megvizsgálta Adyt. Csupa hihetetlen ered-

mény, mint például az, hogy két kilóval gyarapodott, álmop nélkül alszik, jó étvággal eszik és nagyokat sétál.

Az igaz, hogy nem egyedül indult a szépséges erdei sétákra, hanem fiatalasszonyokat kísér s ez nála egymagában is talpraállító. S az is igaz, hogy italmegvonás tekintetében némi csaláság rejlik a felület alatt. De erről igazán nem Ady tehet, hanem az intézeti ellenőrzés. Az történik ugyanis, hogy egy dús gazdag bécsi morfinista-kezeléssel barátkozik Ady össze, ennek a szobájában — hogy a morfiúmrol leszokjék — kosár számra áll a francia pezsgő. Ady zsebében viszont morfiúm-recept, őt ettől nem féltik. A cse-rebarátkozás ezek szerint elképzelhető. Ady Grácban megszerzi az áhított mérget, neki meg éjszakánként rendelkezésre áll a pezsgő... Mégsem észlelhető ez a szomj-kielégülés egészségi állapotán. A gyógyulás vonala emelkedőben s Ady föléléd, kiteljesedik, le barnul és diákosan szerelmes lesz a mariagrüni tavaszban.

Már első nap régi ismerőssel találkozik az intézetben i egykori nagyvárad i szerkesztőjével, Fehér Dezsővel, kinek felesége mutatta be egykor Lédának. Fehérékkel nem került össze azóta, hogy Váradról Paris kedvéért eljött; azok haragot tartottak, amiért Diósyné »elcsábította tőlük«. Most kibékül Fehérrel s örömmel elbeszélget vele várad i s egyéb dolgokról.

Közben, március 16-án, még olyan versei jelennek meg a. Nyugatban, amelyeket Pesten írt: azonosak a Nyugat-matinén felolvasottakkal. Április elsején még mindig a pesti élmény rezeg benne s még innét, az eltávolodásból is le kell zárnia, még egyszer, a csukakorszakot:

*»... Esengő, szárnyas tálca volt ölem
S ti néztétek messze tükörből,
Mintha nem az én szám lett volna,
Mikor bolond sírásra görbült.*

*Erős, de megadó karjaimat,
Be egyformán hagyátok cserbe,
Be sokszor sirtam öleletlen
S be többször sirtam megölelve.*

Vonulj, néember-had, kiimádkozott...«

parancsolja el magától a »Hal helyett kígyót« című versében mindannak emlékét, amitől megcsömörlött. De ezekután nem marad többé hely benne még az emlék számára sem: színültig megtelik új élettel és új zamatú szerelemmel.

Mylitta

Szép, szőke pesti asszonyt ismert meg. Ez a fiatal teremtés a műveltebbek közül való, az élet formaságaira is kellően ad, mégis szívesen szítja a költő lángját, mert boldog, hogy egy időre betöltheti a múzsa szerepét — de csak imádatni akar, nem pedig kockázatot vállalni. Vagyonos leány volt, abból lett fényűzően élő feleség: családi helyzetét semmiféle könnyelműséggel nem veszélyezteti. Ady egyelőre nem látja át a helyzetet, kétségkívül itt is révbejutást remél és nagy, ünnepi, boldog zengéssel csendülnek fel május elsején »Mylittá«-hoz szóló első versei.

*». . . Csöndes asszony, kit fázó, puha lépted
Én avaromba rejtően bezavart,
Ki vén lelkemen keresztül-méláztál,
Most fényt zúdít rád titok-rontó vétek.*

*Grác mellől, melyben Pázmány tanított
S hová most magyar, eretnek poétát
Gyógyulni küldött féltő szeretet,
Szállj, tarthatatlan, szerelmi titok.*

*Óh, el kellene most harapnom nyelvem
S ceruza-tartó ujjamat letörnöm,
Be, jaj, nekem valló Sors adatot
S ime, nyílnod kell legszebb földi börtön.*

*Dagadt szívem, te szegény, meggyülemlett,
Tüzelő, forró, meghurcolt, ígás,
Hintsd szét minden fényességét magadból
Az üdvös és szerelmes feszületnek.*

*A csak-egy-Asszonyt a szívemben hordom,
Ki minden volt verset, asszonyt legyőzött,
Óh, én kötetes versbe-életem,
Óh, én boldog-bús, kikiáltó sorsom...«*

Második május elseji versében: »Feleselés egy asszony-verssel« címűben biztatja szíve választottját:

». . . Nézd, virágzóm, nézd, hogy süt a Nap,
Virágaimmal érted késtem . . .«

és:

». . . Most kezdődik csak a történet,
Királynőm, felejsük a Mútat. . .«

Mire ezek a versek megjelennek, Mylitta már haza is utazott Pestre — és lehet, hogy Ady nagytitokban elkísérte, mert Nagy Endre Hatványnak — egy közreadott levele szerint — ezt írja 1913 május elején: «... Ady Endre nevű védenca egy napra felnézett Budapestre, halaszthatatlan teendők miatt. Egész más ember lett belőle. Egészséges, jókedvű, szelíd, türelmes. Öröm volt ránézni...«

Mylitta áprilisévi eltávozása után közvetlenül, Endre kétféleképpen számol be a fiatalasszony elutazásáról, azaz hogy szerepéről. Lajosnak, április 26-iki keltezéssel, Grünből, ezt írja: ». . . Ama szívbeli bánatomon kívül, hogy tegnap elutazott az édes, drága *M.-né, jól vagyok.*« Ebben benne rejlik az egész dolog könnyübevévése. Talán akartan ilyen felületes: öccse megnyugtatásáért, hogy nem bocsátkozik *komoly* kalandba. Talán azonban épp ez a könnyübevévés őszinte most nála. Azt kell hinnem: igen. Mert a Mylitta-regény kifejlése megmutatta, hogy bár néhány gyönyörű versre, lángoló szívű vallomásra megihlette Mylitta, de a mindig kisikló asszony miatt sohasem érez *bánatot*. Holott szeretné eleinte, ha Mylitta nagyfontosságúvá lenne életében. Ennek a vágynak, várakozásnak felel meg tehát Mylitta másik beállítása: az, melyről ugyancsak április végén, Hatványnak írt leveléből veszünk tudomást. »Tudod, — írj a barátjának — hogy nekem kell egy nagy viszony, úgy, mint a levegő, két év óta ennek a nincsenége tetézte bajaimat. Nos, néhány napig együtt voltam itt egy nővel, kiben az eljövendő megkínóztatásom sejtem, de az el is utazott.«

Megkínóztatás? Nem. Az épp úgy nem lesz belőle, mint ahogy nem lett belőle »nagy viszony.«

Május 16-án elmegy ugyan Mylitta címére legszebb asszonyversei egyike, a »Könyörgő májusi levél« (s a Nyugat ugyanabban a számában olvassuk a »Hunn, új legendá«-t,

melyben önérzetesén mondja oda Hatvanynak, mivel az nevelné benne a poétát: ».. Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja, Hogy tempóz Arany s Petőfi, hogy istenül...«) ellenben június elsején a »Két búsongó virágének« már kislángra csavart játékot sejtet:

*».. Magam kínálása,
Magad keltetése
Két hamar-vén gyermek
Tréfás teremtése ...*

*Szórakozott játék,
Reményadás félve,
Szomorkás elszánás
Szánó hitetése . . .«*

Június 16-án pedig az a verse olvasható, melyből kiderül, mennyire átlátta Mylitta kacér játékát:

*Vonogatod egy kicsit csoda-vállad,
Oly büszke és oly renyhe váltaid,
Hogy nem ígértél
S nem ígértél, hogy ígéretet várjak.*

*S ígéretetek régi, bémult betegje,
Ígéretet, melyet meg se kapott,
Én, beváltatlan,
Hányhatok-e fátylas, csaló szemedre?*

*Kívánhatom-e meddő elszánásod
S mit adhatsz fázón és kedvetlenül
S amit két karral
Kínálgatnak meguntatóan mások?*

*Aláztatásom kell tán valakidnek
S én zsúfolt vérem jó harmat talán?
Virágzástokhoz
Akkor e bolond vérharmatot vidd meg.*

Mylittával Ady ugyanis levelezésben marad és 1913 őszén, Pesten, újból összekerülnek néhány hétre, mire a Grünben megkezdett játék azonos modorban folytatódik. Néhány elragadó vers és igen kevés élmény lesz még belőle.

Ellenben július elsején már új múzsa kapja vershódolatát, a »Kis kék dereglyé«-t. Az egész, új nő neki nem egyéb, mint kis kék dereglye, kicsi is, kék is, azaz nem szerelem-piros, de azért frissen siklik, kívánatra, az Ady-jelölte vizeken:

*»Kicsim, holnap már elméssz s itt marad
A Halálból egy oly kicsiny darab,
Amennyi voltál nékem:
Cirógató, édes asszony fiók
S csókoló ellenségem ...«*

Az utolsó versszakban pedig ott az a mondás, amely annyira — Adys:

»Jaj, csak kis szerelem az, ami öle ...«

Adys-mondás — mondom — de nem a Léda-évek Adyáé. Azokban az években még a pusztító nagy szenvedélyre esküdött — idővel pedig illetékes esküdni. És nem is a csukaév Adyja vallja ezt, mert akkor még mindig túlságosan benne van a kalandban. Megfizet érte. De a mariagrüni Ady már bölcs lett férfitekintetben is. Átveszi a jót, játszik vele, nem szívja mellre, egy pillanatig sem lesz »bénult betege.« A férfiszexuális és érzéki rabság kora végetért. A szerelem ekkor már s ezentúl nem tragédia. Kelletti magát még sokféle formában — legkomolyabb és legemberibb változatáig: az élettárs keresésig és vállalásig, de Ady többé nem dárendeltje: föléje kerekedett. S ezért oly jellemző s őszintén-igaz most már rávonatkozóan ez a »vénülő himhez illő barokk«-mondás — a kisszerelemről. Tíz nyár telt el éppen az első párisi Lédanyár óta!

Mariagrün —

a levelesláda szerint

Adynak Lajoshoz írt első grüni híradása március elejéről így szól:

»Édes Lajoskám, tegnap pár óráig itt voltak Ignotus és Móricz. Nagy Bandival jó volna beszélni... Nem gondolod, hogy hazaszaladjak két napra? Remélem, hogy holnap leveled érkezik. Ma Földessy írt kedves, hosszú levelet. Annussal együtt csókol Endre «

Földessynek ezt a levelét nem találtam meg, ellenben március 13-iki keltezéssel Pintér Jenő ír Adynak Budapestről, sőt baráti figyelemmel könyvet is küld neki:

»Kedves Endrém — írja Pintér — e sorokkal egyidejűleg küldök neked néhány könyvet olvasásra. Ezek közül majd Fogazzaro-t visszakerem, mert dedikált példány s az ilyeneket őrzöm.

Szomorú szívvel értesítek, hogy szegény Horváth János anyja meghalt. János leutazott Margittára. Nem is beszélhettem vele.

Választ levelemre nem várok. Tudom, hogy el vagy tiltva az írástól. Erősödj, kedves Endrém, Acél és gyémánt leszél újra, ha visszajössz. Szeretettel ölel Pintér Jenő.«

Ugyanezen a napon (jegyzem meg) írja Endre Bölöninek levelezőlapján: *»... itt őrzöngök Maria-Grünben, de még aránylag könnyen bírom a dolgot...«*

Ugyancsak ekkor vagy pedig néhány nappal később — keltezés nélkül — írja Lajosnak:

»Mariagrün, 1913 március. Ludwig v. Ady, Abbázia, Villa Victoria. Édes Lajoskám, eddig se új »Nyugat«-ot nem láttam, sem a könyvem sorsáról nem tudok. Komoly kúrát még nem kezdtek velem. Csak nagy puhatolózások és kísérletezések. Keserves dolog, főképpen mert aludni nem tudok. De állom. Pintér küldött könyveket. Írj neki egy kártyát s köszönd meg nevemben. Az Öreg Both Pistát ölelem. Itt egészen máig májusi szép idő volt. Ma őszi eső. Írtam egy-két sort Annusnak. Írj rendesen. Csókol Endre A

Most vagy két hétig újra hiány mutatkozik a levelezésben; ezalatt, tudniillik Lajos Abbáziában volt.

»Mariagrün, 1913 március 27. Kedves Lajoskám, . — írja öccsének újból Pestre — hat-hét deci gyöngé bort iszom, nem sokat cigarettázom és elég jól eszem. Aludni is tudnék, ha ez a viszketegség nem hatványozódna naponként. A doktorok mindent próbáltak s most ismét más alapon kísérleteznek ellene. Kíváncsian, nagyon várom leveledet, ha már személyesen nem jöhettél el hozzám, ami szép lett volna. Jót tett-e a tenger és hogy vagy s hogy vagytok? A »Nyugat«-tól elsején vedd fel a fizetésemet. Illetve küldesd ide hamarosan, mert sürgősen

fog kelleni. Iszonyúan megy a pénz, cigarettára, kocsira, borbélyra, semmire. Aztán ird meg, hogy a zilahi dolgon kívül intéztél-e még és mit? Azt hiszem, hogy a napokban megkapom már a könyvemet is, melyre igazán kíváncsi vagyok. Fehér még itt marad pár napig s bizony sivár lesz, ha elmegy. A galileistáknak tíz nap óta készülök verset írni. Muszáj, ma meg fogom. Ha megírom s holnap föladam, csütörtökön ott van. Ez esetben a z o n n a l el fogod küldeni egy bojjal Hajdú Lilinek, Jendrassik-Klinika, Balassa-utca, ha jól emlékszem, Horvát Henrik, a fővároznál könyvtáros, szívesen ideadja Ady fordításait, kérd el, mert a doktorok nagyon kívánják. Egyáltalán még olyan ügyekben is tegyél, üzenj, udvariaskodj, amelyek az én fáradt memóriámból nem tudnak előkerülni. Annuskának köszönöm a levelét, nagyon jól esett. Csókollak szeretett Lajoskám, Endréd«.

A kötet, amely most készül s hamarosan meg is jelenik, egy év termése: *A magunk szerelme*. Tudhatjuk, hogy ebben foglaltatik az elbocsátó üzenet, a csalásért való imádság — s az ifjúkarok-ciklus. A könyvcím, érezhetjük, hadüzenet a megénekelteknek: nem benneteket szeretlek verseimben (s az életben), de magamat. Dac szól belőle és — magányosság. De jól elbírt magányosság és önmagában talált kárpótlás. A kötetet Földessy rendező sajtó alá: ő nyugodt lehet Grünben, kifogástalan lesz.

»Mariagrün, 1913 március 28. Édes, jó Lajoskám, ma, pénteken délig nem kaptam tőled újabb levelet, hosszú s alapos leveled óta. Talán délután jön levél s ez tudatja azt is, jössz-e, vagy nem jössz holnap? Szép volna, ha jönnél, illetve Gyurkákék is jönnének. A galileisták nem küldték be a pénzt? Jó volna megreklamálni. Csókollak Annussal együtt, édes Lajoskám — szerető Endrétek. P. S. Mindszinten tönkretett a tél mindent?«

S még ugyanazon a napon:

»Mariagrün, 1913 március 28. Édes jó Lajoskám, ruhát egy kéket, itt csináltatok. De Sternnek ne áruld el. Ellenben Stern ^ azonnal csináljon egy szmoking-öltönyt. A fontos az, hogy jó bő legyen, hízásra számítva. Csókol benneteket Endréteké.

Szmokingot csináltat és hízásra számít; be optimista kezd lenni!

»Mariagrün, 1913 április 12. Édes jó Lajoskám, 1. éppen most írtam hosszú levelet, nagyon szívemből jövőt és meleget Kincsnak. 2. Egészségem a viszketegségen kívül, melyet egy professzor is kezel, nagyszerűen javul. Nagyon jól eszem, alig iszom s az ital nem hiányzik. Súlyom ma délelőtt 76 1/2 kiló. Kedélyem általában jó. Néha vagyok nyugtalan és elégedetlen az ittlétem pénzügyei, de főként a miatt, hogy nem tudok még írni. 3. Édes anyámtól ma kaptam hosszú, megnyugtató levelet. 4. Makay Gyulát is, aki a minap kedves levelet írt, üdvözlöttem névnapján. 5. Pintért üdvözdölde nevében. Tartson ki. Nagyon kiváló ember és barát. Az öreg Szilágyit s Horváth Jánost és Földessyt is üdvözlöm. 6. J.-nek küldtem egy kártyát. Nem értem, hogy ő, a világ legpontosabb embere, egy szót nem válaszolt. 7. Ha nem jöhetsz kúrára, gyere, esetleg most szombaton vagy később egy-két napra ide. 8. N a g y o n f o n t o s . Beszélj Nagy Endrével vagy a feleségével. Én itt valószínűleg, sokba kerülök. Az ápolót mellettem tartják ok nélkül. (Bár kényelem egy inas.) Professzor is volt egyszer nálam. Tudd meg, hogy rendesen fizetnek-e értem? Én szégyenlem kérdezni. Tudd meg, hogy nem s o k a l j a - e L a c i ? Üdvözlöm Bandiékat. 9. Az új könyvemből öt példányt kaptam, de csak színeset. Szeretnék, a színtelenből is egyet-kettőt. Mindenesetre pedig kell nekem még három példány. 10. Székely fényképésznek telefonáltál-e? 11 12. Bútorok irányában Gyurkáékkal együtt nem volna-e jó szétnézni most? 13. A kis szabó csinálja a szmokingomat? 14. Mit kellene édeséknek ajándékuul küldenem? 15. Gyurkáékat is beszéld rá, hogy jöjjenek el egy napra. No, azt hiszem, elég sokról írtam s elég sokra kértelek. Még csak azt, hogy ti is kondoleáljatok Málikának, (Lesznai Annának.) Annuska folytatja a fogyást? Írj mindenről, csókollak benneteket Endre.«

Rákövetkező napon már elfelejti, hogy pontozott levelet csak 24 órája írta és sürgeti kérdéseire a választ.

»Mariagrün, 1913 április 13. Édes, jó Lajoskám, utolsó leveledben nem reflektálsz tíz és egynéhány pontozatú levelemre. Megkaptad? Lehet, hogy holnap már lesz tőled levél. Írj a kért dolgokról. Csókol benneteket Endrétek.«

Majd!

»Mariagrün, 1913 április 17. Édes jó Lajoskám, remélem jöttök s erről idejében értesítést kapok. Nem lehetetlen, hogy

Ignotusék is jönnek. Sajnálom, hogy a pénzügyi dolgokban aggoskodtam. Rögtön másnap kaptam Lacitól egy nagyon-nagyon meleg s ennél fogva megnyugvást keltő levelet. Ma azután Nagy Banditól is zsémbes, kedves, feddő levél jött. Sajnos elkúrálom, elkártyázom, elsétálom, ellopom a napot s még ma nem válaszoltam nekik. Kérlek, a római fényképeket próbáld megszerezni. A Városmajorban biztosan tudni fogják a címét annak a nőnek. Egyébként azonban zsebpénz dolgában nem vagyok Ml bőven. Addig is, míg jössz, írd. Anussal egyebekben csókol Endrétek.»

Ami a »nőt« illeti, kitől meg kellene szerezni a római fényképeket, nem hiszem, hogy ez Lédára vonatkozhatna, mert a jelzők, melyeket elhallgatok, csúnyák. Ady nem beszélt a szakítás után soha Lédáról. Tehát semmiféle jelzővel nem szolgált emlékének. Nem gondolom, ha egyszer kivételesen, mégis rácélozna, hogy akkor ilyen szóval illesse.

A »zsémbes, kedves, feddő« levelet, amelyet Nagy Endrétől kapott, ideiktatom; Hatványét kéziratban nem lelem, viszont meg is jelent már a közreadott Ady-Hatvány levelezésben.

»É d e s B a n d i k á m ! — írja tehát a kitűnő konferanszié a pesti bélyegző szerint április 15-én. — Először is megszidlak, mert már megint buta vagy. Amibe belekerülsz, az csak neked látszik soknak és nem is azért, mert sohse voltál milliomos, hanem mert mindig túl büszke voltad! Sohse sajnáld te a Deutschékat. Neked csak egy gondod legyen: gyógyulni. Ezzel szerzesz te barátaidnak őszinte örömet.

Verskötetedet elolvastam — megyfölfelé a dolog, még mindig. Mégse lehet olyan nagy a baj!

És, amint emlékszel tán, úgy vettem tervbe, hogy június elsején Parisba megyek szállási csinálni a familiának. Ha maradt volna még egy kis józan eszed a szanatóriumi penitencia után, akkor te is odajössz.

Egyébként itt semmi újság. Jó azoknak, akik messze vannak.

Tán tudod, hogy Sándor bát egy napon romantikus roham fogta el, kiköpött néhány liter vért, de úgy látszik, vigyázott rá, hogy csak a rosszat köpje ki, mert frissebb, mint valaha — hál Istennek! Ölel szerető Bandid.»

* Hatvány Lajos apjának családi cége — tudvalévőn — ezen a néven szólt.

Nem ok nélkül számol be Adynak épp Bródy Sándor egészségéről. Azokban az években Hatvány legmulattatóbb, szerinte legokosabb s ezért is talán legkedvesebb barátja, tanítómestere a nők s az élet dolgaiban ez az égőszemű, de már öszülő magyarföldi Zola volt. Bródy Sándor — Krúdy Gyulának is mulató pajtása, kiről Krúdy állította: van benne — több század keveredésével — magyar paraszti és török úri vér (ami a Dobó-vár alján egyáltalán nem lehetetlen, miután Bródy egri fűszeres fia volt az ősi ciszterci gimnázium fölött, a régi-tabánszerű Kacsaparton) Bródy vagy ahogy a pesti bohémia nevezte: Sándor bá', a közhiedelem szerint egyáltalán nem volt jóember. Aminthogy az akkori pesti bohémia »okos fejek között nehéz lett volna, valóban, csak egyetlen jóembert is találni!

De hangulatból, ötletszerűen, még csak nem is indokolt rokonszenvből — ahogy ezt akkoriban jellemzésül hallottam — tudott Bródy még jót is tenni. Így volt ő jó a beteg Ady Endréhez, amikor Hatványra gyakorolt nagy befolyását nem egyszer használta fel a költő érdekében. Amint azt Nagy Endre télutói leveléből is láthattuk: Mariagrün irányában akkor ő mozdította meg Hatványt. Endre pedig megköszönte a maga módján Bródy Sándor közvetítő jóakarátát: legmélyebb, legbölcsebb mariagrüni versét az öregnek küldi:

*»Stájer városnak éjjelére látok,
Lenn csöndes fényben lobognak a lángok
S fenn örült lángban fénylik a szívem,
Szeretnék más lenni, mint amilyen.*

*Óh, ha vágyaim lépést-hajtni tudnám
Völgyi erkölcsök tisztos, sima útján,
Dombon is lassan s lassan a mezőn
Kocsitáborban előgyeledőn...*

A rendetlen életű Bródy bizonyára arra való volt, hogy megértse az ilyen vallomást, őszinteségét is, kínját is, kinya megmásíthatatlanságát is — ezenfelül pedig lángbanfénylő művészségét. A vers vége már nyugalmat lehel, mint egy érettkori Goethe-vers;

*Ne irigykedj, én rendetlen szívem:
Minden szív rendes, mikor elpihen.*

Meg kell jegyezzem, ez a vers, melyet májusban vagy júniusban írt, csak 1914 elején a *Ki látott engem?* kötetben látott napvilágot. Ugyanis Ady nem a »Nyugat«-nak küldte meg, de a »Vasárnapi Újság«-nak. Ott annyi ideig hevertették, hogy a kötet megjelenésekor el kellett a kiadatlan verset kérnie. Nem baj. Onnét is, azóta is, sok szívet hódított meg.

1913 április 26-án azonban — hogy a levelek sorrendjére visszatérjünk — ezt írja Ady Grünből Lajosnak:

»Édes Lajoskám, attól félek mégis, hogy a mozgóba dobott levelek elvesztek. Csak Pintér írt, de ő is csak a könyvről beszél. Hatvány ma (szombat) délig nem írt még. Ignatusék táviratban megint a jövő hétre halasztották érkezésüket. Kíváncsi vagyok Gyurkáék jönnek-e ma vagy holnap. .. (Itt egy mondat Mylittáról, de ezt már idéztem). Annust csókolom, Laci bá't ölelem. Csókol Endrétek.«

Pintér Jenő levelét—bár nem »csak a könyvről« beszél — itt teljes egészében idézni fogom. Ady túlszemérmes, helyesebb szóval túlságosan művész ahhoz, semhogy — műkedvelők szokása szerint — zengő dicséretekre célozni akart volna.

Az is ellentmondott volna természetének, hogy említse öccsének 2 közös tanárbarátjuk, a már akkor kitűnőnevű Pintér, mennyi méltatással beszél levelében az Ady-fiúk kölcsönös testvéri szeretetéről. Ennek megemlítését Endre túl érzelmesnek találta volna, amitől pedig irtózott, főként Lajossal szemben, kit oly igazán, tettekben megnyilvánulóan szeretett.

»Budapest, 1913 IV. 24. Kedves Endrém! — írja tehát Pintér. — Lelkem egész melegével köszönöm »A magunk szerelmé«nek számomra küldött példányát. A beleírt testvéri sorok boldoggá és büszkévé tettek és szerencsésnek érzem magam, hogy barátságoddal és szeretetteddel ölelsz körül.

Lajos öcséd törzslakója lett az Ilona-kávéháznak, hol kedden, csütörtökön és vasárnap szokott találkozni az a baráti kör, mely tiszteletedre a vavriciusbeli lakomát rendezte. Sokat emlegetünk és Lajcstól örömmel vettük tudomásul, hogy jó munkakedvvel, friss erőben dolgozol. Adj a sors, hogy a régi ragyogással haladj tovább fényes pályádon... Ami testvéredet illeti: ő — hozzád való vonatkozásban — valóban ügyetlen és páratlant s a köztetek levő testvéri szeretethez és összetartozáshoz

hasznos nincs is följegyezve a magyar irodalomtörténetben. Mindig a szegény Kazinczy jut eszembe és a hét Kisfaludy.

A »Nyugat« legutóbbi füzetében megjelent költeményeid nagy tetszést arattak. A sorok zengők voltak, a strófák gondosan kidolgozottak, a gondolatok nem elvontak és homályosak, a vonatkozások nem távoliak. Utánzóid azt hiszik, hogyha nyakatekert strófákat dobálnak össze, már nyomodban járnak, de hol marad a hullámzatosság, az olvadó arany színe és gördülése, az illat és erő az ő verselésükből. Vajha próbálnál néhány rövid balladaszerű verset is, új zengésekkel és mások (a hőseid) ajkára adott lírai futamokkal. Mindennemű elbeszélő költészetnek a ballada a koronája s miért ne mutatnál modern stílű, újjágású példákat ebben a nemben is? Egy csillagász pl. akinek az ősi arab könyvekben előrejósolt szent éjjelen — amint meredten holdba néz, látomása van, lángok a holdban s a lángok susognak neki a tudás céltalanságáról, az eltékozolt ifjú évekről: im, a csillagász tragédiája, zuhanás a bérc tetejéről a hold felé.

De mi kuruttyolás ez? Riadsz fel, kedves, jó Endrém, miféle karakán ideák? Ne haragudj érte: nem szükségtelen tanácsolgatás és tudományos nagyképűség akar lenni, csak vágy és vallomás arra, hogy milyen erőt és nagyságot látunk benne. Ölel P. Jenő A

Hogy most ideiktattam Pintér Jenő szinte harminc évvel ezelőtt írt levelét, megnézem még egyszer, összefoglaló szemmel, irodalomtörténetünk azóta is oly sokat nőtt tudósának finom gyöngybetűit, gonddal rótt sorait, az egész levél külsejének művelt formabetartását. Itt nincsenek ideges kézrágások, elszabadult betűkilengések vágj' zsúfoltságok, sietség sincs az egészben, inkább szelíd és türelmes átgondolás, mintha ráérő szerzeteskéz írta volna.

A levél mögött pedig felbukkan — lelki szemem előtt — Pintér Jenő finomvonású, értelmiséggel átjárt arca, a baráté, ki annyiszor lépte át, Endre halála után is küszöbünket, Lajos virágzó-munkás éveiben éppúgy, mint senyvedése idején, hogy megbeszéljék, ők ketten, a magyar írás szerelmesei, a könyveket, az írókat, a velük kapcsolatos lényeket. Elnémultak már mindketten.

Hogy pedig most nem beszélhetjük meg egymás között, hogy Lajos nem igazíthatja helyre a meggyőződés és meggyőzés hevével Pintér Jenő egy nemsejtett, kései tévedését — Endrét illetően, az hármunk közül már csak énnekem

Bp., 1913. IV. 24.

Hedves Endrém!

Lelkem egész melegével kö-
szönöm te magunk szerelmé-nek
számonra küldött példányát. Te
beleírt testvéri sorok boldogja és
bűnkévé tettek és merenségekét-
zem magam, hogy barátságoddal
és szeretetteddel élelni körül.

Lajos örséd körslakója lett az
Ilona-kávéháznak, hol bedden, csü-
törtökön és vasárnap mekotti találkoz-
ni az a baráti kör, mely tiszteleted-

Pintér Jenő levele.

re a Tavriciusbeli lakomát rendezte.

Lokat emlegetünk és Lajcsitól örömmel vettük tudomásul, hogy jó munkakedvvel, friss erőben dolgozol.

Adjátok a sors, hogy a régi ragyogással haladj tovább fényes pályádon...

Ami testvéredet illeti: "ő — hosszúval való vonatkozásban — valóban „egyetlen és páratlan” s a köztetek levő testvéri szeretethez és imetartáshoz hasonló nincsen is följegyezve a magyar irodalomtörténetben. Mindig a megeny Kazinczy jut eszembe s a két Kisfaludy.

A Nyugat legutóbbi füzetében megjelent költeményeid nagy tetmést

avattak. A sorok zengők voltak, a
 stófák gondosan kidolgozottak, a gon-
 dolatok nem elvontak és homályosak,
 a vonatkozások nem távoliak. Után-
 zóid azt hiszik, hogyha nyakatekert
 stófákat dobálnak össze, már nyo-
 modban járnak, de hol marad a
 hullámszatszáig, az elvadi arany
 mine és gördülése, az illat és
 erő az ő veresésükből. Vajha próbál-
 nál néhány rövidett balladakerü-
 vettet is, így zengéssel és mások
 (a hőseid) ajkaira adott lírai futu-
 mokkal. Mindennemű elbeszélő köl-
 tésnek a ballada a baronija, s

miért ne mutatnál modern stílus,
 újszerűségi példákat ebben a nemben is?
 "Egy erillagán pl. akinek az őri arak
 kényekben élve jósolt ment éjjelen
 — amint meredten a holdba nek —
 látomása van; lányok a holdban,
 a lányok uszognak neki a tudás
 céltalanúságáról, az eltekerolt ifjú
 évekéről: im a erillagán tragédiája,
 ruhana's a bérc tetejéről a hold felé.
 — De mi bünttyölés ez? Diadvé
 fel, kedves jó Endrém, miféle karakán
 ideák? Ne haragudj érte: nem rütkés-
 telen tanácsolgatás és tudományos nagy-
 képűség akar lenni, csak veigy és vallo-
 mai arra, hogy milyen erőt és nagyságot
 látnunk benned. Ölel: P. Teré.

fáj. Pintér Jenő azt írja ugyanis nagy irodalomtörténete tavaly megjelent, utolsó kötetében, Ady életrajza során: Ady Endrét Parisban Diósy Ödön, nejével együtt, anyagiilag is támogatta. Ez olyan tévedése Pintérnek, amely mutatja, mily kevésbé értette s értékelte ő valójában azt az élő Adyt, kit pedig levelei s magatartása szerint szíve mélyéből szeretett.

Ady rengeteg levele, intézkedése, távirata, igazolja, milyen erőfeszítéssel küzdött magyar kiadójánál párisi éveiben is minden elérhető garasért — épp azért, hogy *soha, semmiben* ne essék Lédáék terhére. Ha kosztosa volt ideig-óráig a rue de Lévisnek, azt éppúgy megfizette, mintahogy »borpincéjét« is maga rendezte be náluk. Amire ebbeli az emlékezésben már történt célzás, csak ismétlem: saját pénzét Diósynénál tartotta (lásd Diósy idézett levelet, például) és Léda pontosan elszámolt vele: ehhez viszont az asszony ragaszkodott. Ahányszor pedig eldugultak a kisebb-nagyobb pesti jövedelmek, mindannyiszor indult is vissza Parisból. Mindezt pedig nem csak Lajos tudta (Lajos mellett én is a Léda-kapcsolat utolsó éveiben), de tudta és megírta Bölöni is, örök tanúsítással pedig bizonyítják Ady inkasszót követelő, előleget sürgető, türelmetlen és panaszos, de mindig-csak öccséhez írt levelei. Érthetetlen tehát, Pintér Jenő hogyan érthette félre Ady párisi életmódját, hogy ne mondjam: *jellemét*, holott tökéletesen ismerhette volna annak kényes önérzetét és úri finnyáságát éppen ezekben az asszonyt illető pénzdolgokban. Hiszen később, házassága során is pontosan ezért folyt legnagyobb anyagi küzdelme: a nálánál módosabb asszonytól akarta teljesen függetleníteni magát, ami neki, *bebizonyít ottan*, akkor is sikerült.

Én Pintér Jenővel mindvégig a legjobb baráti viszonyban voltam, szerettem és becsültem minden vonatkozásban. Ady Lajos emlékének azonban tartozom azzal, hogy e félreértéssel szemben — mely végeredményében lekicsinylő — én, aki ismerem a való helyzetet, megvédjem Ady Endre emlékét.

»Egyszerűen látni óhajtanám
egy-két percig«

Április utolsó hetében, mint már megírtam, Pestre szökött (Mylittával kapcsolatban), visszajövet belátogat Medve

Miklóshoz s a Semmeringre is fölnéz. Mindezt mélyen titkolja Lajos előtt, ki rosszallná — és Hatvanyinak is április 25-án csak ilyenformán meri bevallani: »... Öcsém betegsége és édesanyám miatt Pestre kellett két napra inkognitóban utaznom. Most jöttem vissza ...« Fél. Fél mindazoktól, kik a grüni kúrára rákényszerítették, holott örök nyughatalansága kínozza.

Lajosnak ezek szerint április 27-én csak ezt írja (ily ártatlanul, a kópé):

»Édes jó Lajoskám, írd meg a telefonszámodat, elfelejtettem. A mienk: Graz 38. Nagyon könnyen, kétszer, háromszor is beszélhetünk hetenként. A Pesti Futár, midőn érdekes, küld be, és egyebet is, ha olvasni kell és érdemes olvasni. Holnap már biztosan jön levél tőled. Csókol, Annussal együtt, Endrétek. Földessy Gyulánál ments ki a könyv miatt, s tudasd, hogy hol vagy oki.

Május 5-én — váratlan fordulat! — Diósyné ír neki Pestről. Először a szakítás óta. *Végtelenül, kimondhatatlanul, halálosan szeretném magát látni egy pár pillanatra. Azt sem tudnám megmondani, miért — mondanivalóm nincs semmi, csak egyszerűen látni óhajtanám egy-két percig és menni tovább. Talán nyugodtabban mennék ...* «

Léda a találkozót a bécsi pályaudvarra kérte, arra a pár percre, míg a keleti expressz, melyen ő Budapestről Parisba utazik, az osztrák fővárosban megáll.

Az egész incidens ismert dolog. Az asszony találkozót kér, a férfi nem megy s ezzel elvágja annak lehetőségét, hogy a büszke asszony mégegyszer közeledjék feléje. A sors ezt közöttük már így akarta... Ady Lajos is megírja ezt az esetet Ady életrajzában és Debrecenben, sok évvel Endre halála után; 1934-ben — még színjátékot is láttunk erről a »találkozásról« a debreceni Csokonai-színházban. A darab, természetesen, nem volt jó, nem őket rajzolta meg, csak elképzelt alakjukat s a szereplők semmiben sem fedték az ő bonyolult lényüket, valóságukat. A feltámasztott világ hamis volt, hiába... Mégis, a kegyelet és ünneplés szándékát éreztük ki a debreceni díszelőadásból, ezért is néztük végig a darabot érdeklődéssel.

Május 7-én Endre ezt írja öccsének: *»Drága Lajoskám, X. nének nem volt megbízása és joga nevemben téged felkeresni. Bánj röviden e nővel, miként bátyád tévé. Ami az utazást illeti,*

Budapest, hífi

hieltemil, ki mondhatom
halálba kerültem megél meg
egyper lóti egy pép pillanatra
Okl per lóti megmondani
miel - mondani velőre Ámos
semmi, csak egyszeren lóti
Majtenem egy két peronig is
Menni fonekkel nybil Oklém
Nyugodtában Menni

Égy meli operációra jöttem
itt, és perken elutazni.
Ar Express Bécsben áll egy nekly
peron, és a legpikebb néps

Léda szakítás utáni levele Adyhoz. 1913 tavaszán

da, hol maga van, ha ugyan
 ott van, mivel az sem lehetne
 bizonyos, nem képelem
 senkit arról csak egy pite-
 telre. Magamról az a nagy
 vas pite hogy minden megalkas-
 tann, egyelőre nem tudtam
 erre az új nagy síkosságára
 gondolni. Magamról az pedig
 jellemem arról mint egy
 udvariassági gesztus mindent
 sívelkésimény és úti kérés felköt
 nekem talán jól kéne vele
 és minden másra sans
 minden - mindkettőre

kérsz. Ha lehet, est megjelenni
 egy siklóiban. Bubi jómire, egy körtől
 kőpárolt egy nővel. Jópáré akkor
 én pontosan megéppítettem egy
 napnál elulakéntem elött az Express
 postás írásával Bicske. Ha
 valami, képműly orkól nem
 jöhetne, hogy nem akarja
 jönni egy kérem ne
 kőpároltam, sem ne írjon semmit,
 így lesz a legjobb.
 Azt hiszem lehetne hogy, hogy
 darab mindenképp, csak a
 gentlemaner folyamatosan és
 azt érem mel is megéban.

Pest egy pár órás kitérő volna s titokban volnék ott. Ma Fehérné érkezett Grünbe s itt van egy édes fiú napok óta: Wertheimstein Vidor. Fogytam, hála Istennek, egy fél kilót: 77.1 vagyok. A Balassa-verset megírom. Csókol benneteket Endre.»

Így érkezik meg »Grünbe« Fehérné is, miután Fehér hazautazott Váradra s vele is, természetesen, kiújul a barátság. Meg kell jegyezni: Fehér Dezsőné is a szép, jótermetű váradi nők közé tartozott, mégsem történt meg soha, hogy Endre neki udvaroljon. Inkább afféle legényes barátkozás volt ez kettejük között, némiképp: férfiak cinkossága nőkért vagy nők ellen, a váradi években azzal a tisztelettel elegyesen, mely a »principálisnének« kijárt. Most örült Ady, hogy Fehérnével — okos asszonnyal — mindenféle ügyét megbeszélheti. De minek is lett volna neki még egy nője?

Telt háza volt.

Kié másik nő

A hazautazott Mylitta helyében — hogy a »gombház«-hasonlat megkísértse tollamat — száz nője is akadhatna. Az ilyen szanatóriumban túlsok az unatkozó asszony, túlkévs a le nem foglalt gavallér — de ne értsük félre: nem a mi világunkról beszélek, mert az elkomolyodott és elsúlyosodott. De akkor, 1913-ban, egy ilyen fényűző szanatórium főrendeltetése mégis csak az volt sok gazdag asszony életében, hogy magányos napjai számára meg hozza az unaloműző lovagot.

Adyt is nyakrafőre bemutatgatják és kényeztetik. A megismert hölgyek közül kettőnél mégis megállapodik: egy kis temesvári asszonynál — a már említett kék dereglyénél, kit verseiben és leveleiben »kis senkim«-nek is nevezgel — és egy váradi származású, de utóbb Pesten élő asszonynál, kit »Nyanyuci«-nak hív.

»Nyanyuci« idegbeteg asszony, Grünbe morfinizmus miatt került, egyébként gazdag bihari földbirtokoscsalád tagja s Adyba — állítólag! — grüni tartózkodásuk alatt »halálosan« beleszeret. De »Nyanyuci« nem múzsa, versben nem lelheted fel nyomát. Annál inkább a levelesládában. Ott mindhárom grüni barátnő még egy esztendeig — az eljegyzés nyarán át őszig szerepel. Amíg nem lesz az eljegyzés túlon túl nyilvános. Akkor azután végleg lehiggad mindhárom barátság.

Leveleik, természetesen, tökéletesen más-más jellegűek.

Mylytta sorait úgynevezett széplélek írta, családi élete felé korrekt és Ady irányában anyáskodó. Nem enged fel, lelkiéletébe bepillantást sem ad — olyan nagyfontosságú lelkiéletet hiszen nem is kell nála feltételezni! — ellenben felületei mindenben simák. Amikor távol van Adytól, szerepének azt tartja, hogy polgári önkíméletre intse.

»Nyanyuci« levelei egyszerű lélekre vallanak, nem nagy iskolázottságra (ami elvégre, ilyen szempontból nem is fontos) ellenben tördeli őket valami ki nem fejezett idegesség. Kell is, hogy tördelje, hiszen ez az asszony beteg szenvedély rabja.

Végül a »kis senki« levélhangja furcsa-vékony szoprán, kissé sápítózó-elfúló, kissé csodálkozó, mint az olyané, ki eddig semminek sem ébredt tudatára — s aki soha nem is fog semmire ráébredni, önmagára sem. Hát még — Adyra!

Utolsó grüni hetek

Endre következő levelének keltezése május 13-a: *»Édes Lajoskám, a Semmeringről írtam volt édesnek, azóta elröstellkedtem az időt. Szerda este óta Grünben vagyok megint, de már hihetetlenül unom a dicsőséget. Lacinak, kitől két hosszú, irodalmi levelet kaptam, írtam, de nem tudom, 6 mikor gondolja Münchent. Ki ír a »Nyugat«-ban Nagy Bandiról, szeretném, ha Te írnál. Édes anyámról s egészségi s zilahi dolgodról írj nekem körülményesen. Én most megint utolsó órában iparkodom kinyögni a »Nyugat«-verseket. Horváth Jánostól is kaptam hosszabb levelet: neked és Pintérnek igazatok van. Csókollak Annussal együtt, édes Lajoskám, Endréteké*

Horváth Grünbe írt levelét nem lelem, így hát folytatom az Endre-körüli dolgokat. Rövidesen Lajos látogatja meg bátyját a szanatóriumban s boldogan látja, Ady egészsége mennyit javult. Mindinkább gyógyul Endre s mindjobban unatkozik. Vigasztaló hölgyek ellenére.

»Mariagrün, 1913. május 29. »Drága Lajoskám, köszönöm, hogy a táviratot küldted, megvidámítottad a napomat, mert nagyon türelmetlenül viselem már a grüni sorsot s nem tudom, mikor jön a megváltás. Édes anyámnak már hazairok. Gondo-

lom, holnapra levél lesz tőled. Annussal egyetemben nagyon sokszor csókol Endrétek.»

Hatvanyval is pedzi május végén a hazajövetelt. *»Nem tudom s izgat — írja neki — meddig maradok Grünben .. Szeretnék. .. elbújni valahová, keservesebb próbájára az alaposabb dolgoznitudásnak.»*

De Hatvany Kérlelhetetlenül ráfeleli: *t.. Ferenczi doktor azt mondta nekem Budapesten, hogy neked öt-hat hónapos kúra kell... Az a Stichl lelkiismeretes ember, biztos, hogy maga bocsát el, ha úgy érzi, hogy elbocsáthat ... Beszélj vele, kérd tanácsát és fogadj neki szót. Légy jó gyerek.»*

Lajoshoz tehát mindegyre vonatkozóan levelei mennek:

»Mariagrün, 1913 június 2. Drága Lajoskám, ma hétfőn délutánig Hatvany Lacitól semmi fix nem jött s talán így nem is megyek Münchenbe. Hanem Bécsben töltök pár napot s megyek Mindszentre, illetve Zilahra. Egy hétig itt maradok azonban bármiképpen, Nagyon boldog voltam, hogy a versek neked is tetszettek. Ignotus táviratban bókolt. Nagy Endréről írj, neked nincs közöd ahhoz, hogy én már írtam. Csókollak Annussal együtt Endrétek.»

»Mariagrün, 1913. június 4. Drága Lajoskám, Hatvanytól meleg és okos levelet kaptam. A premier 12. körül lesz. Töltsek ott néhány napot — írja — s jöjjenek vissza Grünbe. Neki Ferenczi öt hónapról beszélt s ő is így látja jónak. Hál majd meglátom, talán közben ellátogatok Mindszentre, a premier után. Ady Mariskától szomorú, protekció-kérő levelet kaptam. Írj dolgaidról. Annust csókolom és téged is sokszor Bandi.»

»Mariagrün, 1913 június 12. Drága Lajoskám, szerdára vártam Lacitól táviratot, eddig nem jött, tehát a premier késik. A Vasárnapi Újság-nak hat szép versei írtam, de — levonták az előleget. A Nyugat-verseket e pillanatokban, az utolsóiban írom, Persze. Grün nagyon eldohosodott számomra. Ha Münchenből vissza is lövök, nem maradok sokáig itt. Mindszentre megyek legelőször, de Pestre én se akarok menni, sőt ott átutazóban se maradni. Grün már nekem túlságosan asszonybő és szabad s emellett butító is. Írd meg, mikor utaztok. Fáj, hogy édes anyám nem írt, talán haragszik reám. Annust csókolom, és téged, drága Lajoskám, sokszor-sokszor Endrétek.»

»Mariagrün, 1913, június 14. Drága jó Lajoskám, veszett helyzetben vagyok. Lacinak három nappal ezelőtt táviratoz-

tam, hogy premier napját sürgönyözze és semmi válasz. Még egy táviratot küldök a hét elején s ha nem dül el, sietősen igyekszem el innen, mert már nem bírom, Persze, pénzt kell valahonnan kapnom, mert a múltkori 300 korona elment s rengeteg a borralaló. Legközelebbi tervem: Pesten meg sem állva Mindszentre menni s onnan Zilahra vagy tíz napra, a többit meglátjuk. Kozma Bandinak írok, ha akarod, de teljesen elég, ha rám hivatkozva felkeresed. Páratlanul szíves, nagy ember, írtam neki innen anzikszot s válaszolt boldogan. Írd meg, hogy mely napon utaztok haza. Balassának most már igazán sietve megírom a verset, de címét elvesztettem. Édes apámat lehetőleg vigyétek el sok helyre, érezze jól magát. Csókollak Annussal együtt sokszor, nagyon szerető Endrétek.»

»Mariagrün, 1913 június 18. (Csonka) .. 2. Kozma Andornak most, ugyanez időben küldök levelet. 3. Lacitól semmi hír még eddig. Félek, valamiért haragszik. Holnapig várok, akkor táv (csonka)... följobb enyhítő, vagy utókúra. Kezelés, diéta a fontos legelőször. 5. Nem tudom, maradt-e ama néhai 500 koronából 100 korona, ha igen, küldd el, mert nagyon kínos innen a szabadulás. A nyáron otthonról majd csak kidolgozok, kifundálok s kiszedek némi summákat. 6. Szeretném, ha úgy mehetnék haza, hogy Pesten átutazóban ti ott legyetek s együtt meheszünk. 7. A »Pesti Tükörében nem jött egy kis cikkemi 8. Lapok nem járnak, Mielőtt elutaznál, küldj egy-két, itt nem kapható lapot. »Futár«-t, a »Világ«-nak egy-két érdekelhető számát. És főképpen írd mielőtt hazamentek. Ezer csók Annusnak és neked, drága fiam, Endréd.»

»Mariagrün, 1913. június 22. Drága Lajoskám, Kozmától nagyon hosszú, szép levelet kaptam. Azonban hétfőn ő elutazik s pár nappal később fog eljárni dolgokban. De a legcsalhatatlanabb melegséggel ígéri, hogyha emberileg lehet, rendbehozza. Lacitól távirat jött: esetleges bukást röstellte volna előttem s ezért nem hívott. Levelet ígér, hogy mikor menjek. Nem tudom, megyek-e, szeretném most már, ha elkerülném Münchent. De néhány napig még itt kell maradnom s írd meg, mikor jössz vissza Pestre. Balassa is írt szépen, köszönöm, sőt 30 koronát is küldött. Makayékat csókolom, úgyszintén sokszor csókollak Annussal együtt Téged is, drága fiam, Endrétek.»

Ez az utolsó grüni levél. Pár nappal később már közöttünk van, Mindszenten.

ADY OTTHONRA VÁGYIK

Mindszinten van tehát újból és amint szokott életmódjával jár-kei a házban, sétálgat a kertben, várja s írja leveleit és verseit — egyetmást tervezetni is szeretne. Otthonra vágyik. Szeretné bebútorozni budai lakásunkban az ő szobáját. Szeretne ezenfelül új szobát építtetni magának Mindszinten. Toronyszobát szeretne... Ezt úgy gondolta el Endre, a házra ő toronyszobát építtetne és az lenne az ő lakosztálya, »hogy ablakából ne csak a templomig lásson, de messzebb, a szilágysági, bihari és máramarosi hegyekre«. Hogy lásson onnét az Ér mentén kaszálókra és szántóföldekre, falvak templomtornyára, a fák alá elbújt, távolabbi Krasznára, Ott jól érezné magát, mondogatta, édeséssel élne s mégis magányban, szülőföldjén és mégis a levegőégben, azzal az önámítással, hogy magának él és szabad. Végre, gondolta, otthona is lenne, mert mindinkább vágyik már otthonra.

Nem lett belőle semmi, nem volt reá pénze. Sem pesti bútorra, sem mindszei toronyszobára.

Amikor egy évvel később Boncza Bertával eljegyezte magát, akkor apám már hajlandó lett volna átalakíttatni a házat a fiataloknak. De hogy kitört a háború: az minden tervet rombadöntött. így nem épült fel sohasem Ady magányosságának tornya.

Levelek: Kaffka ír

Grünből »túltengő« nagy egészséggel érkezik meg Mindszentre, de alig telik egy hét, már a gyomrát fájdtítja. Július

végén berándul Zilahra — boldogan látogatja egykori tanárait — onnét Nagyváradra megy régi barátaihoz: »zarándoklástá rendez »ifjúságához.« Váradon nagy mulatozás és mámorok: eredmény gyönyörű váradi verse, »A hosszú hársfasor (melyet a velemulató Ernődnek »küld«) és gyomor-bajának súlyosbodása. Ott hagyja tehát Mindszentet, mert ott »húsz kilométerre van orvos és patika«, Pesten a Magyar Királyba száll, de annyira kínlódik, hogy két hétre beviteti magát a Városmajor-szanatóriumba. Az a gyanúja, hogy »béltuberkulózisa van,« amiből nem igaz más, mint a kízó fájdalmak. Augusztus harmadik hetében végre annyira helyreáll egészsége, hogy jöhet haza Mindszentre és ekkor megpihenhet a napsütéses koraőszben.

A posta néhanapján érdekesebb leveleket hoz el neki Mindszentre. így annak az évnek Szent István-hetében Kaffka Margit ír neki — szép, értékes, magáról valló levelet (melyet Ady nagy becsben tartott), holott Kaffkáról épp úgy hallotta Endre — Bölöniék szócsövén át — hogy egy előzőévi sétakocsizás alkalmával megneheztelt volna reá, holmi »szobaleánynak kijáró« udvarlásért.

De kezdjük a kapcsolatot legelőiről.

Emlékezhetünk reá, Kaffka írt elsőnek, 1908 őszén, a neki még be nem mutatott költőnek; okosan üdvözölte abból az alkalomból, hogy — először s utoljára — az »Új Idők«-ben olvasta verseit.

Később megint fölkeresi kollegiális soraival, keltezés nélkül ugyan, de még Miskolcra, hol a nagykárolyi származású író, a korán elhalt árvaszéki ülnök leánya — pesti kinevezését előzően tanítónő volt.

»Kedves Ady Endre! — írta Miskolcra Kaffka. — Mit művel? Hol fekszik? Mije beteg? Mire haragszik? Mit jelentsen az a három decolltált nőszemély búshangú kártyája másik oldalán?

Hogy a két regényem tetszett magának, annak nagyon örülök. A készülni kezdő harmadikért is ígért a Franklin hosszú alkudozás és böcsmérítés után 1000 koronát a Vasárnapi-ban való félévi megjelenésért, a könyvért s a további kiadásokért — szőröstől-bőröstül és minden maradékosztul. Bizony, nem fogom én. megírni azt a harmadik regényt — napi négy órát aludni öt hónapon keresztül s így szűkölködni mindig! Hát akkor legalább hadd lustálkodom!

Kerüljön fel már megint, hadd haragudjunk egycsoportban itten! Igaz barátsággal köszönti Kaffka Margit.»

1912-ben azután, a Léda-szakítás után közvetlenül, valamelyik Nyugat-összejövetelen feltűnik neki Kaffka sápadt asszonyarca, valószínűtlenül kék szeme.

*»... S keresem a hágcsót, mely levezet
Mélyetekig kék, nagy, furcsa szemek,
Honnan mázatok elindultok,
Mint lámpás emberek.*

*Kék szemek, ti bizonytalanok,
Lógassátok szép-láncosan a lámpát,
Mutassátok meg e rózsás ködben
Lelkem lehetetlen, nagy lyányát,*

*Vagy asszonyát, ki ráborulva
Kacagón a szomorúságomra
Vagy sírván a nevetésemre
Enyémtelenül enyém lenne ...*

*... rátok bízom kék szemek:
bizonyos, hogy holnap szeretek
S igazítsátok az igazira
A tekintetemet.*

Ezt a verset pedig, a »Nő-kergető, fényes hazugság«-ot a Kaffka Margitnak, a nagyon-nagy író-asszonynak« küldte Ady 1912 június 16-án (a nők feletti szemletartás nyarán).

Ennyi előzmény után esett meg az a bizonyára boros hangulatú, sétakocsizással kapcsolatos udvarlás, melynek annyi ellenhatása mindenesetre volt, hogy Kaffka visszavonult a háttérbe... Ady pedig áttért a könnyű műfajra s a zsenge évjáratokra.

Ellenben Kaffka bölcsőbb és Endrével rokonszenvezőbb volt, semhogy a történekeért végleg megnehezteljen, amit élénken bizonyít itt következő levele. Csak egyedülálló emberek nagy magányából szakadnak ki, csak hasonszőrű embereket tisztelnek meg az olyan véres-őszinteségű valomások, mint Kaffkáéi.

»Ady Endre úrnak, Érmindszent, Biharmegye,« — írja
 tépett, elnyújtott írással. D. betűi furcsán megcsattogtatott
 ostorok... A feladó címe: Budapest, Márvány-utca 29A

Kedves Banti!

Előzetesformára szóval

a kárhozatkülvis vagy igazán gondolkodó
 valakit olyankor? Furcsa, látod,
 hogy most szeretném, (de igazán)
 ha barátságos hajlandóságtól volna.
 Alkalában, — be furcsa, — köze-
 kedéseket, ösztönzéseket, némi
 krisztusait és emberiséget áhitók
 és két-három emberrel így vá-
 gyok megmávolthatatlannal össze-

Kafka Margit levele, 1913 augusztus 20.

létezési, minthát haldokolásom
 és búcsuzásom már hogy a too-
 kumbó' van az a sok képtelen-
 sejtöt vállalok roszaságom; hiszen
 még tudnék én most már
 roszaság nélkül is élni!

Azt mondod, hogy az i-
 gyon hajlam mindig a félős gyo-
 rok anyjához-bújása. Igaz is, hogy
 ijedt vagyok most magamról.

Főfinnek fogalmam sem lehet ve-
 la, mihez seussinnek érkeheti
 magát egy asszony, ha éppen rá-
 íbrel. Sok mindent most lehet

ne megrálatni, vagyok-e valami;
 és a borzaskó egy percig se hiszem.
 És ha legalább uszony. Látbam volt.
 ma lenni annyig igazán! Jaj,
 ezektől szíven bevélni!

Teljesen gyanúsított éresem
 magam és új rejtélyemhez és talpra
 mosd, ezzel jön a látás. Mert ez
valamint lehetne, ha sikerülne.

— És egy matematikát sem va-
 gyok rejtélyes és lejtőreálló,
 hogy és még borzaskóval éresem
 „hiszem, hol a garád? Éhív ik!”
 mondta a jókus a románabeli kút
 fölél,

mikor kiderült, hogy minsem
 légi, — gondolt egyet is próbálni
 óvással az asnyallattal az élet
 és a egyet felől. Most egészen
 bizonyítottam lábam, hogy
 roszul tettem és hiába. Baudiska,
 mennyire könnyű helyettem az-
 rony? — Mit csinálhatok én az
 műszervettemmel, ha ugyan van
 égen? Elkarudhatom két-három ór-
 ában mellet, hogy mint minőt
 ragyunk, — ez az égen. Helt ez nek-
 nek? Hines vonatközös az élet-
 nel, a világgal, a fajtámmal sem
 kézzel, sem szűkelt életemben, és

semmiféle törvényivel, sem roud
 jével a világnak, amint nélkül
 lenn csinálhatók meg. Engem most
 hívtak az újsákkba, amikor hívat-
 ták az ekköcs formáit; született el-
 keszege is hitámadója kell, hogy
 legyen minden emberé és isteni jog-
 nak, morálnak. Vagy nemem pró-
 fétája legyen és lelkiismerete és jel-
 társam és igazam a főtött és örök
 társadást a főtti-isten világa ellen?
 hát hogy aranyosként magam a
 képzeték és nem vállalok mi
 vagyok? Igazán semmi is hisz gy-
 reket kellett volna szülnöm, hogy
 mind koránzó magburok, békül-
 ten válhassak le engemről a főtli-
 mitől vétkem? De hisz a főtli vétkem.

Hedves Bandika, ugye, az
 követ mindenképp. Minden nyomorult
 nyomosságom benne abban, hogy est
 lom. Zagyva, audo, fél, fotó, ca-
 'vári létező kévéred, mind Jékus:
 vol a feleleted, a mindai, állitma-
 'od, igened, utólatóv, pompád, ké-
 'ed eredetije, - férfiad?" és sincesen.

Deig hát ---- te is ugyan
 ki vagy? Hobizung? Excepedite anti-
 kristus, - felléghajtó, garabovicsás,
 'lag porborjaja, - fehéros' belke egy
 'üllött fajdanak, ammi maga is egy
 'irugság - az ugor, et a lefokozott és
 'egkyűlt aláírásod, Jékus benne?

Minél egy csóva, amit elhajítottak,
 olyan mörkös, kívágyó, kíváncsi-fülle"
 és véletlen vagy egébként — rezény
 szemű! Tudod te, miért és hova esél?
 — Érezed te, hogy Debrecenben én, — kas-
 ban, mámorban, — hősreg nélkül és
 kötönnyel? Vagy valami nagy
 együttváltó érzés; — hogy sáver
 a felső, ipar-napad a nap-hold,
 hűgár a felföld és erdő? Haj, nem
 van az, — botrányban a mélyoig hűg
 vallaknátok így fel; jól tessék,
 hogy kikacagsz. Mindegyikül csak
 arra lennivalósnak, hogy ti rajtok
 érezétek legjobban, hogy "vagyok." — És

En mégvala erre sem, — még szolgálom
sem tudok becsületesen.

Sokszor tudtam bizonyos-
ban, hogy csak nyájias ingerkedés,
ha egy férfi azt mondja asszony-
nak, hogy jóbarátja. Asszonynak
csak gyermek lehetne az ideje és
gyelműsége. Jól becsül, hogy csak
érvét velem — Mit mondhat-
nál nekem? Leha se állhatok.
Végsőben csak egy lehetek nekem,
egy bűvös és magányos? É s, —
amint, — így kezdődik, hogy hallat-
lanul hozzá epistolában keserű
szóval. Bizony kedves, igazán van! Jó
hogy a papíros elfogott. Mit akar
látatni? Elmeget velem utam kefion-
hában! —... látod-e az, hogy ~~te~~ new
volnék képeimre! —... Kaffka magától!

»Kedves Bandi! Illedelem forma tenálad a kártyaküldés vagy igazán gondolsz-e valamit olyankor? Furcsa, látod, hogy most szeretném (de igazán) ha barátságos hajlandóságból volna. Általában — be furcsa — közeledéseket, őszinteségeket, némi krisztusit és emberséget áhítok és két-három emberrel úgy vágyok megmásolhatatlanul összebékülni, mint ha haldokolnám és búcsúznám. Már úgy a torkomba van ez a sok kénytelenségből vállalt rosszaságom; hiszen meg tudnék én most már rosszaság nélkül is élni!

Azt mondod, hogy az ilyen hajlam mindig a félős gyermek anyjához-bújása. Igaz is, hogy ijedt vagyok magamért. Férfiúnak fogalma sem lehet róla, milyen semminek érezheti magát egy asszony, ha egyszer ráébred. Sok mindenért most kellene megválni, vagyok-e valami és ez borzasztó. Egy percig se hiszem. És ha legalább asszony tudtam volna lenni amúgy igazán! Jaj! ezekről szégyen beszélni!

Teljesen gyengének érzem magam az új regényemhez és tudom, most evvel jön a letörés. Mert ez va l a m i lehetne, ha sikerülne.

És egy makulányit sem vagyok szerelmes és legborzasztóbb, hogy ezt még borzasztóbbnak érzem. »Asszony, hol a gazdád? Hozd ide! mondta Jézus a samariabeli kútfnél, de mikor kiderült, hogy nincsen férje, gondolt egyet és próbakép szóbaállt az asszonyállattal az élet vize és egyebek felől. Most egészen bebizonyítottnak látom, hogy rosszul tette és hiába. Bandika, mennyiért lennél helyettem asszony? Mit csinálhatok én az embervoltommal, ha ugyan van ilyen? Elhazudhatom két-három formában néktek, hogy mink minők vagyunk — ez az egész! Kell ez nektek? Nincs vonatkozásom az Istennel, a világgal, a fajtámmal sem tágabb, sem szűkebb értelemben; és semmiféle törvényével sem rendjével a világnak, amit nélkülem csináltatok meg. Engem nem hívtak az úrszékebe, amikor kiszabták az erkölcs formáit; született ellensége és kitámadója kell, hogy legyek minden emberi és isteni jognak, morálnak. Vagy nemem Prófétája legyek és lelkiösmerete és példázam és írjam e fojtott és örök lázadást a férfüsten világa ellen? Csakhogy asszonyistent magam sem képelek el és nem vállalok. Mi vagyok? Igazán semmi és tíz gyereket kellett volna szülnöm, hogy mint leszáradó magburok, békülten válhassak le enyéimről a földbe, miből vétettem. De hisz a férfiból vétettem.

Kedves Bandika, úgy-e, mi közöd mindehhez. Minden nyomorult asszonyságom benne abban, hogy ezt írom. Zagyva,

suta, fél, fölös, eszközi létem. Kérdezel, mint Jézus: »Hol a feleleted, a mintád, állítmányod, igened, erkölcsöd, pompád, képed eredetije — férfiad?« Az nincsen.

Pedig hát... te is ugyan ki vagy? Nobizony! Ezer egyedik antikrisztus, — felleghajtó garabonciás, világ pozdorjája, — feljáró lelke egy züllött fajtának, ami maga is egy hazugság — az ugor, ez a lefokozott és szegényült szláv árjaság. Hiszel benne? Mint egy csóva, amit felhajítanak, olyan üszkös, kóválygó, kívülről-füllő és véletlen vagy egészben, szegény zseni! Tudod te, miért és hová estél? Érzed te, hogy debizisten én — hadban, mámorban — hézag nélkül és körömszakadtig? Vagy valami nagy együttvoltod érzed; hogy szíved a felszél, ipad-napad a nap-hold, hűgaid a folyók és erdők? Jaj, nem vers ez, borzasztóan a mélységből vallatnálak így fél; jól teszed, hogy kikacagsz. Mindenestül csak arra lenni látszunk, hogy ti rajtunk érezzétek legjobban, hogy »vagyok« — És én még csak erre sem — még szolgálni sem tudok becsülettel.

Sohse tudtam biztosabban, hogy csak nyájas ingerkedés, ha egy férfi azt mondja asszonynak, hogy jóbarátja. Asszonynak csak gyerekei lehetnek Isten kegyelméből. Jól teszed, hogy csak évődöl velem. Mit mondhatnál nekem? Szóba se állhatsz. Éró-próba csak egy lehetne nekem; hogy bírom-e magányt? És ez — lámcsak — úgy kezdődik, hogy hallatlanul hosszú epistolában kesergek hozzád. Bizony, testvér, igazad van! Jó, hogy a papiros elfogyott. Mikor látlak? Elmegyek veled utazni férfi-r u h á b a n ! ... Látod, ez az, erre nem volnék képes mégse!... Kaffka Margitod,«

Lámcsak ez a levél! — ahogy szegény Kaffka mondaná. Ez a vad, nihilista, mindent összetépő, mindent letagadó, az őrjöngők erejével hadakozó levél, mely csak egyet hagy isszonyú épségben: a szenvedést. A meghasonlott lelkes teremtmény szenvedését, ki nem kap kárpótlást azért, hogy *n ő*, nem kap elégtételt azért, hogy *ember*, nem remél semmit attól, hogy ír. Pedig milyen nagy költő írta ezt a levelet! Ha Kaffka Margit minden regénye elpusztulna, ha mi sem maradna meg könyvei sajátosan mély, éretten megfinomult, korszerűvé forralt magyarságából: ez az egy Adynak írt levél megmutatná, hogy nagyobb asszonyírónk aligha élt nála.

Kár, nem tudjuk, mit felelt Ady erre a levélre. Kár, nem tudjuk, hogyan értékelte, olvasta, szere te, viszonzta akkor nyomban mindazt, amit ebben a levélben kapott.

Mi csak azt tudhatjuk, mert ezt ismét a mindszenti levelesláda állítja: éppen ezekben a Mariagrünt követő hetekben igen nagy forgalmat bonyolított le a posta asszony-levelekben az ő számára.

Ezeken keresztül játssza le játékait a »kis szerelemmel« — azzal, amely még csak nem is »öl«.

Hol vannak azonban ezek az összes levelező, női fantomok 1918 december elején, hol maradtak el az ő elkomorult világától — amikor megvitték neki, a nagybetegnek, Kaffka halála hírére s ő ettől a hírtől három napra leírhatatlan állapotba esik.

Igaz is, döbbenetes tragédia volt Margité. Röviddel azután, hogy így elpanaszolta magányosságát Adynak, belészeretett egy fiatal orvosba, Balázs Béla író öccsébe, kihez, elvált asszony léte, a háború kitörésekor, hadi felmentéssel, férjhezment. A közelállók nagy szerelemnek tartották ezt a kapcsolatot. Margitnak fia született, urát sokáig, talán mindvégig a harctéren tartották és nem is tudom, visszakerült-e hozzá. 1915-ben ő látogatja meg urát a fronton s ebből születtek »Lírai jegyzetek... 1918 tavaszán megjelenik Kaffka gyűjteményes verskötet, hívei szemében nagy kötet: *Az élet útján*. A Nyugat akkor Adyt kéri fel, ő írjon bírálatot a kötetéről. És Ady, a már nem rendszeresen megszólaló, utolsó tavaszát élő Ady, meg is írja Kaffka verseiről fémjelző bírálatát (a legutolsót, melyet egyáltalán írt) s melyet a Nyugat ünnepi helyen, a szám legelején jelentet meg. Ady, a bíráló, fenntartás nélkül őszinte, ó, hiszen legsajátosabb területéről van itt szó! Megmondja tehát, hogy ő Kaffkát nagy írónak tartja, de íróságával benne nem egyrangú a költő. Viszont Adyban, Kaffka barátjában, még mindig visszhangzik az a régebbi asszony is, kit az 1913-as levélben ismert meg s így adja, összesűrítve, élményét róla: »*Az utolsó évek verseiben majdnem ingerítően dicsekszik boldogságával, de végig a könyv: egy kálváriás emberélet. Jaj, egy asszony, aki ember s mégis egy túlságos asszonyt kell vagy kellene önmagában lebírnia . . .*«

Kafkát, szegényt, kivel a spanyol járvány három nap alatt végzett s elvitte, vele együtt, gyermekét, 1918 december 4-én temették a farkasréti temetőben. Ady nem mehetett el a temetésre s a Nyugat karácsonyi búcsúztató számába nem írhatott róla — egy hónappal később már az ő búcsúztatóját írták.

De ha valamikor kőemléket állítanak Kaffkának mai napig jeltelen sírjára, szebb emlékszavakkal nem jelölhetik hamvait, mint Adytól kapott utolsó értékelésével:

»Jaj, egy asszony, aki embert...«

Úgy is van. Jaj annak.

Ernőd Tamás: »Szerelmes levelet akartam írni hozzád.«

1913 szeptember 10-én Ernőd Tamás ír Adynak Mindszentre:

»Édes Bandikám! Nem tudom — elvonulva a várostól, redakciótól és minden városi embertől (Váradtól félórára, kinn lakom az olaszi temető alatt) — hogy értesítettek-e róla, talán már hozzád is juttatták: a megkerült botodat. Károly, a Bonbonnière pincére, megtalálta. Azt mondta, hogy e héten elküldi Mindszentre. Kértük tőle, de ő »személyesen« akarja feladni. Szóval: a bot megvan! Én most jódarabig, talán novemberig, be leszek zárkózva a kertvárosban. Tanulok. A Fehér D. tervezte régi Írásaid könyvét decemberben megcsinálom. Azt a hónapot csupán a könyvnek fogom beosztani. És úgy jobb is lesz, mint összevissza teendőim közt, most kapcsolódnék bele. »A hosszú hársfasor«-t, úgy, ahogy arra kértelek és beleegyeztél — az őszi, már készenlévő verseskönyvem elé adom: ne haragudj érte, de mindenáron a te szignumoddal akarom megjelentetni ezt a könyvet. A révi utam elmarad. Ha te nem jössz, nekem nincs kedvem hozzá. Majd egyszer, jobbkor, írj néha, Bandikám édes, egy-két sort, magadról. Hogy tudjak rólad valamit, az egészségedről, terveidről, útjaidról. Januártól kezdve pesti vagyok és többször találkozunk, mint eddig. Csókol Ernőd Tamásod.

Ernődnek jónéhány levele van általában aládában, lehetetlen valamennyit idéznem. Hogyan és miként kapcsolódott ez a korán elhalt nagyváradi költő már diákeveitől Adyhoz, arról hiszen ő maga kimerítően írt sokféle. Annyi bizonyos, hogy a »Holnap« éveitől Ady haláláig Ernőd mindenkor forró rajongással fordult Ady-felé s Endre halála után ő azon kevesek közé tartozik, kinek Ady-cikkeit anyám Mindszenten boldog örömmel fedezi fel, mert mindig csak szeretet árad belőlük.

Hadd álljon itt tehát — jellemzésül — még egy másik megörzött Érnöd-levél is. 1910 őszén írta, akkor joghallgató volt Kolozsvárt.

»Édes jó Bandikám! — írja az induló költőkolléga — megkaptam leveledet, nagyon megörültem neki, köszönöm, hogy nem hagytad válasz nélkül — tekintettel betegeskedésedre — és hogy lám, engem még mindig szeretsz! Olyan szép, meleg, őszinte, ölelő a te leveled, hogy ennyi szívvel az anyám se tud írni a fiának és az a meglepő, hogy te mindig így tudsz írni, a legsemmibb ügyben is: minden szavadban ott muzsikál a szíved, minden sorodat a poéta írja és minden leveledből ki-kiabál, hogy jöjjetek, használjatok ki, mert én, amim van, nektek tartogatom.

Bolondság ennyire közelbocsátani az embereket, a kér égetőket és az orvszándékúakat egyformán, egészen magadhoz, a meztelen szívedig, fenntartás nélkül. Ady Endrének kell lenni, hogy az ember megértse, megtegye, természetesnek találja. A leveled után felmentem Lukácshoz, mert éppen írt, hogy azonnal keressem fel.. Mondtam, lehetséges, hogy jönni fogsz. Roppant boldogan kezdték a terveket szőni (Lukács és Lukácsné): egy percre sem engednének el. Úgy látom, sokakkal beszéltem már, hogy, ha lejönnél, itt minden valamirevaló ember azon törné a fejét, hogy mit tehetne a kedvedre!

... Érdekes, hogy itt van egy pár kis Ady — a nevük Ady — egyetemi hallgatók, akik valamennyien olyan bánattal aláfutott, udvaros szemű, keserű és gőgösszájú fiúk, szépek, rangos járásúak, pattogó lépésnek, szótlan és elmélázó természetűek, amilyenek egy-egy felcsillanó percben én is láttalak néha. Nem tudom, rokonaid-e?

Isac Emillel nagyon megbarátkoztam, pedig sokszor mes-terkél, pózos aláfestése van a magatartásának. Szépen tud hencegni, füllenteni, ő maga is egész lényében megéli ön és más ámitásait és remekszépű darabot írt. Leadta aktusonkint az egészszet... A bukaresti Nemzeti Színház már megvette tőle. Most kapott 500 lei előleget és tout Kolozsvár azon mulat, hogy percenként félrehív valakit, kezében a lobogó bonnal. Csak neki mutatja meg. Téged szid, mert — meggyőződése szerint — utálod és ki nem állhatod... és imád. Ezt látom is, illetően kiolvasom a szeméből, valahányszor rólad szól.

Most már nyugodtabb vagyok valamivel, amióta a leveled vettem. Akkor egész éjjel nyugtalan és ébren hánykolódtam,

folyton rád gondoltam, verset, szerelmeslevelet, tudom is én mi a fenét akartam írni hozzád, teli volt a szívem.

Bandikám, édes bátyám. . . neked erősnek egészségesnek, nyugodtnak és vidámnak kell lenned. Különb szervezetű vagy mindnyájunknál és százszor erősebb idegzetű. Ha nem volna így, adja Isten, úgy hamarosan igyében legyen!

És jöjj, jöjj Kolozsvárra, ne legyek olyan magamban ...

Csókollak édes Bandi bátyám, rázd le magadról a bajokai és csak azért is jöjj, jöjj! Őlel kis, silány öcséd Tamás.

»Földessy: Nagyobb gyönyörűségek hoztál nekem, mint bárki más poétája e világnak.«

Most, hogy a levelesláda kincseinél tartok, szeretném leróni jónéhány restanciám. Ha időben nem is esnek pontosan 1913 őszére, engedtessek mégis meg nekem, hogy itt felsorakoztassak leveleket. Hiszen — egyéb érdemeiken kívül — mindegyik az adat értékével járul Ady Endre életéhez.

Itt van, például, Földessy Gyula egyik levele — a jónéhány közül — 1914 április 21-én írta Mindszentre:

»Kedves Adym, megtudtam az öcsédőtől, hogy odahaza vagy, hát inkább oda írok, mint a Nyugathoz. Nagyon köszönöm képeslapodat és el is hiszem, hogy néha, egy pillanatra, egy kicsit szeretsz. Bizony Isten megérdemlem, mert mindig nagyon szerettek. Az igaz, hogy inkább csak nagyon hálásan, mint önzetlenül, mert több és nagyobb gyönyörűségeket hoztál nekem, mint bárki más művésze, poétája vagy filozófusa e világnak.

Nagy örömmel olvastam nemrégén a Móricz írásait rólad, de ebben is azt éreztem, amit minden más hozzád illő méltatásban: milyen nagyon-nagyon sok van még és milyen sokféleképpen sok van még benned, amit majd csak azután látunk meg vagy látnak meg a jövő szemek és szívek.

Olyan szörnyű komolyan firkálok itt neked, hogy ki kell hogy kacagjam magam az ilyen szemtől-szembe való dicsérés miatt, de tudod, milyen nagy csacsi vagyok. A napokban egy jó dolgot hallottam Tibortól. A Philadelphiában korhelykedett és hozzám az ottani primás, Horvát Denci s beszélgetés közben csak így vélekedett: »Nagyon nagy költő az az Ady kérem.«
»Olvastott tőle valamit?« — kérdezte Tibor. »Nem én, kérem,

de csak rá kell nézni, mindjárt látja az ember!« erősítette az élesszemű primás.

De már tovább nem untatlak. Ha feljössz Pestre, látogass el hozzánk, mindketten nagyon fogunk neki örülni. Kedves szüleidnek add át ismeretlenül is tiszteletemet és kézcsókomat. Téged ölel igavéd Földessy Gyula — Lula is üdvözöl.

*Juhász Gyula: »Pimodán
hotelben koccintsunk
cimbora «*

Levelezőlap akad most kezembe, rajta kézzel írt vers az aláírás — Juhász Gyula. Így szól az egész: »Nagyvárad 1908 március 7-ikén. Nemzetes lellei Ady Endre úrnak Erdmindszent, Szilágy megye.

VÁLASZ ADY ENDRÉNEK

*A Pimodán hotelben
Koccintsunk, cimbora,
Hadd részegítse lelkem
Dalaid színbora
A Pimodán hotelben.*

*Fáradt utas vagyok
A Pimodán hotelben,
Vágyak, lángok, dalok
Öleljenek ma engem,
Fáradt utas vagyok!*

*Hej, azt a ragyogóját,
De fáj ma itt az élet,
Átkozza fogadóját,
Ki balul idetévedt,
Hej, azt a ragyogóját!*

*Csapláros, száz szál gyertyát
A Pimodán hotelbe!
A magyar siralomház
Ragyogjon messze, messze
Hej, azt a ragyogóját!*

Juhász Gyula.

Most olvastam el a Magyar Pimodán-t. Ilyen vallomásokat még nem hallottam a Kárpátok alatt, de azokon túl se! Mit mondjak? Gyönyörű — s'il vous plait.«

Kiadatlan vers és Juhász Gyula zavartalan szeretete Ady iránt... Pedig a zseni után ott áll ő legelső rangsorban a kortársak között. Talán csak harmadmagával ebben a rangsorban — de egyedülállón irigységmentes szívével.

Mi is, Adyék, nagyon szerettük Juhász Gyulát. Még előttem, mintha csak tegnap lett volna, a szegedi költő arca, alakja, akiben minden megtagadta az alföld világos színeit, napsütését, kalászerlelő forróságát. Az egész ember hajlott, törődött, sápadt és fekete, nagy vigasztalan szemével, mint régi kálváriák Búsuló Juhásza. Mint az, ki magábaroskadt szenvedése fölött és lesütött szemmel viselte a homlokát fel vérző töviskoronát.

Ezzel a mindinkább lelkibeteggé váló, finom poétával azért — sajnálatosan—volt egy kis zavaró esete az akkoriban épp hadakozó Adynak. A Holnap alakulásának éve volt. Juhászt, a magyar-latin szakos tanárt, kinek előző évben, 1907-ben jelent meg első verses kötete Szegeden — 1908-ban nevezték ki Váradra állásba, ő volt a legismertebb poéta a fiatal holnaposok között. Babits, például, akkoriban még Fogarason volt tanár s hogy számbajön, mint költő, azt elsőnek Juhász állította. így lett ő is a Holnap meghívott tagja, aminthogy ugyanakkor Juhász ajánlatára Balázs Bélát is meghívták; Balázs akkor Szegeden volt tanár.

Láthatjuk a fennidézett versből és kísérő sorokból, mily lelkes barátsággal közeledett Juhász, a Holnap-alakulást előzően, az akkor már híres Ady felé. 1908 őszén azonban — hiszen emlékezünk — lecsapott a duk-duk és Juhász Gyula — sajnálatosan — szintén megsértődött, holott nyilvánvaló, hogy éppen őt sem személyében, sem költői minőségében, sem beállítottságában a legtávolabbról sem akarta megbántani Ady. Hiába minden, a félreértés megtörtént, mire ő nyilatkozott Ady ellen a Független Magyarország hasábjain és Ady — kényszerűségből — ugyanott visszavágott. Ellenben ennek az egész párbaj jelenetnek, ahogy a két nyilatkozat egymásnak ront, mai szemünknek már oly diákosan naiv és műharaggal durcás jellege van, mintha valamelyik kollégiumi udvaron színes pléhkardokkal vívták volna meg.

De nem is gondoltak ők soha, ezután sem haraggal vagy lebecsüléssel egymásra. Igaz, hogy közvetlen barát-

Válasz Ady Endrének.

A Pimodán hotelben
Koccintszunk, cimborák,
Kadd, részegítse kellem
Dalain szinbora
A Pimodán hotelben

Fáradt utas vagyok
A Pimodán hotelben,
Vágyok, károgok, dalok
Öleljétek ma engem,
Fáradt utas vagyok!

Hej, ért a ragyogóját
De fáj ma itt az élet,
Átkorra fogódját,
Ki balul idétevédt!
Hej, ért a ragyogóját!

Csaplato, szar szál gyertyát
A Pimodán hotelbe!

A magas siralomház
Ragyogjon messze, messze

Hej, ért a ragyogóját! Juhász Gyula

Most olvastam el a M.P.t.
Egyen vallomástokat még nem
hallottam a Kárpáthoz alát, de
aroton túl se! Mit mondtátok?
Sörözőri, -s' il vovur plátt!

kozásra talán már nem került közöttük sor — bár az is lehet, hogy igen, csak mi nem tudtunk róla — ellenben bizonyos, hogy Juhász a halott Ady felé a legnagyobb kegyelettel és ünnepléssel fordult mindig. Nem tudom, vajjon ismerem-e valamennyi versét, melyben Adyhoz visszajár — ő az a költő, kiről sejtem, megtalálják még némely kiadatlan kéziratát — de háromról így is tudok.

Az elsőt néhány hónappal Endre halála után írta, címe:

Fejfa 1919

*»Tavasza van újfent. Ady Endre fölött
Violák, rózsák, nárciszok éke nő...*

Az öt strófás versnek utolsó szakasza pedig, ismét a tavaszt ünnepli:

*»Csak Ady Endre forró szívé
Födi — ó jaj — hűs fekete föld már!«*

Két évvel később, 1921-ben, »Nagyvárad« című szonettjében, mikor e városban átélte ifjúságát idézi — kitör belőle, mint a legforróbb emlék:

*... Redakciónk, ahonnan sírva, zengve
Világnak indult ifjú Ady Endre,
Rozoga asztal, most ki írja sorsát,
Ki virraszt most melletted régi asztal,
Hogy megterülj csodával és malasztal,
Dallal, mitől fölzengjen Magyarország!«*

Ó igen, ő le tudja írni, maga is nagy költő és egészen magyar költő — Ady költészetéről ezt a sort • »Hogy megterülj csodával és malasztal. ..« Mert az ő áhítatos szívének s csoda és malaszt az, amit Ady ír.

Utolsó, Adynak szentelt versét 1925-ben, Ady halálának évfordulóján olvastuk.

DICSŐSÉG ADYNAK

*Fekete-zöld babérfák terhe
Hatodik éve hull sírodra
S nem némultál el Ady Endre,*

*De zendülsz távol századokba!
 Illés szekerén szállsz fölöttünk,
 Mont-Blanc tetőnél magasabban,
 Magányosan ez árva földről,
 Himnusz, sírás utadra harsan.*

*Mert téged illet a dicséret,
 Ki értünk vívódtál, daloltál
 S akartad, hogy a magyar élet
 Éljen s érette sírba rogytál.
 Mit adjunk, éneket, virágot,
 Babért, méltót, dicséretedre?
 Elmúlnak országok, világok
 S Te élsz, Te győztél, Ady Endre!*

Anyám, mikor elolvasta Juhász versét, sírvafakadt. Azután kivágta az újságból és féltett kincsei: Endre- emlékei közé tette. Onnét írtam le: kötetben talán meg sem jelent.

»Ajánlom Kodály Zoltánt«

1913, augusztus 25-éről, a következő levelet találok a levelesládában!

»Szeretett Bandi bátyám! Nagy örömmel olvasom, hogy színpadi művön dolgozol. »Vajjon milyen lesz?« — sokan kérdezik most bizonyára.

Én, a magam részéről, csak annyit szeretnék szerényen megpendíteni, hogy ha muzsikára van szükséged és nincs valami főmuftid erre a célra, akinek a neve már siker — hát bátorkodom csekély muzsikális erőmet rendelkezésedre bocsátani. Azt hiszem, kevés büszkébb ifjú szaladgálna körül Hungáriában nálam. Ölel igaz szeretettel híved Molnár Antal.«

I. Mozdony-u. 16.

U. i. Ha én nem kellek, de egy nagyszerű emberre volna szükséged, úgy ajánlom Kodály Zoltánt. II. Áldás-u. 11. Ez tud!

Így utólag, hogy Molnár Antal és Kodály Zoltán neve az évek érlelésével — s éppen a színmagyar, komoly zene terén — Összehasonlíthatatlan csengést kapott, jólesik sorraiból láttatnom, mily szíves örömet közlekedtek ők — fiatalokhoz illő szerénységgel — Adyhoz.

Az ilyen megzenésítés lehetőségének szempontjából, bizony, kár, hogy Ady sem abban az időben, sem pedig máskor nem foglalkozott komolyan színpadi munkával. (Mert fiatalkori, még az Új versek előtti, váradi kísérletezését, »Műhelyben« című kis színpadi játékát, igazán nem lehet Ady-műnek tekinteni.) De ő oly elhatározóan lírikus volt s annyira tudatos abban i önmagához méltón mire képes és mire nem, hogy örökre adós maradt sokszor megígért, előleggel is megmegnógatott színpadi munkáival — éppúgy, mint terv bevett s kiadó-sürgette regényeivel.

A levelek fejezeténél most még ideiktatom Zuboly 1913 későőszén, Endre születése napjára írt levelét. A hű barátnak ez az utolsó levele, amelyet a levelesláda megőrzött:

»Kedves Adym! — írja Pestről a Hűvösvölgybe Zuboly, — kinek boldog, szerencsés és nagyszerű éveket kívánok egy évvel való megöregedése alkalmából...« (Elmondja, hogy kereste egy társaságban, de miután nem találta:) »Ragadva a tollat s hozzá az alkalmat üdvözöllek azzal, hogy egészséges légy elsősorban, aztán mindenféle szerencse feltaláljon és élnehagyjon. Ezeket óhajtom és kívánom. Telefonon is kerestelek egyszer, de az Istennek sem akartak válaszolni. Ugyanezt a napokban ismét megkísérlem, addig is üdvözöl szeretettel híved Zuboly«

Másfél esztendő múlva, 1915 tavaszán, áprilisban, Ady írja Zubolynak utolsó üzenetét. Zuboly ugyanis elesett a harctéren s a költő megírja »Szegény Zuboly emlékére« című versét.

*»Ha elmentél,
Okod volt rá, s minden teltnél
Mondottál egy jó nagyobbat:
A Halált.*

*Csak hadd fájjon
Szívem e bolond hiányon,
Hogy nem látom bölcs-hunyorgó
Szemedet... «*

Férfisíratás, mély és szűkenmért, a fájdalmat ki lehet tapintani a szavak alatt. Zuboly megérdemelte.

TÁRSTALANUL

1913 szeptember derekán megy Ady Pestre és — mivel bútorozatlan szobáját nálunk nem szereti — de ezenfelül is, bizonyára, mivel korlátlanabb szabadságra vágyik, ismét csak a Magyar Királyba száll. Ott minden kényelmén kívül — melyet a szálló központi fekvése, de borraivalói is biztosítanak — az is kedvére való, hogy egy igyekvő fiatalember, a szálló étterembérlőjének fia, Steinfeld Nándor, mint voluntőr-titkár, kéznél van. »Nándor fiam« délelőtt banktisztviselő, délután Ady szeretetteljes hangon adott kényúr-parancsainak vak teljesítője. Adynak mindig is szüksége van az ilyen körülötte forgó kisebb bolygóra. Ővele törödni kell, neki mindig is vannak nyomda-, levél-, patika-, nő-, kézirat- és telefon-ügyei, fontos és expressz-ügyei, melyeket okvetlenül el kell intéznie valakinek, ő mindezt részben nem győzi, részben pedig unja.

Még Mindszenten határozza el: az őszt és a telet Pesten tölti, mert ettől az esztendőőtől — szeptember elseji Nyugat verse is sejteti — nő tekintetében döntöt vár. A »*Megint nagy vizekre*«. kezdősora ugyan így hangzik í

*»Be szikkadt szájjal mosolygok megint,
Száraz bölcsesség vén aszálya bennem ... «*

De azért:

*» ... piros csónakkal indulok megint.
Szívem a lapát az evező rúdján...«*

*»Dacos jaj-záró ajkat akarok,
Szívet, mely örvényt paskol újra bátran
S mindig több veszélyt, mint amennyit vártam.*

*»Piros a csónak, bátor a lapát
S ha aggul, gyöngül egykori hajósa,
Tengeren pusztul, mintha ifjú volna«.*

Mylyttára gondol még mindig elsősorban. Nyaralás után most találkozik majd újból az asszonnyal, kitől a tavasszal a »nagy viszonyt« várta. Hátha másképpen adódik most ez a sors? Mert nehezen tűri most is a »nincsenség«-et.

Valóban, mindjárt az első napokban találkozik Mylyttával: szeptember 16. már olvashatjuk, hogy az asszony közelsége négy »keserű imádságra« indította. Megint az asszonyt:

*»Jaj, neked, ha kíváncsiság űz,
Ha csak vágyaimat akarnád
Kigyújtani
S azután a szőkék és a barnák
Könnyű hadához űznél,
Ahová űznek,
Mindenkít, kik olcsón örülnek
S ahová bátor, szíves akarók is
Juthatnak.
(Ha így járnék, olcsó Arany-féle rímek
Avagy Léda-zsolozsmák
Majd erről is tudatnak.)*

Pedig hiába, továbbra is ilyenformán van ezzel a »kiki-altott« asszonnyal, hogy ez csak a »vágyait akarja kigyújtani^ Október elsején az »őszülő erdők rettegése« — ez a pompázatos őszi színekbe burkolt szerelmi ének — voltaképp nem más, mint *siratás* ... A már nem adódó nagyszerelem siratása.

*» . . . Az ősz nap-órája megállva
Figyeli szánk gyáva közeledtét,
Néha a köd hó-szagot érzet,*

*Agyaink színes avarra vetvék
S őszi erdőkből kidalol
Szerelmünk gyász-hitű rettegése. «*

Október 16-án írt versei — az asszony játékának újabb átlátásával — ehhez képest valóban ismét szikkadt szájjal mosolygók«. Mert mi más volna érett bölcseségnél az *Oh, furcsa élet* megalkuvása:

*»Be jó, hogy valaki majdnem kell,
Be rossz, hogy én egy tréfa,
Hiúság, Ady, senki sem vagyok,
Csak egy ötlet,
Egy fogás néha.*

*Óh, furcsa Élet,
Be jó volna,
Ha a szeretőm,
Ha a barátom
Néha-néha beszélne véled ...*

S ugyanilyen »szikkadt szájú« mozdulat, hogy az »őszi piros virágok«-at is (ugyancsak az október tizenhatodiki Nyugatban) Mylittának küldi, hogy tudassa vele, valóban: a szökék és barnák »könnyű hadához« üzte.

*»Az ősz piros virágait
Ismeritek, kis lányok, akik jöttök
S félős, nevető vágyakkal köszöntők.*

*Az ősz piros virágait,
Pirosaknak a leg-legpirosabbját
Mosti napjaim és nótáim adják .. A*

A Magyar Királyban töltött napok és éjszakák ugyanis ekközben, ahogy maga Ady Lajos jelöli meg őket: »duhaj legénykedésben« telnek. »Vad, tobzódó, hajszás« hetek ezek — számol be Lajos — és mi budai otthonunkból rettegve figyeljük, milyen önpusztításba kezdett újra egyszer Ady. Nem, a megváltó asszony nem érkezett meg — s ezért a »kislyányoknak« újból szabad útjuk van hozzá.

»Így temetkeznek a büszke királyok .. «

De reászakad a csömör, magányba vágyik, megbízza Lajost, keressen neki Pest környékén, a szabadban, nemkövezett uccán, csendes szállást, ahol várúr-életet élhetne felvonó-híddal: csak az közelíthesse meg, akit akar. Lajos ajánlja neki a Hűvösvölgyet, az őszre kihalt Parkpenziót és Endre kapva kap rajta. Október végén odaköltözik ki s ott éli tovább, megcsendesedett irammal, a maga sajátos módon berendezett életét.

A játék egy darabig folyik még Mylittával i

» ... *Oh, szemeimnek rejtő lefogója*
Óh rózsás erdő, hajadnak erdője,
Illatos moszat, óh, kis senki, semmi,
Óh, életemnek kis huny ósdi nője ...«

Ezen az október végén ellenben felbukkan újra, legalább is a versek bizonyossága szerint, a kis temesvári asszony, (a grüni »kék dereglye«) amit abból látunk, hogy a november elseji számban utolsó versét, »A legfőbb vártá«-t — »Kis senkimének küldi. Nem oly nehéz dolog, hogy egy sűrjen levelező nő Temesvárról felutazzék Pestre!

November két első hetének, megint csak a versek beszélnek el — mert Ady maga, ha kilátogatunk hozzá, férfieleteről mélységesen hallgat — nincs is nagyobb eseménye, mint a temesvári vendég még mindig tartó pesti időzése. A november 16-iki Nyugatból Mylitta már hiányzik. Két vers szól azonban »kis Senkimnek«: az »Új tavasz ez« és »Aki magának él«.

» ... *Úgy imádlak kis Senkim, Semmim,*
Mintahogyan ez régen már volt,
Mert aki régi
Élet,
Sok régi éjben élt s világolt.«

De amiről legmeggyőzőbben vall ekkor, az mégis csak a *fáradtság*. Ezt árasztja »öregszünk, öregszünk, öregszünk« című verse (melyet utóbb Krúdy Gyulának küld) és ezt a »Nő van mellettem« című sóhajtás, melynek híres utolsó sora eredetileg, a Nyugatban, így hangzott:

»*Nő van mellettem, megfúlok«*

S csak később, a kötetben enyhített ezen a vad soron ekképp:

»Nő, szép, szeret, de megfúlok«

így — civilizáltabb. Nem oly sértő a másik félre. De az első volt az őszintébb ...

Az egész hatverses füzérből pedig az kiált ki, hogy üres az élete s ezért unja.

»Becéző, simogató kezéd«

November utolsó napjaiban történik valami, mire még nem volt eset. Megismerkedik egy asszonnyal — fiatal özvegygel — kit másnap már nekünk akar bemutatni. Pesti nő, beszéli Bandi, egy éve özvegy, s alig múlt húsz, amikor özvegy lett. Viszont Páris-járt s máris jónevű újságíró.

Úgy ismerkednek meg, Ady és Dénes Zsófia, hogy fenn, a Világ szerkesztőségében, Balázs Béla kéri meg a kolleginát: menjen ki vele a Hűvösvölgybe Adyhoz. Mert — mondja Balázs — Ady beteg, elhagyatott és pusztítja magát. Mindent magához enged, ami rombolja. Menjen ki vele »Zsuka« (ahogy a redakció nevezi Zsófiát) és komolyságával, emberi befolyásával hasson reá, hogy akarjon meggyógyulni és kímélőbb legyen önmagához. Csak nő tud nála valamit elérni — érvel Balázs. — Elvégre fiatal ember ő még ... Harminchatéves. Meg kell győzni arról, hogy az élet ilyen zseni számára még sok ajándékot tartogat.

Így ment ki Dénes Zsófia, özvegyi néven Morzsányi-Bohát Gézáné, egy novembervégi napon Balázssal a Hűvösvölgybe, így vállalta el a »missziót«.

Nem mondom el ismeretségük, hamaros jegyváltásuk, tervbevett »expressz-házasságuk« s a »közbejött sors« történetét, elmondta ezt nálamnál illetékesebben Dénes Zsófia, Adyról írt könyvében.

Én csak azt mondom el, amit mi tapasztaltunk a dologról. Bandi nekünk névnapját előzően azt mondta:

— Meghívtam Zsukát is, akarom, hogy megismerkedjete, ő az egyetlen, kit Annuskának szívesen mutatok be. Szeretném, ha megszeretnétek.

Könnyen esett ez nekünk. Nemcsak Lajosnak (ki Zsukával szemben egész életén át, Endre emléke miatt, megindult

barátságot érzett), de még nekem is, aki pedig — be nehezen melegedtem fel Ady »múzsái« iránt. Én kivétel nélkül ellen-szenvesnek találtam, akit csak megismertem körülötte, mint nőt. Zsukát nem. Már a hangja is megnyert. Hangjából, halk beszédéből, jólnevelt magatartásából kiéreztem azt, ami nekünk Endre szempontjából a legfontosabb volt: hogy jó;

Endre is érezte ezt benne, ezért volt iránta *bizalmas*. »Embernek« érezte, értelmes női félnek. Az igaz, valószínűen, sőt minden bizonnyal nem hatott volna ez reá ily szándék-érlelő hirtelenséggel, ha egyúttal nem érezte volna fiatalnői varázsát. De így az volt az érzése, minden együtt van Zsukában, amit ő az élettárstól vár: az élettárs teljessége.

A harminchatodik András-nap tehát boldog hangulatban telik el s a rákövetkező napokban Endre is, Lajos is, megírják Mindszentre anyámnak Bandi nőszülő szándékát.

Balázs Béla azonban, ki nem beszélt Endrével erről a dolgról, aki azonban a névnapi vacsorán többedmagunkkal jelen van — csak azt látja, hogy Ady a »mentőangyallal«, a rend helyreállítására kiküldött nővel úgy viselkedik, mint udvarló, s elárasztja figyelmességgel. Balázs megjegyzi. Felelősséget érez — Zsukáért. ő éppúgy Zsuka barátja, mint Endréé. Hogy mennyire félti ezekután Adytól, azt elárulja akkori levele, melyet titkai között megőrzött a láda:

»Kedves Bandim!« — írja Balázs Béla Szegedről pár nappal a vacsora után: — »Édesanyámat tegnap temettük. Keserves nagyon adósnak maradni. Örökre, reménytelenül. . . Szerdán vagy csütörtökön Pesten leszen és felhívlak telefonon. Hogy vagy? Dolgoztál-e valamennyit? Úgy-e nem? Bölcs voltál-e? Nem rontottad-e magad? Bandi, csúnya dolog a betegség. Zsukát láttad-e? Légy jó hozzá! Bandi, nem olyan asszony, mint Arany stb. stb. Jobb és finomabb és törékenyebb. Lehet, hogy gyengéje, tökéletlensége az, de nem lehet csak úgy »megkívánni.« Szeretni kellene nagyon és azt te nem tudsz. Bandi, légy úr és ereszd el. Ne vedd rossz néven, hogy ezeket mondom. Okom van rá. Mikor utoljára beszéltem veled telefonon azt mondtad: — Jobban érdekel, mint szabadna . . .« — Ne szólj Zsukának erről a levélről! . . .«

Bandi nem szól Zsukának a levélről, de nincs rossz lelkiismerete. Ő Zsukával jót akar. December elején a Nyugat Andreának szóló verset hoz. Andrea új név: Zsuka versneve.

»Simogass csak, olyan jó a kezed,
 Úgy bánom már sok ölő, makacs harcom,
 Simogasd meg ráncos vén gyermek-arcom . . .«

A vers utolsó sora:

»De itt van és olyan jó a kezed.«

Ezzel »kéri meg« a kezét. Egymás között ők most már jegyesek.

». . . S néhány boldog hetem

Úgy élhettem, mint egy szerelmes és bölcs. . .«

— írja később ezekről a hetekről, miután útjaik szétváltak s mindnyájunk bánatára házasságtervükről le kellett mondaniuk.

De Zsukához azontúl is jó marad Ady. Aminthogy ő mindig és mindenkihez jó volt, akitől emberséget kapott. Zsuka megmarad számára barátnek, kihez mindvégig menekülhet bizalmával. Hozzáírt leveleiből mindvégig megbecsülés árad.

Adj' halála után Zsuka átkapcsolta szeretetét Adyékra. Áldatlan harcokban ő a család igazát érzi, az anyáét, a testvérét. Ami nekünk fáj, neki is fáj. Azt érzi, mire a kegyelet tanítja: hogy mit kívánna Ady barátaitól. Mi volna rendelkezése, ha szólhatna. Ettől soha nem tér el.

És végzi emléke körül a maga kis csendes, névtelen kegyelem munkáját, mint a barátok közül néhányan, de. a volt-asszonyok közül egyesegyedül.

»Költő — minden a Tiéd!«

Ideje, hogy ismét a levelesládát szólaltassam meg. Olyan rétegeiből, amilyenekhez eddig még nem nyúltam.

El kell mondjam evvel kapcsolatban, hogy Ady, mióta »divatos« lett, milyen megszámlálhatatlan sokaságú női levelet kapott. És mégcsak nem is asszonyoktól elsősorban, hanem főként értelmi ifjúságtól, diákkisasszonyoktól és intézeti növendékektől.

Ő még Lédával vívja utolsó harcait, majd a felszabadulás évének kis csukáitól szenved, mire a grüni esztendő kis szerelemjátékai kerülnek sorra — mindegy! A lánylevelek — sárgák, rózsaszínűek, kékek, lilák, fehérek — fellibbennek a világ többféle tájáról, közelből-távolból és hozzá-

szállnak, kárpótlásfélék mindenért, amit a megtörtétekben rosszul kap. Szárnyukon rajongás és illúzió.

Átveszi ezeket, felbontja, olvassa. A levelesláda még arra is megtanít, a berepülők közül milyen levelek a kedvencei: minél fiatalabb az ismeretlen levélíró, minél inkább kislány, nem pedig nő, minél furessőbb az érzelmi cikkázása, minél kótyagosabbá tette sorait saját tavaszának ébredése — amit szigorúbb pedagógusok netán hisztériának neveznének — annál bizonyosabb, hogy ő megválaszolja. Mulattatja az a fajta önvallomás, megmutatkozás és egyben tömjénezés, amely ilyenfajta levelek fülledtsége.

A költő, a szerelem újszerű költője, váltotta ki az érdeklődést, ez tagadhatatlan. De hiába minden, azért mégis főként a férfinak szól — és, természetesen, csakis a férfi hallgatja meg a tizenöt-tizenhatesztendősök szerelmi sóvárgását. (Mert ugyan mi költői öröme telhetett volna a többnyire elkényeztetett, gazdag lányok pubertással járó levélérzelmességében? A háborúelőtti pénzes polgárság divat szerint külföldön felvilágosított nőcsemetéinek betűlángolásában? Hogy írói szempontból ezek a kis levélprózák mily giccsirodalmat jelentenek, annak teljes tudatára, talán, csak akkor ébredünk, ha a rajongó kisasszony — változatosság kedvéért — versben szólal meg. Istenem, a levelesláda női versjelentkezései ... Én látom magam előtt Ady mosolyát.)

Az egymással egyidőben szövögetett levélregények lapjai közül kiragadok most egy levelet, jellemző példáját a hozzá szorgalmasan befutó üdvözeteknek. Már csak azért is idézem, hogy mentesítem vele Adyt. Ha az ember nem száraz mentalitás, hanem maga is izzó, idegesen bonyolult, kiszámíthatatlan valaki — költő! — kell, hogy az ilyenfajta leányvallomás, mely a gazdagok-fényűzők szigetéről száll föl és beröppen hozzá, csillogón, illattól terhesen — nem lehet másképpen, minthogy ez megkönyékezze.

»Hozzád szólok — érted panaszkodom sorsomért /« — írja az ismeretlen leány.

*»Isteni Éró diktálja a szerelmet,
A Szerelmet, a tüzes csókot, az ígéretet,
Költő — minden a Tiéd,
ölelő karjaim, a várakozásba csók,
Az álmaim — minden a Tiéd,
Felemelőm, nemesítőm, szerelmem!*

ön adja nekem, költő, a boldogságot, a paradicsomot, a szerelmet.

Még egyszer és számtalanszor olvasom át levelét — hihető ez? ön írta ezt, az én fenséges költőm, az én Ady Endrém?

Hiszem! s ez a hiedelem olyan nyugtató, olyan bűvös — és én ennek a hiedelemnek rabja vagyok. Oh, mily boldogok az ilyen rabok! Ilyenkor elfelejtem a jelen rémes képét — s csak a jövődönék élek — annak a jövődönék, amelyet én széppé, nagyon széppé, akarok tenni — jobban mondva varázsolni.

Fáradtságos nagy munka lesz — de én bátor vagyok — olyan bátor — a jövőd, — ez a szó, ez a gondolat bátorít.

Gyűlölöm az oly éplelkű embereket, ezek a hétköznapi átlagemberek — a materialisták, a kielégített emberek — rondák!

Szerintem az ideges-lelkű ember — az ember, az érző — a nem millatia ember I

S önért mégis aggódtam és aggódom — Ön túlmély lelkiéletet él — s a lélek emészti a testet — a test — a test gyöngé!

Én — oly egészséges vagyok — azaz a szerveim, — az agy-idegrendszerem nincs harmóniában a testtel! — Én szeretem az idegességem — az én idegességem — gyönyörű!

De ön ne legyen szomorú — nem, nem — ne legyen szomorú, édes, jó, drága — én egyetlen jó emberem, ne legyen szomorú!

Hisz önnek nincs oka arra — önt, kit annyian szeretnek — oly hévvel, oly igazi, kitartó szerelemmel szeretik — Ön, kinek olyan nagy, szép, nemes az életcélja — miért szomorú Ön — de én megértem a szomorúságot, megértem a melankóliát, sőt a képzeldést is! — Nekem nem szabad képzeldőnem, ezek mind szappanbuborékok — az én képzeldésem szülőttei — rövidéletű látomások — a látomásaim — örült vagyok.

Igazán megláthatom Önt?

Én az intézettel most X-be megyek. Az igazgatónővel és vagy 10—15 leánnyal. Nékem mindig több a szabadságom és mindig többet lehetek egyedül, mint a többiek — az igazgatónő tudja, hogy én más vagyok, mint a Kollégáimé

Ép tíz hónap előtt voltam ott édesanyámmal — oly élénken emlékszem erre a szép utazásra! — anyám imád engem, túlgöngéd hozzám — s én oly boldogan éltem ott néhány hetet át.

Nem, én nem tudom elhinni, hogy ez lehetséges — hogy én Önt oly hamar megláthassam. Úgy félek a találkozástól — azt hiszem, hogy én nem fogok tudni beszélni — én tudom: — nagyon-nagyon reszketek majd — mint most — pedig most csupán a lelke érzem — hogy tudom csókolni azt az élettelen papírt — azt a drága irást.

És én májusban láthatnám önt — akkor, mikor minden a legszebb — midőn minden virágzik — midőn minden pompázik midőn minden — él és — boldog! — igaz ez?

De, ha ez lehetetlen — talán viszontláthatom Önt — édes — költő — szeptemberben, Budapesten!

Én július 21-én valószínűleg Genfbe megyek egy szünidei kurzust hallgatni — az egyetemen, képzelje . . . Nagyon örülnék, ha ott felvennének, de azt hiszem — túl fiatal vagyok — hisz csak most, májusban leszek tizenhét — sajnós! — mit hisz Ön?»

Eddig tart s így szól ez a sok hasonló közül kiragadott lánylevél. Szerintem: a maga nemében tökéletes. író nem tud ilyet összeszerkeszteni, hogy éreztesse benne annak a letűnt kornak levegőjét s megmutassa az 1914-es világháború előtti évek nemzetközi környezetben nevelt fiatal leányát. A koraérettet, túlfinomultat, a dekadens hajtást, mely azért, lehetséges, idővel hozzá józanul és egészségesedik polgári keretéhez. De Adyhoz az ilyen könyvekre könyöklő vilják, értelmi sellők kurtaszoknyás korukban szóltak, meglibbentették a harmincöt-harminchat éves előtt fiatalságukat, kitergették kiváltságos jódollgukat, átnyújtották üvegházi regényességüket — mindezt pedig a megszépítő messzeségen át.

Csoda-e ha válaszolgotat nekik? Csoda-e, hogy beengedte őket, igenis, többes számban, elképzelése világába?

Nem csoda, bizony — s az ő helyében ugyanígy válaszolhattak volna akár Csokonai, Petőfi, Reviczky vagy Vajda. De hol voltak azok — szegények! — a nők, úrilányok ostromló, sürgető, megbabonázó jelentkezésétől! Az ő ószabású világuk az ilyen újszerű nőt egyáltalán nem ismerte. A világrend akkor még úgy kívánta, hogy ők kínlódjanak, szenvedjenek a többé-kevésbé könyörtelen Nő miatt.

Bizony ez alaposan másként lett a huszadik század elején.

De hogy a költőt mindez valójában boldoggá tette volna? Aki a levelesládát minden írott bizonyítékával átolvassa, az nem hiheti egy pillanatig sem!

A CSÚCSAI VÁRKISASSZONY

Amint már említettem, 1911 őszén írt neki elsőízben Boncza Bertuka svájci nevelőintézetből, Lutryből. Ady-fényképet küldött a költőnek, azt írni alá és mellékelte levelét, melyre, természetesen választ várt.

Bizony, már a fénykép-aláírás miatt is illet volna Adynak ezt a levelet csakhamar megválaszolnia. Hónapokig nem felelt reá, végül mégis — évvégi restanciái között — az esztendő utolsó hetében, válaszolt a fiatal leánynak. Az Szilveszter napján kapta meg a késedelmes választ s még aznap újból ír Adynak:

Ezúttal nem Lutryből üdvözlö a költőt, hanem téli sporthelyéről, Sépeyből, hová a nevelőintézettel kirándult. 1912 új esztendeje küszöbén a tizenhat éves lány rajongással fordul Ady Endre felé, fényképet küld neki és elvárja újabb levelét.

Bertuka — ennyit tudnunk kell róla — Lutryt előzően már hat évig volt Pesten, Zirzen Janka nevelőintézetében. 1910 őszén került Lutrybe s azon az őszön Genfből ír neki íabéry Géza, nagyváradi úrfiú, ki előzően az otthonában, Csúcsán ismerkedett meg vele. Tabéry a genfi egyetem hallgatója; most jelzi a kis Boncza-lánynak, hogy a közelben él. Az életj élből levelezés lesz s Tabéry még az ősz folyamán megküldi Bertukának a «Holnap»-ot, benne — többek között — Ady-versek. Ekkor (Tabérynek írja meg) »A halál rokona« ragadja meg leginkább a fiatalleány figyelmét.

1932-ben — a »Pesti Napló« május elseji számában — Márfy Ödönné Boncza Berta azt írja »Vallomás a csodáról«

című cikkében. Ady versei, amint elsőízben találkozott velük, oly lenyűgöző hatással voltak reá, hogy nyomban írnia kellett neki, mégpedig 1910 őszén. Tévedett. Egy évvel azután ír Adynak először, hogy verseit elolvasta. Ezt nemcsak Tabéryvel folytatott levelezése vallja, de szilveszteri levele is, a második, melyet Adynak írt.

Tabéry maga így jellemzi a fiatal leány lelki képét 1910-ben;

»Annak az évnek folyamán érdeklődése irodalomban és emberben is még sokfelé kalandozott s Ady versei csati lassan, fokozatosan hatottak reá. A fiatal leányképzeletet az Ady-verseken kívül Ady életmódjának a híre fogta meg mindenekelőtt. Ady-versekről véleményeket nekem több ízben írt. De a véleménnyilvánítások közben is — amikor pedig már eléggé ismerte a költő oeuvrejét — más férfiak foglalkoztatták képzeletét. Egyszer egy lausannei diák, egyszer nevelőintézetük szépművészeti professzora, bizonyos Walloton, egyszer pedig egy neves budapesti színművész.«

Tabéry ezután elmondja, 1910 Szilveszterén őt hívta el Bertuka Sépeybe: összejátszott vele, hogy álnéven megszállhasson a leánynevelőintézet-kibérelte sportszállóban. Kívüle csak az említett Walloton képviselte a férfinemet. Tabéry megjegyzi róla: »Negyvenéves, piperkőc, sima férfi.« A lányok tolvajnyelven »agg spanyol«-nak becézik. A ródlíkirándulás megindul, a kislány fölényes ügyességgel öt percre magára tud maradni a genfi diákkal egy hóbasüppedt templomkertben. Cigaretára gyújt és ráparancsol:

— Most pedig beszélj. Gyorsan. Mindent el kell mondanod. Öt perc múlva a lányok biztosan utolérnek.

A fiú elfogódott volt, a beszéd tehát nem nagyon ment. Lényegben mégis megállapodtak! — Bertuka — mondta Tabéry — maga azt mondta nekem, fél, hogy lekössük egymást egy ígérettel, de... Amit maga a »de« után írt a levelében, azt én tartani fogom következményeiben. Ha később is úgy érez majd, mint most, én mindig ott leszek és az leszek, aminek kíván.

Így találkozott két erdélyi úrigyerek 1911 fordulóján a svájci havasokban. A levelezés közöttük ezután továbbfolyt. Bertuka sok mindent vall magáról s lányéletéről Tabérynek:

»Nem vagyok most még szép — írja egyik levelében — de húszéves koromban csodálatos tűzzé változom, ezt érzem.«

Akkor fordul ugyanis tizenhatodik évébe.

»Van egy kis intim összeköttetésem egy elég veszedelmes emberrel — írja másik levelében — Egy komoly kis barátság. Elég szép voltam neki, hogy leszedjem a lábáról. G. Walloton, a szépművészet tanára. Emlékszel rá, úgy-e? Értékes lelkű vén kaján és én nagyon tévedtem, amikor megvettem az érdeklődését. Ilyen az élet, most én érdeklődöm iránta.

Vágyom haza innen — írja máshol — és mintegy fehérbűnösen álmodom a szabadságomról. Akarom ismerni Ady Endrét, Törzs Jenőt és a többi álmodó magyarokat.

Egyik levelét Bertuka azzal kezdi, kis operációs metszést kapott az állán:

»A vágás nem fog sokáig látszani . . . Ki tudja, nem tesz-e majd érdekesebbé egy kis fehér cicatrice az államon? Mit írjak magamról? Walloton vén marha. Ha azt hitte, hogy szerettem valaha, tévedett. Fizikumom sokat fejlődik előnyére. Lausanneban az étudiantok eléggé észrevették. De nem akarok ilyesmiről beszélni. Amióta elváltunk, mindenki a maga útján keresi a nagy »Ő«-t.

Most töltöttem be a tizenhatodik évemet. Az apám jön augusztus ötödike körül. Előre irtózom ettől a brutális embertől, akit nekem a természet törvényei szerint szeretnem kell. Nem, én sohasem tudnék szeretni, mert kell, hogy szeressenek. Szeretni én csak akkor tudok, ha saját magamtól szeretek valakit. Ő tönkretett egy családot és most én vagyok soron. De vigyázzon, mert ha tönkreteszi a jövőmet is, szeretni fogom és ez a szeretet megöli. Méreg lesz a csókunk, a karjaim pedig kígyókká válnak. Azok közül való vagyok, akik Salomét és Carement testvérüknek nézik.

Olvasom Ady Endre »Vér és Arany«-át s a »Szeretném, ha szeretnének«-et. Megértem és szeretem ezt az embert. Mennyi kultúra, mennyi finomság érzéseiben!

Bús virág a párisi lány.
Selymes kelyhét, amint kinyitja,
Eljön a pénz és leszakítja.

Három sorban egy szomorú nagy valóság, egy élet! Ha tudnád, hogyan vágyom Parisba! Van egy elzászi étudiant, aki

bolond belém, de hát ez már másokkal is megtörtént. Proponálta, ha akarom, megszőkötet Parisba, istenévé tesz. Azt mondtam neki, kicsi zöldfülű, hát azt hiszi, én az istennője maradok ott, ahol olyan sok az Isten, mint itt az uccaseprő?!»

Bertuka és Tabéry 1911-ben egész éven át leveleznek. Tabéry véleménye: őhöz aszerint kedves vagy rideg, hogy Ady érdeklődésének lekötésében miként megy sora. 1911 őszén, mikor Ady válasza késik, közelebb húzódik Tabéryhez. Miután Ady neki 1911 Szilveszterén válaszol, Bertuka 1912 január 2-án ezt írja Tabérynek:

» ... A negyvenéves emberek közelsége veszedelmesebb a Paul Csatok (ez volt Tabéry sépeyi álneve) koraérett szomorúságánál. Én most új utakat járok. Ha netalán összetalálkozunk, legyél a nyomorultak vagy boldogok közötti ember, köszönöm és megszorítom a kezedet. . . Ez a levél talán az utolsó, melyet hozzád írok. Többet nem alkalmatlankodom.«

Nem volt az utolsó: Ady 1912-ben csak ritkán felelt.

1912 nyarán Boncza Bertuka végleg hazamegy Csúcsára. Szeptember elején meghívja Váradról Tabéryt, megmutatja neki Ady aláírt fényképét.

— Mit akarsz tőle? — kérdezi a fiatalember.

— Leveleztünk — feleli Bertuka, de bevallja, hogy hónapok óta nem kapott választ.

— Szereted?

— Szeretném megismerni.

Majd később, sétaközben: — Mit szólnál hozzá, ha Adyhoz mennék feleségül?

— Felmerült a házasság kérdése köztetek?

— Nem. Csak az én gondolatom még.

Az év november végén írt utoljára Tabérynek. A fiatalember maradt adós a válasszal: Bertuka Ady mániája — írja — ránehezedett.

Csak 1915 nyarán látták viszont egymást. Bertuka akkor már Adyné volt.

Az 1912-es év — a Léda-szakítás esztendeje — megindul, Ady élete csupa vívódás, szenvedélyesség és feszültség. Ebben az évben szinte kivételesen nem érdeklík a sohasem hiányzó fiatalleány-levelek. Boncza Bertának is épp csak egyszer ír

(az *Elbocsátó szép üzenet* májusában), holott a fiatal leány ismételten szemére veti hallgatását.

Annál is inkább, mivel a várkisasszony immár térben is közelebb került hozzá: végleg hazatért Csúcsára s a nyár és ősz folyamán Váradra, majd Kolozsvárra is berándul.

»Babynak 90% esze
és csak 10% szíve van«

1913 januárjában ír csupán Ady újból Bertukának.

Valaki ugyanis meglepetésszerűen felkereste levelével, hogy képet rajzoljon neki Babynak mondott Bertukáról. Mit írt Ady a fiatalleánynak, azt a mindszeinti láda, természetesen, nem tudja. De hogy néhai Keresztszeghy Zoltán, az akkori szatmári alispán, Nagy László, mostoha-fia és Endre szeretett barátja, mint írt a fiatalleánynak 1913 január 12-én. Ortmannból, az osztrák tüdőgondozó-szanatóriumból, azt a megőrzött levél ekképp tudatja:

»Édes Bandi fiú, nem tudom ugyan, hogy állanak leg-
újabbban mindenféle nőügyeid. Hiszem azonban, hogy a mel-
lékelt kis fényképet mindenképpen csak örömmel fogadod.
A lausannei húgom (Nagy Lili) legutóbb rólad kért tőlem
bővebb felvilágosításokat; viszont én felhasználván a kedvező
alkalmat, Bertukáról kérdeztem egyet-mást. Válaszként, egyebek
közt, néhány apró képet is küldött a húgocskám im, a legjobb,
élvezd!

A húgom szerint a kis nőt Babynak hívják, ő per Endre
beszél rólad, nagyon büszke rád, a leveleid mindig megmutog-
atta a kiválasztott barátnőknek, A húgom, aki meggyőződésből
nemesen szentimentálisnak (új éves) szokta magát mutatni, nem
nagyon rajong érte, azt mondja, hogy Babynak 90% esze és
csak 10% szíve van, egyáltalán nem olyan naiv, mint mi,
te és én, hisszük ... Ellenben nagyszerűen tudja magát tettetni
s ha akar, naivnak is tud látszani, stb. Úgy-e, bájos?...

Lili húgom megkapta küldeményedet, a familia vár s
Laci bácsi meg akar látogatni, ha ismét Pestre jössz. Isten
áldjon, fiú, meleg szeretettel kíván minden jól, őszinte barátod
Zoltán«

A fiatal leány rendkívül meglepődik, hogy valaki őt
nem előnyösen írta le Adynak. Keresztszeghyre egyáltalán

nem gyanakszik, hanem feltételezi, hogy egyik pesti ismerőse nyilatkozott róla kedvezőtlenül. Űgyesen vág vissza: neki is rosszat beszéltek Adyról Kolozsvárt. Ilyet és olyat — de mi köze neki mindehhez? ő ragaszkodik ismeretségükhöz és ahhoz, hogy Ady írjon neki...

A levelezés most csakugyan lüktetésbe kerül: Ady a kis-csukakorszak utolsó heteit éli.

A fiatal leány mind erősebben foglalkozik a gondolattal, hogy személyesen is meg akarja ismerni Adyt. Éreztetni a költővel, hogy rajongó elképzeléssel Kíséri el földi útjain. Ady pedig éppen ezekben a hetekben utazik Mariagrünbe, hosszabb tartózkodásra, ott eleinte pihen és gyógykezeltetésének él, de ezalatt végre eléggé figyelmes levelezőfélnek bizonyul. Azután végeszakad ennek a készséges tollú korszakának is: a láthatáron feltűnik Mylitta.

Megjegyezni való dolog: Boncza Bertuka annyi figyelemmel kíséri a távoli Ady Endre élete folyását, hogy nagyhirtelenül egyszerre csak megsejti, újabb veszély fenyegeti az ő alig is indult ismeretségüket. Asszonytól, félti, mégpedig nem egy bizonyostól, de valamelyiktől, amelyikkel most köt vagy kötött barátságot — holott Ady előző versei egyáltalán nem tükröznek érdeklődést vagy szerelmet.

A grüni tavasz április elseji versei ugyanis, a »Hal helyett kígyót« s »A kényszerűség fája«, jellegzetes asszonytalan versek — mi több, az első (»Vonulj néember-had, kiimádkozott») még mindig a téli kiábrándultság elégiája. De még az április tizenhatodiki Nyugat-versekből sem érezhető ki más, mint éppen csak Ady talpraállása, megújhodása.

Ady maga mindössze ennyit írt Bertukának — nyilván április első felében — grüni környezetéről:

»Próbálok elvegyülni grüni sorstársaim közé, kik között csinos asszonyok is vannak, de a barátkozás nehezen megy. Két év óta nehezen tudok új barátságokat kötni.«

Mylitta belépését életébe csak a május elseji nagy ének adja majd tudtul Ady híveinek ... De Boncza Bertuka ezzel szemben *előresejti*, hogy sorshatalomféle vonul fel ellene.

Meg is szakad újból rövidesen a levelezés — két hónapra.

Ady — amint tudjuk — belefáradt Grünbe, csömöre is van tőle bizonyos szempontokból. Június vége felé megírja barátainak, hogy hamarosan indul haza, Érdmindszentre. Valószínű, hogy hazatérő szándékát Boncza Ber-

tukával is közölte. Mert a fiatal leány ettől kezdve egész nyáron át késő őszig várja őt Mindszentről és Pestről is Csúcsára.

Ady ellenben — bár Grúnból már indulófélben van — július elsején — mint tudjuk — újabb szerelmet énekel meg. A »kis senkiim: akkor kapja első versét. És Mylittához is megy Velencébe üzenet (»Ifjú sirályi kedvek«) s az »Érdőben, esős délutánon« című versben még mindig őt említi »asszonyának«:

*»Az asszonyom?:
Ha ifjabb lennék, tán szeretne,
Így csak egy renyhe,
Lassú kis ígéretű
Pillantást küld elvértve,
Én pedig másolt, régi lázaimat
Küldöm cserébe . . .«*

Már nem sok, de még mindig nemkevés.

Meghívás Csúcsára

Bertuka — ahogy említettem — Csúcsára várja Endrét. Szeptember elején, például, templomot szentelnek Csúcsán, a várkisasszony meghívja őt az ünnepségre. Eljön a püspök, lesz bankett, szónoklat, falusi dísz és öröm — ez a keret, véli Bertuka, illenék az ő megismerkedésükhöz. Ady azonban más véleményen van. ő azt ajánlja, Bertuka amúgy is gyakran megy Váradra, baráti látogatóba. Az ilyen váradi berándulást egy alkalommal felhasználhatná s ott, baráti körben, megismerkedhetnének. Miután respektálja azt, hogy úri fiatal leánnyal áll szemben, attól tart — jelzi félmondatokban családjá előtt — hogy a csúcsai otthonba való látogatással valamire már kötelezné magát. Talán úgy hatna ez már, aggályoskodik, mint a háztűznézés. Holott ő láttatlanba ilyesmit nem vállalhatna.

Bertuka ellenben diákromantikának minősíti Ady elgondolását, mi több, játékos bizonytalanságot érez ki belőle, nem, nem! Valami távolabbi rokonságot amúgy is felfedezett Bertuka családjai között — a közös kalotaszegi eredet kedvez efféle kapcsolattal — tehát elvárja, hogy

Endre rokonlátogatóba jöjjön hozzájuk és otthonában ismerje öt meg.

Ady azonban 1913 őszét Pesten tölti, átéli — és ezt még Mylittával kapcsolatban — az »őszülő erdők rettegéséta, átéli (magányos Hűvösvölgyében) a »nő van mellettem«-fáradtságát és bizony, nem indul el őszi rejtekhelyéről semerre.

Sőt november végén még a levelezés is megszakad Csúcsával. Szünetel 1914 április haváig. Valaki ismét közbejött. Zsuka.

A »sors« — és ami nyomában jár

Ady Dénes Zsófiával szövi a decemberi hetekben házasságuk terveit és csak amikor azokba végérvényesen beleavatkozik »a sors« — igazodik másfelé.

De nem indul akkor sem mindjárt Csúcsára, hanem Pesten gyógykezeltetni magát, majd az Adrián tesz hajóutat, amelyről Lajosnak szorgalmasan ír:

Venezia, 1914 március 11. Édes jó Lajoskám, címem (bár most Veneziába rándultam át) változatlanul, legalább egyelőre Fiume, H. Európa. Bár F. kijelentette, hogy az egész afféromat megírhatom a Nyugatba s Ignotus is írt egy pár legyezgető, engesztelő szót; mégis a te tanácsod szerint cselekszem. Fárastt a tenger, de jót tesz, nagyszerűen eszem megint. Csókol Annussal sokszor Banditok.

Fiume, 1914 március 15. Drága Lajoskám, irtam s táviratoztam is, hogy Ignotus előbb pár sort, azután kézirat-kérő sürgönyt s végül egy nagyon szép levelet küldött, melyben elsírja magát, hogy ő van megsértve. Azonban kéziratot a Nyugat számára már semmiképpen sem írhatok; úgy látom a jövő héten Pesten leszek. Onnan Mindszentre megyek. Állapotom állandóan javuló. Annussal egyetemben csókol Endrétek. Nem tudom Pintér, Imre s a többiek címét. Köszöntsd őket nevében.

Abbázia, 1914 március 17. Édes jó Lajoskám, a Nyugattól mégis csak kimaradtam most s ez tán jó is. Megtáviratozom, ha Pestre érkezem. Onnan hazamegyek egy kicsit Érdmind-

szentre. Sajnos, az idő itt csúnyábbra fordult. Csókol Annussal együtt szerető Bandid.

Zágráb, 1914 március 18. Drága Lajoskám, most szerda délután Zágrábban vagyok, útban hazafelé. Jelentkezni fogok, Magyar Királyba szállok. Annussal egyetemben csókol Bandidot.

Pestre tér vissza, nagy mulatozásokba kezd, csendesebb estéin mi vacsorázunk vele, Bölöniék, Papp Viktor és Zsuka, kire haragszik is, nem is, hogy csak jóbarátja lehet, hiszen közben másnak lett menyasszonya.

Emellett Ady épp ezekben a hónapokban kezd újabb levelezésbe egy fiatal leánnyal (az 1913 december elsején írt neki először s ő aznap válaszol elsőízben az ismeretlennek, amely napon D. Zs. »kiszökik« előle Parisba). Ez a leányka is svájci nevelőintézetben nevelődik, ez is szerelmes Adyba a távolból, ő pedig — felébredt kíváncsisággal — eléggé sűrűn válaszolgat neki.

Az adriai-út után, Pestről, pontosabb keltezés nélkül, ezt írja neki:

»Kivételesen kedves és szeretnivaló kislányom, köszönöm levelét és a hirtelen arcképecskét. Én most jöttem vissza az Adriáról, ahol két hétig kóboroltam. Voltam Dalmáciában, s töltöttem pár napot Velencében is. De gondolhatja, ha arról van szó, hogy magát és éppen Velencében láthatom, bármikor, halálos betegen is rohanok, pláne az én drága Veneziámba. írja meg, hogy mikor s hogy kivel, kikkel lesz ott? Úgy csinálnám, a maga értesítése szerint, jövődő útiprogrammat. Egészségem: ideges nyugtalanság, néha-néha melankólia, elégszer szív-bágyadás és szomorúság és sok veszedelmes képzelődés. De szeretem magát ily kevésért és ilyen távolból és ilyen ismeretlenül, kicsi lányom: ez meg mintha el nem fogyott fíj álságot jelentene. írjon — olyan kevesek írása szerez félannyi örömet is, mint a magáé. Nagyon kedveli magát Ady Endre.

Április közepéről, mielőtt Mindszentre és Erdélybe indulna, így szól az ismeretlen lányhoz írt újabb levele:

»Édes, egyetlen kislyányom, bizonyisten utálatos dolog, hogy nekem újból betegségről kell hírt adnom s ilyen mentegetőznöm. Ez a Budapest nem nekem való, határozottan esküdöt

ellensége az idegeimnek, túlfárasztja, gyilkolja őket. De látja, mihelyst lehet, először is az én kis ismeretlen lányomnak sietek írni. És sietek válaszolni egy kérdésre: ezer ismerkedni akaró levél közül is kiválasztja az én jó ösztönöm azét, akinek nemcsak írni érdemes, de akit érdemes szeretetembe fogadni, így történt ez magánál, édes . . . s bizonyos, ha találkozunk, én százszorosán igazolva leszek. Terveim furcsák, mert idegeim állapota dirigálja őket, talán Konstanca, egy szanatóriumba, talán egy békés, csöndes erdélyi faluba megyek. Címem mindig a »Nyugat« marad. írjon kedvességem, kicsim. Itt küldöm az ígért képet, talán tetszeni fog. Ha nem-is, szeresse én értem s főképpen szeressen engem egy kicsit. Én nagyon-nagy ragaszkodással üdvözlöm kislyányomat: Ady Endre.»

Nem azért idézem most időnkint azt a levelezést — melyet a címzett nemrégiben maga adott közre — mintha az ismeretlen leány alakja fontos volna, hiszen az alig is körvonalozódhatott Adyban. De az ő lelkiállapotához mindvégig adat ebben az újabb válságos idejében: — hogy mit mond magáról egy ismeretlennek, aki leány s ezenfelül lelkendező rajongója.

Mindezekon kívül pedig — ezen az 1914-es tavaszán — rövidlélekzetű lánykalandokkal szórja be alapjában magányos, elbúsult legény életét.

A házasságkötés gondolata azonban mindezek ellenére vagy épp ezért — most már egyre erősebben kísért benne. Egy évvel azelőtt még »nagy viszony«-ra vágyódott. Azóta mintha belátta volna, hogy erről a legszenvedélyesebb játékról lekéssett. Tisztán érzi, neki most már csak társ való. Élettárs, megsegítő, női támasz: feleség. Hiányérzése van. Ezt kell kitölteni.

Így dőlt el benne április végefelé, hogy immár mégis csak elmegy Csúcsára. Tudatosan még fél-tiltakozással, hogy ez bizony *nem* háztüznézés ... De azért ír Csúcsára a fiatal leánynak, »rokoni« látogatását jelzi s az feleli: várják. Április utolsó hetében így megy el Csúcsára. Hogy sorsa megpecsételődjék.

BONCZÁÉK

Nem a magam szavaival mondom el, honnan, milyen családi körből, miféle apától-anyától eredt a csúcsai kastély kisasszonya, ki most belép Ady életébe. Én márcsak irodalomtörténet szempontjából sem tudnék erről olyan emberien jellemzőt és részleteset elmondani, mint az, kinek átadom itt a szót. És nem is él ma már senki más, ki a Bonczacsaládot oly közelről ismerte volna három nemzedék életén át, mint ez a szemtanú: Paál Anna, az állami tanító-nőképző nyugalmazott igazgatónöje Kolozsvárt, ki 1941 augusztusában — Petőfi Sándor-utca 13 alatt lévő otthonában — elmondta az utókor számára a régtörténeteket.

Paál Anna ugyanis — biedermeierszelídségű, hófehérhajú kisasszony (kiről magáról jellemzőbbet nem tudok, minthogy ma sem csukja be soha lakásajtáját, az tárva-nyitva áll, mert nem tételezi fel, hogy kéretlenek is bejöhetnek) Boncza Bertuka anyjának, Török Bertának volt valamikor a legjobb barátnője. Attól a naptól, hogy a csúcsai kastély felépült, ő volt a háznak legállandóbb vendége: minden hétvéget, szünidejét ott töltötte el, meghitt családi körben.

Boncza Miklós, Bertuka apja — emlékezik tehát Padi, Anna — szép, derék, hama férfi volt, képviselő, laptulajdonos, gazdag ember, aki miniszterekkel barátkozott. Tőzsdézett is és tőzsdepénzen vette és építette Csúcsát.

A család Kalotaszeg székhelyéről, Bánffyhunadról eredt. Boncza Miklósnak két nőtestvére volt: Török Károlyné (idővel

»Berta néni«, Adyné-Bertuka nagyanyja) a bánffyhunyadi főszolgabíró felesége volt, Kovács Károlyné pedig, Malvina néni — a Bánffy-uradom csúcsai faúszatója felügyelőjének neje. Malvina néni asszonykorában a csúcsai hegy lábánál lakott szép kis házában, pontosan ott, ahol éjszakára — abban az időben — láncsal lehetett lezárni a Sebes-Köröst.

Török Károly Hunyadon könnyelmű ember volt, sok pénz kellett neki, valamivel megvádolták, perbefogták, mire öngyilkos lett, de úgy híresztelte a család, hogy agyvérzést kapott.

Török Károlyné így maradt korán özvegyen, két gyermekkel, Bertukával és Károllyal. Kolozsvárra költöztek — részben a szóbeszéd, részben az iskoláztatás miatt — és most már Boncza Miklós tartotta őket, de meglehetősen szűkösen úgy, hogy kosztos lakókat kellett tartamok. Így kerültünk mi hozzájuk, jómagam és húgom, ki szintén tanítónőnek készült.

Bertuka meg én mindjárt elejétől szoros barátságot kötöttünk, együtt jártunk Kolozsvárt az elemi iskolai tanítónőképzőbe. Nem voltak titkaink egymás előtt, így azt is tudtam, hogy Bertuka még Bánffyhunyadról hozott szerelmi emléket: Ignác Pistának, az odavaló pap jogászfianak karikagyűrűjét, melyet azonban nem húzhatott ujjára, hiszen nem volt ez még nyilvános mátkaság. Ezért is a nyakában hordozta a gyűrűt vékony aranyláncon, ruhája alá rejtve. (Ignác Pistából, ha jól emlékszem, később főispáni titkár, majd Pesten miniszteriális főtisztviselő lett, fűzi hozzá Padi Anna.)

Nénjét, Török Károlynét Kolozsvárt gyakran látogatta meg Boncza Miklós, ki akkoriban már Pesten élt. Szívesen sétálgatott velünk, három leánnyal, vitt bennünket ide-oda és 1891 nyarán is együtt rándultunk ki vele másik néjéhez, Malvina nénihez Csúcsára. Valamennyien urambátyámnak neveztük — Bertuka is — s egy kicsit valamennyien féltünk tőle. Azon a napon, emlékszem, folyton-folyvást ott volt Bertuka oldalán. Lenn sétáltunk a Körös partján, felnéztünk a hegyre, Bertuka felmutatott a regényes hegycsúcsra s azt mondta: »Látja, urambátyám, ott, azon a kövön volna szép egy ház« »Szép volna?« — villant fel Boncza Miklós szeme — »no, hát akkor meglesz, húgom A

Így történt, hogy egy év alatt felépíttette Boncza Miklós a csúcsai várat. Pesti építész vitetett a Köröspartra, bizonyos Alpárt és pesti pénzt áldozott reá. Akkoriban csak úgy duzzadtak zsebei a könnyen befolyt tőzsdepénzekről.

Bertuka akkor huszonegy éves volt, Boncza, — számításom szerint, negyvenhat-negyvenhét. Ezt a huszonkettedikbe forduló évet pedig már nem töltötte Bertuka Kolozsvárt, köztünk, hanem nagybátyja felvitte Pestre, a Zirzen-intézetbe. Ott végezte a polgári-iskolai-képző tanfolyam utolsó esztendejét.

Gyönyörűszép, sovány leányka volt, barna ő is, miként mindenki a családban, Malvina kivételével, ki szőke s kékszemű volt. Fejlődése éveiben oly vérszegény s mindvégig oly törékeny alkatú volt Török Bertuka, hogy gyakran kellett kikérnie házi orvosuk — kiváló szász belgyógyász: Engel doktor tanácsát. Ez megmondta Töröknének jóelőre: huszonhároméves kora előtt ne adja férjhez leányát, mert annak a szervezete oly gyöngye, nem bírná el. .. De mikor Bertuka fenn volt már Budapesten, a nevelőintézetben, Boncza Miklós hamarosan megkérte. A fiatal leány megriadt a nálánál huszonhat évvel idősebb kérőtől, ki egyébként is nagybátyja, közeli vérrokona volt. Még mindig Ignác Pistát szerette szívében és sírt-rítt az ajánlaton. De Boncza jól tudta, miért vitte el az anyai felügyelet alól, a családi körtől messze Bertukát. Zirzen Janka, kire rábízta a fiatal leányt, mégis csak idegen volt, ki Boncza Miklósban miniszterek és főispánok barátjában és kormánypárti képviselőben növendéke gazdag és befolyásos pártfogóját látta. Azt is tudomásul vette az igazgatónő — Boncza értésére adta, hogy más is értsen belőle — ő feltétlenül leveszi kezét az unokahúgáról s annak egész családjáról, ha a leány nem hajlik szavára. Az igazgatónő »anyai« tanácsa tehát huzamos időn át úgy hangzott, hozzá kell mennie Boncza Miklóshoz — hiszen »úgyis az tartja el az egész családot.« Mi lesz mindannyiokkal, ha magára haragítja? Másrészt — hangsúlyozta ki az igazgatónő — azt is gondolja meg Bertuka, milyen nagy élet vár reá Boncza oldalán. Napfényes, nagyúri, elkényeztetett élet. . . .

Mikor Török Károlyné megtudta mindezt Kolozsvárt, elkeseredetten ellenezte a házasságot. A tíz körmével védte volna meg leányát ettől az irtózatoss házasságtól, ha csak tehetne volna. De nem tehetett semmit. A kis vékonyka, finomlelkű leány határozott. Visszaküldte Ignác Pistának, a jogakadémistának, Kolozsvárra a gyűrűjét. Sűrű könnyhullatással. Azt írta a levélben (nekem elmondta) szó szerint: »Hozzá kell menjek, mert meg kell tegyem anyám eltartásáért és öcsém neveltetéséért. »De Ignác Pista ezt nem így fogta fel. Megbokrosodott ettől a levéltől. Nyolc napig éjjel-nappal mulatott

cigánnyal, azután kiment a Szamos-hídra s ott vízbehajította visszkapott jegygyűrűjét. Bertukának pedig egy-két szót irt csupán. Csúnyát. Rosszat. Szegénykének még ezt is meg kellett érnie.

Így jött létre Boncza Miklós és Török Bertuka házassága. A csúcsai vár az esküvőre már készen állt, de Bonczáék egyelőre Pesten éltek. Hamarosan állapotos lett Bertuka s mikor várni lehetett a gyermeket, Törökné azt kívánta, hogy vihesse le Bertukát magával Kolozsvárra, ismerős orvosok közé. De Boncza azt mondta, ő nem engedi Kolozsvárra a feleségét, menjen az egyenesen Csúcsára az anyjával, mert »az ő gyermeke a csúcsai várban szülessen meg.« Törökné felpattant: »Az ám! Falusi oláh bábával? A Boncza pedig ráfelelte: »Ha a sok egészséges parasztgyereknek jó az oláh bába, miért ne volna jó az én gyermekemnek is?«

Így született meg Boncza Bertuka Csucsán. Boncza Miklós nem volt a házban születésekor, csak Törökné, Malvina, a húgom meg én. A csúcsai bába tíz napig kezelte Bonczánét, mindennap feljárt hozzá s a csecsemő — az is Bertuka — szép és egészséges volt. Szőke és kékszemű, akárcsak mintha Malvina gyermeke volna, arra ütött. Az asszonyok azt mondták, Bonczáné bizonyára »megcsodálta« nagynénjét. De tizedik napon Bonczánénak erős láza lett, kivitték hozzá régi orvosát, Engelt, hanem az csak rázta a fejét s az ágyánál nem mondott egy szót sem. Dühös volt. Amikor kijött azt, mondta: »Vége van. Vérmérgezés.« Így is volt: a bába megfertőzte gyermekági lázzal. Még néhány hónap hiányzott éppen, hogy Bertuka betöltse huszonharmadik évét . . .

Most azután Boncza is megérkezett Pestről, feleségét már halva találta és nagy, színpadias temetést rendezett. A legdrágább díszkoporsót küldette Kolozsvárról, azt telistele rakatta hófehér rózsával s levitette a várból a vasútállomásra, hogy egyesegyedül elvigye Bánffyhunyadra, ott temesse el, abba a földbe, ahonnan a család fakadt.

A gyermekre, kit még nem látott, rá nem nézett s két évig nem akarta Látni.

Miközben pedig elindult a vonat Bonczával s a koporsóval Hunyad felé, mi fenn a várban mindannyian az ablaknál állottunk, néztünk utánuk. De Törökné egyszerre csak elkezdett nevetni. Kacagott, hahotázott egész nap, amolyan nevetőgörcs volt, minden sírásnál iszonyatosabb. Bizony, kísérteties volt másnapig hallgatni. Akkor tudta csak lecsillapítani az orvos.

Magához tért és első szava volt, megfogadja, bosszút áll ő leánya haláláért Bonczán. Gyűlölte is mindvégig. Csak azért segítette unokáját Adyhoz, mivel Boncza ezt annyira ellenezte. Aznap, amikor Bertuka megesküdött Adyval Pesten, Törökné Csúcsáról ezt írta nekem: »Ma esküdött meg Bertuka Adyval. Sikerült halálosan megütnöm Miklós szívét.«

Sokat tud még Paál Anna a csucsaiakról, kik egytől-egyig mind elmentek. Palettája tragikus: vad, sötét, szilaj romantika futja be történetét — de jellemzése így igaz, így kell megörökíteni:

»Sok gyűlölet lakott ebben a Boncza-fajban, — folytatja.— Ezt meg kell hagynom, pedig én szerettem őket; fiatalságom, majd későbbi sorsom minden öröme összefonódott az ő életükkel. És nekem legszebb emlékeim a csúcsai napok! De nem volna nyugtom, ha nem mondanék róluk igazat, mivel tudom, Ady miatt most már örökké kutatni fogják, kik és mik voltak Ők voltaképpen.

Még a két nővér is, Malvina és Berta, időnként gyűlölte egymást. Malvina volt az idősebb, ő ment hamarabb férjhez és Török Károly eredetileg nem Bertának, de neki, a kacér menyecskének udvarolt. Egy alkalommal elment Malvina meg az ura lakodalomba s elhívott oda táncos-gavallérnak valakit, kire Török Károly nagyon féltékeny volt. Hogy megbosszantsa Malvinát, dacból, elment ő Kovácsékhoz Bertáért, ki — mint valószínű hamupipőke — otthon épp tésztát gyúrt. Gyorsan felvételte véle legszebb ruháját, így vitte magával a lakodalomba. — Elhoztam a menyasszonyt! — állított be karján Bertával a násznép közé, Malvina halálos haragjára. Így jegyezte el Török Károly Bertát s ez a sok elfojtott szenvedély s gyűlölködés lappangott mindvégig egymáshoz való viszonyukban.

Boncza Miklós, amint felnőtt, keveset élt otthon, Hunyadon, neki egész legényéletén át voltak női; mielőtt megnősült, éveken át kitartott egy bizonyos barátnője mellett s leánya is lett attól a nőtől. De nem vette el a barátnőjét, neki feleségnek csak Bertuka kellett. Pontosan tizenkét hónapig volt nő ember s amint özvegy lett, visszatért régi szeretőjéhez s haláláig meg is maradt mellette. Pestszentlőrincen vett neki házat és törvénytelen leányával is sokat törődött. Az a kisleány barna volt, Bertuka pedig szőke. Ugyanahhoz a fényképészhez járt gyermekeivel — hol az egyiket vitte el oda, hol a másikat.

Amikor Boncza utolsó éveiben súlyosan beteg lett, akkor ő Ady miatt már két és fél esztendeje haragban volt csucsai családjával: pestszentlőrinci otthonába ment a barátnőjéhez s azzal ápolgatta magát. Ez a Kamilla nevű nő egyébként rendes valaki lehetett, ragaszkodott is Bonczához s iránta való aggodását annyira vitte, hogy mikor Bertuka a házasságáért harcolt apjával, Kamilla levelet irt neki: ha lemond Adyval való egybekeléséről, ő, apja barátnője, végrendeletében mindent reá hagy. Akkor már vagyonos nő volt. . . Ennél a Kamillánál érte utol a halál Bonczát. Ő sürgönyözte meg Adyéknek Csúcsára a hírt. Az ő házából temették el Bonczát, Ady és Bertuka oda mentek a temetésre, velük ment Ady Lajos is. És így nyugszik Boncza Miklós a pestszentlőrinci temetőben, nem pedig Bánffy-hunyadon, a felesége mellett.»

»Bertuka-gyermekek«

Paál Anna ezután »Bertuka-gyermekek«-ről beszél:

»Amint hazajött a kislány a svájci nevelőintézetből, Kolozsvárra járt be szórakozni. Adyval akkoriban már nagyban folyt levelezése. Első ízben Nagy Károly püspökhöz szállt, ez Boncza barátja volt — s két leánya körülbelül egykorú Bertukával. Az egyiknek, Húsnak, B. Károly udvarolt, szinte jegyese volt már, de megjelent körükben ez a külföldet járt, különös fiatalleány az ő egészen másféle beszédével, érettségével, csillogni-vágyásával — B. belészeretett és elromlott Ilus mátkasága. A Nagy leányok azóta nem szerették Bertukát, nem is hívták többé házukba s így, mikor legközelebb bejött Kolozsvárra, akkor már Szádeczky Lajos egyetemi tanárhoz szállt; az is apja barátja volt, de ott már nem volt leány, kinek elronthassa házasságát. Szádeczky éknél megismerkedett L. Béla mérnökkel — a tanár ék rendezték ezt a találkozást, mert Bonczának L. nagyon tetszett volna. Ajánlotta is neki, legyen Pesten az ő lapjának szerkesztője, ő majd bevezeti mindenbe — s ebbe a tervbe ütött, mint a mennykő, Ady látogatása Csúcsán. Bertuka, Ady látogatása óta, lekötötte magát Ady mellett.»

Paál Anna azután is minden nyáron ott nyaralt Csúcsán, amikor Ady vőlegény, majd pedig Bertuka férje volt. A óvárban* nem lakott senki, a »családi házban« lakott nagymama és Paál Anna — az Ady házaspár pedig Boncza Miklós legény-

házában, ahol legényháló, dolgozószoba és mosdófülke volt. Ott laktak Endréék mindvégig, külön szobában, egymás mellett. A kis házban nagytakarítást csak akkor lehetett tartani, amikor Adyék elutaztak. Olyankor Törökné kihordatott mindent napra, levegőre, súroltatott, poroltatott, napokig rendezkedett.

— Ady ugyanis későn kelt — vallja Anna néni — azután sokáig mosdott, ápolta magát. Sohasem mutatkozott addig, míg a falusi borbély nem járt fenn őnála. Szerette a csínt és szépen, mutatósán öltözködött. Kedves volt, melegszívű, drága, okos és tapintatos — tör ki belőle ma is elragadtatással, könnyesen, hálásan egykori figyelmekért. — Csak az az egy kár, hogy ivott. Mert ivott a szegény ott is... Mégpedig kocsisbort...

— Ha bejöttek Kolozsvárra — folytatja — minden alkalommal nálam is vacsoráztak, ugyanebben a lakásban, ahol ma is élek. Olyankor mindig meghívtam velük együtt Ferenczy Gyula bankigazgatót s annak leányát, Zsizsit (Érzsébet), akit nálam ismert meg Bertuka legelső alkalommal, hogy Svájc után bejött Kolozsvárra. Ez a kis Zsizsi — ma Szentimrei-Kovács Jenőné, aki urával, az íróval és két remek kislányával kinn él Sztánán — Zsizsi lett akkor az ő legjobb kolozsvári barátjánője.

— A vacsoravendégség — emlékszik — hol nagyszerűen folyt le, hol némi zavarral. Egy alkalommal például, rettentően megkésve érkezett ide hozzám a Newyorkból a házaspár s Endrén meglátszott, hogy i bizony italos. Bertuka suttogva megkért rögtön, ne adjak bort a vacsorához, de Endre aznap nem is evett, csak megkérdezte: — Anna néni, nincs bor a háznál, mert én szívesen lemegyek és hozok. — Láttam, itt ma nincs ellentmondás, behoztam tehát a bort s folytatta az ivást. Alig lehetett később hazatámogatni a Newyorkba.

— Más alkalommal azonban jóvátett mindent. Nem is egyszer! Jókedvű volt, alig ivott, vacsora után pedig elővette verseit s »Gyula bátyámnak« és nekem olvasta kedvenceit. Ó, be szépen olvasta — mélyül el Paál Anna arca — milyen szépek lettek egyszeribe a versei és *érthető*k is. Mert ha nem ő olvasta, nem mindig értettem költeményeit. . .

— Csinszka és Zsizsi a felolvasást rendszerint nem hallgatták. Nekik mindig sok elmondanivalójuk volt egymásnak. A szomszéd szobában a díványon ülve összebújtak — s

főleg Bertuka beszélte ilyenkor Zsizsinek házasesetét. Én nem tudom miket... — akadozik egy kissé szava.

— Velem négyszemközt Bandi csak egy alkalommal maradt hosszabb ideig — folytatja azután — akkor együtt kocsiztunk ketten Zilahra. Én Nagy Sándorékhoz, ő Kincsek-hez. Endre az úton Bertuka svájci nevelőintézetére panaszkodott. Hogy az bizony rosszféle internátus volt, jelentette ki, a tanárok ott nagyon szabad életet éltek s olyan szabadságra tanították a fiatal leányokat, hogy iskolájuk mindennek való lett volna, csak éppen nevelőintézetnek nem! De ez a véleménye — mondta akkor — akárhány más svájci nevelőintézetről is, mert másfelé is tapasztalt már hasonlót. Inkább maradt volna Bertuka itthon, Magyarországon, tartotta.

— Én csak mosolyogtam magamban, mialatt beszélt. Hiába, emlegetik őt olyan merész felfogásúnak, gondoltam, amikor a feleségéről van szó, épp elég »maradiságot« tanúsít ő is. Aminthogy igaz embernél ez nem is lehet másképpen — egészíti ki.

Kép Bertuka anyjáról

El kell köszönjek, sajnálatomra, kedves Paál Annától, hogy arról a látogatásomról számoljak be, amelyet Budán tettem, ugyancsak a Boncza-családi emlékek kedvéért.

Pásztorj Endréné Horváth Mariska nyugalmazott tanárasszonynál jártam azért a képért, melyet ő rajzolt Török Bertáról, a későbbi Boncza Miklósnéről. Horváth Mariska akkor került ugyanis Zirzen polgári iskolai tanítónőképzőjébe, mikor Török Berta végezte ott egyetlen tanévét. Vele való ismeretségét így beszéli el:

— 1892-ben, augusztus végén tettem felvételi vizsgát Zirzennél s vizsga után az igazgatónő meghívta apámat, ki iskolaigazgató volt, ebédre. Engem is meghívott, de engem rábízott Török Bertára, hogy a növendékek közös éttermében ebédeljek vele. Berta akkor szeptembertől harmadéves tanítónőképzős volt. (Akkoriban nem is volt erre a pályára több tanév. Két tanév elemiiskolára szólt, utána még egy tanév polgárirra) Huszonegy éves lehetett, gondolom, *de olyan benyomást tett, mint a tizenöt éves*. Elragadó kis teremtés volt. Úgy áll előttem, mintha tegnap láttam volna, szegényt. Halványzöld batisztruha volt akkor rajta, apró, szétszórt

virággal, vékony és kecses leány, minden kicsi rajta, csak a szeme szokatlanul nagy. Finommetszésű arcának kedves volt a kifejezése, sok szív, lélek tükröződött rajta. Sötétbarna haját kontyba tűzte feje hátulján, szinte görögösen, de nem mintha kitanulmányozta volna. Az volt épp legszebb rajta, hogy nála minden olyan természetesen adódott, nem csinálta azt se fodrász, se varrónő és még sokkal kevésbé kozmetikus — megcsinálódott az rajta és ezért volt olyan bájos. Az alakjának ma nagy sikere volna, annyira vékony volt, de a szépsége minőségének nem, mert nem volt abban — hogy a mai csúf szóval éljek — »szekszepil«. Talán az látszott rajta, jut néha eszembe: túljó ő ennek a földnek, túl előkelő lélek, hogy itt maradjon, tülekedjen, hamar meg fog halni.

— Boncza pedig nagy, hatalmas ember volt, robusztus megjelenés, még én is, ha láttam bejönni a kapun vagy végig-sietni a folyosón, valósággal fel kellett nézzek rá, pedig én már akkor is magastermetű voltam. Gyakran jött el a hűgáért és elvitte színházba, vacsorára, de ilyenkor mindig egy tanárnő kísérte Bertát. Soha kettesben nem mentek. A tanárnő mindig ugyanaz volt — s a lányok néhanapján még találgatták is, hátha az tetszik Bonczának és azt veszi el... . Én keveset beszélgettem évközben Bertával, hiszen alsóbb osztályba jártam — s ő különben is zárkózott természet volt. Azt azonban észrevettük, hogy az igazgatónő nagyon szereti, kedvence neki — pedig Zirzen Janka akkor valóságos tanügyi és társasági tekintély volt. Az egyetlen asszony akkor még Magyarországon, ki nagyságos címet kapott. A Sacré Coeurben, például, az előkelő iskolában, nem lehetett vizsgát tartani nélküle: ő volt a miniszteriális megbízott.

—A tanév második felében — 1893 koratavaszán—tudtuk meg, hogy Török Berta menyasszony lett, nagybátyjának a jegyese. Egyes leányok mondták, sokat sír, ezt mi nem láttuk, csak azt, hogy arca mosolytalan-szomorú. A boldogtalanság lerítt róla. Mindnyájan szívből sajnáltuk, mert az intézetben azt beszélték, hogy az anyja kényszeríti nagybátyjához. Pedig mindenki tudta, hogy mást szeret; csak azt nem tudtam meg, hogy kit.

— Amint megkezdődött a nyári szünet, Boncza rögtön elvette. Egész éven át Pesten laktak — és 1894 koranyarán már meg is halt szegényke. Mikor én az év szeptemberében

visszakerültem Zirzenhez utolsó évemre, az egész iskola róla beszélt. Hogy ő mennyire kérte az urát, Pesten lehessen meg a kisbabája. Azt mondta volna neki: »Más feljön ilyen körülmények között faluról és én lemenjek?« De nem használt itt se beszéd, se okosság, mert — ez volt az én érzésem — a sors szerint Török Berta meg akart halni. És mi lányok, csakugyan borzongva emlegettük: azért halt meg szegény, mert nem azé lett, akit szeretett. És fogadkoztunk valamennyien: mi küzdünk, kitartunk, várunk — de nem akarunk ily korán meghalni. —

Följegyeztem, hadd legyen nyoma annak is, mennyi titokzatosság szövődött Boncza Berta származása körül. Misztériumjáték a valóságban. . . Bánatos elindulás az élet felé.

De mértéket ad mindez még arról is, mennyire egyedül állott a húszéves Boncza Berta ilyen apa árnyékában — ilyen anya nélkül.

Ady ellátogat Csucsára

Ami Ady Endre és Boncza Berta eljegyzési idejéből szinte már túlon túl ismeretes, arra igazán fölösleges kitérnem, így az is tudott dolog: legelső találkozásuk — 1914 április utolsó hetében — nem a legszerencsésebb bemutatkozás volt. Ady nagyváradi szórakozás után ült vonatra s tévedésből nem szállt ki Csúcsán. Bánffyhunyadon vette csak észre: túlmént a célon, onnan fordult vissza és későeste érkezett meg Bonczáékhoz.

El tudom képzelni — bármennyire rosszul essék nekem — hogy amúgy gyűrötten, (főként pedig lelkileg gyűrötten), italozás után, nem mutatkozott annak az eszményképnek, kiről egy fiatal leány három levelezési év alatt ábrándozik. A nagy költőről s egyben híres férfiről, sok izgalmas szerelmi bonyodalom hősről — ébren és álmaiban ő bizonyára mást képzelt..

De, hogy az első este nem egészen kedvező benyomását másnap — kialudva — már valóban jóvátette Endre, azt egy sugárzó levél bizonyítja, melyet a csúcsai kisasszony ugyancsak április legvégén utána meneszt Budapestre...

Kelenbörze 12-17. 1914. márc. 31.

Kedves Bernadett! :

Csinált magadnak Wienből
 két utamról Hoffmayer, de
 győztes-örömmel küldök hozzá
 az írást és az ok. Csak a
 lefoglalás és a kifizetés az
 újabb utalás. Ezután lehet
 az. Szavakkal volna látni, mert
 az volna a kifizetés újabb utalás
 a kifizetés és a kifizetés.
 az újabb utalás. Csak az volna
 a kifizetés!

Az újabb utalás, (kifizetés)
 az újabb utalás. A kifizetés újabb utalás
 if.

Rippl-Rónai levele Adyhoz — 1914 márc. 31.

31. österte. Kär. huz. hat Wälen.
 lundmestru, ha Karl Krause ist.
 in, in 10 1882. Tivivandbit ak
 stam E, huz istal veri. Kuvonon
 töttel mavelen is.

... mita Tervid a lund pöiden?
 ? Uratomatin a Tulin Viräguvii.
 meppien = foudolj rime is ista tö
 e. baratom. Vifpe tudmit - e foudolmi
 etten a hi vöid appillelre - mälun
 künne a heytelaji. a Rime vöikela
 - eulelreel - e a luyg robaie ä?
 hej luy robaie - a ferel? ongor
 on. Rime?

Rimekünd velle meiz töttel velen
 galkoz in eulelreel meijel töttel
 72 tö faldusartit: hej vöistöl, a
 hi kullankit ä tölun luvölj
 jorast

Ady ugyanis Pestről csak néhány sort írt Bertukának. Köszöni a vendéglátást, nagymama s Malvina néni figyelmét, Bertukának pedig: »Mikor Pestre érkeztem, táviratozni akartam. De félttem, kinevet, úgysis félttem, hogy már előbb kinevetett.«

Ó, dehogyan is lehet erről szó! A fiatal leány rajong. Ha szeret valakit (tartja önmagáról), azt halálosan, komolyan szereti. Azért kockáztat mindent és lelke egész melegével kitart mellette....

Ady mindenki előtt titkolja csúcsai látogatását, haza nem írja meg, Lajosnak, Bölöninek nem tesz róla említést, egyedül Zsukának beszél róla Bölöniéknél négyszemközt, május hatodikán. De, hogy visszamegy-e egyáltalán Csúcsára s hogy megkérés lesz-e az ismeretségből, azt jó néhány hétig maga se tudja. Az ő elhatározásra képtelen természetével nem is akarja tudni. Május 22-én utazik vissza Pestről Mindszentre, meglehetősen kedvetlenül és beteg.

Ekkor elmondja otthon is, anyámnak, apámnak, hogy a »csucsai leánnyal« évek óta szövődő levélregénye most valóra válhatna — ha ugyan elmenne Csúcsára. Csak éppen anyám unszolására van szükség, hogy révedezéseiből fölrezzentse. Az unszolás azonban nem marad el, hiszen anyánk kimondhatatlanul örvendez, hogy ezúttal *leánnyal* van szó, nem asszonyról, ezenfelül is úrileánnyal, ismert és előkelő erdélyi família sarjáról. Apám is szívesen látná ezt a házasságot, hiszen Boncza Miklós gazdag, befolyásos ember hírében áll, itt hozományról is lehet szó, ami Endre bizonytalan jövedelme, állástalan poétasága mellett családalapítás szempontjából igen megnyugtató gondolat.

Így indul azután útnak Endre 1914 június elején, pünkösöd előtt, hogy Váradon keresztül Csúcsára menjen. A pünkösdi látogatás története széles körben ismeretes. Pünkösöd vasárnapján háromórás kocsikirándulás »nagymamával« (özeveggy Török Károlynéval) és Bertukával Kalotaszentkirályra, a közös rokonokhoz, Visky József földbirtokos családjához . . . Hogyan folyt le az a látogatás, milyen volt a kalotaszegi-pünkösdi környezet, mely egyszeribe őket körülvette, azt Kós Károly oly híven és szépen beszélt el az »Erdélyi Helikon«-ban, miután sokszor járt abban a festői faluban s nem egyszer hallgatta meg Viskyék emlékeit — hogy nem tudok ellentállni a kísértésnek, az ő szavait kell idézzem:

»Délelőtt érkeztek és Szentkirály meg Zentelke kálvinista népe éppen a templomból igyekezett kifelé. És aki valaha látta Kalotaszeg magyar népét templombavonuláskor avagy templomból széledéskor, aki tudja, hogy Szentkirály-Zentelke magyarsága egyike a gyönyörű kalotaszegi nép leggyönyörűbbjének és ez a falu maga a legszebbek közül való, aki elképzeli a szentkirályi kálvinista templomot, ahogyan a dombon, aombok között áll, a domb alatt a kanyargó Kalota vizét, a nagy út Májával, azontúl a lombos-virágos, színesen-ékes falut, melynek népe páratlan ősi viseletében, méltóságosan, lassan jön ki a cinteremből és kanyarodik le a templomdomb útján a hidra, az elhiszi nekem, hogy ennél csudálatosabb kép alig-alig lehetséges.

»A templomdomb oldalából, a Kiszely-féle öreg kertből fogta meg ezt a képet Ady Endre lelke. És elvonulva a társaságtól megszületett a vers: »A Kalota partján . . .«

»A szentkirályi Visky-porta, a Marotlakára vezető út mentén van. Tágas, lombos telek ez és a két öreg fenyő is arra figyelmeztet, hogy itt urak laknak. Virágos kis kert megett terpszkedik a fatornácos öreg kúria, mögötte, mellette, az udvar és azon túl a gyümölcskert csupa-csupa nemes almáival. A kert egyik sarkában öreg, csudálatosan szépen nőtt nyírfa alatt a zsendelyfedeles, kerekes kút, a kút végét, a Kalota vize maratja, hosszan ápolt fagyalbokor-kerítés szegélyezi.

»Kuglipálya is van a kertben. És akkor délután kuglizást csapott a vidám társaság. Kriegsparti járta és »szegény« Ady Endre aggódva fohászzkodott neki a dobásnak:

— *Nimbuszom felét adnám oda egyetlen egyenes dobásért...*

»Nagyon-nagyon vidám napja volt az a nap Ady Endrének. Pihentnek, nyugodtnak érezte magát és mindenről beszélt, csak irodalomról nem. Öreg Kata nénye (Kiszely Kálmán vénkisasszony-leánya) különösképpen megszerette az ő először látott öccsét. Boncza Bertuka pedig egész napon átál Ady Endre után járt, udvarolt, hízelkedett, dorombolt úgy, hogy nagyanyja meg nem állhatta és reászólt:

— *Hagyd békén már, folyton a sarkában vagy, nem tud szabadulni tőled.*

Öreg Kata néni vén szemei is megláttak akkor sok mindent és Töröknének megjegyezte:

— *Meglátod, ez a Bandi elveszi Bertukát.«*

Ehhez a finom miniatürképhez én már csak azt fűzöm hozzá: a százados nyírfához, mely alatt Ady írta versét, sok-

sok ifjú magyar zarándokolt el a megszállás évei alatt is: többnyire a kolozsvári egyetem lelkes hallgatói. Viskyék, mint a múltban, ma is mindenkit vendégszeretettel fogadnak, aki csak Ady nyomát keresi portájukon. Megmutatják: a fa alatt még a régi kerti pad és asztal áll, onnét a Kalota hídjára lehet látni egyenesen. Ott ült ő s az »lelő június nap«-ban addig nézte templombóljövet a »pompás magyarokat«, amíg csodálatos verse őbenne fel nem szállt.

Ady megkéri Bertukát

Pünkösd hétfőjén azonban a csucsaiak már otthon vannak, Endre még náluk vendégeskedik és tanúja lesz Bertuka kolozsvári kérője, L. Béla látogatásának. És Ady, kinek beköszöntő szavai Csucsán így hangzottak (hogy ne kötelezze magát semmire): — Nem háztűznézőbe, de rokonlátogatóba jöttem! — azon a pünkösd estén, mikor örökké lappangó féltékenysége is felloboghatott, az apa vőlegényjelöltjének eltávozása után — hirtelen talpraállással — megkéri Bertukát nagymamától.

Kedden már Pestre érkezik Ady. Mi Lajossal így látjuk: érthetetlenül kesernyés hangulatban. Nem, nem! nézünk össze az urammal, ez a csucsai út nem volt reá felderítő hatással. Pedig tiszta szívből ezt vártuk tőle. De most, úgy látszott, megüli valami a lelkét és ezért oly szótlan, zárkózott. Végül Lajosnak külön mégis csak elmond valamit, amikor nem vagyok a szobában, mint a hétpecsétes titkot. Meg kellett Lajos nyugtassa, legyen már kissé derűsebb.

Valahogy megnyugszik, rövidesen vonatra ül s megy haza Mindszentre. Anyám megdöbbsent — beszélte utóbb ő is — fia milyen lehangoltan került vissza hozzá. Nem, ők ketten, szegény aggódó szülők, szintén nem ezt a hatást várták, amikor rábeszélyték Csúcsára. Végül is anyám megkockáztatja, hogy ennyit mondjon neki: — Semmi az egész, lelkem, ne gondolj vele. Rokonlátogatóban voltál, az még nem kötelez. — De Bandi csüggedten rázza fejét: — Nem úgy van, édesanyám. Nekem most már kötelességem, hogy megházasodjam.

Mindszent és Csucs között ezekben a napokban levelezés folyik. A levelesláda Bertuka akkoriban írt leveleiből csak egyetlen levélrészletet őrzött meg: négy oldalt. E négy

oldal azonban mindent magyarázó és jellemző. Lajos Ady-életrajzában idézett belőle néhány sort, én ezt az idézetet sem óhajtom feleleveníteni. Elég az, ha rámutatok, az a négy oldal teljes mértékét ad arról, mily mély nézeteltérés tört ki közöttük.

De azután külső és belső körülmények elsimítják a zökkenőket s Ady igyekszik eloszlatni önmagát illető kételyeit, annál is inkább, mert kihívta érzékenységét, hogy az apa nem adja beleegyezését.

A nézeteltérés elül a jegyesek között s miközben körülöttük — sorsszerű kifejlődésben — lángbaborul a világ, ők az összetartozás békéjébe menekülnek.

» . . *Világok pusztulásán*
ősi vad, kit rettenet
Űz, érkeztem meg hozzád
S várok riadtan veled. . .«

A SORSFORDÍTÓ NYÁR

A lánykérést előző május, majd a rákövetkező június levelezéséből kell most még idéznem azt, ami Adyt leginkább megvilágítja. Tehát sorban az első: anyám levele Lajoshoz, melyben a Pesten tartózkodó Endréről is megemlékezik.

1914 május elején. » . . . *Hát ti hogy vagytok? Annuska, hogy érkeztél? Lajos nem volt beteg? Hogy élt, míg otthon nem voltál? Hát a rossz Bandi, nem volt még mindig valahol? (Csúcsán, érti anyám.) Elég szomorú állapot, de lenni semmit nem lehet. Ha más dolog minden jó lenne, egyedül ez elég lenne lelkünkre . . .*«

Ismét anyám levele következik, Endre akkor már Mindszenten van:

1914 május végén: » . . . *Meg vagyunk elég jól. Endre is minap meglepően jól viselte magát, de már tegnap kissé kirúgott. De majd ha felkel, beszélek a fejével. Pedig tudom, úgy sem ér az semmit, nem is akarnám elvadítani, mert nagy szüksége volna, hogy itthon legyen egy jó ideig, de alig hiszem. Ünnepe után menni készül Bandi Csúcsára. Gyönyörű levelet írt Bertuka, tegnap kapta, hosszút, szerelmes a kislány, ó Istenem, de minden másképp is lehetne és látni, tudni, hogy mégsem lehet. De meg kellene nyugodni a megváltozhatatlanba, de csak az a nehéz. Egyéb semmi nem nehéz. írjatok, azt hiszem ma írni fog Bandi is . . .*«

Bandi valóban írt is aznap:

»*Drága Lajoskám, itthon vagyok s már kezdek enni tudni. A többi talán megjön. A várva-várt májusi eső után, mely ma érkezett. Édesek elég jól vannak. Nekem álmatlanság a bajom.*

Drága Lajoskám, az átvett könyvek közül küld el a Kozáry-Pascal könyvét. Már e számra írni kellett volna róla. Szeretettel csókol Annussal egyetemben Endrétek.

A nemcsaládi levelezésről eközben ilyenformán tud a levelesláda.:

»Nagyon, végtelenül kedves, jó költő! — írja Svájból, május 14.-én az ismeretlen leány. — »Néhány perccel levelem feladása után a szobaleány jelentette: Mademoiselle, vous avez une grande enveloppe... Oh nagyon, nagyon jó Ady Endre, hogy köszönjem meg ezt Önnek? Én nem írhatom le érzelmeimet, mert ön azt mondaná: szegény kis ekzaltált bolond s talán nem is szeretne egy kicsit sem többé. De annyit mégis csak mondhatok érzelmeimről, azt, amit éreztem a fénykép látásán s az Ön meleg szavai olvasása közben. Sírtam és csókoztam a képet, magát, akit én, sajnos, túl nagyon szeretek ... Itt küldök egy nagyon kis képei, mely nem jó, de mégis hasonlít egy kicsit hozzám. Én mindig az ön képét nézem, én mindenben önt látom — ez az én boldogságom . . .«

A közreadott levelezés szerint Ady május 25-én Mindszentről ezt írja önmagáról az ismeretlennek:

». . . kiragadtam magam a beteg, pesti tespedésből (kis-kis megszakítással hetekig feküdtem s ezért nem írhattam) s most tegnap óta itthon, falun vagyok. Gyönyörű a május, a falu s én tele vagyok egészség- és boldogságreménységgel. Láztól, úttól fáradtan nem írok most sokat, hiszen akármilyen kedvesen gyanúsított is meg, nincs türelmem s talán tehetségem sem a levél-írásra. De kívánom, higgye el, üzenem, hogy egyre elképzelőbben s jobban kedvelem magát, kis leányom. Mikor fogom s fogom-e láthatni? Legyen jó, őrizzen meg, az. . . i ifjú májusnak üzeni ezt az érmindszenti öreg május. És írjon mindig a Nyugathoz, mert onnan rögtön, bárhová továbbítják. Szeretettel simogatja meg haját, arcát gondolatban az ő kicsi leányának Ady Endre. Érmindszent, május 25A

A válasz — mi sem természetesebb — csak kitörően örömteljes:

»Nagyon köszönöm, nagyon kedves költőm, az ön édes levelét. De miért is ír olyan szépen, olyan nagyon szépen . . . miért? miért? minden szó, minden szava nekem kincs — és mindig jobban fogom Önt szeretni — a végtelenségig...«

Így szól a sugárzó leánylevél négy oldalon keresztül, majd a levél végefelé ezt mondja el:

»Mesélek most valamit a mi belső intézeti életünkről. Édes, szeretett Költőm, az ön képe nagy fekete keretben az ágyam fölött függ. Ezt a képet az egész intézet ismeri — és az én kis fehér szobám, most hogy az a kép benne van, nagyon népes. — Ach, der Ady! Ich sehe ihn sogéme! — Je l'adore, ton Ady, c'est un chou adorable! — ilyen felkiáltásokkal fogadnak. De a múlt héten kis tragédiának színhelye volt a szobám. A szomszédszobából a mindig álmában beszélő kis olasz lány éjjél után benyit a szobámba és felráz — de milyen erővel! — Kérlek, gyere a szobámba, — mondja — mert én nem tudok aludni, mert az a Költő nem hagy aludni, mindig nevet, ha hozzá szólok, kicsúfol. És midőn azt mondtam, hogy ő talán álmodott, oly dühösen ordított rám, hogy igazán féltem. Bementem a szobájába és — kihívtam Önt! Marcella végre megnyugodott. Nem furcsa? Mire lehet ezt magyarázni? Marcella egyedüli vágya, hogy az ön verseit franciául olvashassa. Mindegyik szeretné önt olvasni! ó, milyen boldog vagyok, hogy én olvashatom az Ön műveit — s hogy én megösmerhetem! . . .«

Ady Endre, ki épp most készül vissza Csúcsára, hogy eljegyezze a várkisasszonyt, most vedd át a neked küldött, ajándékot — egy egész lányintézet hozzád röpitett tavaszi bomlottságát. Ez jár ki, szegény Költő, neked. A fiataloknak ez a rajongása és imádata, mely már mesgyéjén jár az értedgyult tömeghisztériának. És ennek a hívednek, ki ilyeneket tud felédhozni, te nem felelnél még soká és akárhányszor, amikor sorsod kifeszített kötélén megszédül s ingadozni kezd örök-bizonytalanságú szíved?

Nem volnál akkor Ady, szegény Költőm.

*Kibontakozás
a szerelem jegyében*

Pünkösöd és Kalotaszeg, eljegyzés és összezörrenés, majd kibontakozás a szerelem jegyében . . .

Ady a június hónapot majdnem teljes egészében szüleinél tölti Mindszenten, a levelezés azonban Csucsával élénken folyik. Június 17-én arról kap értesítést: Boncza Miklós nem adja beleegyezését, hogy leánya vele lépjen házasságra,

sőt anyagi érveléssel akar döntően hatni Bertukára. A fiatal leány azonban nem akar se várni, se megalkudni. Nem akar még egy félévet sem veszíteni boldogságából, ő már szeptemberben Ady felesége akar lenni, hogy együtt vághassanak neki az életnek. Csucsára hívja Adyt, hogy együtt írjanak apjának. Ügyes, okos, bátor kijelentést. Mivel — véli Bertuka — ez a becsületesebb eljárás, ajánlatosabb minden regényes rémdrámánál. Döntsön Ady, szólítja fel, tudjon őérette cselekedni. Hálából, meglátja, kit és mit kap benne.

Egy nappal Bertuka üzenete után, tehát szinte visszahatásképpen az apa megtagadására, közli Endre elsőízben valakivel, hogy készül elvenni Boncza Bertát. Ez legelső híradása szándékaról:

»... *Hallgass meg, akarok neked vallani — írja június 18-án Pestre egyik barátjának — sőt nemcsak vallani, de a jószágodat újraébreszteni, sőt majdnem tanácsot kérni. Kedvelek egy húszéves kislányt, aki nagyon dzsentrí s mégis a pesti előkelő zsidó-genre minden erényét és bűnét hurcolja. De ezenfelül igazán erdélyi úri, finom, ha nyugtalan is és 16 1/2 év különbség van közlünk. Elhíhetem, ha azt esküszí mindig-mindig és jajgatva, hogy szeret? Szerethet engem egy húszéves leány? (bevallom, hogy hitem szerint szerethet.) Esetleg szöktetnem kell s büszke fejemet bármely járomba, mely tőle jön, behajtani. Különös, pompás lány s mégis tanácsolj nekem, mit tegyek? Ne szólj erről senkinek, mert boldog voltam, hogy te vagy s kérhetem igazításodat...«*

Nem, valójában már nem tanácsot s igazítást kér, csak helyeslést és megerősítést. Tudja, hogy erről a helyről ezt megkapja.

Bertuka: immár Csinszka hívására pünkösöd óta most megy először Csúcsára s ott együttesen fogalmazzák meg két külön levelüket Boncza Miklósnak: Adyét június 26-án, Bertukáét június 27-én küldik el.

De Endre nem várja be a választ Csúcsán, megy Váradra, a polgári radikális párt ottani zászlóbontására. Es öccse, kivel ott adott találkozót, megállapíthatja: most már kiérett belőle a szándék, hogy »tűzön-vízen át kiverekedje házasságát kishúgával.« Kierlelte belőle a dac és önérzet, mivel-hogy Boncza Miklós tiltakozását és magatartását Ady magáranézve sértőnek találta.

Nevezetes június 28-ika virrad fel: trónörökösünk meggyilkolásának napja. Különös dolgot jegyzett fel Ady Lajos erről a reggelről: Ady baráti társasága együtt ül reggelig a nagyvárad-i Bodegában, vak Gyula húzza egész éjjel Adynak az ő bús, régi, erdélyi nótáit, Endre pedig ül sápadtan, tragikus arccal íróbarátai között az asztalfőn s a besütő nap fényében — minden előzmény nélkül — egyszerre csak kísértetiesen megszólal:

— Miért is jöttünk ide Keletről? Világ csúfjára elpusztulni?

Azon a reggelen süttött a kalászerlelő nap, tündöklő volt az ég, az alföldön köröskörül aznap indult az aratás, az élet arca bizakodott. És ő megérzi, mi következik. Prófétakomorsága, vészjósló hangja megborzosztatja a jelenlévőket. A délelőtt, gyanútlanul telik, a delet is elharangozzák, de ahogy ebédhez ülnek, lecsap Váradra a rémhír. Adynak az a riadalma és kétségbeesése, melyet soha többé nem hevert ki.

*»Nem vagyok boldog, de talán
nem is illik ilyen időkben.«*

A későbbi évek során, amikor távlatból láttuk már Endre sorsfordulójának nyarát, mindnyájunkban: anyámban, apámban, Lajosban — kialakult a hit, hogy őt a háború izgalma űzte visszavonhatatlanul Csúcsára, mert ott, aránylag, egy kis nyugalmat talált. Az egész június hónapot, amint láttuk — mátkasága első négy hetét — pár nap kivételével, Mindszenten töltötte. Egyáltalán nem akart ő hosszabb ideig vendégeskedni Csúcsán — addig, amíg a házasságkötés lehetősége el nem dől.

Ellenben, amint kitör a háború, ő tudja, hogy Pesten, a háborús zajtól és zaklatottságtól, meg nem maradhatna: az idegei nem bírnák el. Mindszent pedig türelmetlenségének a világ vége: ott minden negyedik vagy ötödik napon kap csak újságot, postát.

Csúcsa viszont a nagyvárad-kolozsvári fővonal mentén fekszik, oda naponként érkeznek friss hírek. A katonavonatok ott futnak keresztül, s egy-egy zsúfolt vonat sokízben soká vesztegel ott, mert a mozdony ott vesz vizet. Az állomáson mindenki beszél sebtében valakivel, mindenki hall

ilyenformán valamit a harctérről is, meg Pestről is s ez pótolja úgyszólván az akkor még nem létező rádiót.

Mi Mindszenten, szomorúságunkra, úgy éreztük, hogy ő, a vőlegény, nem boldog. Hogyan is lett volna bizalmunk boldogságában — amelyet tiszta szívből annyira kívántunk! — ha soha egy pillanatra nem láttuk őt sem nyugodtnak, sem boldognak, amikor egyszerez-másszor hazakerült.

Ő ugyan — tudtommal — senkinek sem panaszkodik akkortájt, sem élőszóval, sem levélben. A maga módján, a maga óráiban kétségkívül még szerelmes is. Bertukához írt levelei ilyesmit tükröznek: vágyódók, gyöngédek, kényeztetők. Július elsején a Nyugat az első nagy Csinszka-verseket hozza: »Minden nagy megújhódottságom«, Az elhagyott kalózhajók », »Óh, fajtám vére. . .«, Be szépek, megrázók, mélyek.

*» . . . Óh, véreimből véredzett büszke vér,
Bora közös hitünknek,
Lyányként, testem, úr asztali kenyér.. .«*

Barátainak, kikkel abban az időben rendszeresen levelezik, úgy festi le a dolgot, ahogy szeretné, hogy ez róla Pesten s az írói körökben tudassék. Mint mindig mindenben, hiú ebben is: nem akarja, hogy azok, akikkel mindennap találkozhat, bármiképp hiányosnak láthassák menyasszonyához való érzelmi kapcsolatát. Arról, hogy nem boldog, amíg nem kényszerült rá, nem vall senkinek. Csak annak az idegen fiatal leánynak — távoli képnek — aki egészen messzire esik az ő világától, annak írja meg gátlás nélkül a valóságot — azt, amit mi, a családja, tisztán kiérezhetünk rajta:

»Drága, kis . . . , késve írok, de az idők szörnyűek, mindent meg kell érteni és megbocsátani — most. Ráadásul én egy romantikus házasság-terv főhőse lettem, a menyasszonyom fiatal leány, Svájcból, egy lausannei intézetből hozzám írott leveleiből ismertem meg. Sors, sors, már hetek óta várok az árvaszéki engedélyre, hogy egybekelhessünk. Nem vagyok boldog, de talán nem is illik ilyen időkben boldognak lenni. Köszönöm, hogy nem vagyok senki magának s kérem, tartson meg bátyjának, aki magát szereti...«

»Imádom Ady Endrét,
mint zsenit, férfit és embert«

A jegyesség körül szövődő levelezés így folytatódik a levelesláda szerint:

Bertuka július 4-én atyja barátjának, Szombatfalvy Albertnek ír s a másolatot elküldi Bandinak.

»Kedves jó Bátyám és Barátom! Nem fog megharagudni reám irásom nyílt és egyszerű bizalmáért és nem fog csodálkozni sem, meri sejtem, informálva van dolgaimról, de mégis hinnie kell, hogy válságos napjaimban a ragaszkodásom az, ami vallani és gyónni késztet.

Jó, okos és tapasztalt Barátom nekem — természetes, hogy összes ismerőseim közül — kiket egyénileg többé-kevésbé magamon alulinak, gyávának és hízelgőnek ismerek és nem szeretek, Berci bátyámtól kérek világosságot.

A tényállás röviden ez: négy éves lányálmom elérhetetlennek hitt és ezért titkolt, sokszor erővel tölt, imádságszerűen tiszta és távoli vágyam lett elérhetővé és elrejté előttem. Szeretem halálosan komolyan, esküvel és örökre Ady Endrét — s ez talán nem is szó a kifejezésre, imádom, mint zsenit, férfit és embert. Ismerem minden dolgát a múltból, tudom és elszámoltam idegeinkkel s a legendák bizarr tömegével és erősnek, fiatalnak, reáhivatottnak, méltónak érzem magamat, hogy csakis neki legyek és lehessenek az asszonya. A korától nem félek, 36 éves, az édesapám 46 volt, mikor megházasodott és nekem máris sikerült öt 19 évesse tennem s hozzámegyek, mert az övé vagyok. Szeretnék még az őszön felesége, törvényes, Bárczytól, apámtól és Istentől helybenhagyott felesége lenni. 20 évet betöltöttem, megélhetési körülmények rendezettek és az életemhez talán mégis csak szent és elvitázhatatlan a jogom, a közöm. Nekünk egy év nagy veszteség. Ennek lehetőségét, okos, finom, józan megértését, kieszközlését bízom a Bátyám ügyes, engem szerető tapintatára, jóságára. Kérem, értesse meg az édesapámmal, hogy öreg, beteg ember, az erőszakos, brutális kitörések csak neki árthatnak és én féltetem őt. Hallgatása, halasztása nem célszerű s csak engemet, minket kompromittáló, ami mégsem illik nevéhez, korához, eszéhez. Meggátolni azt, amit a végzet rendez, még neki sem lehet. ő szabadságot, örök hálát, nyugalmat nyer, ha szépen, okosan, rezignáltan önmagára hallgat, ellentmond Ruffy Pálnak és másoknak és dönt a kislyány a boldogsága felől.

Házasságunk ment minden anyagi érdektől, élni, megélnünk s ígért anyagi javaimról is, ha kell, szó nélkül lemondok. Nem kérünk mást, csak az igent és kevés lármát, erőszakot. Ady Endrének a személye és neve csak kiváltságos és megtisztelő lehet Ady Endrénének, ha méltón tudja viselni azt. Tegye büszkévé a kislány a akarata, hite, reátermettsége, amivel méltó párja lesz ennek a nomád, ősi szép és erős existenciának. Édesapám nekem választásomba mindig szabad akaratot ígért, könnyesen bizó hálás szeretettel kérem, engedjen jogot, szabad akaratot az életemhez, mert erőszakosan és összeroncsoltan is elérem azt vagy belepusztulok.

Megírtunk mindent szívünk szerint neki már egy hete. Eddig mély csend a válasz s én kettőnkért resteltem ezt a hallgatást, ami kicsit lelkiismeretlen, fáj és sért. Drága öreg Bátyám beszéljen vele és értesse meg pele a körülményeket, okosan, szépen. Szegény anyám mellett is sokszor harcolt, most álljon én mellettem, öleli és választ kér kis húga A

A levelesláda így beszéli el tovább, amit a jegyesekről tud s a körülöttük folyó dolgokat:

1914. július 6-án. Jóságos Nénim. Könnyesen és meghatva csókolom meg a kezét — mert az én Csinszkymnek — drága, féltett, aggódó édesanyja és mert minden érdemen fölül szépen és igazán tud szeretni. Nagyon egyszerűen, komolyan és minden idegesség nélkül szeretném megköszönni, kifejezni valahogyan — jóságát s a viszontszeretetemet — mi nemcsak rokoni szeretet, de életem legnagyobb és legtisztább érzésével egyesül. Az ösztönöm valahogyan azt súgja, hogy az édes Anyák sokat szenvedett, könnyesen tiszta, szent szívéhez — legodaillóbb és legközelebb álló tisztaság: a gyermek. Fogadja kérem anyai jósággal — Bertukát, Csinszkát, a hároméves nagyszemű csöppséget, ki édes anyja szép, halott emlékével, szeretetet várva és szeretetet adón — néz a világba. Az édes anyák — meg az érezni, látni, jární próbáló gyermekek — összeillőn tiszták, szépek, szentek. Az ígélet és a beváltás csodás gyönyörű találkozás — ők. őrizze meg kérem szeretettel, örömmel Csinszkát, Bertukát, aki szeretne örökre három éves lenni, három éves maradni. Kezeit csókolom — sokszor — igazán hálás kislánya, Csinszka.

Nagyságos Ady Lajosnak, Érmindszent.

1914. július 16. Lajos kérem, legyen olyan jó és küldje el Csinszky sürgősebb leveleit, csak a sürgőseket, fontosabbakat,

persze. Mert Csinszky, akinek igazán semmi baja, dolga és gondja nincs e percben, a marasztalásnak minden variációját kimeríti és mindig menni készül. Nem engedjük — mert nem őszinte az ügy. — Üdvözlét és szeretetet Csinszkatól.

»Nagy ígéretekkel
nem nézek a szemébe«

Ady Lőrincné nagyságos asszonynak, Érmindszent. Expressz Csúcsa, 1914- július 28-án. Legkedvesebb jószágos Nénim. A szobám tele mindszenti virágokkal — szeretettel, szépséggel, rámgondolással — és én nem is tudom, hogyan megköszönni magábaölelő gyöngéd reám gondolását. A sorai is itt élnek a lelkemben — mélyen, könnyesen. Asszonyos, meghatóan anyai — tiszta és póztalan az az írás, csókolom a kezét, a lelkét ezerszer érette. Az én árvaságos, ok és alap nélkül megkínzott gyereklelkemet soha jobbkor simogatás nem érte, legyen ezerszer áldott, mindent megértő, ösztönösen kitaláló — szent Jósága — hozzám. Nagy ígéretekkel nem nézek a szemébe, még a legsemmibbek is ígértek mindig a jövő elején s a magatartásba beleszólt az Élet. Csak azt tudom, hogy százszínű puha selyemtakaró a szerelmünk, hogy kellett és hogy semmi sem nagy ár érette, hiszek a boldogságunbban, mert szenvedéseken, szomorúságon visz keresztül egymásért a sorsom és hálát adok az Istennek, az Életnek és mi magunknak, hogy vannak még nagyszerű, akarni, harcolni, szeretni és egymásba semmisülni tudó Életek és nekem Élet-közöm van hozzájuk.

Virágaiért — aranyos nénim a legigazibb gyermeki ragaszkodást küldöm cserébe. Enyéim csókjait, szerető együttérzését idezárva kedves mindnyájuknak, Lajost öleljük, Bandival együtt, vagyok kézcsókoló és hálás kislánya Csinszkája.

Nagyságos Ady Lajos és Lajosnének Érmindszent (képeslap)

Nagyon köszönöm hozzám tartozó reám gondolatokait. Szeretnélek már nagyon Csúcsán látni, sok szeretet vár itten, éreznetek kell. Tegnap Annát, Paál Annát haza vittük Kolozsvárra, ma szörnyen tevékeny és munkás napunk volt. Alig várom, hogy lássalak és megcsókoljalak mindkettőtöket. A Nénim és Bátyámat veletek együtt öleljük, szeretetekért szeretet Csinszka, Csinszky. (Postabélyegző Kolozsvár-budapesti mozgóposta, 1914-júl. 31.)

A július és augusztus hónap — a forró nyár — a forró szerelem leveleit közvetíti Csúcsa és Mindszent között. Bertuka szeretné, ha Ady forró és új hangú verseket is írna önmagáról és róluk. Ady tervbe vett pesti utazását pedig féltéssel ellenzi.

Semmiképp sem akarja fölengedni a többféle elcsábulás városába, ellenben Ady mégis utazik. Mi már Pesten vagyunk, ő szeptember 4-én érkezik s a Magyar Királyba száll; esténkint, ahogy már szokása, maga köré gyűjti barátait. Először jár most a fővárosban, mióta kitört a háború, először, mióta vőlegény. Vagy tíz napig időzik Pesten, de ennek háborús izgalma beteggé teszi, Csúcsára utazik tehát, onnan írja nekünk szeptember második felében:

»Édes Lajosként és Annusom, bizony én kimerülten, agyonhúlve s finom gyomorbajjal érkeztem Csúcsára. Három napig feküdtem. Most már jobban vagyok. Valószínűleg szerdán utazom Érmindszentre. Mi újság? Beletörődte-e már, mint én, a világ megörülésébe? Sok dolgod van? Tanítottok? Írj mindenről. Csókol benneteket Banditok.«

Szeptember 23-án Csinszka ír Mindszentre anyámnak:

»Édes jó Mari nénim. Hogy a háborús aggodalmak mellett nehogy Bandiért és hollétéért is izgatottak legyenek — engedje meg tudatnom, hogy az otthon után legjobb helyen, második otthonában, nálunk van. Pestről múlt hétfőn jelzett útját, ma egy hete, szerdán hajnalban váltotta be s mert kicsit összetörték és megviselték a főt látottak s az idő is hihetetlenül rossz, itt fogtuk és mindaddig nem is engedjük el, míg egészen jól és a legszebb őszi napsütésben útnak nem indulhat. Kérem szépen, ne tessen megijedni, semmi kimondott baja nincs, csak fáradt és idegesen kimerült volt. Jókedvű, drága, szeretnivaló most már és Pestet csak felügyeletem alatt fogja megnézni a jövőben, ha majd a mi dolgunkat is megsegíti az Isten. Eddig bizony, lassan megy a dolgunk, ez a háborús felfordulás annyi mindent késleltet, elhalaszt, bár hinnünk, bízunk és nagyon szeretnünk kell egymást és akkor semmi várás nem idő, mint ahogy nem is idő. Itt késő őszi hideg, szél és tartós esőzés van. Pedig nagy kedvünk lenne a szép őszi, napos délutánokon kocsizhatni, míg el nem viszi a háborús szükség a lovakat. Magunkról sok jót nem írhatunk. 10 napig voltam a múlt héten fekvő beteg, egy erős torokfájás következtében. Malvin néni pedig talán

a korától, talán az élettől fekvő és nagyon elgyöngült. Nagymama készül virágmagokat és hagymákat küldeni édes jó Mari néni-nek, szeretetének megnyilatkozását. Itt fűtünk már egy kicsit, minden nap. A háború reám is nagy kötelességet rótt, a Bandi titkárnak kötöm a hósapkát az esős, ködös őszi napokon. Ennyit mi magunkról. Kedves volna és hálássá tenne, ha Bandimnak írt levélben tudnék kedves mindnyájukról, mert a magam számára külön írást kérnem nem is merek. Enyéim csókját, üdvözlő ölelését Bátyámnak, Nénimnek, idezárva, kicsi Csinszky kézcsókját, szeretetét, együtt a magaméval küldi kislánya, aki nagyon szereti, Bertuka.«

Október 4-én Lajosnak ír Endre, Mindszentről:

Édes jó Lajoskám, nem látom semmi célját, mikor bútorom nincs s valami pénzre se semmi kilátás, kivenni az Ignotus-féle lakást. Bizony, édesek nagyon nyugtalanok s nekem mutatnom kell a bátrat s nem idegeset. Holott ezer bajomon kívül ráadásul a gyomorfájásom se hagy nyugton. Akármilyen kicsi izgalom is elővesz újból-újából. Képzelheted, milyen rémhírek vannak itt: Szigetet felégették, Szatmár alatt a muszkák stb. Csucsá miatt is aggódom, a hitvány közlekedés miatt alig tudok onnan valamit. No, csak elválnak már, legalább a háború tényleges bőrünket illető errevalósi része. Én azután mennék rögtön Csúcsára. Pénteken Tasnádon voltam. Kaizler Lenkével, Antival találkoztam s ebédeltem ott. Laci apád tűrhetően, javulóban van. Ügy látom, az ekevas jött meg. A Nyugattól semmi pénz eddig, se hír. Annussal egyetemben ölel szerető Endrétek.

Nem tudnék Ady őszi vőlegénysége hónapjairól pontosabban beszámolni, mint idézett leveleken vagy levélrészleteken keresztül. Bennünket Lajossal Pestre köt sorsunk, ő Csúcsán és Mindszenten él. Egyszer-másszor sor alá kerül Erdélyben, de élete minden más részlete is izgatja vagy zaklatja. Legjobban természetesen, maga a háború gyötri el. A háború állandó nagy lelki szenvedése.

Háború, pénz és — nagymama

Ehhez járul — aláasott egészségén kívül — a pénzgond: most kötelezőbb az anyagiak előteremtése, mint egyébként, amikor csak magáról kellett gondoskodnia. Most azonban

főként neki kell ellátnia Török nagymama csucsai háztartását, helyállnia azért, hogy Boncza az ő jegyessége és jelenléte miatt megvonja Csúcsától a háztartási pénzeket. Ady ezt a kötelezettséget sértett hiúsága minden önérzetével rója le, holott sohasem volt annyi nehézsége a kiadókkal, mint épp a háború első éveiben. Eleinte ugyanis minden fel-lazul vagy felborul a lap- és könyvkiadói viszonylatokban (az utolsó háborús évek könyvkonjunktuurájával ellentétben).

Mindez, természetesen, nem teszi vidámmá, annál kevésbé, hogy Csúcsán a nagymamával — valahogy megtudjuk — nehézségei vannak. Török-nagymama is—»Bonzca«, hiába. A kezdet udvariaskodásain túl, a mindennapi szoros együttélésben nagymamának is megmutatkoznak személyes beállítottságai, sajátos elbírálásai vagy élei, határozott egyéniségre valló szempontjai. Ezek nem mindig egyeznek Bandi szabadság- és korlátlanági vágyával — ez elképzelhető.

Nagymama »Bonzca«-lényének megértéséhez el kell olvasni számos fennmaradt levelét (ő is, akár anyám, szenvedélyes levélíró volt, mivel nagy magányukban ezzel is levezethették feszültségüket) — amelyekről itt szó van, azokat, az évek során, anyámnak vagy Lajosnak írta. Be sok epés megjegyzést, elbírálást rejt soraiban ügyesen el. Hogy hamarjában példát mondjak: hol Bandi régebbi társaságára tesz megjegyzést olyan szempontokkal, hogy ezek szerint előfutárja az éles antiszemitizmusnak, hol vélt hiúsági sérelmekre céloz s ezeket nagy visszavágó készséggel, nyomban megtorolja, hol édesgyermekének, Károly fiának háttérbe állítását panaszolja Bertuka miatt — s anyai fájdalommal ilyenkor igazán erősszenvedélyű és »bonczás«.

E levelek ismertetése meghaladja mai keretemet, tehát csak utalhatok rájuk, ami viszont szükséges, mert nagymama is légkört teremt Csúcsán, nemcsak Bertuka.

1914 ősze tehát nem mentes számukra az őszeszokás súrlódásaitól — holott meg kell állapítsam, idővel mindannyian megszeretjük és becsüljük nagymamát. Mi is, Adyék, miután különböző alkalmakkor ellátogattunk hozzájuk, fel kell ismerjük benne a hagyományokat tisztelő, Csúcsán szép otthont, úri háztartást biztosító, eszes és vonzó erdélyi nagyasszonyt.

Nem ért egyet Bertuka önnevelődésével. Sokszor megrójjá. Amikor jelen vagyok, úgy érzem, a mondottakban mindig neki van igaza. A csodálatos és örvendetes pedig

az, hogy nagymama Bandit idővel mindjobban és jobban megszereti. Mire keresztül-kasul ismeri: mély ragaszkodással van iránta. Ha a házastársak vitatkoznak, ő többnyire Endre pártjára áll. De az viszonozza is szeretetét! Okosnak, érdekesnek, tehetséges lénynek tartja.

Amikor nagymama szívbaja súlyosbodik, Bandi szorosán melléje áll, aggodással és figyelemmel veszi körül; nagymama állapota: szívügye lett.

Hányszor mondjuk, mi Adyak, későbbi időben, egymás között: mily erősen kapcsolja Bandit Csúcsához nagymama jelenléte.

AZ „AGYONTÖLTÖTT BATTÉRIA“

1914 őszéről így szólnak a levelek:

(Ady egyik barátjának): *»Az az élet, amely szült... Óceánia volt. Süllyed és nincs erőm, se kedvem, hogy kinézzek magamnak valami más földdarab felé vivő úszórongsót. . . Én már a földindulás után aligha lehetek én, ha akárhogy vigasztalnak leghívőbb barátaim . . . Ölel kétségbeesett Adyd.«*

(Ugyanennek a barátjának, ez is közelebbi keltezés nélkül, de ezen az őszön):

»... Nagyon nehéz így, innen, tompa ütések alatt, ki nem kutatható mérgektől átszivárgottan idegekkel győzni ezt a dolgot. . . Tovább kámforodom mulatságos és néminemüleg elfoglaló házasság-ügyemben, úgy gondolom, hogy a jövő hónap végén megnősülök. Nem próbáltam ezt még, de minden közismert következményeit kuriózusan és megérdemelten várom. . . «

(Másik barátjának október elején):

» ... Idegeim, természetesen, sohasem voltak bitangabbul, mint most... Nyomorultak a pénziáim is, a »Nyugat«, a vállalat is — úgy látszik — beszüntette a fizetésemet... «

November 5-én (ugyanennek): *». . . Úgy-e ismer, úgy-e sejtí enerváltságomat, kétségeimet s minden ma bekövetkezett nyomorúságomat. Megölnek az idők, most már félek, hogy megölnek ... Talán holnap, talán holnapután, nem tudjuk melyik napon jön a végzés (végzet?) s utazunk Pestre, Csinszkámmal egybekelni. Ez még valamit mulattat, de csak azért, mivel már erőszakolt szenzációk pár napjáig terjed minden hitem ... a*

November 13-án Bertuka írja Csúcsáról anyámnak:

»Drága jó Nénim. Úgy-e nem haragszik rám, mert olyan sokáig nem engedtem hazamenni Bandit, önzés, tudom, de mikor egyetlen életörömöm ő, minden perc drága nekem, amit vele lehetek. Csak adná már az Isten, hogy rendbe jöjjön a dolgunk. Olyan nagyon kínos így a helyzetem. Biztosan tudja már, drága Mari néni, hogy halottak napján itt volt Lajos is. Nagymamának nagyon jót tett most a fiúk ühlonléte, mert Károly is hazajött és lehet, itthon is marad. Én nagyon szeretném, mert akkor szegény nagymama sem marad egyedül. Úgy szeretnők már Mari nénit látni, megölelni. Lehetetlen az, hogy eljöjjenek Bandival? Itt esős, ködös, hideg volt ma, de tegnap tiszta volt az idő s reméljük, holnapra is kitisztul. Szegény katonáink, bizony sok szenvedést kibírnak. Bandi tegnap ment haza Várad felé. Alig várom,, hogy visszakapjam. Olyan nagyon árva vagyok már nélküle. Itt sok nagyon most a házi dolog, de csak megbirkózunk vele. Nagymama is készül írni, várjuk nagy szeretettel, bátyámat öelve, édes Mari nénit gyermeki szeretettel csókolva. Kezét csókolom, kis lánya, Bertuka. U. i. Nagymamám is minden szeretetét küldi velem.

November 18-án Endre írja Lajosnak Mindszentről:

Drága jó Lajoskám, csütörtökön indultam Csúcsáról, Váradon ruhát próbáltam, csak szombat délután kerültem haza. Ma utazott Annus (mi is voltunk vasárnap Ér szentkirályon) s üzentem vele Neked. Itthon megvannak, jót tett mai »haditudósításodn. Vájjon Biróék címe ma is a régi tábori posta? Árvaszéki ügyünk megakadt. Volnál szívesés Melly árv. elnöknél kérdezd és sürgesd meg a dolgot. Kolozsvárott gyorsan menne s ha pláne lakás kerülne (Holtspachnál főként) dec. elején már ott volnánk, egybekelve. Idegállapotom mintha kezdene kibíróbb, jobb lenni. Még a sorozás gondolata sem izgat túlságosan. Én már pénteken utaznék, sőt utazom vissza. Elsején a titkár helyett te bonyolítsd le az ügyeket. (A «Nyugat«-nális). Csókol Bandid.

Csúcsa, 1914 nov. 24.

Hétfő este. Édes jó Lajoskám, szombaton édesanyámmal lejöttünk Csúcsára s édes ma akart volna visszamenni. Az autóról szerencsésen lekésett s így holnap utazik Zilahra s szerdán érkezik haza. Lehet, hogy ma vagy holnap már kapok tőled levelet az M. ügyben. Nyugtázni fogom azonnal. E n g e m már

bosszant és untat ez a sehogysem - állapot. Azonkívül megint különösebben háborgat a háború s mindaz, amivel az életemet \$ amiért az életem ér valamit, fenyegeti. Egy nagy ugrás, változás — muszáj. A kof-fert Mindszenten kaptam 26kor. utánvéttel. Ellenben névjegy-tartó nem érkezett egy sem. írj, drága fiam, Annussal egyetem-ben ölel-csókol Endrétek.

1914. november 30. Drága jó Lajoskám, lehet, hogy a tíz perc múlva érkező postával levél jön tőletek, óvatosságból mégis írok, lefelől is azért, mert nyugtalanít hallgatásod. Megvol-nék s talán a jövő héten érkezik az árvaszéki engedelem. A többi olyan, mint az elutazás: az ember először is üljön a vonaton. Pénzdolgaimat sürgetve intézd a«Nyugat»-nál... Talán Gerbeaud-nál nézhetnél ki rögtön egy szép Mikulást cukorkával és virág-gal (20 koronáig) s küldesd Bertuka címére nevemben azonnal. Pardon, az én címemre, mert utánvéttel kérem. Hazul-ról nem kaptam újabban híreket. A háború majd megőrjíti. Endre estéje van, egy pár vendég is került. Rátok gondolok és Annussal egyetemben csókol Banditok.

1914. december 4. Drága jó Lajoskám, ma okvetlenül, talán mire e levelet feladom, levelednek kell érkeznie, hiszen olyan régen nem írsz. Nem tudom, a kért Mikulás-megrendelést elvégezted-e? A bőrönd-névjegy-tartók megjöttek. A «Nyugat» (a lap) kétszáz koronája máig nem érkezett meg. A kolozsvári árvaszék végzését mindennap várjuk. Édes anyámtól ma jött végre levél, mert aggodalmamban táviratoztam. Úgy látszik, beteg volt. Szeretném, ha megnyugtatón katonaságod dolgában. Biztos vagy-e felmentésedben? Idecsatolom két (illetve három) valószínűleg nebulódnak dolgait. A verses gyermeket szigorúan intézd el. A két másik fiúhoz légy gyöngéd. Ha jön levél ma tőled, még ma írok rá pár sort. Zaklatott, nem túlságosan jókedvű vagyok. De egyébként anyagiak miatt is nagyon bajlódva aggó-dom. Bár már fölmehetnénk Pestre és azután lesz valahogy. Ez természetes —hogy úgy mondjam — akasztó fa-optimizmus. De r o s s z a b b u l s e h o g y s e m lehet soha. Írj magatokról sokat. Annussal együtt csókol szerető Banditok.

Ugyanezen a napon pedig, december 4-én, egy barátjá-nak írja Endre;

» .. Agyontöltött battéria vagyok most. Már-már nem bírom és félek, hogy nagy baj lesz... úgy félnék ettől a kis ördögtől

normális időben s most ez esik könnyítőén jól, minél nyugtalanítóbb és rémületbe ejtőbb. Már négy hete vagyok ismét Csúcsán, olyan különös, lázas, kimerítő—holott tétlen áloméletben, amely már túlhaladja a patológiát.. .«

A sűrűbb panasz sohasem szól Lajosnak. A családot Bandi változatlanul kíméli, — mert onnét is, lehetőleg, csak »vidám« híreket vár. Így volt ez mindig, egész életén át.

December 13-án nekem ír tréfás lapot:

Drága Annuskám, ma eszembe jutott az ABC egy mondata: »Annát Ninának is hívják.« E szomorú időkben nagyon megörültem, hogy téged ezután Ninának nevezhetlek. Dolgunk késik s már nem is hiszem, hogy karácsonyra készen leszünk. Bertuka csókol, én is: Bandid.«

Nem is »készülnek el« vele karácsonyra. Bertuka ünnep előtt Mindszentre írt soraiból külön is megtudjuk ezt:

»Drága kettőjüknek. Édes jó anyéim, engedjék meg, hogy így gondoljak drága Bátyámékra az ünnepeken és mindenkor. Kívánunk minden jót, minden örömet, miben egy kicsikét a magunk boldogsága is legyen benne. Mert, úgy-e, csak így lehet teljes az. Nekünk, bizony, az apám kicsit elrontotta a karácsonyunkat, de hiszek Bandiban, magamban és a jövőnkben, ami mégis jóra fog fordulni. Bandi holnap érkezik Pestről. Ezer ölelés, szeretet, kézcsók és mindig együttérzés tőlünk. Vagyok mindig igaz kis lányuk Bertuka. (külön cédulán:) Mari-néninek szeretettel csinálta és kidolgozta a felvételt Csinszka«.

Bandi tehát karácsony hetében — és minden bizonnyal idegessége ellensúlyozására — felszaladt Pestre.

Az elrontott karácsonyra való célzás pedig annak szól: Bertuka a megtagadott apai engedélyt a házassághoz — tudvalévón — még a nyáron megfellebbezte a kolozs megyei árvaszéknél; ez az ügy előnyösen állt, bár Bonczára való tekintettel, húzódott; karácsony előtt Boncza ellenfolyamodványt nyújtott be. A házasság ügye ezzel újból elakadt, még pedig fenyegető módon s a »helyzet kulcsa« ismét Bóncza kezébe került.

El lehet képzelni, Ady mily tarthatatlannak érezte a helyzetet.

*Ady Lőrincné
először látogat Csúcsára*

Valamin átugrottam az őszi levelek felsorakoztatása köiben, ami pedig megkívánja, hogy visszatérjek reá. Anyám Csúcsán tett első látogatására, mely november utolsó hetére esik. Akkor ismerte meg Bertukát.

Mi anyámmal ezután nemsokára találkozunk, úgy emlékszem: Mindszenten töltjük a karácsonyt. Mindenképp, a legelső alkalommal, hogy csúcsai látogatása után együtt vagyunk, nekem mondja el benyomásait, hiszen Lajosnak már megvan saját impressziója, ő — halottak napján — már járt Csúcsán.

Tetszik anyámnak minden: a nagymama, a kastély, a vadaskert, a halastó. Bertuka is, csak még nincs egészen tisztában vele.

— Azt látom, hogy Bandit nagyon szereti — mondja. — Furcsa kislyány... nem tudom, mi érzik rajta. Az, hogy idegenben nevelték vagy az, hogy nem Volt soha édesanyja. De kedves, kislányos, bohókás, túlgyermekes. Olyan, mint a levelei — talán nem is egészen természetes. Én nem ilyenek gondoltam el Bandi feleségét — de a nagy szeretet csodát tud csinálni.

Azután nagymamáról beszél, az hogy ért mindenhez, ház körüli dolgokhoz, de épp úgy politikához, közügyekhez, emberekhez. Puritán és mégis érzik rajta hét erdélyi megye nemes-rokonsága, őhöz ígen szíves volt. Minden igyekezete az, hogy megnyerje.

Nem volna itt semmi hiba, érzem ki anyám szavából. Csak Bandit látná boldogabbnak.

— Ha csoda lesz, boldog lesz Bandi — sóhajtja önkéntelenül.

Máskülönben. . .

De egyelőre ő hisz, vár és remél.

*»Ady fehér helyett
sokszor feketét lát.«*

Endrét azonban a házasságügy újabb akadálya valósággal lázongóvá teszi. Az új esztendő ugyan Csúcsán várja be s január első hetében is ott tartózkodik még, ahogy Bertuka Mindszentre írt újévi levele elárulja:

1915. január. *Drága Bátyám. Bocsássanak meg, ha hogy ránk-zuhant bajunkért csak ma kívánok mindnyájunk nevében, papíron, boldogabb évet, mint a tavalyi volt. A késés csak formaságos késés, mert a kívánság őszinteségét mindnyájunk érdeke mellett szeretetünk is megerősíti. Bandi itt van, jól van. Most rendezzük együtt új és leggazdagabb verseskötetét sajtó alá. Tegnap 1,-ajos volt itt, Kolozsvárra ment, a Kaizler Miklós ügyében. A mi dolgunkban semmi változás. Szombatfalvy ígért levelét várjuk. ő informált apám nősülési szándékairól, is. Tegye, de hagyjon engem is zöldágra vergődni. Édes Bátyám, az általam csinált valami nem fülvédő, nem gyereksapka, sőt nem is fejkötő — de papucs. A bojt irányában tessék a lábujjakkal belebújni és utána fürgén talpra állni. Egészen kényelmes, jó és elviselhető, csak egészséget adjon hozzá az Isten. Holnap, mert ma már nem veszik föl a postán, egy 1918-re szóló Kincses Kalendáriumot adunk fel Bátyámnak. Későn érkezett és mi is késtünk az elküldésével. Nagymamának szereztük meg a társát. Sok ügyes. érdekes dolog van benne összegyűjtve. Hogy vannak? Mit csinálnak mindig? Mi alig várjuk a végét a háborúnak. A Néni kezét csókoljuk, Bátyámat szeretettel öleljük, Nagymama is fog írni, csókját, ölelését velünk küldi, tisztelő kis lyányuk Bertuka.*

De most már készül fel Bandi Pestre, hogy ott döntésre vigye a dolgot: vagy elveheti Bertukát vagy kiszökik Svájcba Bertukával vagy nélküle. De a csucsai vőlegénységből elege volt, ezt mondja.

Ezt mondja Lajosnak, amint a Magyar Királyba ér, hogy ott régi, szabad életmódját folytassa. Lajos riadtan látja: olyan mulatozásba kezd, mint három évvel azelőtt, amikor először kötött ki az »ifjú karok kikötőjében«.

Baj van a jegyesek között, valahogy összezőrdülhettek; lehet, amiatt, hogy Endre feljött Pestre. Január huszonnyolcadikán így üzen Bertuka egy asszonyismerőse által Endrének:

».. . Adynak mondd meg, hogy nem mindig jó a szín-érzéke, sokszor fehér helyett feketét lát s a legszebb rózsaszínbe olvadó lilás-kéket — tangósárgával téveszti össze. Ez baj lehet...«

A levél más helyén pedig: «... mert így már nehéz. És én nem vagyok panaszoszájú és gyáva ember, kinek természetes jó — a rúgás .. . «

Nem, valóban egyik sem panaszoszájú. Mindketten mélyen titkolják belső harcaikat. Amit Ady fölfed egyszer-

másszor magáról, az jóformán mindig csak külsőség. Most még versben sem óhajtja kiönteni szívét, mint más korszakaiban. A Boncza-ügy, minden bonyodalmaival, az előzőknél kényesebb és kötelezőbb. Ezt elhallgatás illeti meg. Kivéve, természetesen, ha nagy a szerelem közöttük (mert hiszen ez is újra meg újra fellobog) s ilyenkor megírhatja összetartozásuk verseit. Ezt vállalja, de a fonákját nem. Ő érzi, miért... Úr.

Bertuka is ír ebben az időben Mindszentre. Anyám bizonyára érezte, fájhat neki, hogy Bandi fenn van Pesten: felkereste tehát soraival. Erre a mindszenti levélre felel február elseje körül Bertuka. Egyetlen szóval sem panaszkodik anyámék felé Bandira.

1915 február. *Édes jó Mari nénim. Ne haragudjon rám, hogy csak ma csókolom meg a kezét, nekem írt jóságos leveléért, de annyi bajom volt és van, sajnos, még most is. Két hétig voltam agyonhúlva, betegen. Ma már nincsen semmi bajom testileg, csak különben vagyok nagyon meggyötörve. Bandi Pesten van. A szeretetem sose volt még nagyobb iránta, mint ma s így az aggodásom is nagyobb érte, mint magamért. Gondoltam, felmegyek apámhoz, kisírni, hogyha kell, a boldogságomat. Aztán eldöntöttük, hogy lehetetlen. Csak újabb, kínosabb helyzetekbe jönnénk, mindnyájunk életén tapasztalt brutalitásoknak tenném ki magamat — eredmény nélkül. Az idegrendszerem ma is gyöngye, az apám pedig nem ura önmagának. Ma egy beteg öregember, aki lehetetlen életének minden erőszakosságát ma tombolja ki és azonkívül vezetve van egy asszony önzésénél fogva. Itt nem én és nem az én életem, boldogságom fontos, de annak a szélséye és piszkos érdekei. Most nem tudom, Bandi, hogy fog dönteni, mert nagyon elszánva ment fel. Nem baj, Mari néni ne búsuljon érettünk, szépen kérem, mert érzem, hogy búsul. Mi olyan bízó, egymást szeretők vagyunk, hogy lehetetlen egymást meg nem kapnunk. Engem olyan nagy, megrázó csalódás, mint az apám titkolt fellebbezése karácsony előtt s hét hónapi munkánk, reményünk, vágyunk megsemmisülése, többet nem érhet. Józan vagyok és nem érhetnek rajtunk, magunkon kívül meglepetések. Tudom, hogy minden célnak van útja, módja, csak mi nem láttuk, tudtuk eddig. De van. Bandit olyan igazán lelkemből szeretem, hogy nincs az a megpróbáltatás, emberre mért szomorúság, csapás, ami elszakíthatna tőle. Csak — egy: na tudnám, látnám, hogy neki úgy jobb, nélkülem; akkor —*

elmennék örökre, akkor — meghalnék. Mert nekem ma ő az élet és holnap is ő lesz, mert tegnap is ő volt. Nélküle nem kell semmi, semmisem. Hogy az apám mit vét ellenünk, talán nem tudja maga sem. A legszebb időt rabolta el jogtalanul tőlünk és ezt-vissza nem adhatja többet soha. A házasságunkat meg nem gátolhatja, csak késleltetheti bizonyos ideig. Várunk. Várok és változatlanul szeretek. Akkor is, így is. Elfoglalom magamat ezer apró munkával, mert így nekem is jobb. Embert, magunkon kívül, nem kívánok látni, mert unom, elszoktam őket. Félek a rosszaságuktól. Vannak Örömeim: mert viszontszeretnek, szeretem a szépet és tudom értékelni. Vannak ünnepeim: mert Bandi sokszor velem lehet. És nem fogok csak azért sem összemenni, elhervadni, megcsúnyulni idő előtt, mert ezzel tartozom Bandinak, a jövőnknek és magamnak. A többi a jó Isten dolga. Hogy vannak, mit csinálnak, drága, jó Bátyámék? Nálunk sok a házi és családi baj. Károlyt viszik katonának március elején. Szegény nagymamát nagyon féltjük előre is a kétségbeeséstől. Itt a kocsisnak is elesett az egyetlen fia. A lovakat elvitték, a marhákat eladták. Most megy el a kocsis. Tegnap a szép, megtartott disznónkból a szebbik, egy nagy, márciusra malacozó koca elpusztult, nagyon sajnáljuk. Úgy hisszük, megétették. Ennyi baj, de remélem, lesz ez még jobban is. Öleljük mindkettőjüket. Nagymama csókolja, én szeretettel sokszor a kezét, kislyánya Bertuka.

Ennyire nem árulják el ez alkalommal sem senkinek, hogy pillanatnyilag nem leveleznek, haragban vannak. Lajosnak szinte magától kell rájönnie: neki kell a dolgokba avatkoznia. Neki kell elmennie Bonczához és figyelmeztetnie, milyen veszedelmes eszközökhöz folyamodott. Mi lesz, ha ezek az elkeseredett fiatalok megbokrosodnak? A következmények kiszámíthatatlanok. Ha nagy baj lesz: magára vessen, ő most figyelmezteti. . . Boncza hajlik az okos szóra. Meggondolja magát. Nyilatkozatot tesz: ő többé nem gördít akadályt a fiatalok útjába. Átengedi őket sorsuknak. Felelőséget ugyan nem vállal a »bolond« házasságért — de ha két évet ki tudnak húzni egymás mellett, a házasságkötés második évfordulóján bocsánatot kér tőlük.

Meg is tette volna ez a különös ember. Épp csak, hogy megakadályozta ebben a halál. Három hónappal a második évforduló előtt meghalt. Párnája alatt ott volt a fiatalok közös képe. Bertuka megküldte neki 1916 karácsonyán.

*Bandi nagyon nagy beteg»
— Bertuka nem ijed meg*

Épp azon a napon, mikor Lajos Bonczánál jár, Endre szívrohamot kap. Egy hónap óta visszaél az összes szabadságokkal, melyeket a Magyar Király játszik kezére. Két sürgöny megy aznap Bertuka címére. Az elsőben Endre tudatja, hogy Lajos beszélt Bonczával. A másodikban Endre titkára, nyilván megbízásból, közli, hogy: »Bandi nagyon nagybeteg.«

Bertuka okos teremtés, ismeri is már Bandit, nem ijed meg túlságosan. Lajosnak ír expressz, tőle vár felvilágosítást:

»Édes Lajoskám . . . Megkérem, menjen el Bandihoz, nézze meg, beszéljen az orvosával, üljön le és írjon meg mindent nekem, ne szépítsen semmit és ne is kíméljen, legyen őszinte, legyen jó hozzám. Én nem vagyok gyáva, gyöngé és ingadozó. Hangyász (a titkár) máma nagyon megijesztett. Még ha komoly és nagy is a baj, akkor sem szabad olyan hangú sürgönyt feladni valakinek. Azt írta »Bandi nagyon nagy beteg. Nem tehetek róla, az első megrémülés után most már a túlzást érzem a sorokból ... Beszéljen, kérem, egy jó, megbízható, bölcs orvossal, kérdezze meg tőle, utazhat-e Bandi, ha kicsit jobban lesz és küldje le Csúcsára . . . Kolozsvár nincs messze, nagy baj esetén jó segítséget kapunk onnan és itthon van mégis csöndben . . . A másik nagy és komoly kérésem, írja meg, mit végeztek és mi végezhető Boncza Miklóssal? Mióta Bandi elment, jóformán semmitsem tudok dolgaink állásáról. . . Annust szeretettel csókolom, magától gyors levelet vár és öleli Csinszka.

Az egész ügy megfordult Bandiban.

Meglesz a házasságengedély, hiszen nincs már komoly akadálya. A felemás csúcsai-helyzet, a rosszul túrt, végetér.

A szabadságból pedig elég volt. Pontot tett — a szíve. Megy vissza, megoldást várón, a bűnbocsátó Csúcsára.

A kibékülést megpecsételi az újabb Csinszka-vers a Nyugat-ban:

CIFRA SZŰRÖMMEL LETAKARVA ...

*». . . Küldöm a szívemet szívedre
Óráiban borzalomnak,
Hátha mégis odatalál,
Ahol egyetlen helyet kaphat,
Hol tán mégis pihenne ...«*

Ilyenformán szeretné ő »betakargatni« magukat, legalább is kifelé, mindenki felé, az egész világ szemében.

Csak Lajos lát mindennél mélyebbre, ő, aki megszokta, hogy kisgyermekkoruk óta — ha szembekerülnek egymással — ne legyenek még árnyalatnyi titkaik sem.

Tudja, hogy Bonczánál tett látogatásával ő maga vitte előbbre a házasság ügyét, jóformán: ő vitte dülőre. Most már csak napok kérdése az egész. De vájjon boldog lesz-e Endre? Kínozza a töprengés most, az utolsó percekben is. Hogy itt már kötelezettség van, azt hiszen Lajos is tudja. De vájjon szabad-e megengednie, neki, a testvérnek, hogy Endre, a rendkívüliség, a zseni — egy ilyen polgári *ügy-való* miatt egész életére lekösse magát, abban az esetben is, ha szíve szerint nem óhajtáná, már csak bilincsnak érezné ezt a házasságkötést.

Endre Csúcsára utazása után tehát megkockáztat egy levelet. Tisztán akar látni és akarja, hogy Endre is tisztán magába lásson. A válasz nem késik. Februárvégi levél. Néhány részletére hivatkozhatom:

»Drága Lajosként, megvagyunk, várunk, az influenza kínoz — ennyi volna az újság. Ha megérkezik a nagyhét előtt a végzés, fölme gyünk. Nagymama nem akarja, hogy a nagyhéten esküdjünk s így az affér húsvét utánra maradhat. Mindegy. Csak — tülessünk rajta. Hogy szempontom kissé cinikus, erről csak te tudj. Se édesanyám, se Anna, se más, senki, akinek én be nem vallom. Itt egyszermind megkapod a választ. . . A kislány szeret engem, de apja lánya . . . Megpróbálok nevelni, de készülök arra is, hogy nem sikerül. Ha sikerül, adja Isten, ráérek a többire, mindenre. (Persze ezekről még kevésbbé tudjon más, mint a többiekről.) Nekem sok szenvedést okozott ez az affér, de még több szabadulást, rejtőzést, narkózist és, mit tagadjam, illúziót is. Becsapva úgysem, sehogyse leszek, mert nem ilyen a sorsom. Ha Bertuka megbecsüli magát mellettem, ha érdemes, majd tudom, hogyan s mint kell élnünk. Küldj lapokat (Futárt, esetleg érdekes Napot) s íj. Annussal együtt sokszor csókol Bandid.

Március 2-án érkezik meg Csúcsára az árvaszéki engedély.

Március első felében látogatok le jómagam először Csúcsára: nagy hóban utazunk, még nagyobbban érkezünk. A Sebes-Körös völgye, az erdős hegyek közé beékkelt táj maga

az erdélyi regényesség. Amint a csucsai állomásról felnézünk a falu fölé emelkedő téli-erdős domboldalra, megkapja, természetesen, az én szememet is a huszonkétéves kastély középkorias homlokzata. Most már tudjuk Lajossal: visszavonhatatlanul ez lesz Endre második otthona.

Párnapos ottlétünkről azonban semmi különöset, semmi epizódszerűt nem tudok följegyezni.

Ez valószínűen összefügg azzal, hogy mi Lajossal, a kapott levél után, egyáltalán nem voltunk derűs hangulatban. A nemvidám emlékek hamar elmosódnak az emberben.

Bertukat fényképekről, életrajzokból épp eléggé ismerem. Az sem lep ezúttal meg, amit benne gamineségnek neveznek, ahogy ő maga állítja magáról: »csirkefogó-temperamentuma« — erre is jóelőre előkészítettek. Hát igen, szeret csipkelődni, évdödni, néha mások, távollévők kárára. Megható az, figyelem meg, Bandi mennyire vigyáz, hogy a sok évdődésnek ne legyen éle, ne legyen soha kíméletlen . . . Úgy hat ez, mintha Endre pajkos gyermekért érezne apásán elvállalt felelősséget.

Nagymama kellemesen, nyugodtan ható egyéniség. Szeretek vele elbeszélgetni. Mintha régtől fogva és gyakran találkoztunk volna. Ami pedig az ittlakók körül folyik, azt egyáltalán nem lehet »kastélyéletnek« minősíteni. Falusi úri-nép élete sok kedves külsőséggel és belső jóízléssel, de minden fitogtatás nélkül. Közvetlenség, csín, régi úriság varázsa s s valami kifejezhetetlen erdélyi légkör jellemzi. Nemcsak berendezési tárgy, étel vagy szereplő (például a személyzet) vetíti magából azt, hogy ez itt Erdély. De vetíti ezt a beszéd és a felfogás is, az észjárás és a szellem: az a *másféle* magyarság, mint az anyaországé vagy akár a Szilágyságé — bár a szilágyságihoz, természetesen, közeljár.

ESKÜVŐ — HÁZASSÁG

Március huszonhatodikán érkeznek a jegyesek Pestre í Endre a Magyar Királyba, Bertuka hozzánk száll, Ráth György-utca 8. szám alatti lakásunkba. Másnap délelőttre remélték az »expressz«-esküvőt és sikerült is ily gyorsan elintézni.

Bertuka tehát huszonhetedikén korán reggel neki-fogott, hogy menyasszonynak öltözzék fel — ily körülmények között, természetesen, csak jobb útiruhába. Hiszen sem apja, se nagyanyja, általában senkije sem jött el szegényké-nek, mire — Endre kérésére — anyámék sem jöttek el.

Szerettem volna szívemre hallgatni, hogy tehetségem szerint kényeztessenem ezt az árvánál is árvább, fiatal kis menyasszonyt. De Bertuka erre nem volt fogékony talaj. Azon a reggelen legfőbb gondja volt, hogy a tükör elé üljön és szépítse magát. Friss, üde bőre volt s az ifjúság csillogott rajta. Szeme nagyon kék, haja selymesen szőke, egész kis alakja kecses, hajlékony. Mi szüksége, gondoltam, . hogy kifesse magát. Kár volt ezt neki Lutryben megtanulnia.

A Magyar Királyba autón vitte be Lajos, hogy onnan elmenjenek Endrével a polgári esküvőre, a központi város-házára, Bárczy István elé. Én oda el se mentem. Tizen-kettő tájban a budai egyházi hivatal fogadószobájában vár-tam reájuk, ahol Haypál Benő református lelkész — Bonczáék és Adyék régi barátja — adta reájuk az egyházi áldást.

— No, Bertuka — tréfált vele a pap — most az egyszer igazán meg kell mondani, húgom, hogy hány éves?

KIVONAT,

423-1942 n. Bucapont - Anan református egyház házassági anyakönyvéből az 1915. évről.

Enekek éneke VIII. r. 6. v. „Erés a szeretet, mint a halál.”

Sorszám	Eve, hónapja és napja		A vőlegény és menyasszony				Tanuk neve, vallása és polgári állása	Konfirmáltak	Egy-húszéves-bürokraták	Osztekető-leltári-pásztor neve	Jegyzet
	az	polgári egyházi házasságkötésnek	neve és polgári állása	születési helye, lakóhelye és házassága	Vallás	életkor					
16.	1915	marc	vőlegény Ady Endre		1937	katol	A. Lőrinc Párizsban él	Ady Endre			
	27.		menyasszony Bocza Berta		20	katol	B. Miklós Jókai Birtolla	Erőtel Nézi József			

Külső s hivatali pecséttel megerősítve kintia Bucapont 1915. év július 9 napján

Hayos Béla

református lelkész

Írta: ...
Szerkesztte: ...

Köszönetnyilvánítás: ...

Ady Endre és Bocza Berta házasságleveléle.

Ujvárosi úton

Bertuka nem a születése évszámát mondta, hanem nagy sietséggel azt, hogy: — Húsz!

— Tévedés — szólt közbe mosolyogva Bandi. — Nem húsz vagy kedves. Huszonegy.

Általános derűltség.

A hárshegyi Schüller-vendéglőbe kocsiztunk azután ki — Endre odahívta meg ebédre néhány barátját. De senkinek sem volt jókedve, felköszöntőt nem mondtak s mindvégig nyomott maradt a hangulat. Ady félig-meddig tréfásan megkérdezte Medve Miklóstól, akit félrevont, hogy ezekután nem szökhette-e meg egymagában Bécsbe. Medve kissé elképedve rázogatta fejét.

Öt-hat óra körül azután mindannyian hazaindultunk. Közös nagytaxiba kerültünk Lajos, Bölöniék, Zsuka meg én Mi három nő, a hátsó ülésen, a két férfi szembe velünk. Zsuka és köztem ült Bölöniné. Nagyokat hallgattunk, valami fojtogatta a torkunkat. Eszembe jutott, mennyire megszerettük Zsukát két évvel hamarabb, mikor úgy indult, hogy ő lesz Endre felesége. S ő mintha megérezte volna gondolatomat. Átnyúlt hozzám Bölöniné háta mögött, megfogta a kezemet.

— Túl vagyunk ezen is, — mosolygott szomorúan.

Én megszorítottam a kezét és tisztán emlékszem, ezt mondtam:

— Ennek nem így kellett volna történnie!

A levél járt eszemben, az a nagy titkos levél, melyet Endre írt nemrégiben Lajosnak.

Ady Lőrincné nagyságos asszonynak, Érdmindszent, Szilágy megye. Expressz. 1918 április 2. »Drága jó édesanyánk és apánk. Két lehetetlenül boldog, egymásratalált ember üzeni haza, hogy ilyen szépnek látni az életet és magunkat talán nem is szabad. Megfizettük az árát, az is igaz, de bűnhődés nélkül nem szabad mégsem elhinni magunkat. Megvolt az esküvőnk múlt szombat délelőtt, a részletekről Annusék, azt hiszem, beszéltek. Reánk a polgári esküvés hatott különösen szépen, komolyan. Azóta Bandi házasember és van két jó, egyszerű, kényelmes szép szobánk, benne Jásziné, Papp Viktor, Zsuka, Szép Ernő virágai csinálják a legnyáribb tavaszt és olyan nagyon jó itten együtt. Hatvanyn és Biró Lajosékon kívül már minden barátunkat ismerem. Egyszer voltunk az Operában is, Hoffmann meséiben, de legjobban együtt és magunk között

érezzük jól magunkat. Holnap este Csucsára utazunk az ünnepekre. Kérjük, szeressenek együtt így — nagyon, viszont — minket. Az ünnepekre kívánjuk édes jó anyáméknak minden örömünket, boldog és nagyon szerető gyermekeik Bertuka és Bandi — akinek azt hiszem, sőt biztosan tudom — egy percig sem lesz oka megbánni ezt a lépést. Nekem még mindig szokatlan és mulatságos a »Nagyságos Asszonyom« cím és komoly bácsik kézcsókja, de, mint aki rászületett a szerepére, napról-napra asszonyosabb, biztosabb vagyok. Aztán meg úgy, olyan igazán szeretem ezt a drága, aranyos, nálam is nagyobb gyereket — ahogy az Édesanyján kívül senki asszony — nem tudta volna — sohasem szeretni. Itt élünk a Magyar Királyban«.

*»Nagyon szeretnek
minket otthon . . .«*

Endréék pár napig még Pesten mulatnak, nagyszombaton hazamennek Csúcsára. Az áprilist ott töltik, Endrét huszonnyolcadikán viszik sor alá Tasnádra. Rossz lábával és még rosszabb idegeivel ő, természetesen, katonai szolgálatra alkalmatlan, de azért gyakran riasztják meg behívással a hatóságok.

Májusban Endréék ellátogatnak Mindszentre, hol anyám és apám mély megindulással fogadják őket. Érről az első látogatásáról a szülői házban írja a mézesheteit élő Bertuka egy barátnőjének Pestre: *»Szilágyi utunk nagyon kedves volt. Mindszenten olyan szép és égő a napsütés, mint valaha az olasz tengerparton volt nekünk. Nagyon szeretnek minket otthon és az olyan jó.«* (1915 május 25-én.)

Bertuka jövetelére, az új házások tiszteletére anyám — természetesen — minden előkészületet megtesz. Endre szobáját, melynek halványkék alapon sötétkék ereszű falát a ház fölépítése óta nem festették újból (minek is, hiszen olyan ritkán laktak benne), az ő figyelmessége, díszítő vágya most, ha kell, ha nem: újrifesteti. Minden kis fehér terítő friss fodrozással ragyog a nagyfiú szobájában és Bertukának külön szobát készít elő anyám: a mienket, mely Bandiéba nyílik. Mert ismeri már a csúcsai szokást: nekik két hálószoza kell. Endre, idegességének, álmatlanságának (és magányszeretetének) ez megfelelőbb. Bertukának zavar-
talanabb, kényelmesebb.

A mi szobánkat rendezni tehát át menyének, kedvessé, virágossá, színössé teszi azzal a szeretettel, mellyel csalt ő tudta felderíteni otthonát.

Anyám boldog, hogy reggeltől-estig kényeztetheti menyét a csúcsai várkisasszonyt, aki mégis csak áttört ezer akadályon, hogy az ő beteg fia, dicsőséges fia mellé szegődjék élettársnak. Istenem, milyen áldás volna, ha ez az otthon-talan legény *boldog* találna lenni most induló házasságában. Hátha — történnek csodák?

És kifogyhatatlan és megindító Ady reménykedő anyjának vendégszeretete, dédelgetési vágya a fiatal kis teremtés iránt.

Apámnak — őszintének kellennem — már nem adódik közvetlensége Bertukával. Nem mintha ő reá talán »impónáló« hatással lett volna a távoli Boncza-kastély, a képviselő-nagyúr apa, az egyetlen örökös valamikor csak elvárható gazdagsága. Nem. Az ő számára talán nem is létezett tekintély e világon, ő, a maga puritán módján, annyira független lélek, annyira szabad és megnemhajló egyéniség volt. De — valahogy idegennek érzi Boncza Bertát magához. Messziről jöttek, másfajta világ szülöttjének, olyannak, kihez nincs kapcsolata.

És talán végtelenül jól is esik mondanom: én neki legelső naptól nem voltam idegen. De én tanulságosan-okosnak is éreztem az ő talpraesett beszédét, amely annyira megmutatta, hogy ő valaki. Szívből kellett nevetnem, ha két humoros szóval (amely ilyen összetételben csak neki juthatott eszébe) — elintézett egy egész, arravaló esetet. S elragadó-nak találtam magyar kedvét, ha egy kis bor már volt benne.

Nem mondtam, hogy tetszik, de ő érezte. Lyányom, mondta nekem. Abban a minutumban tudtam, ez a szó tőle nem formáság.

Néha egészen egyforma volt a mozdulatunk. Ha megláttuk, például, a fekete pontot, mely nagy magasságban kerengett a gazdasági udvar fölött: héjja.

Vagy ha a »rossz sarok« hirtelen elfeketült, mert ott jégfelhő kerekedik és jön, jön mifelénk. Kinek a kenyerét veri el? Kit vesz az Uristen oltalmába? Nem a szó mondja: az arc, a kéz, a váll.

Megfoghatatlan, elmondhatatlan közös dolgok — föld van mögöttük sok nemzedéken át. Nem, ettől sohasem

lehet elszakadni, ha beleszületett az ember és ha ugyanezt érezte dédapja és dédanyja.

Ez azután igazán — rokonság.

*»Nekem nincs más szenvedésem,
mint a háború ...«*

Májusban még egy darabig utazgatnak Ady Endréék elmennek Zilahra, másfelé rokonlátogatóba, megnézik, hazatértük előtt, Réven a Zichy-féle cseppkőbarlangot.

Május 24-én Lajos Csúcsáról kap expresszlevelet Pestre:

»Drága jó Lajoskám, nagymama szinte halálosan beteg. Károllyal, aki ideiglenesen szabadult katonáéktól, tömérdek kellemetlenségünk van. Én nagyon bolond, ideges, álmatlan és étvágytalan vagyok. A kis feleségem szeszélyes és jósága mellett is kivételesen, nem tökéletes. Mégis, én intézkedem amiben lehetett, idején. Közben, betegen, Hunyadon, Kalotaszentkirályon, Magyarókerekén vizitelnünk kellett. Itt várt nagymama 39-es lázzal, nagyon veszedelmes állapotban. Károly megugrott valahová s itt várt három levelem, mit elfeledtek feladni, (köztük a Pintéré, mely elment) . . . Úgy számítottam, hogy te fölveszed a Pesti Naplótól a húsvéti két versem árát s ha megjelenne, a pünkösdit. . . Úgy is kell most nekem nagyobb pénzt szereznem. Ami a szörnyű nehezen kibetűzött görögbetűs hirdást illeti, jóval kisebb dolog az olasz háborúnál. .. ölelünk, csókolunk benneteket Bandi.«

Május 26-án újból ír:

»Drága Lajoskám, apropos névjegy, beszélj telefonon a Nyugattal és küldess nekem 100—200 szolid, úri névjegyvet. Ugyanakkor Salamonnak mond meg, hogy neki már két kötetnyi versem gyűlt össze. Szóval, elég lesz, ha verseim alkudóbb felével kiléphetek — aratásra. Szeretnénk benneteket Csúcsán látni, mert Csúcsa most gyönyörű. Berta-mama jobban van, de mi a legrosszabbra vagyunk elkészülve. Elsején a Hatvany-pénzt küldesd táviratilag, költségeid levonásával. Csókolunk benneteket Bandi és Bertuka.«

Május 30-án:

»Drága jó Lajoskám, nagymamánkat féltem: minden pillanat halált hozhat. Viszont tán el tud élni még tíz évig is.

Isten tudja és Károly, aki Kolozsvárott züllik és egy sort sem ír. Becsapott mindnyájunkat s most azon töröm a fejem, hogy június 7-én besoroztatam . . . Én sem vagyok jól, a Borsszem Jankó heccelődése fáj: hiszen nekem muszáj és nem lehet írnom. Távíratozz, ha nem látod helyesnek, hogy a »Világ«-ban gorombán válaszoljak. A Hatvány-névjegyet szándékkal nem küldtem elébb. A Pesti Naplónál lemondtam a cikket, de megírom. Pénzt táviratilag küldj és (Nyugatot) küldess. Csókolunk benneteket Banditok.«

Június 1-én pedig:

»Drága jó Lajoskám, reggel j-kor jött expressz-leveled és a megelőző távirat 9 óra után. A pénz mostanig (11 ó. 11 perc éjjel) még nem jött meg. Szenvedek, kiújult nekem is a két év előtti ideges gyomorfájásom. De szenvedek még jobban és tarkábban. Amiket verseimről írtál, vártam, sőt keményebb írást is, bár nincs igazad. Nekem nincs más szenvedésem (még a gyomromé is az) mint a háború s nem lehet írnom, csak akadozott lélegzet-vételeket. De azt muszáj. Valami jóformájú cikkben szeretnék erről írni a vasárnapi Világban, lehetőleg cenzúrárt kikerülve, egy és mást megmagyarázva. Expressz-levéiben vagy táviratban tudasd, helyesled-e? A verseimet leadom — talán . . . A kötetet t. i. Nem tudom, ma este Romániából jöttek rémes hírek s a vidéki parasztságon napok óta furcsa nyugtalanság hetykélkedik, talán írnál erről is, ha expressz-levelet írsz. Nagymama beteg, de rengeteget dolgozik. Károly egy rossz, nagy gyermek, ki pénzeket csal ki s Kolozsvárott haszontalankodik. De a kertünk csoda, szebb a híres Pallavicini-kertnél. Édes is jön pár nap múlva. Gyere te is, ha lehet, akkorra. Csókolunk benneteket: Bandi és Bertuka. P. S. Nagyon gondolkozom azon, hogy örülést vagy öngyilkosságot kikerülendő, hat hétig pihenjek egy szanatóriumban, s menjek katonának.«

A legközelebbi levél már júliusi híradás. Érszentkirályra szól:

»Drága Lajoskánk. Tegnapelőtt érkeztünk holtfáradtan haza, erdélyi utunkból, kevés pénzzel, de tele rajongó csodálattal Erdély iránt. Brassó, Vásárhely, Szováta voltak stációink. Sokszor keltünk 4-kor reggel és megnéztünk minden látnivalón szépet, rohanva fürödtünk Szováta és Vásárhelyen főispáni bankett stb. volt rendezve értünk. Azt hittük, otthon találunk

még s így személyesen mondunk többet. Kár, hogy nem mentünk együtt veled. Ezt egész úton sajnáltuk, de hát te nem bíztál utunk valószínűségében. Kérlek, mentsd ki távollétünket ott Both Pista előtt, kinek címét nem tudjuk. Annussal együtt várunk, csókolunk, mindenkinek szeretet Csinszkáék.»

Megindul tehát Csucsán az ifjú-házias Ady első nyara, tagadhatatlanul kellemesen összes külsőségeiben. A nyár forró, a Sebes-Körös lenn vágtat a vár lábánál, Bandi még fürdőzésre is hajlandó felesége és vendégei társaságában: mi utánunk a Bölöni-házaspár érkezik hozzájuk pár napra. Bandi fürdőkabátban, fejére csavart turbán-törülközővel reggelenként lemegy a társasággal a vízpartra, barnára sütteti magát, hidegvízbe gázol, még rákászáshoz is van ezúttal türelme. Ha pedig hűvös az idő, Flaubert puskájával elindul a parkba s órákon át serétezik csókákra és mátyásokra. A kék mátyástollból mindig is tűz a kalapjára.

Nyaral. Talán először életében ennyi hévvel és odaadással, de bizony most sem gondtalanul.

Egyrészt a pénzgondoktól csak nem menekszik. Havi háromszáz koronát biztosít neki Hatvanyval kötött megállapodása, ugyanennyit a Nyugatszerződés. Ez elégséges, hogy nagymamánál a hozzájárulást befizesse. Igen ám, de a Nyugat, háborús válságaiban, minduntalan ingadozik és — adós marad. Bandi tehát kétségbeesetten expressz-levelezik és táviratoz 30—150 koronás honorárium-járandóságaiért.

Másrészt a háború egyre idegesebbé és kétségbeesettebbé teszi. A győzelmek hosszú sorozata őt nem győzi meg. Varsó, Ivangorod, Grodnó, Bresztlitovszk eleste nem elég ahhoz, hogy higgyen a végső győzelemben. Lajos meggyanúsítja: pesszimizmusával különcködni akar.« De ő — próféta — versben felel:

*»V állatom az én magyar gyászom
S azt a vétket,
Hogy eljövendő bánásokat
Előre élek
S jajgatok, hogy ti bíztok.*

*Vállalom fél-kimaradásom
Minden átkát*

*S kényszeres, tompa énekemet,
Mint megcsalt mátkát
Küldöm el, hogy szánjátok.*

*Csak egy kicsit több bizodalommal
Volnék és két karommal
Emelném föl a krisztusi keresztet,
De lelkem bús és veszteg. . A*

A nagy győzelmek nyarán, 1915 augusztusában írta ezt a látó éneket.

»Jajgatok, hogy ti bíztok.«

A levelesláda ezeket beszéli erről 9 nyár végéről és ősziről:

1915. Csúcsa, augusztus 10. Drága édes apánknak Lőrinc napján a legjobbkat és a legszebbeket kívánják és ölelik szerető és jó gyermekei: Bandi, Bertuka, Lajos. U. i. Édes kezét sokszor csókoljuk.

Anyám írja Lajosnak Pestre:

Szeptember 29. »...Bandiék itt vannak. Ezt tudod is talán. Csütörtökön mennek el. Nem mondhatom, hogy megvagyok elégedve. De hát mi van jól ezen a világon? Semmi, semmi. Hát tenni semmit sem lehet. Amit a sors elvégzett, legyen az, legyen úgy minden. . .«

Bertuka írja Csucsáról:

Október 6. este. Drága jó édesanyánk és apánk, csókoljuk a kezüket sok ezerszer az otthon töltött jó időkért, olyan csendes, napsütéses és jó volt nekünk az a tíz nap, mint egy szanatóriumi pihenés. Az utunk elég jól sikerült, a Szakácsi állomáson jó sokat vártunk a vonatra, végre jött és mi, eltekintve a folyton ugráló rossz világítástól, jó helyei, nagyszerű rucapecsenyét (Édes jóvoltából) és ismerősöket fogtunk. Egy vadász-kompaniát, köztük Nádudvaryt, a Makay védőügyvédét. . . Éjszakára holtfáradtan a Ridwaldban (Zilah) szálltunk meg. Lgy volt a legjobban. Másnap Kincsnél voltunk az irodában és Nagy Sándoréknál ebéden. Az autón Cell Vilmosnéval utaztunk. Nagyon szép és nagyon kedves teremtés, de azt hiszem — bár most megint az urával él — nem nagyon szerencsés. Pestre

utazott az ura után. Elfogtuk és nálunk várta meg az éjjéli gyorsot. Nagymamát itthon (ki egészen édesapánk) jól találtuk és már Chorus-koma nélkül. Sok dolgot ad az alma-berakás és — eladás. Károly egyelőre nem megy el Szebenből. Sorozást időnk vidékre még nincs kitűzve. Csak az Isten ne hagyjon el minket. Lajos vasárnap leszalad Csúcsára. Csókoljuk kezüket sokszor, Ida néniét is, édesét külön. Nagymama csókolja. Szerető gyermekei: Bandi, Bertuka«

Endre Lajosnak:

Csucsá 1915. október 8. »Drága jó Lajoskám, gyere le valóban, ha teheted. Tervezett novemberi pesti utazásunk, sorozásom dolga s a kibeszélgetés miatt is. Otthon, gondolom, nagy baj egyelőre nincsen, ha lesz — ? ezt is meg kell beszélni — elintézzük alaposan. Annussal együtt csókolunk mind benneteket, téged vár szerető Bandid A (Péntek éjjel.)

A rákövetkező levél, kivételesen, Adynak nagymamával való konfliktusáról is beszél:

Boríték hiányzik. 1915. őszén:

»Lajoskám, drágám csak most válaszolhatok lesújtó leveledre. Megviselt az út s teljes hadilábon élek nagymamával. Kosztot magamnak vendéglőből hozatok és készülök — a sorozásra. Talán egy nagyon radikális megoldást nyer kényszerű életem, ha ezen túlesek. Kérlek, Annusnak ne beszélj ezekről. Ami értesítésedet illeti, teljesen hibás. Ha (tudom, hogy nem) minden kötetes tárcám a Tolnaié volna, akkor is érdemes hűsz novellát kiásatni a múzeumból. Válság, esetleg katonaság, talán szanatórium előtt ez igen-igen fontos ügy nekem. Már Pedig Ady- és Lellei- tárcá akad még bőven kiadatlan 1904—9 között a B. N.-ban de a Népszavában és Újságban is. Ha a titkár beteg, bérelj e célra egy diákot kellő kioktatással a címek változtatása, átdolgozása stb. ügyekben. Feleségemmel együtt csókolunk benneteket, Annust és léged Bandid. Lapjaim beszűntek jórészt. Ha valami engem érdeklő megjelent valahol, küld.«

A nagymamával vívott családi háborúra anyám december 13-án kelt levele is tesz célzást. Lajosnak írja:

». . . Szegény Bandiék tegnap, szerdán este mentek el, lehetetlen volt lebeszélni őket. Rettenetesen felizgatta (Bandit) nagymamának egy hozzám intézett levele, annyi jó és rossz is

volt benne, bár inkább aludt volna, minthogy írta. Most nem is tudom, mi lesz? Istenem, hát micsoda szívük van az embereknek. Hát nem elég, hogy annyian bántják az embert mások, hanem még a saját fajtája is marja? Nagyon bánt és nyugtalanít, hogy mi történik otthon most...»

Meg kell jegyezzem: nagymama itt említett levele elveszett. Csak azt fűzhetem mindehhez magyarázatul (miután annyi más levelét olvastam): ki tudja, milyen keserűségekre tért ki, amik talán fél éve, egy éve történtek, nem is akkor, de éppen tolla hegyére akadt a panasz vagy szemrehányás, hát leírta. Az ilyen kifakadások nemcsak Bandi, de Bertuka s az egész rokonság ellen is szóltak.

El ne felejtsem: Endréék ezen az őszön Pestre is feljönnek, körülnéznek, nem sok örömet találnak a háborús fővárosban — hol egyébként Adyt a konzervatív lapok — élükön a B. H.-val, »Dunántúli«-val — »hallgatása« miatt támadják (»hallgat«, mivel nem »usztít«) — és miután Pest sokba kerül, pénzük pedig kevés, sietve visszamennek Csúcsára.

Hazatérte után írja Lajosnak:

1915. december 18. »Édes jó Lajoskám, valószínűleg megint elrebbenek egymás mellett a leveleink. Talán holnap kapok tőled levelet, de hiszem, a Tolnai-ügyben eljártál vagy eljárattál. Hétfőn megyek sor alá. Olyan bolond vagyok, mint soha. Gondolhatod, hogy nem a katonaság miatt. Bár lennék és lehetnék katona. Csúcsán már békésebbek a dolgok, de én nem vagyok békés. Jól tettem, ugye, hogy nem írtam a Nyugat karácsonyi számába? Kabostól próbálj minden pénzt kicsikarni, sokat. Az Isten tudja, mi lesz, Szeretlek és öllelek Bandi.«

»Őrizem a szemedet«

Karácsony hetében, december 20.-án sorozzák Adyt Bánffyhunyadon, holott meghűlt, régi csúza kiújult és gyomor-baja is kínozza. De ez nem határoz: az ezredorvos, egy «granicsár arcú fél-doktor«, besorozza. Endre egy lépést sem tesz felmentése érdekében, »bár lennék és lehetnék katona.« Csinszka azonban nem nyugszik a dologba és nagy buzgalommal fáradozik, hogy a beteget fölmentesse, még pedig szabályszerűen, a Nyugat írólistáján.

Endre most megtelik hálával felesége együttérzéséért — mindig is megindította, ha jót kapott — s az új év első verse, a Nyugat január 16-i számában, szerelmesen szól Csinszkához: »őrizem a szemed«.

*»... Nem tudom, miért, meddig
Maradok meg még neked,
De a kezedet fogom
S őrizem a szemedet«*

Január elején egyébként nagy lelki gyász éri Adyt: meghal Kincs Gyula, egykori zilahi igazgató-tanára és temetésére betegen is elmegy. Autón mennek Zilahra: felesége, ő és Visky József. Ady Endre, beszélte el utóbb Visky, »térdre-roskadt halott tanítómestere koporsójánál és kegyetlen-őszintén tört fel szívéből a zokogás . . .«

Január 28-án azután megjelenik a Pesti Naplóban sirató verse: »Kincs Gyula emlékére.«

*»Fájt, hogy az arcod
Nagyon sima volt a ravatalon:
Hogy törölhette
Arcodról le a drága indulatokat
A Halál, ez a durva Hatalom?»*

*Bús tünődésed,
Gondod, búd, békéd és bölcs mosolyod
Hogy törölhette
Arcodról le egy bolond, semmi, hirtelen,
Egy ostoba, leső, percnyi dolog?...«*

Milyen gyönyörűséges egyszerűség árad belőle, amikor nagyon fáj neki valami.

Nagyon fájt 1915 tavaszán Zuboly halála is. Az ő elsi-ratása is mennyire közvetlen.

A VÉGSŐ ÁLLOMÁS FELÉ

A levelezés Adyékkel és Adyék körül, természetesen, tovább folyik. Február 6-án írja Lajosnak anyám, ki az ő mindszeinti magányában, csodálatosan, mindent észrevesz vagy megérez, ami gyermekei körül történik:

» ... Nyugtalan vagyok Endre dolgáért, várom tőled minden dolgokra nézve, mi van vele. A Budapesti Hírlapból látok egy párbajfélért, verje meg az Isten. Már soha nem lesz vége. Egész odavoltam. Hát már ilyesmi is? Nem volt már elég? Meg akarják már teljesen enni, tönkretenni? (Dunántúli.) Nagyon várom a leveledet, csúcsai dolgokról meg mindenről, olyan keveset tudok rólatok.«

Február 19-én Bertuka írja:

»Drága Lajkóm. Kaptuk írásodat, vártuk is nagyon. Éreztük, beteg vagy és féltettünk. Mi jól és jobban vagyunk, reméljük veled együtt. Bandinak ma már csak képzelt láza van, eszik, alszik és jóval nyugodtabb, a többit bárhol meghozza a tavasz. Engem szeret és erősen érez, a Nyugat verse gyönyörű, márciusban, lehet, fölszaladunk a matinéra. Lábai fájnak ezidőszerint, meleg szénamurva fürdőket használ holnaptól kezdve, a doktor hűtésnek vagy neuralgiának tartja. Kedden este megjött Rippl, szerdán is itt volt Anellával. Drága ember. Nyáron pár hétre vette tervbe Csúcsát. Mászkálunk majd Kalotaszegen, esetleg Erdélyben — s talán együtt eljutunk Szováttára. Dezsőéknél és Váradon, azt hisszük, sötét a harag Ripplért, ki este vizsgázni ment Váradra s másnap délután

Pestre egyenesen. Amit a szanatóriumról írsz, szép és jó, de kár lesz elsietni a dolgot. Árakról informálódni sohasem árt, de kivitelhez bőven és könnyen kell jöjjön a pénz, másképp Bandi nem vállalja a dolgot. Itt pedig erősen számot kell vessünk veled, hogy minden bőven és könnyen adódó pénz évekig tartó havifizetés levonással jár, hidd el, ezt nemcsak együtt, de Bandi külön is érzi, ki ma már nem a régi, nagy munkagép, de a passziói a régié s így minden krajcár súlyos. A tavasz Csucsán vagy bárhol helyreállítja őt, mert komoly bajról szó sincs. Komoly és súlyos okok bármikor jöhetnek, mikor Judendorfra és nagy pénzekre komoly és súlyos szükség lehet, ma nincsen. Beleélni magunkat könnyű, de elviselni a következményeket nehéz. Egyébként te tudod. Magával visz, szeret, Judendorf szép lehet, biztosan jót is tesz, de nem lehetetlen, hogy igazat érzek. Írj róla nekem, még jól lehet Bandi is írni fog. Nagymama küldi a lámpadarabot. Annust csókoljuk veled együtt, kit nagyon szeretünk, Bertukád.»

Március elején írja újból Bertuka:

»Drága jó édesanyánk és apánk. Kicsit nyugodtabban a bajok után, csókoljuk a kezüket sokszor. Bandikának ezidőszereint láza nincsen, jókedvű, alszik és kezd enni, amire nagy szüksége van. Egyelőre a lábai fájnak térdig és a fülei zúgnak, de rendre ez is elfog múlni. Hisszük, hogy a tavasz egészen helyreállít minket, mert, bizony, ebből a sok méltatlanul súlyos bajból ez is elég lett volna. Katonaság, Rákosi-komédia, súlyos influenza stb. Ha Bandinak a lábán rheuma-féle lenne, úgy tavasszal elmennénk pár hétre a Félixbe.

Lajos ugyan Grün mellett Judendorfot akarja, de ez nagyon költséges és hiábavaló volna most, amikor a tavasz Csucsán vagy egy kisebb fürdőhelyen is helyreállítja az egészségét. Itt már virágos a kert, gyönyörű napos idők járnak, Bandi 8 meleg szénafürdőt kapott. Nagymama szeret minket, jó hozzánk s így Csúcsa egyelőre jó szanatórium. Tizenegyedikére felmegyünk talán pár napra Pestre, Bandi Nyugat-matinén szerepel, felolvas és megjelenteti a két új kötetét. Végre szolidak és egészségesek akarunk lenni fönt. Aztán mi lesz? Nem tudjuk. Lajoska lehetetlen leveleket ír Bandinak, tele rémhírekkel és többnyire nagyon túlzottan és idegesen. Károly itthon volt négy napig. Hadapród, kap havonta 200 koronát, bár csak bent maradna katonáiknál. Más újság nincs érrefelé. Néztünk

egy ember után édeséknek, kaptunk is. Nagymama megírta már, ugye? Talán beválik. Ha rendbejövünk, elmegyünk haza Mindszentre, alig várom látni édeséket. Kézcsókkal, öleléssel Bandi-Bertuka.»

Március 3-án Bandi szólal meg:

»Kedves jó Lajoskám, úgyban írok, s kell, hogy sz190rú leveled után te tudd a dolgokat. Én itt hetek óta (R. Rónai s dr. Vincze egy-egy napos látogatásait leszámítva) fekszem. Egész testemet befogta a rheuma s nemcsak, hogy járni nem tudok, de süket is vagyok tíz nap óta. Hiszen az volt a tervem, hogy Mindszentre megyünk minél előbb. Ezért nem írtam pénzügyekről, személyesen, ha rátáknak kialkudva is, akartam ezt elintézni. így is lesz — hacsak valamit javulna az állapotom, mert édeséket látni kívánom. Azután talán Félixbe vagy Főstyénbe? — Nem is sejtem. Csókolunk Bertukával együtt mindkettőtöket Bandi. U. i. Ne írj, Lajoskám, könnyelműen és fájdalom csinálóan. Van elég emberi kín így is, mit szenvednünk kell.»

Csúcsa, 1916 március 10. »Édes Lajoskám, leveled jól esett s csak betegségem miatt nem köszöntem meg. Mindszentre küldtem cselédeket próbaképpen, remélem, beválik fiastul és lányostul. Nagyon jó lapodnak utolsó száma. Én négy-öt nap óta már fel tudok kelni, de szaladni ezres bankóért se tudnék 'és süketebb vagyok a vén Révésznel. Csókollak, csókolunk Annussal együtt, szeretettel Bandiék. P. S. Küldj, fiam, folyóiratokat, esetleg engem érdeklő lapokat.»

Ahogy Bertuka jelezte levelében, március derekán valóban Pestre jönnek. Bandi »kösz vény esnek, sántának, süketnek és neuraszténiásnak« írja magát, »nincs pénze« és »oly nyugodtan tudna öngyilkos lenni, mint egy nem úri ember«. A Magyar Királyból, hol első napokban laknak, Ady Budára kerül a Városmajor-szanatóriumba, hol »szív-tágulás ígérete« miatt gyógykezelésbe veszik. Bertuka a gyógykezelés idejére hazamegy Csúcsára, mert kettőjüknek túl költséges volna a sanatórium.

Bandival a gyógykezelés újból csodát művel: két hét alatt talpraállítja, idegessége eltűnt — természetéhez híven: örül a szabadságnak és nagy legénynek érzi magát, mert ismét útjába került egy tizenhétéves rajongója. Az »ifjú

karok« visszajáró emléke kísérti meg. A fiatal leánnyal ő, a köszvényes sánta, a Kissvábhegy oldalán nagy gyalogsétákra indul. Ellene szólunk én is, Lajos is, mivel helytelennek tartjuk Csinszkával szemben ezt a viselkedést.

De felpattan akkor Bandi, hogy így meg úgy, megunta ő a csucsai »rabságot« s nem érti, miként bírhatta el egy évig is ezt a nem neki való »életformát«.

Őszintén szólva: megijedünk. Nem láttuk volna egyáltalán szívesen, ha most elválnak. Más dolog lett volna nem belemenni valamibe, aminek bizonytalansága riasztotta. De ha már az ember kimondja azt a holtomiglan-holtodiglant, abból ne lépjen ki ilyen könnyen. Annál kevésbé, mert ez a házasság, ha külső és belső körülményeivel nem is teszi Bandit boldoggá (és ugyan ki vagy mi tudná őt hosszabb időre boldoggá tenni?) — de Bertuka a maga módján körülveszi szeretetével, nyugvópontot, majdnem otthont biztosít neki Csúcsán, lelkesen vigyáz reá és nem érdemelné, hogy Bandi ilyenformán, minden különösebb ok nélkül, otthagyja. Miért és kiért? Az ilyen »ifjú karok«-szerű figurákért s azért a szabad életért, mely mindennél jobban tönkreteszi? Nem és nem! Amennyire tőlünk telik, ennek ellene vagyunk... Hiszen a világ előtt is szégyenlenénk, hogy itt az ő kitartása, hűsége, mikor annyira kidacolt magának valakit. Válsi botrány? Szóbeszéd? És igaza legyen Boncza jóslásának?

Rossz óráink vannak Lajossal. Kár. Kár Bandi felzúdulását, zendülését ennyire komolyan vennünk, ő csak Lajossal, szemben ily bátor, hogy válást emlegessen, szabadságot követeljen. Kiforrt belőle, hogy Lajos megintette, nem illik fiatalházas voltához ez a sétálgatás a virágbaborult Svábhegyen... De Bertukával szemben nem ily bátor. És Bertuka nyugodt a maga dolgában. Ezt a Bandit illető nyugalmit tükrözi vissza az a levél is, melyet ura távollétében Csúcsáról anyáméknak küld:

(Expressz) 1916 ápr. 22. »Drága jó édesanyám és apám. Nagyon bűnösnek érzem magamat, de nem tudtam levelet írni Pestről, vagy tíz megkezdett papírt tudnék küldeni igazolásképpen, mennyire megvolt bennem a jóakarát s hogy csak az akarásnál maradtam meg, szolgáljon mentségemül, hogy nekem is sok volt a gondom, dolgom, bajom. Mert az időmet nemcsak barát-nőim, akik kedves, hozzámvaló úrilányok, nálunk-lábatlan-kodása vette el. Szegény kis Ferenczy Zsizi másfél hetes ránk-

utaltságát igazán nem én akasztottam a nyakunkba, de úgy jött, mint a rosszidő, véletlenül és elkerülhetetlenül. Az édesapja kolozsvári bankdirektor és a Bandi katonáskodása idején nagyon-nagyon jók és kedvesek voltak hozzánk, az édesanya pedig nem él és így a kislány nagyon világbadobott lett volna nélkülem. Hívni nem hívtam, sőt a terveit nagyon is leintettem annakidején, hogy útját a miénkhez kösse, de ha mégis megtörtént, nekünk nem lehetett ötlet magára hagyni teljesen. Ha már Zsizi velünk volt, kedvesebb társaság volt neki egy pár kedves, okos fiatal lány, mint ál-írónok, művésznők és ál-úrínők bohém-társasága. Istenem, nekem is kedvesebbek s biztosan hozzámvalóbbak is azok, kiket a korom és orrom állása nem bánthat.

»Amíg Bandika jobban volt, eljutottam Balázs Béláikhoz, Lajosokhoz, Itókákhoz — hol Móriczékkal voltunk együtt. Egyszer a Márvány-menyasszonyban is voltunk egy Papp Viktor által rendezett zenés-vacsorán, egyszer Hatvanyval ebédeltünk, egyszer Loewnsstein éknél voltunk. Orvosnál is voltunk egy délután, hol Bandika engem vizsgáltatott meg. S hogy mennyire el tudtam végezni mindent, kérem, drága jó édes, nyugtassa meg Lajost, hogy Némethyéknél és Lázároknál is jártam azóta s így Nagymama is meg van a végzettekkel elégedve. Benedekékhez, Kabosékhoz és Rippl Rónai Józsefnéhez (az ura harctéri festő lett) lesz időnk még eljutni, sőt Biró Lajosokat is elintézzük, dacára barátnőim tömegének, hiszen még Szombatfalvyékhoz is kijutottunk s amellet, bár az idegrendszerem nekem sem elsőrangú, úgy érzem, Bandikát sem hanyagoltam el. Mindig tudtam, tudom és érzem, hogy legelői és legfontosabban reá, az ő egészségére kell vigyáznom, mire bizony nagy szükség lenne, ha ő is vigyázna egy kicsit, ő most szanatóriumban van erős kúra alatt és mire sikerül pár hét múlva onnan kikerülnie, egy más embert kapunk, egészségileg, kedvben, munkabírásban. Senkit sem engednek be hozzá, két fürdőt, pakkolást, masszázst, villanyozást, csak huszonöt cigarettát és öt deci nagyon könnyű bort kap naponta s a legjobb kosztot, mit Budapesten kapni lehet. Én tegnap reggel jöttem haza és valószínűleg a jövő hét közepéig maradok itthon. Bankügyben és gazdasági okokból jöttem haza, mert ha tudunk vagy 2000 koronát kapni valahonnan: én is kapok egy kisebb ársúlyú arzenkúrát és Bandival leszek, de addig, bizonytalanra, könnyelműség volna huszonöt—hús koronát költeni naponta — a semmiből. Így nagymama sincs egyedül az ünnepen. Bandival nagyon, nagyon össze-

tartozunk, vőlegénykorabeli sürgönyök jönnek naponta tőle és én ma elküldöm neki a kert legszebb virágait — mint régen. Én csütörtökön vagy szombaton utazom vissza Bandikához. Azt hiszem, mindenről beszámoltam, ami történt. Bandi sokkal jobban van és állandóan enni kér. Nagymama is elég jól van, szegény és nagyon drága mostanában hozzánk. A kert csodaszép. Hogy vannak, drága, jó édes? Úgy szeretném a kezét megcsókolni, mert érzem és tudom, hogy mi vagyunk a rosszabb és szeretetre szór utóbb gyerekek. Boldog és kellemes ünnepeket kívánunk mindnyájuknak; kislányuk Bertuka.«

Bertuka megjön és — néhány órán belül rendet csinál. Nem kell őt már egyáltalán félteni. Ő az egészséges, tehát az erősebb. Ő nem válna soha, az elkövetkező időkben sem, tehát nem is válnak.

De 1916 tavaszán mikor értejön uráért, mégsem viszi július elejéig haza. Jól találja magát ő is Pesten, társaság veszi körül, végigkóstolja Bandi mellett a budai zöldkorcsmázás későjéjbe-nyúló örömét. Csak az úzi őket haza, hogy pénzüik újból fogytán van.

Ekkor azonban azt is sajnálattal látjuk: Bandi újból a régi ideges. Nem eszik és nem alszik. Reméljük: a csucsai pihenés majd helyrehozza.

*»Mindenképpen
szerencsétlen vagyok. . .«*

Nem hozza helyre és nem is hozhatja, mivel Romániával növekszik a feszültség, majd pedig kitör a háború.

Az ő egész nagy háború-miatt való háborgásában pedig ez a legszemélyesebb és legégetőbb pont: Erdély. Erdély és a Szilágyság. Háborús kétségbeesésének ez a tetőfoka.

Mi úgy tudjuk, ennél nagyobb izgalma, szenvedése nincs. Házáséletéről, érzelmi világáról — a pesti kitörés óta — mélységesen hallgat. De az évek múlása felszínre dobott egy levelet, melyet Ady ugyanannak a fiatal leánynak írt, kivel eljegyzése tavaszán oly sűrűn levelezett. A levélbarátság, ím, még mindig nem szakadt meg, csak az *elváltozott* hangja lepi meg az olvasót:

»Drága, kicsi lányom, e különös és félelmetes Pünköszt napján meg kell írnom magának, hogy magát lelkem-

ben öröm. Mindenképpen szerencsétlen v a g y o k, de ha a válságokat kibírjuk, kell, hogy a maga lányos szeretetére építeni tudja. Mit csinál, merre van, mit gondol és mit tervez? írhat bátran: leveleim az én leveleim csak. Nagyon szeretem s nagyobb hittel ma senki sem segít magánál a bátyja. Címem: akár a »Nyugat«, akár Csúcsa, Pünkösti.

Ennek a komorságához nem adok hozzá egy szót sem.

A román betörés idején Csucsán futnak keresztül a védekezés és polgári menekülés szálai. A vasutat és országutat elárasztják a nemzeti tragédia hősei és szenvedői. Adynak nincs nyugta fenn a várban, napjait lenn tölti az állomáson és az út mentén. Szeptemberben így ír erről Lajosnak:

»A román háború előtt három héttel és miatta már beteg voltam. S gondold el, miket láttam, éltem, beszéltem, vigasztaltam (hit nélkül), vendégeltem és sírtam, itt, a főndönfutók országútja mellett. Házaink tele katonával, a határrendőrségi kapitányság székhelye Csúcsa s ez még legalább olykor — észbe vévén — ártalmatlan narkotium (mert sejtethed: élek ártalmasokkal is, kivéve a veronait, mely nem kapható pár hét óta.) Szenvedésem nem az idekötött emberé, de az emberé először és persze, a magyaré, az erdélyié. Mi lesz e förtelmes világgal s nem volna jobb menekülni halál-huszár-önkéntesként?...«

Ezekben a napokban elnémul a költő, nincs verse a Nyugat szeptember 16-iki és október elseji számában. Pe az ellenséges megszállás veszedelme szeptember végén, egyelőre, szűnőben van s ezzel együtt Ady is megnyugszik valamennyire. Az átélt borzalmak pedig a bekövetkezett enyhülés napjaiban verssé sűrűsödnek, nagy verssé. Október 16-án lát napvilágot az »Ember az embertelenségben«.

Október 4-én Endre ezt írja Lajosnak Csúcsáról:

»Drága jó Lajoskám, végre néhány szót kicsempészhetek. Régen Mindszenten volnánk, hová a hét végén okvetlenül megyünk, de három hétig Boncza apám haldoklásáról jöttek hírek s ha lehetne, érdeklődhetnél az öreg iránt, bár Némethy telefonértesítést ígért. Bajjal, nincstelenül, betegen, küzködve élünk. Talán hosszabb levél megy. Várom a füzeteket. Bertukával együtt Annussal csókolunk, nagyon szerető Bandid.«

Éves Tájékoztató, ne ha-
ragdod, ne légy gúnyre-
hanyag (Laza kezező, le-
velet írtam), de én
beteg vagyok. Az okok
háború után három het-
tel, és miatta már beteg
voltam. Szándok el, a-
találtam, áltaim, be-
felleim, vgyaltam (kib-
nállul), vndegeltam &
vrtam in, a földön.

Ady Endre levele öccséhez 1916 október 4-én.

eloszor is perge, a ma-
 gyarok, az erdélyiek. Mi
 legyen a förtelmes világgal
 is nem volna jobb me-
 verinteni a baloldali - kinyit-
 ókteresteket? (i. é. székely,
 székely Bertalan, N.T.,
 mellette, rést, mely
 borsalmi gondok s
 arra, hálha gürögés be-
 résem, ha ~~az~~ ^{uorai} keresés is
 lesz még megint. Ezzelent
 Budapestet meggyőzve

dröfari, insey, min-
 atleendef in lundam;
 ma ef gvarf (utlös á lífi
 vöðum föt sigarstálar.
 Þórnaf af elis förmun
 a Kyngat 2. 1. - Gal ge-
 ten (mool ixi mef Fe-
 yngö) elvætunum. Fe-
 lat (nef of elarulef
 valþunaf i) iingvaf
 iingvellensig lundat. Ke-
 renf föt Feingot, be-
 gely vele : ös um ex-
 nalyid mef a dögaf

Október 7-én egy barátjának Pestre:

»... Két hónap óta álomtalan, szerencsétlen beteg vagyok. Az események s amiket látnom kellett, tönkretették. .. Annyi erőm talán még lesz, hogy agyonlőjjem magam .. . Nagyon fáj, hogy már levelet se tudok írni. Mi lesz velem ...?«

Október 10-én anyám Lajosnak:

»... Bizony szegény Bandi haza is írt nagyon hosszú leveleket, két nap végtelenül lesújtott, de aztán nekem, látom, a nagy aggodalom csak betegséget hoz, fáj nagyon. Csak írd nekem, ne mulaszd, mert nagy szüksége van rá ... «

Itt kell megemlítenem — úgy tudom, ezt elmulasztottam — Bandinak hazairt leveleiből egyetlenegy sincs meg. Illetően: talán csak egy. Az is fiatalkori, debreceni — s már több ízben megjelent, összes többi leveleit megsemmisítette anyám: nem akarta, hogy azokat valaha bárki más elolvassa. Nekik mindig voltak apró titkaik, kis sugdolózásaik — ezeket semmisítette meg.

Október 18-án Endre írja:

»Drága jó Lajoskám, csak azért írok: tudd, hogy úgy ahogyan élek. Édesek jól vannak . . . Én kezdek kicsit békülni s beletörődni abba, hogy — élek. Köszönöm a füzeteket, küldj minél hamarabb többet. Most egy hosszú novellát írok a Nyugatnak: kísérlet ez, renyhe évek után erő-próba volna, ha sikerül. Pestre csak akkor megyünk, ha apósom meghal. . .«,

»A rémnek hangja«

Renyhe évekről beszél... Az igaz, hogy renyhe hónapjai vannak. Az »Ember az embertelenségben« után hat hétig ismét hallgat. A nyárutó s a koraőszt szörnyű izgalmai fölengednek, de lassan, a szúrágás munkájával, átváltódnak testi tünetekre. Lelkében ezzel könnyebben bírja a dolgokat, szervezetében nehezebben.

Voltaképpen most indul meg az a folyamat, amely viszi a végső állomás felé. Jobban, szegény, már nem lesz. Ezentúl csak rosszabbul.

Amiről pedig már annyi szó esett orvosok, tudósok, esztéták között: a szervekben megindult elpusztulási folyamat vagy pedig (Isten titka!) egyszerűen csak a legvégső *megérés* kitermeli azokat a nagy verseit, melyek felviszik soha még el nem ért csúcokra.

A halál kopogtat szívéen, mely soha még ily rendetlennek nem mutatkozott — és ha most nem Ady bomlott, úgy vérkeringése az — de a költő, ki újból négy hétig hallgatott. »A rémnek hangjá«val köszönt az újesztendőre.

A beteg testből a lángész szikrázó fénnel kiemelkedett.

1916 november 12-ről még adós maradtam anyám Lajosnak írt levelével. Minden kívülről jött magyarázatnál többet mond:

»Kedves gyermekeim, nem is kellene most írnom, nagyon fájó szívvel vagyok. Éppen most mentek el szegény Bandiék. Majdnem egész időt betegen töltötte, tegnap Bertuka is feküdt. Ma Bandi nagyon érzékenyen búcsúzott s azt mondta, rosszul érzi magát, az egész testében remeg: ha beteg lesz, hazajön meghalni. Szegény gyermekem, de sokat sirattam és siratom. Sok elmondanivalóm volna, de nem leírni. Írjál neki vidáman, vigasztald. Látom én, nagyon kell neki. . . Tudom én azt, ami el van végezve, annak meg kell lenni. Azt mondja Bandi: »Régi bűnök, amit magam ellen tettem ...«

Ellenben, ha Bandi betegebb lesz, kedélye viszont jobb és január legelején már ő biztatja Lajost: » . . . a beteg szív olyan, mint a repedt pohár, lehet belőle sokáig inni, csak arra kell vigyáznunk, hogy a repedés tovább ne terjedjen. . . viszont én a neuraszténiámmal még mindig sok altatót szedek, elég bori és rengeteg nikotint. No, szenvedek, de mégis hiszek abban, hogy ki kell bírnom ezt a poklot, át kell röpiülnöm. Bele kell még szólnom az új és furcsa világ zsidbadt megindulásába. Koporsószegezésnél és koporsónyitásnál ott akarok lenni és ott leszek. Életem: ez, — ez a remény, meg a nyavalygásom ...«

Csodálatos előérzet, kitartó ragaszkodás a fájdalomassá vált élethez: *az új és furcsa világ zsidbadt megindulásánál még itt volt.* Ha »beleszólni« már nem is adatott meg neki s ha marasztaló öröme nem is telt benne.

Január ötödikén újból ír öccsének Csúcsáról:

»Drága jó Lajosként, csak távirat-stílusban tudok írni megint. Köszönöm kedves figyelmedet, a folyóiratok küldését. Katonai ügyemben baj van, de talán egy kis kórházzal megúszom, Bertuka jó — alapjában — ha Boncza is. Pestre csak akkor megyünk, ha muszáj. Talán holnap, talán a jövő hónapban . . . Neuraszténiám nem ideális valami, de talán nem olyan, amilyennek látod. Én embereimért »kitartok« s életben maradok. — esetleg, de inkább édes anyámért. Bertuka csókjait küldi, én is Annusnak, téged ezerszer csókollak, drága Lajoskám, Bandidé.

Boncza meghal —

Ady eladja az Ady jogot

Ezután rövidesen feljönnek Budapestre, mert Boncza Miklós meghal. Különös temetés. A sors, bizonyára, azért rendezte ezt így, hogy az ő életükben semmi se legyen a szabályok, a megszokott formaságok szerint. Ez az egész országban ismert ember, közéleti férfiú, nem pesti lakásán hal meg és nem is szanatóriumban, de (ahogy Paál Anna emlékezéseiből már tudjuk) barátnőjénél, Pestszentlőrincen. Ady Endre és felesége tehát, alighogy Pestre érkeznek, kisiútnak a környékre, hogy abban az idegen környezetben búcsúzzanak el a halottól. Lajos, természetesen, velük tart. Különös élmény lehet ez a temetés. Endre a ravatalon látja először felesége apját, Bertuka így látja csak viszont, családon kívül, kibékülés nélkül. Mindkettő testében-lelkében átfázva érkezik vissza Pestre a januári kemény télben. Az élet semmit sem könnyít meg nekik.

Több, mint két hónapig maradnak most Pesten. Ezzel a sorsfordulóval anyagi jövőjüket igyekeznek rendezni. Boncza főörökösévé Ady Endrénét tette. Mi úgy tudjuk Lajossal, hogy ezzel vagyonban, ingatlanban, értékpapírokból s egyebekben, valósággal gazdag asszonnyá lesz Bertuka. Endrének pedig ez a tudat külön sarkalás arra, hogy magának minden áron legalább is annyi fix jövedelmet biztosítson, amely saját személyét eltartsa. Ez sikerül is ennek az évnek folyamán — Hatvany Lajos jóvoltából. A Nyugat Rt. ugyanis felszámol s Ady vele már egy ideje reménytelen pört folytat. Lajos fáradozásával sikerül Hatvany számára Ady

összes műveinek jogát — 1906-ig visszamenően — a különböző kiadóktól visszavásárolni — s ezért a jogért Hatvany Adynak évi 7200 koronás évjáradékot fizet ezentúl. Ezenfelül pedig megállapodott vele, hogy a Pesti Naplónak, mely akkortájt az övé volt — rendszeresen dolgozzék. Meg kell hagyni: ez nagyvonalú kiadói megegyezés volt, magában rejtette Hatvany lelkesedését a költő műve és barátságát Ady személye iránt. Ilyen kiadói magatartást Ady Endre soha, senki mástól, semmiféle fajtában hozzá közelálló csoporttól, alakulattól nem kapott. Mi, a család, ezt jól tudtuk s amíg Endre élt, éreztük is, mily megnyugvást ad ennek a beteg embernek az a tudat, hogy őt vagyonos felesége házában is a műve tartja el. Itt idéznem kell Ady két levelét, mely híven tükrözi ebbeli felfogását:

Csucsá, 1917. március 5. »Drága, jó Lajoskám, most írtam Hatvanynak, akitől ma hajnalban kellemes táviratot kaptam. Kifejejtettem minden levelemből, hogy a Nyugathoz engem írói becsület köt (vagyis meg kell engednie az új kiadónak, ő a Nyugatnak továbbra is írhasson) és a katonai felmentésem ügye. Jól és ügyesen kell megcsinálnunk a dolgot: én húsvétkor akarok a P. N.-hoz berukkolni. Bertuka két napig feküdt egy gonosz gyomorrontással, de most jobban van. Nagymamát féltjük, beteg, s ha most menne el, iszonyú káoszban hagyna bennünket, ölelés, csók stb. mindkettőtöknek Bandi.«

Csucsá, 1917. március 1—4. »Drága jó Lajoskám, valósággal undor nekem a betűvetés s ezért késik ez a levelem, mely különben már válasz a te mai kedves, bölcs leveledre. Hát bizony a pör rosszul fogódott meg. S igazán Laci múlt, hogy Salamon úrék már régen nem gázoltak át rajtam . . . Te tárgyalj R.-el, óvatosan, kezd 12.000 koronán, az összes könyvek átadásán s minden jogról lemondáson — azután alkudj kedved s a lehetőség szerint. Laci engedje meg, hogy a Nyugatnak is írjak, esetleg szerkesztőnek megmaradhassak, ő pedig kössön velem egy lojális szerződést, mely szerint ad évjáradékot s ezen felül a P. N.-ba verseket és általad közvetített cikkeket is írok. A 300 koronát Laci ne szüntesse be, kapjam meg nyugodtan most áprilisban is, míg a dolgok dűlőre nem jutnak. Nekem szörnyű, hogy külső emberek azt lássák: a feleségem tart ki. . .

F. nem várhatja, hogy feláldozzak mindent, hátralévő egy-két évem kenyérbiztonságát is, fikciókért és kanapé-pörökért.

Egyelőre ennyit: reád bízok mindent s írv, mire kell fölvilágosítást adnom, Bertuka csókol benneteket én is köszönve fáradozásaidat még külön Öllelek Bandi.»

Hatvany Lajos pedig Ady Endre halála után ennél is többet tett: elajándékozta Ady kiadási jogát. Ő nem akart keresni Adyn. Csak egyetlen formahibát követett el: mindent odaadott a vagyonos, apja örökségével rendelkező özvegynek, semmit Ady Endre szüleinek, kiket a háború és a román "megszállás tönkretett. A gazdag ember hibája ez: nem nézi, kinek mit ad, a dolgok és tények arányában ki mit érdemel. Csak annyit kívánt megajándékozó levelében Ady Endre özvegyétől, hogy méltányosan juttasson ebből az Ady-szülőknek is. Nem képzelhette, valóban, hogy ez a méltányosság sohasem lesz meg és hogy Ady özvegye Ady anyjának dús kiadói jövedelme *egyhatodát* is csak hosszas pereskedés és bírói ítélet után, kiegyezés alapján volt hajlandó juttatni.

Főként pedig nem képzelhette, milyen keserűség és szenvedés kútforrása lesz odaajándékozása. Hogy egész hátra-, lévő életén át mennyit sír még ezért Ady anyja, ki a mellőztetésbe, fia javaiból való kirekesztetésbe halála napjáig nem nyugodott belé.

Én végigéltem a családban ezeket az éveket. Majdnem húsz éven át olvastam a Mindszentről érkező leveleket és hallgattam Mindszenten az el nem apadó panaszt. Én tudom, mi volt ennek az édesanyának, kit fia minden élő közül a legjobban szeretett, ki *neki akart meghalni*, hogy öreg napjaira könnyebb sora legyen — én tudom csak, mit jelentett neki az, hogy ki akarták nullázni és ki is nullázták, amíg lehetett.

Hogy erre rávilágítsak, mikor az elmondásban már otttartunk, fölöslegesek az én szavaim. Van aki helyettem beszél, a legilletékesebb: Ady Lőrincné — a leveleiben.

*Versek, levelek és készülés
tavaszi utazásra*

Február elején Csinszka-versét olvassuk: »Nézz, drágám, kincseimre« — március elsején az Emlékezést. »Emlékezés egy nyár-éjszakára. . .« Van-e rá jelző?

Március második hetében indulnak Pestről haza, Csucsára. Bandi kedélye eléggé jó, de egyéb bajain kívül most

ideges viszketegségben szenved, — ekcémaféle gyötri — ezért »még veronállal sem tud aludni«. Ennek ellenére most bölcs és türelmes és miután nagymama magatartása újabb konfliktusokra ad alkalmat, ezt legelsősorban ő nézi megértéssel és fölünyesen s igyekszik a dolgokat egyengetni.

Az történt ugyanis, hogy nagymama — aki abban az évben már 74 éves volt — rossznéven vette Boncza végrendelkezését. Rossz néven azt, hogy főörökösévé a »kitagadott« Bertukát tette meg s hogy nem gondolt külön nagymama fiára. Hogy haragját levezesse, Lajosnak írt nagydiploamatikusan levelet: kondoleáló soraira olyan választ küldött, mely — a Boncza-vagyon miatt — egy kissé odamondott az Adyoknak. Ettől eltekintve, úgy látszik, anyámnak is írt bántó sorokat. Ez a dolog, természetesen, legjobban szegény anyámat izgatta fel, ahogy azt két egymásrakövetkező levélből is látjuk. Mindkettőt Lajosnak írta. Március közepe-táján az elsőt:

».. Küldtem Csucsára egy csomagot. írtam is a vén hisztérikusnak, különben meg is bántam, hogy téged izgatallak. De annyira bántott a számázkodása, hogy azt hiszem, csak az bántja, hogy a fiának nem kapott B-tól semmit. Mink nem tehetünk róla. Ady Endre még eddig, én úgy hiszem, nem élt a Boncza-vagyonból. Félek, bár ő illetékes volna, de azt hiszem, keveset fog élvezni belőle, legalább nekem ilyen a sejtelmem, Lesz ahogy lesz, csak az a fő, be ne hívnának benneteket. Az lesz nagy baj, a többi semmi. Ha egészség van, megéliünk valahogy ... «

Március 19-én a másodikat:

»... Ma kaptunk Banditól hosszabb levelet. írja, hogy nem kell nagymamát komolyan venni, olyan mint egy gyerek. Különben velők szemben nagyon megváltozott. Szóval, minden gyereksége mellett átérzi a helyzetet. Meg is bántam én, de nem tehetek róla, nem rögtön írtam én meg neked. Hiszen én vagyok az, aki nem szeretem a hecceket és a veszekedést, de úgy izgatott a furcsa kifejezése. Meg is tartom a levelét. . .« (Nincs meg.)

Megjegyzem, Lajos nem tartott egyáltalán haragot nagymamával. Megértette, miért oly ideges, napirendre tért és jótulajdonságaiért — velem együtt — továbbra is becsülte.

Bandi húsvét táján influenzába esik, az orvos tenger híján Balatonfüredet ajánlja. A nehezen lábbadozó örvendez, hogy útrakelnek és — utazások régi szerelmese — megírja »Készülés tavaszi utazásra« című versét.

Be különös lázálom ez a vers.

»(Élek-e én? Éltem-e én?)
Tavaszi jön, nagy útra kelek,
Most minden ár elsöpri gátját,
Készítsétek az úti ládát. . .«

A vers azután a gazdagok rivieras tavaszának gyors ütemeivel telik meg, zsong benne a mások öröme, amiből kapkodva, fuldokló izgalommal, hogy le ne késsen, ő is még kikéri a részét. Siet, siet, ne hogy lemaradjon.

Ma eszembe jut: tizenegy évvel későbbben, ugyancsak áprilisban, apám, Ady Lőrinc, is sietve készült útra:

— Na, menjünk már, öltözz, elutazunk. Siess, siess, ne késünk el. Felnyergelték a fehér lovat!

Pedig nem volt az öregúrnak fehér lova. S ha lett volna, miért is nyergelték volna fel? Talán inkább befogták volna, ha egyszer anyámmal készült. De nem, tudta ő (ha nem is tudta) hogy a *fehér ló*, egyelőre, csak neki állt elő.

Ady lázas felkészülése a tavaszi utazásra, nem tehetek róla, apám halálelőtti sietségére emlékeztet. Tudja (ha nem is tudja) hogy a fehér lovat *valahol* már neki nyergelik. Még úgy is, hogy ő Cookot és yachtot mond. (»Élek-e én? — éltem-e én?«)

Egyremegy.

Balatonfüredi emlék

A Balaton mellől ezután jönnek a hírek: *Síófok, 1917 május 13.* »Drága jó Lajoskám, írtunk mi már régebben édesnek, mert Bertuka megint hosszú levelet küldött s én lev. lapot. Vártunk benneteket majdnem biztosra pünkösdre. Jöjjetek és idejében tudassatok. A könyvek dolgában vidd dűllőre már az ügyeket. Mindenképpen jól volnék, de ekcémám egyre terjedőbb és kízóbb. Csókolunk benneteket Bertukával. Üdv. Szerető Bandid.«

Balatonfüred, 1917 május 14. »Drága jó Lajoskám, gyönyörű itt, jó is, csak kiújul az ekcéma-nyavalyám, furun-

kulusokkal díszítve. Mi újság és mi újság Érdmindszenten? Mikor jöttök? Szeretettel ölelünk benneteket, Bertukával együtt csókol Bandidé.

Balatonfüred, szanatórium, május 22. ». . . Jól is volnánk, ha ez az átkozott ekcéma nem gyötörne — alig alszom miatta. Ez viszont veronaira és szívre megy, holott most módom volna gyógyulni. Ma kezdtem egy új kúrát próbálni, tálán ez segít. írj, tudass. Nagy orkán volt itt másfél napig — eső nélkül. Most megint száraz forráság. Úgy látszik, még a fák is ki fognak száradni. Csókollak, drága Lajoskám Bertukával együtt s Annával egyetemben, szerető Bandid. Kedd.»

Pár nappal ezután mi is lemegyünk Lajossal Füredre.

Nincs jó emlékem róla. Bandi állandóan keseredett és kedvetlen az ekcémája miatt. És nem is csak azért. Bertukával sokat egyenetlenkednek. A kétféle akarat kétfelé húz.

A helyzet adva van, nem is a legrózsásabb a huszonhároméves feleség szempontjából: a férjnek — ki mellesleg, fáradt és negyvenesztendős — komoly alapbajain kívül most kezelésre szoruló furunkulózisa is van. Ez a beteg és ideges férfi nem kíván mozgást, most társaságot sem, legszívesebben hajón üldögélne, vízen vitetné magát, hallgatna és figyelne — hátha visszatér valami a tenger illúziójából. Víz, ég, napfény, mozdulatlanság. Csak épp a levegő íze nem sós, mint az Adrián. Csak épp a régi ifjúság már nincs sehol. S ahol kiköt az ember, az nem Venézia — hanem talán épp Siófok. így mentek el a szép dolgok. Még megvoltak néhány tavasszal ezelőtt. De akkor még nem volt háború.

A huszonhároméves asszony most virult fel. Pénze van, pénze lesz, ösztől nem kell már számkivetésben élnie Csucsán, felköltöznek majd Pestre, elkezdődik — az élet. ő is lebarnul itt az erős napban, haja nagyon szőke, szeme nagyon kék, az apja utáni gyász oly előnyös szőkeségének. Szereti a vidám, gondtalan embereket. Itt Füreden legszívesebben Putty Liával van együtt. Nem, nem a filmszínésznő Puttyval, mert akkor még nem függetlenítette magát ez a vidéki úriasszony — Egyelőre még csak egy távollévő szolgabíró ragyogóan szép felesége. Ezzel az új ismeretséggel sétál naphosszat Bertuka. A fürdő divatkirálynőjével. Örül, hogy mindenfelé megnézik őket, két eleven ellentét: Liának

kreol az arca, hollószínű a haja — annyira ázsiai-magyar, hogy még a hindukkal tart faji rokonságot.

Nehéz, nehéz ezt a kétféle egészséget összeegyeztetni. Bandi nem vitatkozik, hagyja. Fürednek nemcsak *vize* van, van bora is. A füredi bornak friss, csípős az íze, könnyű és savanykás. . . Ha nemesebb kellene, az is még lehet helyi bor, balatonmelléki. Följebb, egy kissétányira ott van a híres Csopak. Lejebb délre Badacsony, Szentgyörgyhegy — annyi más! Nemcsak hajón lehet nyugton elüldögelni. De a kertvendéglők százados fái alatt is...

Adynak nem sokat használ a füredi gyógykezelés. Ment, ahogy jött. Füredről Mindszentre. Alig várta már, hogy ott elmondja anyámnak a Hatvanyval végre megkötött szerződést. Aminek bizonyos pontja úgy szól, hogy a jogeladáson túl valami haszna azért marad Adynak. Ady úgy gondolta: a felesége gazdag, apja azt ellátta. Ha ő meghal, tehát az ő haszna, mit a szerződése biztosít: édesanyjára száll... És ekkor, Füredről jövet, mondta először, mindnyájunk előtt, Mindszenten: — *Én édesnek halok meg.*

Bertuka jelen volt.

Éjjel a Vadászkürtben

Adyék októberben felköltöznek Pestre. Boncza Miklós-nak Veres Pálné-utca 4. szám alatt, elsőemeleten, háromszobás lakása volt: irodája és szerkesztősége. Bertuka ezt örökölte, most kezdi átalakíttatni. Egyelőre a Hungáriában laknak. Az ő akarata a fényűző dunaparti szálló, mely az átutazó háborús. világ mindig zsúfolt központja. Nagy élet folyik ott, sokféle nemzetiségű üzletembereké s a nyomukban járó hölgyeké . . . Egészségesebb korszakában Adyt ezt a pezsgés bizonyára érdekelte volna. Most nem bírják el az idegei és a nagyélet lüktetése zavarja. Könyörög Bertukának, költözzenek át egy csendesebb szállodába. Bertuka — miután a Magyar Királyról hallani sem akar — kiegyezik Bandival a Vadászkürtben.

Anyám éppen fenn volt Pesten azokban a hetekben, nálunk lakik. És Endre, anyás-fíú szeretetével, szeretet-szomjával, megkívánja, hogy Édes naponkint átmenjen hozzájuk. Egy este Bandi sehogyan sem akarta hozzánk hazaengedni. Hogy maradjon anyám náluk egy éjszakára, nekik amúgy is két szobájuk van, kivételesen csak meg

lehetnek ők, férj és feleség, egy szobában. Ezzel már menesztett is küldöncöt hozzánk anyám toalett-készletéért, hogy annak meglegyen minden kényelme.

Másnap délután Lajos ment anyámért és hozta hozzánk haza. Amint belépett anyám, láttam rajta, hogy egészen elváltozott és szomorú, de kitért tekintetem elől, bement szobájába és betette az ajtót.

Egyszerre hallom, hogy sír. Egészen halkán, hogy ne halljam, de megállás nélkül, sokáig. Annyira aggódtam, mi történt, mi baja van, hogy végül is bementem hozzá. Még csak meg se szólalhattam, rázta a fejét:

— Ne kérdezz, Annuskám, ne kérdezz. Olyan történt, hogy gondolni sem akarok rá.

Kiderült, Bertuka elragadtatta magát és hevületében túlsokat mondott férjének. Ezt ő azonban azonnal mélyen megbánta, egy nap se telt el s ezer kedveskedéssel járta körül Bandit és anyámat. Bandinál célt ért, anyámnál nem. Ha hallgatott is a dologról: *benne* ezt jóvátenni már nem lehetett. Mert ilyen anya volt ő és ilyen a természeté.

Ő nem felejtette el, többé, hogy Bertuka a fiához nem volt *elégé jó*, — olyan jó, amilyen hozzá csak ő tudott lenni.

Amíg azonban Endre élt, formaságos elhidegülésre nem került sor közöttük; Endre nem tűrte volna. Bertuka tudta jól, ez az a pont, amelyen Ady nem ismer tréfát. Neki tiszteletteljes menynek kell lennie, mert ha megbántja édest, ki sohasem volt támadó, éppen csak ezentúl *belül* elzárkózott — Bandi rögtön otthagyja és anyja mellé áll.

VERES PÁLNÉ-UTCA 4.-6

November második felében elkészült a lakás és Bandiék beköltöztek.

Annyi emlékezés ismertette már az ő pesti otthonukat, hogy én mentesítem magam ezalól.

Inkább csak arra szeretnék szorítkozni, ami kevésbé ismert ebből a korszakukból is.

Endrenapra ritkább vendéget kapnak Mindszentről, mint amilyen anyám: feljön, természetesen hozzánk száll, rövid időre apám is. Bandinak bort hoz névnapjára, saját termés, kishordóval. Endre örömmel látja hozzá vendégül barátait s büszkén ismerteti meg apját velük. Az öregúr alakja Pesten talán még eredetibb, még érdekesebb.

A lakás végleges elkészülése alkalmával, hadd említsem meg ezt is, egy kis félreértésféle támadt Lajos és Bandi között, amire egyáltalán nem volt eddig példa. Főlemlítésre főleg azért méltó, mert anyám írt ezzel kapcsolatban megható leveleket.

Úgy történt a dolog, hogy még a mi egybekelésünk évében, tehát 1910-ben, kapott Bandi ajándékba két képet két festő-barátjától, Czigánytól és Tihanyitól. Czigány képe első feleségét ábrázolta, Tihanyié: nagybányai bányász-lakást. Mindkettő színes és díszítőén ható kép — de Bandi akkor nem tudta, hová akassza, hiszen nem volt lakása, elhozta tehát hozzánk: — Vegyétek, akasszátok ki, legyen nálatok, mit tudom én, lesz-e valaha szükségem rájuk.

Amikor nálunk vizitáltak, említette Bertukának, hogy ezeket valaha ő kapta. Most, hogy Berta berendezkedett,

kijelentette Bandinak, neki erre a két képre is szüksége van. Nem örültünk neki, bevallom, hét év alatt megszoktuk a két képet. Nekünk akkor még kevés képünk volt, nekik mindjárt az indulásnál jóval több. (Közöttük olyan márkás nagy kép is, mint Rippl Rónai Ady-portréja). De hát Bertuka értéküldött a két képért, mi szó nélkül leakasztottuk és átadtuk.

Lajosnak főként azért fájt az eset, mert ez nem vallotta régi Endrére, aki a családjához csupa kímélet és tapintat volt. Erről írta azután anyám Lajosnak Mindszentről, december hónapban, a következőket:

»Kedves gyermekeim, tegnap kaptam a levelet, de ne csak mondva legyen, hogy ti nem haragusztok egymásra a képekért. Semmi harag ne legyen még a lelketek mélyén sem, ne is nézzetek arra a helyre, ahol voltak azok a nyomorult képek. Még az életemből is adnék, de talán nem is lennék már meg sem, mert tudja a jó Isten, mi is lett volna már azóta, ezt tudod te legjobban, Lajoskám — (»ha ti nem szeretnétek egymást, de ezt már csak gondolta). Semmi nem baj, vigyének mindent, nemcsak azt, amihez joguk van. Odaadunk bármit szívesen csak harag ne legyen köztetek«, gondolta).

Pár nappal később újra ír:

». . . Én nagyon megnyugodtam, hogy megvan a békesség. Nem tudom megmondani, még az alvásom is nyugodtabb. Szóval, meggyógyultam. Olyan voltam, nem lehetett velem beszélni sem. Lelkibeteg voltam. De ne is történjen ilyen eset soha. Mert én nagyon sokat elbírtam és bírok is. De azt nem bírom, hogy ti egymást meg ne értsétek. Vigye a képet, az övék. Az semmi. Ha élünk, majd veszel és az a tiétek lesz. Csak ne táplálj semmit a lelked legmélyén sem, ami harag vagy gyűlölet, mert csak úgy lesz az én nyugalmam, ha ti egymást megértitek. Tudom, hogy ebben neked kell jónak, engedékenynek, elnézőnek, türelmesnek, okosnak lenned, de én úgy tudom, hogy ez tebenned mind megvan.«

Talán ezért is kellett annak a nyomorult kép-esetnek akkor adódnia, hogy ő ezeket a sorokat megírhatta. Így tett ő igazságot gyermekei között, így buzdította őket — szíve bölcseségével. De hogy neki mi a két fia, mennyire a világa,

tettei mozgatója s életének értelme — ez a két levél azt is tükrözi.

Karácsony előtt:

» . . . Már annyi mindent irtam, de még írok valamit. Nekem semmit ne hozzatok. Sem Bandiiktól nem kell. Megkaptam, mikor Pesten voltam. . . Tudom én, hogy szerettek, hogy mindent adnátok, de most jól sem esne semmi. Legfeljebb, ha Annuska hoz egy kis köményes (esszencet) itthon megcsináljuk. Isten veletek, Bandi — Bertukával együtt csókol nagyon szerető anyátok.«

Most decemberben egyébként újabb kötete jelenik meg Adynak, három esztendei szünetelés után — az utolsó, mely életében megjelent: »A halottak élén«. Hatvány adta ki. Bandi nem tartja jónak. De az utókornak más a véleménye.

Csendesen, eseménytelenül jön meg a karácsony, az újév. Endre nincsen jól, de azért le tud utazni Csúcsára az ünnepekre. Ott ugyan többnyire ágyban fekvő beteg, de ijedelemre nincs ok. . . Januárban nagymamát is felhozzák magukkal, s most az náluk tölti áprilisig a telet. Ezen a télen már nincs semmi nehézség nagymamával. Belátta, hogy az »örökösök« nem rövidítik meg semmiben, nem túrják ki semmiféle jogából, sőt Bandi nagyobb figyelemmel veszi körül, mint valaha és Bertuka is talán most jobban érzi hozzátartozását. Mikor áprilisban nagymama hazamegy, mert a csúcsai háztartás megkívánja jelenlétét, mindenki sír, úgy sajnálja, hogy elmegy és Bandi Lajossal kísérteti le Csúcsára. A »rideg tanár«, ahogy nagymama egy világyűlölő percében nevezte őt, szíves örömet veszi gondjaiba a hetvenöt éves matrónát s úgy gondoskodik róla, mintha anyja volna.

Bandiék élete a Veres Pálné-utcában . . . Sokan járnak fel hozzájuk, nagy baráti kör veszi körül: délutánonkint, esténkint, jóformán soha sincsenek egyedül. Hogy ki keresi őket fel? A régi barátok és egy sereg új érdeklődő, új barát, új hódoló. Endre népszerűsége rendkívül megnőtt, de népszerűsége nem olcsó cikk: az írók, művészek legelső rangsora keresi vele az érintkezést, akár mert fogva tartja a versek bűvölete, akár mert »szárazabb szív«el áll ugyan a

költő elé, de nem szabadulhat a belső kapcsolattól; általában pedig az értelmi világ (a legkülönbje) mind szélesebb gyűrűkben sorakozik fel műve köré.

Elhagyott maga mögött már minden támadást. A kis mérték kora lejárt. Maradt — az örök mérték.

Valahogy tisztán érezzük: igen, a Veres Pálné-utca, Ady életének utolsó állomása, már nem is egészen valóság. Már itt kezdődik meg, kifejezhetetlen módon, az a sík, mely egyértelmű a halhatatlansággal. A magyar panteon dicsőségét Ady már ott kezdte — félrévületben — átvenni: ezt hozta feléje az emberek »sereglése«.

Napok és emberek

Ady, ha vendéget vár, olykor rendes utcai öltönybe bújik — bár sétára egészen ritkán kerül már csak sor. De hétköznapokon is jól fest háziköntöseben: kitűnő divatcég teveszőr-»pizsamája«. Ez puha és meleg, simul az alakjához, nem feszélyezi. Amúgy is, ha fennvan, többnyire a pamlagon hever. Mellette fröccs, rengeteg napilap, folyóirat, orvos-sárgos-doboz. Fölötte füstfelhő. Még mindig csak olcsó cigarettát szív, még mindig keveset hozat csak. S még kevesebbet eszik. Vannak teljesen friss és vidám napjai. Olyankor évődik s tréfásan udvarol egy-egy látogatóba jött szépasz-zonyinak. De a régi kedvek, vágyak, korcsmázó örömek ezen a tavaszon már nem időszerűek nála.

Február 6-án Csinszka-verset ír a Nyugatba. Szépet, mélyet, hálásat — a keretért, a csendért. És mivel időnkint közelebb kerül hozzá, most is fellobog benne az összetartozás szeretete. »De ha mégis?«

*»... Mikor mindenek vesznek, tűnnek,
Tarts meg tegnapi, tanúságnak,
Tarts meg csodának avagy bűnnek.*

*Tarts meg engem, míg szögek vernek,
Véres szívemmel, megbénultan,
Mégis csak tegnapi embernek.*

*Karolsz még, drága, kicsi társam?
Jaj nekem, jaj, ezerszer is jaj,
Ebben a véres ájulásban . . .»*

Elolvassa ezt a verset Mindszinten anyánk (mert minden mindig eljutott hozzá, ha késve, kerülő úton, de mindenképp) ő úgy olvassa el, hogy kiérzi belőle a látomást s a ki sem fejezett hasonlatot: a keresztről való levételt. Mi ez már megint Endrében? Halálelőérzet? Mi történt vele a távolban? Így ír tehát erről, pontosabb keltezés nélkül, 1918 márciusában Lajosnak:

» . . . Nagyon meghatott a lelkem Endrém verse, annyira, hogy itt is maradt tegnapról a levél. Úgy érzem, valami baj van. A felmentés nem lehetséges? Igaz? Úgy van? Rögtön, hogy mielőbb tudjam, táviratban tudass . . .«

Nem, nem, a sorozás veszedelme nem fenyegeti, csak anyja félti változatlanul mindentől.

Az új barátkozások sorában ott a háziasszonyukkal kötött ismeretség. A Veres Pálné-utcai ház dr. Pfeiffer Ernő orvosé, kit Endre véletlenül még Parisból ismer: mint magyar orvost ott kinn, valamikor, fölkereste. Pfeiffer maga ugyan 1918 nyaráig nincs otthon, bevonult, de a feleségével Bertuka beköltözésük napján barátságot köt. Pfeifferné Adynéval egykorú, sőt ő is Svájcban nevelődött. Egy emeleten laknak. Jobbra Adyék ajtaja, balra az orvosé. Amikor este nincs Bandiéknál vendég: átmennek a háziasszonyhoz, ahol még ébren találják a három-négyéves kisfiút, Jancsit, akit Endre nagyon megszeret. Órákig »tárgyal« vele, a kicsivel nem fáradt, nem türelmetlen s a gyermek, természetesen, imádja »Bandi bácsit«.

Még valaki szereti tisztelve a rajongásig Endrét ebben a házban: Guttman Antal, a sváberedetű szervezett-munkás házfelügyelő, őt küldözheti bizalmi ügyeiben tűzön-vízen át: ez az értelmes ember a csillagot lehozná néki az égről. Guttmannal szívesen elbeszélget: minden érdeklí, amit az a maga világáról csak elmondhat.

Egy alkalommal a Belvárosi Színházba mennek együtt Bertuka és Pfeifferné. Éjfélfelé, mikor jönnek haza, Bandi szobájából halk beszélgetés szűrődik ki. . . Ki lehet nála ily későn? Beléptükre Guttman emelkedik fel gyorsan

hevertéből a pamagról: az ágyban fekvő Bandi ugyanis megkínálta ezzel. És midőn Bertuka ezért mégis egy kissé csodálkozva néz urára — miután a házfelügyelő elköszönt — az, mint a legtermészetesebb dolgot, ezt adja magyarázatul:

— Csak nem hagyom állni vagy ülni, ha egyszer tudócsúcshurútja van?!

A szocializmus Bandinál *emberség* volt. De nemcsak vezércikkben és versben.

Az utolsó nyár

Nyár lesz, június utolsó hete, Adyék leutaznak Csucsára.

A július esősnek indul, mindenki kedvetlen, Ady levert, tele van halálsejtelemmel.

Pestről egyébként pénzgondokkal érkeztek, vagyis pénztelenül, ahogy ezt egy későbbi leveléből is megtudjuk. Pedig aránylag igen sok pénz folyt be hozzájuk egy év óta és mindkettőnek van rendesen kijáró havi jövedelme. Adynak, amint tudjuk, a Nyugattól és Hatvany kiadóvállalatától — szép, tekintélyes összeg — Bertukanak pedig apja havi általányért átadott vagy eladott közigazgatási lapjából. De ezenfelül hiszen nagyösszegű készpénzt is örökölt Adyné... (Ha Csucsát és az értékpapírokat nem is számítjuk). Hát a készpénznek bizony, vége . . .

Bandi? Nemhiába kapkodta anyám oly idegesen a tolát egy-egy levelében, ha arról volt szó, hogy a Boncza-vagyonból vájjon Bandi költekezik-e? Érről szó nem lehetett, hiszen ebben az évben, mikor Bertuka pénze már felszabadult: szegény betegnek se volt többé semmiféle költséges szenvedélye. Nem járt az sehová, még az utcára sem, tehát nem is vásárolhatott. Az ő igénye, alapjában véve, a régi volt: kocsisbor, olcsó cigaretta, lapok és orvosság. De a *passziók* egytől-egyig lekerültek már a másorról: se vacsora, se cigány, se megvárakoztatott bérkocsi, se barátokért fizetett cech. Rossz volt elgondolni, hová tűnt ily gyorsan az a sok pénz!

Júliusban közös rokon látogatja meg Bandiékat Csucsán: Vincze Géza református lelkész, a fiatal szentimrei pap. Vincze Visky-ágon rokona Adynak és Bonczaéknak — Bandinak másodunokaöccse, ki eddig csak rajongott verseiért, őt magát nem ismerte. Egyetlen, csúcsai találkozásukról elmondja Vincze egy régebbi írásában: első benyomása

róla azon a júliusi estén leverő volt. »Szegény, milyen öreg« — gondolja a fiatal pap, ki Adyt, bizonyára, örökifjúnak képzelte, aminthogy nem is volt több, hiszen tudjuk, negyvenegyévesnél. Mi az egy erőteljes férfinak? Ellenben Ady: »Alig beszél. Ha nevet, eltorzul a szája. Ha szól, sutog . . . « Milyen szomorúság!

A vacsorát nagymama »remekelte«. Az omlós borjúsültből, az ízes paprikáscsirkéből Ady éppen csak kóstol. De a rossz korcsmai vinkót, azt issza és sűrűn gyújt cigaretára.

Vincze említést tesz sajáttermésű boráról.

— Szentimrei leányka — mondja.

Endre szeme felcsillan: — Megkóstoljuk!

És elígérkezik a szentimrei szüretre.

Másnap feltűnik Vinczének, hogy csak déli harangszóra kel fel, gyógyfürdőt használ, egy óra, mire elkészül. Amúgy is barna arcával, háziköntösben, kiül a napra és sütteti magát. Most nem tesz olyan fáradt benyomást, mint előző este. Félelmes ember, ki ellen annyian harcoltak? Dehogy is! öreg kálomista diák, aki azért van itt, hogy közel hajoljon a fiatal pap szívéhez. Vasárnap délután lett. Ady »meghitt keretből lépett eléje. Egyszerű és közvetlen volt.« Gyermekekdedebb embert nála nem ismertem.«

Megleپően tájékozott volt — beszéli még Vincze — az egyházirodalom s a bibliafordítások terén. A revideált bibliát jól ismerte. Masznyik fordításait nem szerette, de annál inkább Károli Gáspárét. Azt mondta:

— Legkedvesebb könyvem a biblia.

Egyszerre csak az íróasztala elé állt komikus kétségbeeséssel.

— Mennyi levél — mutatta Vinczének. — Szegény emberek, azt hiszik, hogy én válaszolok.

Mert nemigen válaszolgatott már azon a nyáron, ő, a nagy levelező. Annak a barátjának, akivel huszonnégy éven át levelezett, ezekben a napokban írta meg utolsó levelét. Levelet ezentúl már csak anyámék kapnak.

Harmadnapon látszott Ady legüdebbnek, legfiatalabbnak. Sötétkék városi öltönyben jelent meg. Aznap a szeme is fiatalosan lángolt, ami Vinczét is különösképpen megragadta. Az is feltűnt a vendégnek, hogy arcéle »egészen másképp mutatott«, mint szemben az arc.

Estefelé kinn ültek a kertben. Egy kalotaszegi ember jött. Petróleumot és cukrot hozott csempészúton Hunyadról nagymamának. Az ember készül vissza Hunyadra. — Hová készül? — kérdezi Ady. — A kriptához — feleli az ember. Bonczáék családi sírboltjára visz innét, Csúcsáról, virágot.

— Vigyenek ki engem is — mondj a Ady — temessenek el. Az ember fejét csóválja: — Hogy mondhat ilyet a nagyságos úr? Egészségesnek teszik lenni, mint a makk.

Ady nem szól. Balkézzelettel kotorász zsebében, papírpénzt talál, odaadja az embernek. Az elmegy, Ady utánanéző:

— Megsajnál — mondj a halkán.

Felkel, alkonyodik, hűvös lesz. Összébb húzza a ruhát a vállán, bicegve megy fel a lépcsőn a lakásba. A díványon végigdől. Egyszerre csak megszólal:

— Meghalok, Géza.

A pap vigasztalja, hogy ennek semmi alapja nincs, ideges képzelődés. De ő a szívére teszi a kezét;

— Meghalok — ismétli.

Búcsúzáskor mégegyszer megígéri, hogy szüretkor Szentimrén megkóstolja a leánykát.

Nem kóstolta meg. Szentimre helyett októberben Pestre mentek. »Jött a forradalom, azután a vég«.

Hat mázsa búza

Augusztusban mi látogatunk el Lajossal Csúcsára és eljön anyám is, kit Bandi sürgősen, expressz levelekben és táviratokban kér magához. Szeretne. . . szeretne kriptát építtetni Mindszenten. Odakerülni. Együttlenni a halálban övéivel. Az is a fejében jár, hogy szeretne még elevenen hazakerülni. Otthon lenni, édesnél, utolsó napjaiban. De Bertuka egyetlen pillanatra sem hagyja magára se anyjával, se Lajossal. Érzi, nagyon is érzi, miről van szó. A halálra készülő Ady idegennek érzi magát közöttük. Most már nem akar ő idegenben lenni. Vigye őt édes haza!

Nem lehet. Nincs mód, se alkalom, hogy Endre elmondogassa, amit akar. Úgy megyünk el Csúcsáról, hogy egy szót maguk között nem beszélhettek.

Amint hazaértünk, jön Endre levele apámhoz:

». . . Mégegyszer kérem édesapámat, most az egyszer mindent kövessen el, hogy a búzát el tudja szállítani. Hadd lássam

el a házat, ne maradjanak kenyér nélkül, úgyis itt akarom, hagyni, nem bírom ezt a bolondok házat. . . « És szeptember 7-én még egyszer ír. Ez utolsó levele anyámhoz is: » . . . Rossz idő, rossz egészség, álmatlanság, idegesség és örült köhögés éjszakánként: de valahogy megvagyok, Ma kaptam felmentésemet február végéig . . . Várjuk édesapámat. Ha baj van, tessék táviratozni és én magam fogok táviratozni Windisch-pyaetznek. Nagyon ideges vagyok, nem tudok dolgozni; egy ilyen levelet megírnom: csoda. Az ősz megcsinálja, hogy mit csinállok. Rémes így leverten ... között élni«.

Szeptember 22-én anyám ír Lajosnak Pestre:

» . . . A múlt hó 22-én kért sürgönyileg Bandi 300 koronát Kolozsvárra. Persze, most nekünk sincs és így kölcsön vettem és küldtem azonnal, de arról azóta egy szót sem szólt. Tudtam, nagy bajnak kell lennie, mert szegény, mikor Pestről jöttek, elfogyott a pénzek, de nem akart szólani. Én mondtam és adott is rögtön apád s ő azt táviratilag küldte meg s most egy szót se szólt róla.

Nem tehetünk semmiről, elég szomorú dolgok, lelkem Lajoskám. Sok nagy bajok fognak a te vállaidra nehezedeni, majd'; sokára, amikor szegény mama szavai szerint Un sem leszek itthoni. Szegény apádat nem szabad Érmindszenten hagyni egy percig sem. De ez úgy legyen, mert én csak úgy nyugszom, ha ezt a szavamam megtartod. Ügye megtartod az édesanyád kérését. Ez a pár szó sok mindent foglal és rejt magában, amit nem írok le, mert azt te úgyis megérted.«

Szegény anyám annyi rosszat sejtett Bandiról, hogy úgy érezte ekkor, maga sem élhet soká.

És soha, soha többé nem lett örvendezővé az ő hangja. Hogy pontosan mikor, nem tudom, de »krumpli- és tengeri-szedés idején«, tehát szeptember legvégén vagy október elején írja anyám Lajosnak a következőket:

»... Végre sok vajúdás után ma reggel öt órakor útnak indulhattak: Édesapád, Puskás és Sándor-Ruszki (oroszfogoly). Most már csak baj nélkül érkezhetnének oda és vissza, mert bizony óriási út ez tengelyen. Na, mennyi izgalom, nem kívánom senkinek, még az alvásom is elvesztettem. Nem részletezem, jó, hogy már megvan. Hosszú lenne és nem érek rá. talán a szokottnál is rosszabbul írok, semmit nem aludtam, fáradt vagyok, pakkoltam, meg tudja Isten mit csináltam. . . «

Ehhez a levélhez azonban többféléit meg kell jegyezni. Hat mázsa búzáról volt itt szó — ez volt Török-nagymama háztartásának hatóságilag egy évre engedélyezett liszt-szükséglete. A liszt beszerzése azonban a legnagyobb nehézségekkel járt, Bonczáéknak pedig nem volt termőföldjük. Volt kaszálójuk, öreg gyümölcsösük, gazdasági és baromfi udvaruk, pár tehenük, bivalyuk, disznójuk — s a rekvirált lovak helyett befogható szamaruk — de kenyérnek való semmi formában nem termett. Amióta Bandi csak Csucsán élt, anyám egyre küldözte az élelmiszercsomagokat. Legszebb rucái, pulykái s minden egyebe kerültek el Csucsára. Most azonban Bandi kötötte magát, hogy egész esztendőre ő lássa el búzával felesége házat — mert titkos gondolata az volt, szeretné őket otthagyni. Az ilyen szállítás akkoriban nemcsak hivatalos nehézségekkel járt: főispáni engedély kellett hozzá és Bandi hetekig kérvényezett, expressz-levelezett és táviratozott az ügyben — de végrehajtása egyenesen veszélyes volt. A búzarakományt vonat fel nem vette, tengelyen kellett tehát elszállítani mintegy százötven kilométernyi távolságra — az országúti gyanús elemek támadásának kitéve, mivel a kenyértelen országban búza akkor a legnagyobb kincs volt.

A hatvanhétéves ember magára vette a nagy út, a terhes szállítás minden fáradsalmát és izgalmát, csak hogy teljesítse fia kérését és maga örködjék búzájára, hogy az ne csak elinduljon, de meg is érkezzék hiánytalanul Csucsára.

Sok év múlva: 1929 április 28-án — hat nappal Ady Lőrinc halála után — »Lőrinc bácsi a kastélyban« címmel cikk jelent meg egy nagynyilvánosságú pesti lap hasábjain — a kitűnő »csillagos«-Szabó tollából. Kétségtelen, hogy a cikk mindegyik sorát az egykori Ady Endréné sugalmazta: a csúcsai-rokoni adatokat kizáróan csak ő adhatta »felvilágosításul«. Nem, nem csillagos-Szabó csinált gonosz karikatúrát a nagyszerű öregből, megrajzolván őt sületlen parasztnak — aki csak kinn akar aludni a fészkerben s a nagyhercegin finom Csinszka mellett alantas figura. Csillagos-Szabó ennél lelkiismeretesebb újságíró volt.

Mi kivágtuk Lajossal és anyámmal a jóízű cikket. Tegyük el Endre iránti kegyeletéért s úri gesztusáért. Elvégre hat mázsa búzáért és főként a velejáró gondért és fáradságért ez is még nyugta lesz az utókor szemében.

Végszóra érkeznek Endréék Pestre. Három nappal a forradalom kitörése előtt. Október 31-én gyilkolják meg Tiszát. Bölöni ront be hozzá a döbbenetes hírrel, ő sírva fakad, reszketve ismétli:

— Ennek nem lett volna szabad megtörténnie.

Szívrohamok gyötrik. Szerencsére most állandóan orvos van mellette: Pfeiffer Ernő hazajött a harcterről. Pfeiffer nemcsak orvosnak bizonyul, barátnak is. Ő van Bandi mellett, mikor — egy erősebb roham után — féloldali hűdés éri. Orvosi nyelven: parézis. Ezentúl dadogva beszél, de idegállapota szerint nem egyformán. S ezentúl néha szellemi kihagyásai is mutatkoznak: ez a tünet sem egyformán. Mert néha szellemi tekintetben is teljesen ép.

Ennek ellenére: november 16-án verset kér és sürget a Nyugat. A politikai helyzettel szemben állásfoglaló Ady-verset. Ignotus maga jön fel a kéréssel Bandihoz, hiába, ma reprezentatív vers kell a Nyugatba a legnagyobb élő költőtől.

Él-e még? Él, hiszen verset ír. Saját kezével, de oly reszketően, hogy feleségének le kell másolnia. És szép a verse! Teljes értékű, zenéjű! Gyászlobogó a forradalom üdviválásában, félelem a magyarért:

*»Ne tapossatok rajta nagyon,
Ne tiporjatok rajta nagyon,
Vér-vesztes, szegény szép szívünkön,
Ki, íme, száguldani akar. ...«*

Ady-vers. Az utolsó, önmagához hű.

*»Én Istenem, miért is
hagytál el engem?«*

Nem részletezem az utolsó heteket: itt én is száguldani szeretnék. Rossz erre a keserűségre emlékezni.

Egy októberi éjszakán széttépi a bibliáját. »Ady Endre vén diák kedves bibliája«. Ezt írta be 1906-ban vagy 7-ben a biblia első lapjára. Most a biblia letépett fedőlapjára reszkető kézzel írta fel:

»Eli, Eli, Láma Sabaktani 1918. okt. 23.«

»Én Istenem, én istenem, miért is hagytál el engem?«

Lajost másnap reggel ezzel fogadja:

— Rettenetes éjszakám volt. Széttéptem a bibliámat. Ennyi maradt belőle . . . őrizd meg.

Lajos fuldokló sírással megy ki a szobából. Megérti, Endre mit mond a fedélre írt szavakkal. Neki mondja, a testvérének. Krisztus urunk utolsó szavait, a feljajdulást, mielőtt a keresztfán kiszenvedett volna. Nincs tovább!

Pedig Bandi akkor épp már jobban van. A hűdés visszafejlődött, a lázak alászálltak, az érverés is megnyugszik. De nagy ápolás kellene neki, éjjel-nappal csak őreá vigyázni... Az orvos már előzően ápolónőt sürgetett. Bandi nem mert beleegyezni: nem akar ennyire terhére esni a háztartásnak. Pénzgond, a súlyosra fordult állapotban is! Magához kéri a Nyugat-vállalat egyik újonnan belépett igazgatóját. Igazgató? Csak annyiban, hogy irodalompartoló mecénás. Kornfeld Móric báró. Húszezer korona kölcsönt kér tőle, ez akkor számottevő pénz. Megkapja. Telük most már mindenre, ápolónőre, tanári konzíliumra, háztartásra és szanatóriumra. A kölcsönadó az összeget nem jegyezte fel követelésként a hagyatéokra. Ő tette elviselhetőbbé Ady Endre utolsó heteit.

Az ápolónőt Botár Imrénének hívják-. Sokat tud Bandi akkori életéről. Megszerette, sajnálta, nemcsak kötelességből, de gyöngédséggel ápolta. Mert Bandi mindenki szívét meg tudta venni, aki csak közelébe került — még akkor is.

Szerettem volna megszólaltatni Botárnét — négy évvel ezelőtt még járt nálunk — írtam is utolsó címére, Pest-környéken lakik — de ezidőszerint nem felelt.

1918 decemberében jórészt nem vagyunk Pesten, súlyos spanyol járványon estünk mi is akkor át, emellett szén-szünetet tartanak az összes iskolákban: haza kellett mennünk a lábbadozás heteire.

Endréék nem utaztak el karácsonyra. A beteg állapota nem engedi meg. Csak a házfelügyelőt küldi le csucsai fenyő-fáért, ez alatt akarnak karácsonyt ünnepelni. A menyezeti erő fát Pfeifferék lakásán díszítik fel, hadd legyen Bandi kisfiúpajtásának nagy öröme. S az előestén átmegy ő maga is a fa alá. Fáradtan és bágyadtan ül teveszőr-köntösében, de mosolyog a fiúcska örömén, akinek ők valóságos kitömött-csikó hintalovat adtak. A gyermeket nézi egész este — azután kétoldalt vezetve visszatér lakásába.

KIVONAT,

a Budaörsi - Imdei református egyház halottak anyakönyvéből, az 1919. évről.

424-1942.

Jel. XIV. r. 13. v. „Balogok a halottak, akik az Urban halnak meg.”

A halottak évi, hónapja és napja	Az életkor	neve, polgári állása	házassága vagy szolgálata	A meghaltak			családi állása	Betegség vagy a halálnak más oka	Az életkor	JEGYZET		
				születési helye, háza címe	néme	életkor						
				é	h	n	é	hónap	nap			
21. 1919. jan. 27.	29.	Ady László István	-	Budaörsi Református Királyi K. K. K.	1	-	42	-	-	1919. január 27.	42 éves korában	Magyar R. K.

Fárta a hivatali posztján, megteremtve későbbi... 1919. év július 9. hónap 9. napján.

Magyar R. K.
református lelkész

1. A halottak életkorát a születési anyakönyv alapján kell megállapítani. 2. A halottak életkorát a születési anyakönyv alapján kell megállapítani. 3. A halottak életkorát a születési anyakönyv alapján kell megállapítani.

Ez volt utolsó látogatása.

Január legelején hazaérkezik Lajos. Kétségbeesetten látja, Endre ereje mennyit hanyatlott. Nincsenek különösebben ijesztő lázai vagy rohamai, csak éppen elerőtlenedett az egész ember és nem akar enni: csont és bőr.

Egyébként ugyanakkor nagymama is felköltözik Pestre: a románok előnyomulása miatt maga Csúcsa is fronttá változott és Török Károlyné — legféltebb értékeivel — most már végleg a Veres Pálné-utcába költözik. Bandi örvendez neki, nagymamát szívesen látja.

Lajos most felvisz hozzá valakit, aki épp három éve nehezelt reá, de aki most mindenképp ki akar vele békülni: Földessyt.

— Kegyetlen, rossz ember, — fogadja őt a beteg — hát volt értelme a haragnak? — és két kezét nyújtja neki.

Január 11-én elhatározzák, hogy beviszik szanatóriumba. A Liget-szanatórium mellett döntenek, csak féltő, hogy Ady nem akar majd elindulni hazulról. Attól tart ügyis, ideges réműlettel, hogy elmeógyógyintézetbe viszik... Hogy elinduljon, ne féljen, úgy rendezik a dolgot, feleségén kívül csak Pfeifferné menjen még velük (asszonykíséret: ártatlan dolog, de kedves is, még mindig kedves neki!) s ami legfontosabb: menjen velük a gyerek! Jancsi a csalátek — kocsizni viszik Bandi bácsival! (Itt csak nem lehet kényszerzubbonyról szó?) Ó, nemis! Olyan szelíd és tűrő és fáradt a beteg. És annyira nem az, akit elmebetegnek neveznek.

Január 12-én — vasárnapon — van a szanatóriumbalépés napja. Szobaszáma: 38. Egy nap szanatóriumi díja: 92 korona. A különápoló díja: napi 30 korona. A rendelt orvosságok: főként medinai és luminál. A beteghez bejáró orvosok: dr. Schaffer Károly ideggyógyász- és dr. Engel Károly belgyógyász-professzorok.

Azért tudom mindezt ily sajnálatos-pontosán, mert előttem a szanatóriumi számlák, melyeket Pfeiffer doktor megőrzött és nemrégiben a múzeumnak adott.

Két héttel később, január 26-án, ugyancsak vasárnapon, koraestétől másnap reggelig egyfolytában alszik. Hétfőn reggel nyolc órakor orvosságot kap és újból elalszik. Háromnegyed kilenckor álmában nyöszörög, az ápolónő, ki az ablaknál varrogatott, odalép ágyához — Bandi legyint egyet a karjával, mint aki azt mondja: mindegy! — fel-sóhajt és elhallgat...

Ennyi. Nincs gyötrő haláltusája, utolsó órájában se testi, se lelki szenvedése. A halál karjába veszi az alvót, mint a jó anya, úgy pihenteti el.

Pedig hogy rettegett ő a haláltól egész életében. Egyetlen nagy, vad félelme a halál volt.

És a halál, a legnagyobb tett, ím, sikerült neki. Egész életében semmi sem sikerült, csak a vers: a halhatatlanság és a halál.

De ez volt a fontos neki.

ADYT MINDSZENTEN IS ELTEMETJÜK

A szanatóriumi kezelés második hetében mindenki úgy látta, hogy Bandi állapota jobbrafordult. Legalább is nem aggasztóbb, mint általában az utolsó hónapokban, úgy vélték. Lajos ezért január 25-én, szombaton, elindult hozzánk Mindszentre, hogy január 29-ét, a születése napját, otthon, a szüleinél töltse el.

Ma már szinte elképzelhetetlen, hogy akkor, az általános zűrzavarban, milyenek voltak a közlekedési viszonyok. Lajos utazása Pesttől Mindszentig harminchatórás kínszenvedés volt. A fűtetlen vonatok kiszámíthatatlan késéssel indultak és érkeztek, a menetrendet sehol, senki nem tudta pontosan, egy-egy őrház előtt vagy nyílt pályán órákig kellett vesztegelni. Nagykárolyból a mindszenti út a kemény télben csupa kátyú, fagygöröngy és jégmező, úgy, hogy Lajos fogata a tizennyolc kilométeres utat reggeltől késő délutánig járta meg.

De fellélekezettünk, amikor végre megérkezett, hiszen jóhírt hozott: Bandi állapotát aránylag megnyugtatónak találta. Nem győzte anyám bizalmát élesztgetni, hogy Endre épp úgy átvészeli ezt az influenza s tüdőgyulladás utáni idegállapotát és testi gyöngeségét, mint ahogy anyyi előző betegséget kihevert. Hiszen tudjuk, biztatott mindannyiunkat, hogy a szanatóriumi gyógykezelés önála mire képes.

Anyám meg is nyugodott valamennyire. Csak minduntalan őt emlegette, »lelkem gyermekem«-et, hogy az most

A. B. F. R. A.

Szevetszaggató, mélységes fájdalommal tudatjuk minden jó emberünkkel, hogy kicsiny családunk büszkesége, fejünknek ékes koronája, a mi drága jó fiunk,

ADY ENDRE

a Vörösmarty Akadémia elnöke

élete 41. évében, t. évi január 27-én hosszas szenvedés után csöndesen elhunyt.

Hazájának s anyjai emlékményében sírva ostromozott nemzetének tragikus sorsa felőrölte testi és lelki erejét: keserű szívvel, tört reményekkel távozott el tőlünk s a hagyott bennünket a sötét kétségbeesésben.

A magyar literatura súlyos vesztesége mellett oh, ne tűnjék fel hivalkodásnak a mi külön, mélységes gyászunk, keserű bánatunk hiszen mi mindenünket elvesztettük benne!

Drága halottunkat ideiglenesen Budapesten temették el, s a közlekedési viszonyok miatt szülei és testvére nem lehettek ott koporsója mellett, de mihelyt lehetséges lesz, — annyiszor hangzottalott kívánsága szerint, — hazahozzuk Őt szülőfalujába, Érmindszentre s itt helyezzük el végleges, örök nyugalomra családunk közös temetkezőhelyén.

Síratjuk keservesen, amíg ügyis kihalásra prodesztinált kis családunknak csak egyetlen tagja is életben lesz. Érmindszent, 1919. január 30.

**Ady Lőrinc és Ady Lőrincné
Örv. Ady Endréné
Ady Lajos és felesége.**

Kösz. Nagyhegyi.

Ady Endre gyászjelentése.

vájjon mit csinál, nincs-e rosszabbul, ki van mellette. Asztalnál az ő üresen maradt helyét sokáig nézte. Este benyitott az ő lakatlan szobájába és jóidéig bennmaradt.

Kedden, huszonnyolcadikán, délelőtt távirat jött: »Bandi ma reggel meghalt, Berta.« Ez a sürgöny nem jött expressz és nem hozta küldönc. Ezért is kaptuk huszonnégy órával feladása után.

Anyám elolvasta és lerogyott a díványra. Feküdt lehunytt szemmel, halotthalványan. Nem volt ájuldozós, de akkor nem volt eszméleténél. Amikor szólni tudott, sírva vádolta, kárhoztatta önmagát. Magánkívül zokogta, miért hitt ő másoknak, miért hitte el, hogy Endre állapota nem oly veszedelmes. Neki tudnia, éreznie kellett volna, hogy nem úgy beteg, mint máskor, hogy nem kel fel többet — s mennie kellett volna Pestre, elindulnia, ha gyalog is, hogy ott legyen a beteg fia oldalán, mert ott volt neki a helye. És ő nem jó anya, nem, ne mondjuk, hogy az, ha ő nem érezte meg ezt a nagy veszélyt. Ezt az önvádat szegény asszony tizennyolc éven át haláláig, élőszóval és levélben ezerszer elismételte.

Apám kinn volt a tagban, amikor a hír megérkezett. Mert téli fagyban is volt neki munkája. Akkor épp lóhercséplése volt. Félrehívták a munkától, odaadták a táviratot. Az a keménykötésű ember eltakarta az arcát, sírásba tört ki, Két ember kellett, hogy hazatámogassa. Úgy vezette két hűséges gazdasági cselédje, mint aki se lát, se hall. Ha eleresztenék, elvágódna.

Nem emlékszem, hogy annak előtte sírt volna. Nem láttam. Akkor úgy zokogott, mintha a könnye nem akarna elfogyni. Ráborult anyám és Lajos vállára, egyre azt hajtogatta: meghalt a fiam, a drága fiam, meghalt a gyermekem — olyan felejthetetlen, elfogyott hangon.

Később jött még egy távirat, hogy szerdán koradélután temetik a Nemzeti Múzeum előcsarnokából.

Rettenetesen fáj, hogy ily későn tudtuk meg temetése időpontját, mert így nem volt rá mód, hogy idejekorán megérkezzünk. A legvalószínűbb az lett volna, hogy útközben valahol elakadunk, ezzel a két szegény, elgyötört öreggel. Nem volt más választás, otthon maradtunk velük.

Szerdán délután azonban, abban az órában, mikor Pesten Ady Endrét temették, sokan eljöttek a mindszei portára. A szomszédból, Érszentkirályról eljött az édes-

anyám s az egész családom. A környékről és a faluból is néhány földbirtokos-família. Eljött az érmindszenti református lelkész. Török Ferenc, Bandi keresztapja s a nagyszobában papi beszéddel elbúcsúztatta Bandit, majd bibliát olvasott. A szobába falusiak is begyűltek, — mindazok, kik Bandit gyermekkorá óta ismerték és szerették. Mindannyian együtt imádkoztunk.

Így temettük el mi is Mindszenten Ady Endrét. És anyámékkal együtt valamennyien megnyugodtunk abban, hogy Endre, ha valahonnan figyeli a két temetést — amint-hogy semmit sem tudunk az örök titkokból — a mi biblia-olvasásunkat érzi magához közelebb állónak. Anyja és apja siratását. . . Ezt érzi az ő igazi temetésének.

*»Nem is tudom, mi fáj jobban
a lelkemnek, a halála vagy a
szenvédésteljs élete...«*

Voltaképpen most le kellene tennem a tollat: Ady Endre meghalt. Mi tartozna még az emlékére?

De folytatnom kell még az emlékeket, mert ami mondanom van, az igenis Ady Endréhez tartozik lelkileg. Hozzá tartozik a síron túl is.

El kell mondjam rövid összefoglalásban, mi volt a sorsa és milyen a vége annak a három lénynek, akik apja, anyja, testvére voltak. Én még tudom — a szívemben Viselem — mi történt azután is velők. Én utánam már nem tudná senki sem. De ígérem, minél kevesebbet mondok én el. Beszéljenek a levelek és ha van és ha kell: a nálamnál is közvetlenebb szemtanú.

Lajost röviddel szegény Bandi halála után kinevezik Debrecenbe tankerületi főigazgatónak és ő még februárban odakerül. Erdély pedig s a Részek, velük együtt a Szilágyság ezen a tavaszon szakadnak el az anyaországtól. Ezekről a tragikus hetekről adnak képet — vagy legalább is fogalmat — anyám levelei.

1919 március elején írja tehát anyám Lajosnak:

» . . . *Megkaptam a Nyugatot, csudaszép.* (A halál utáni Ady-emlékszámrról van szó.) *Lelkem, imádott drága Endrénk, tudnia kell ezt az ő lelkének. Úgy-e mi most nem tudunk mást,*

Szívünk-lelkünk zokog és sír. Hisz csak mink érezzük az igaz nagy fájdalmat. Az idő vagy napok múlása mindig csak fokozza a nagy fájdalmat. Istenem, hát ő nincs többé. A Vörösmartyakadémia nagyon szép és megható levelet küldött, talán majd írsz te, megköszönöd, úgy-e. Te is, édesapád is megemlítve, de én neked van intézve. Most írok Bertukának is. A Nyugataban kevés említés van róla . . .»

Ugyancsak március elején:

». . . Tegnap írtam nektek a Nyugat hatása alatt. Rendkívül elérékenyített. Hisz még más anyai szívet is megrendítene. De Isten erőt ad értetek. És még élni fogok, hiszen tudom, mennyire kívánjátok azt. . . Ila kimentek a temetőbe, vigyetek egy pár szál virágot én helyettem. Tegyétek a sírjára. Mienk volt ő csak igazán. Csak a mi szívünk fáj-sajog érte , . .«

Március 8-án:

». . . Bertukánál voltál-e (Lajos) és mi az eredmény? Hatvanynak elmondd, amire kérlek. Ne legyen félrevezetve és ne legyen vádolva mi kedves jó Bandink, mert az c s a k nekünk f á j , s e n k i m ásna k.«

Március hónapban:

». . . Most már, kedves Annuskám, nem tudok sírni, de annál jobban nyomja lelkemet a fájdalom. Lelkem jó Bandim, hát ő csakugyan nincs többé? Nap nap után telik, de a valóság olyan rettenetes, olyan lesújtó, hogy ő nincs többé soha. Nagyon fáj, örök a fájdalom . . .«

Világfordulás

1919 április 18-án, a megszállás napján, de a Mindszentre való román bevonulás előtt, nagypénteken:

«Kedves jó gyermekeim. Megvagyunk, senkisémen menekült, tehát mi sem mentünk. Ne nyugtalankodjatok, egybetartozás van. Papp Gyula (a román pap) megígért minden lehetőt, ha bejönnek, együtt vagyunk. Tegnap itt voltak (Récsey Jánosné)

Leona és (Balássy) Júlia, Kripkáék meg mindenki. Itt jó-emberek vannak, nem hagyjuk el egymást. Ha azután bajok lesznek és el kell hagyni a kis otthont, fájó szívvel megyünk. Ezt csak kapnátok meg. Édesanyátok.»

Egy héttel a bevonulás után:

». . . Rettenetes világfelfordulás. Gyorsan történt. Isten tudja, mi lesz már. Egy hete postánk nincsen, lapot nem látunk. Olyan az ember, mint az állat, semmit se tudni ilyen felfordulásban. Nagy zűrzavar. Annyi minden beszéd van. Ezt mondják, azt mondják, isten tudja, mi igaz, már még vonat nem jár, addig nem is tudok rólatok alaposan, az meg Isten tudja, mikor lesz. Felejthetetlen kedves jó Endrének nem érte meg ezt a világfelfordulást. Nem is tudom, mi fáj jobban a lelkenek, a halála vagy a szenvedésteljes élete. Csak fáj, nagyon fáj. Csak jöhetnék már, csak mehetnék már hozzatok, veletek lenni, jó lenne róla hallani, róla beszélni. . . Jót tenne nagyon. Ma nagyon kell vigyáznunk itt a vidéken, mert sok rémes dolog történt. Most egy elhibázott szó is elég. . .«

Június 8-án újabb levél megy Lajosnak:

»Kedves gyermekeim, mivel alkalom van, ismét írok, jól vagyunk hálaisten, ma éppen apátok Tasnádon van. Tegnap csak megállt egy kocsi, két úr. egy öregebb és egy ifjabb, olyan furcsa nevük van, nem tudom, mondották, hogy ők birtokvevők. Lockmejer (nagykárolyi sváb birtokos) mondta, hogy ez eladó. Én voltam csak itthon. Mondtam: fenntartással, ha odaát érdeklődünk, ha venni lehetne ottan (Anyországban). Csak ebben az esetben, mert másként meg is halnánk. Hisz a pénz olyan semmi és bizonytalan. Azonban elhatároztuk, ha itthon leszel, átírjuk (nevedre). Legyen ami lesz, mások is vannak és nem veszik el. Nekünk még van is a mi védőangyalunknak a szelleme. . . Tudja Isten, úgy látom én, nehéz lenne már minket átültetni. Hiszen nem élünk mi már, azt hiszem, soká. Tudja Isten, azt átélni csak nagy dolog lenne. Csak nagy dolog lenne az, jól, rosszul, de mégis egy hosszú küzdelmes életet itt éltünk át. Szomorú, de majdnem millióknak sorsa, az utolsó órákor távol — a lelkéhez legközelebb állóktól. De ha éppen ez történik is, meg kell nyugodni. Ez ma az emberi sors. Majd minden akaratomat leírom és akként történjen. Áldott a föld,

mindeniütt befogad. Hiába, minden porszemhez, oda vagyunk forrva. Most, hogy hazajött apád, tudja isten azt mondta, alig várta, hogy Tasnádról még egyszer itthon legyen. És történjen bármi, mondja, nem megy ő. Nem tud meglenni sehol. Pedig, ha én mennék el előbb, itt nem maradhat. De ha tigy történne, majd elmondok egyetmást. Jók és figyelmesek legyetek, hiába, neki minden rosszulesne, aztán csudálatos érzéke van, nem is képzelnétek. Na de hagyjuk ezt. Már nem is akartam tudniillik ezt megírni, de mégis kellett írnom . . .«

Ezekből és hasonló levelekből mindent megtudunk. Azt, hogy fiáért való nagy bánatához hozzá kell járuljon a magyar-kisebbséget sújtó fájdalom és a gond: nincs semmi bizonyosság. Jól mondj a szegény asszony—mint ahogy mindent olyan jól mond meg szava egyszerűségében — hogy az ő sorsa a megszállás éveiben majdnem milliók sorsa. Anyámnak sok-sok levele — valamennyit most nem idézhetem — egy darab kortörténet és abban az ő történetük, Ady Endre előregedett szüleié. Kis pénzüket, mint annyian jó magyarok, a háború éveiben hadikölcsönbe adták — s most kezdődik számukra az újfajta gazdálkodás hetven katasztrális holdon (mert száz magyar hold a földjük) készpénz nélkül, rengeteg adóval, elrekvirálással sújtottan, végül — ami külön csapás — gazdasági cseléd-hiányban. Alig akad nálunk azokban az években valaki, aki gazdasági munkára elszegődne. így is ment tönkre hamarosan az a kis viruló Ady-birtok.

De mindezekon kívül még egy új gond mutatja meg körvonalait már a következő levélben. Hiszen ott van Ady Endre országos nagy neve, műveit — írják és beszélnek — most újból kiadják majd — és Endre az ő részét, amit a Hatvanyval kötött szerződés neki biztosított, sokszor hangoztatott szándékkal halála után anyjának szánta. Anyám ekkor még rendületlenül bízott Endre szavában: »Én édesnek halok, meg . . .«

A fog

1919 július 21-én írja anyám:

». . . Ismét előhozakodok. A szerződés másolatát, ha csak létezik, előteremteti! Én nem is tudom, szegény jó Bandink házassága előtt vagy után történt az átadás. (Kiadói jogok

átadása) Nem tudok szabadulni az ezekre vonatkozó gondolatoktól. De tudja isten, hogy olyan bizakodó vagyok az ügyekre nézve. Mindent magaddal vigyél az ügyvédhez. Utlevél dolgában is, minél hamarabb hazajöhessetek, nagyon várom azt a pillanatot. Kedves jó Annuskám, temetőbe menjeteK, szép koszorút vigyeteK, virágot az ő sírjára, a mi drága jó Endrénknek. Istenem, még a halálában is ezer irigye van . . .«

1919 őszén:

» . . . Lelkem kedves gyermekeim, olyan bizonyosra vettem a sok csalódás után, hogy e hónapban láthatlak már benneteket, sajnos, talán ez is csak, mint annyiszor, keserű csalódás. El sem tudom képzelni a viszontlátást. Annyiszor fog el a keserűség sok minden gondolatnál, amit ugyan űzők, kergetek magamtól és mégis ott van. Nincs is más kívánságom a jóságos Istentől, csak még egyszer láthassalak és elmondhassak sok mondanivalót és még, egyszer imádott drága Bandim sírjához mehessek. Sírjam zokogjam ki magam ott, pedig én csak nem voltam jó anya, nem, nem, mert nem lehettem az utolsó órában mellette, lelkem jó gyermekem, ez a síromig kísér. No de nem akarok keseregni vagyis téged is keseríteni, hiszen talán ő van a jó helyen, nem fáj neki a hazátlanság, meg a sok minden szívettépő dolgok, ami ma osztály sorsa és része a szegény magyarnak...«

1920-ban, az első Révész-féle könyv megjelenése után:

»Kedves gyermekeim. Valóságos lelkifurdalást éreztem az utóbbi levelem késéséért. Tudom, Lajoskám, mennyire bántott téged. Én megkaptam a harmadik levelet is.... Meglepett a Révész-könyv írása. Szeretnék annak is írni. Megkérdezni tőle egyetmást, hogy miért vannak sok minden dolgok? Mert, hogy mindenre képesek, csakhogy ellenünk tehessenek. Valami csudálatos, megfejthetetlen: nekik több az, aki betolakodott az életébe, mint mi. Bennünket nem kímélnék, gonosz emberek. Révézstől nem hazug ellenkönyvet vártam volna! Azt kell látnom, hogy az ellenség lépten-nyomon több gyöngédséggel van irántunk, mint ők. Szomorú, de igaz. Amióta megkapta F. úr is az én szomorú hallgatómat, lehet, kigúnyol és nevet. Nem baj az sem, lesz ottan abban olyan is, ami őt bosszantani fogja...«

1920 április 6-án hal meg egyébként özvegy törökfalvi Török Károlyné désfalvi Boncza Berta — a nagymama.

(A Kerepesi-temető 37. parcellájában fekszik, akkora kő-tábla jelzi, hol, mint egy könyv, ennél elhagyatottabb sír nincs is. Én viszek ki néha néhány szál virágot.) Ady Endre özvegye 1920 júliusában elköltözik a Veres Pálné-utcából, új címét nem tudjuk, 1920 őszén pedig — gondolom novemberben — Boncza Berta újból férjhez megy Márffy Ödönhöz. A kiadói jogot, bizonyos feltételek mellett, Hatvany még férjhezmenetele előtt neki adományozza.

1920 novemberében Endre születés- és névnapja körül írja anyám Lajosnak:

»... Virágot vittünk (Zilahon) Kincs Gyulának sírjára, nem tudom, hogy a mi drágánk sírjára ki tett virágot, ó, hogy is nem lehetek én már ott... Hát Pesten voltál-e? Megalakult az Ady Endre-kör? És mindent, ami őt érdekli, mindent tudni akarok. Az én lelkem jó fiam csak akkor látom, milyen nagy volt, ha kimozdulok. Még az utaimban is mindenütt az ő szelleme őrködik felettem ...«

Anyám legközelebbi levele — a közbeesők, lehet, elkallódtak — 1921 április 13-ról szól.

»... Végtelenül elkésérít, hiába, még mindig reméltem, de a levél tartalma igazán végkép befejezettnek láttatja a dolgot. (Az történt ugyanis, hogy Fehér Dezső, a Nagyváradai Napló szerkesztője, az ő lapjába írt Ady-cikkek gyűjteményét »Ha hív az acélhegyű ördög« címmel ki akarta adni és anyámnak biztosította a könyv írói jövedelmét. Ezt a kiadást hiúsította meg akkor, úgy látszik, a jogkérdése. A könyv egyébként 1927-ben mégis megjelenhetett.) Ó, Istenem, ha oda szállhattam volna az én lelkem sírjához. De nem lehet Mintha egy év előtt is több élet lett volna bennünk, értve az utánjárást. És, kedves gyermekem, ha én meg kell, hogy nyugodjak, úgy te is csak azt teheted. Nehogy azok az emberek egy nagy pernek tegyenek ki bennünket, ne érzem én meg azt is, bár ezt se értem volna meg. Én Fehérben nem kételkedem, amint mondotta az én lelkem, éppen olyannak találom eddigelé. Tehát amit azok el nem vehetnek és jogosan a mienk, abból amit lehet kínálni, ahhoz ragaszkodjál. Én is pedig, ha az idő és az út járható lesz, elmegyek Zilahra az útlevelemet meghosszabbíthatni és mihelyt kézbe kapom, azonnal megyek. Apádról szó sem lehet,

nincs senkink a világon. . . Na de visszatérek az én átmene-
telemre. Sok időt nem töltök, csak éppen nálatok pár napot
és megyek fel Pestre. Első az én lelkem sírjához és azután F.-hez
megyek- Sok mindent elmondani, ami a lelkem nyomja, azután
arra térek, hogy a H. levele egy pontjában azt mondja, őt bízta
meg, F.-t az átadással és hogy belátása szerint nekem is jut-
tasson, tehát elég szomorú, de rá vagyok utalva a morzsákra.
Mi és mennyi, mindegy. Hadd tudjam, mert bármennyi is,
kell, nagyon kell. Nem mondhatom büszkén, hogy a mások által
adott kegyelemmorzsa nem kell. Nagyon kell, ezt eltitkolni nem
is lehet, azonban . . . most már H. úr is megkapja a magáét,
éppen tőlem. Miért nem küldött egy detektívet, akitől meg-
tudta volna, tiszta képet, hogy hetven hold katasztrális
föld felébe kiadva és két tehetetlen öreg ember; mit kell még
mindig kínlódni. Tegnap is nyaka közt hordani a vetőzsákot,
hetvenegy éves embernek . . .«

1921. április 20.:

»Kedves gyermekeim! 12-én írt leveledet tegnap kaptuk
meg. Közben az utóbb írt leveled is megjött. Amit az utóbbi
levelemben írtam, azt meg is teszem. F. úrhoz igenis elmegyek.
Tudja meg, hogy az Ady Endre édesanyjának olyan kabátja
van, ami húsz évig volt a padláson és szóval nélkülöz. Majd
elmondhatja azt velem a keserűség. Nem szégyenlem én, szégyelljék
ők H.-val magukat. . . Ezt is megmondom, megmondok én
mindent. Hátha könnyűek a lelkemen is. Lelkem jó imádott
gyermekem nekem még ott sem fog nyugodni a rettentő igaz-
ságtalanságtól. Nem félnek az Istentől? És ha vannak még jó
emberek, azoknak az ítéletétől? Mikor erre térek, ki vagyok
cserélve, pedig, sajnos, nem tudok felette napirendre térni. . .«

1921. november 22.: ». . .Szegény jó Bandink, ő nem
érzi ezt a rettentő állapotokat. Talán megnyugtató lehetne.
No de ezt csak mondjuk, az ő nemléte örök fájdalom. Még
mintha az idők teltevel jobban fáj, sajog a szívem, lelkem érte ...«

1922. április 4-én.: ». . . Nagyon elszomorított ez a könyv-
kiadás (Megint az »A célhegyű Ördög«-ről van szó.) Kolozsvári
ellenzéki lapból vágtam ki. Ugye, hogy már vége a váradi dolog-
nak? Be elszomorító. Ezt is megmondta az én szegény, sokat-
szenvedett gyermekem. Úgy mondta: »Majd mások élnek
belőlem. . .«

1922. július 7-én: » . . . Bizony engem annyira izgat éjjel és nappal, még csak most siratom lelkem jó Bandimul, hogy micsoda banda között élt. Istenem! De meg is irtam egy cikket, amit átnézel, de annak meg kell jelenni és egy levél is megvan írva, annak is el kell menni. Történjen, ami történik, állítson törvény elé. Ott is csak azt mondom halálom órájáig. Hallgattam, többet nem lehet. . . Mindegy, de hadd mondhasam el a világnak mindazt a fájó és rettenetes dolgot. . . Ne is kísérelj meg lebeszélni engem, mert nem lehet. El kell mondanom azt, amit végbevittek, Fáj nekem nagyon, amiért téged (Lajost) bántanak. Nem elég, amit tettek. Szegény lelkem, jó gyermekem szüleit és egyetlen testvérét félrelökték. . . mert nagy joguk van. Jaj istenem, azt sem tudom, mit csináljak, csak jönnétek már. Soha mással nem foglalkozom, teher a beszéd is, csak ez foglalkoztat. . .«

1922. november 29-én: »Ma Endre napja, már négy éve lesz egy pár nap múlva, hogy ő már nincs, Itthagytok bennünket örök fájdalommal. Mostanában gyakrabban látom álmaimban, mintha vigasztalni akarna a lelkem, kedves jó gyermekem. Legyen nyugodt a síri álmod, amit az élet nem adott meg számodra, adja meg a túlvilág . . . Otthagytam én (Debrecenben) egy lapos üveget, Paris felírás van rajta, lelkem Endrém hozta, hozzátok haza majd. . .«

Az aranylakodalom

1924. július 21-én volt ötven esztendeje annak, hogy Ady Lőrinc és Pásztor Mária egybekeltek. Apám és anyám úgy gondolták csendesesen, magunk között üljük meg ezt az évfordulót, hiszen tele a szívünk szomorúsággal.

De Ady Endre emléke nem engedte meg, hogy az aranylakodalom szükkeretű családi ünnep maradjon. Csodálkozva láttuk, hogy az egész magyar világ tudomást vett róla, sőt nemcsak a magyar világ, de Goga Octavian román költő és akkori kultuszminiszter védnöksége alatt a hivatalos Románia is. Az erdélyi, partiumi, bihari magyarok pedig, kiknek szívügye lett ez az ünneplés, seregesen jelentkeztek a Zilah-kolozsvári rendezőségnél, melynek élén Nagy Sándor és Kőműves Nagy Lajos állt. Az erdélyi magyarok az Ady-ház falába illesztendő emléktáblát ajánlottak fel, a

nagyváradí Ady-hívek pedig az Ady-házaspárnak aranykarikagyűrűt. Az anyaországból is, természetesen, többen jelzik részvételüket barátaink közül. Arról van szó, hogy július 20-án — az aranylakodalom alkalmával és mondjuk, ürügyével — Zilahon tartják meg az országos Ady-émlék-ünnepélyt, július 21-én pedig Mindszenten — az emléktábla leleplezéssel kapcsolatban — a szorosabban vett családi ünnepséget.

Anyám még július elején is húzódozik. Július 3-án ezt írja Debrecenbe:

» . . . Én úgy gondolom, Lajoskám, hogy a mi hosszas házáséletünk, mint mondtam is, ne legyen semmi ünneplés-féle . . . csak valami kis összegecskét tenni, adni, szegény zilahi iskolának. Újabban mondta Somogyi Bandi (tasnádi ügyvéd, Ady iskolatársa), hogy itthon, Érmindszenten kell tartani. De én azt mondom, ne legyen semmi itthon sem, máshol sem.«

Július 10-én pedig, mikor már tudja, hogy a nagy ünnepség elkerülhetetlen, akkor is ezt írja szerénységével, egyéni életfelfogásával:

»... Szeretnék már túllenni a dolgon. Ennyire is csak azzal tudom belenyugtatni magamat, hogy lelkem Bandikam emlékéért van minden és neki olyan keveset adhattunk mi is az életben. Bizony, kedves Lajoskám, nem igen érte meg anya ezt a sok nagy fájdalmas dicsőséget, de nem irigyelni való. Nekem adta Isten.«

Július 20-án tehát, egy vasárnapon, lezajlik Zilahon ez a minden vonatkozásában megindító emlékűnnep, mely anyám vigasztalan bánatára, félreállítottság-érzetére, az igaztalanságok miatt való keserűségére az első, vigasztaló megnyilatkozás. Az ő nagy gyermeke nevét, hiába, mégis csak őhozzájuk kapcsolják és az örök dicsősége köréből — abból nem rekeszthetik ki őket. Nem, nem! Zilah és Erdély, az Adyért dobogó magyar szívek az ő jelenlétüket, kapcsolódásukat követelik az első forró ünnepléshez, amelyben Ady Endrét halála után részesíthetik.

Ó be jól esik ez, mindenek ellenére, az ő örömtől elszokott szívének. Milyen boldog kábulatban vesz részt apám oldalán, Lajossal és velem — az istentiszteleten, mellyel a

nap elkezdődik és melyen a lugosi költő-pap, Szombati-Szabó István mond szárnyaló beszédet, majd az irodalmi matinén a színházban, hol Somogyi Endre, (mint a Szilágy-ság szerkesztője), Tessitóri Nóra (az Ady-versek ez a kivételes művészetű előadója), Tabéry Géza, Kuncz Aladár, még mások szerepelnek, hogy Ady Lajos beszéde zárja le az ünnepet. Diszebéd a Wesselényi-kollégiumban, hol a kormány kiküldöttei hódolnak Ady emlékének. Virágok, zenék, levelek, táviratok, felköszöntők, küldöttségek...

Ő csak nézi, hallgatja, szívébe fogadja mindezt, Ady Endre édesanyja. Olyan szép itt a gyülekezetben fekete szemével, ezüst fejével s mintha beleszületett volna abba, hogy képviselnie kell fiát. Minden szava tapintatos, minden mozdulata kecses, alacsony termetén megnevezhetetlen méltóság. Ilyen volt mindig, utolsó napjáig, amikor bármilyen keret megkívánta, hogy benne Ady Endre anyja elé lehessen járulni. Nem készült ő erre fel. így jött a szívéből. De akkor először volt erre alkalma.

Vasárnap este Zilahon tánccal egybekötött estély. Mi nem várjuk meg, délután hazasietünk, hiszen másnapra vagy nyolcvan vendéget várunk a házhoz: nyolcvan embernek készül vacsora! Elférünk, hogyne férnénk el, hiszen szép, derült az idő s a kertben terítjük meg a hosszú bankettasztalokat.

Hétfőn már hajnal előtt érkezik meg a két első vendég: Kós Károly és Szentimrei Jenő — ők hozzák ugyanis az emlékkövet. Lajos megy eléjük kocsival és szekérral Szakácsiba. A kocsi megérkezik hármójukkal, a szekér a súly miatt messze elmaradt. Kós és Szentimrei a régi szülőházban kapnak szobát, ott fekszenek le, ahol Ady született.

Már mindnyájan fennjárunk, reggelizünk vagy dolgozunk, a szekér a kövel még nem érkezett meg. Legizgatottabb apám.

— Nem jön a kő — mondja. Föl-alá jár, kimegy az útra, kémleli, hogy jön-e már a szekér.

— Nem jön a kő, öcsém — mondja Kós Károlynak s közben arról is tesz említést, hogy milyen fontos mezei munka folyik most éppen künn és neki voltaképp ott kellene lenni. De azért nem megyén — és egyszerre csak befut a kő. Kalotánadási mészkő-tábla, Kós Károly rajza után Kőműves Nagy Lajos szövegét kolozsvári sírkőfaragó faragta ki.

Azt mondja a szöveg: »Itt született 1877. nov. 22-én Ady Endre, a magyar költészet új korszakának teremtő géniusza, útmutató-világító fárosza, a régi magyar balvégzetnek hallhatatlan énekese. Meghalt Budapesten, 1919 január 27.« És alatta: »Ezt az emléktáblát édes szüleinek, diósadi Ady Lőrincnek és tiszaeszlári Pásztor Máriának aranylakodalmi ünnepe alkalmával emelték az erdélyi magyarok Érmindszenten. 1924. július 21.«

Leemelték a nehéz követ a szekérről, a ház előtt lerakták szalmára, akkor odament apám és elolvasta. De egyszeri elolvasás mintha nem lett volna elég neki. Azt mondja a mellette álldogáló Kosnak:

— Öcsém uram, olvassa el maga is, mert én már nem látok jól.

Pedig jól látta, mert két ujjal könnyet törölt ki a szeméből. Az tetszett neki különösen, hogy az erdélyi magyarok emelték. Hogy már azok is tudnak a fiáról, pedig Ady Endre szilágysági — és az nem Erdély. Most már, hogy biztos volt a szövegben, nem tévedett, hangosan kiáltott anyámért:

— Mari, gyere elő, nézd, mit küldtek az erdélyi magyarok!

Anyám előjött, előjött Lajos is, de apám akkor a szolgát és kocsist is hívatta. Mindenkinek körül kellett állnia a követ, akkor azután megkérte Kós Károlyt:

— No most, öcsém, olvassa el mégegyszer, de hangosan! Olyan öröme volt apámnak az emlékköben, hogy az erdélyi magyaroknak már ezért is érdemes volt megcsinálniok.

A kövel együtt pallér is jött, az segítségül kért két falubeli embert. Márcsak állvány kellett és vaskapcsok. Apám épp bontatott valami dohánypajtát, elvezette oda vendégeit, válogassák ki, (Kós Károly — mellesleg — mérnök is) ami kell. Minden akadt és az öreg még büszke is lehetett, milyen nagy rend van nála.

Ebéd után kezdtek gyülekezni a vendégek, négy órakor elmentünk a templomba. Apám ugyan egy kicsit ellenkezett, hogy így meg úgy, nem megyén ő már esküvőre (»elég volt nekem egyszer« — mondta halkan) de azért, természetesen, csak eljött. Az esketőbeszédet a párnak Szombati-Szabó mondta.

— Azér' érdemes volt — ismerte el később apám.

Vacsora alatt nem ültem a közelében, de Szentimrei volt a szomszédja és az — író létére — följegyezte róla: az öreg jóízűen evett, nagyokat ivott, de nem volt beszédes, csak úgy kurtán válaszolt. Egyszerre azonban megszólalt:

— Mondja, öcsém, igazán olyan nagy ember volt a fiam?

— Az — felelte Szentimrei.

Mire ő megint: — Az kellett, hogy legyen, ha ennyi ember idegyűtt az ország minden részéből.

Érre felvidult és öreges hangon (így írja Szentimrei) nagyon kedves nótákat énekelt — mert cigány, az persze volt, a lugas mellett, a diófa alatt játszott.

Éjfélután magához vette az öreg a pincekulcsot, mert rájött, hogy mindenféle nép — kocsisok, fuvarosok, cigányok — élnek az alkalommal és rájárnak az ő boraira. Hogy ezt észrevette, azontúl a világért ki nem adta kezéből a kulcsot. Ha bor kellett, mindig maga kelt fel és ment valamelyik fehérnéppel a pincébe. Egyszer, már akkor világos reggel volt, öt óra lehetett — elveszett a házigazda. Keresték mindenfelé, benn a lakásban, hátul a kertben, künn a gazdasági udvarban, csak nem volt sehol. Végre megtalálták a pincegátdorban, egyik lépcsőfokon ült, háttal a falnak, kezében a kulcs. Aludt.

Teljes nappali fényben nagynehezen búcsúzkodásra került a sor s a vendégek zöme elment. Néhányan lassan készülődtek, de egyik kedélyes szilágysági főszolgabíró sehogy se. Hogy ő itt szeretne maradni és folytatni a mulatóságot. — Sohse halunk meg! — De az öregúr megszólalt:

— Éredj csak te is a többivel. Fene bajlódik egy vendéggel!

Még hárman-négyen voltak ott: nagy sikere volt apám mondásának.

APÁM BETEGSÉGE ÉS HALÁLA

Örülök, hogy egy kis örömet, vidámságot is megírhat-
tam — annyi szomorúság közben.

Mert az a rosszidő, az a balszerencse, mely számukra
Endre halálával megkezdődött, az bizony folytatódott
tovább.

1925. november végén megbetegszik apám. Fiatal-
korában neki tüdőcsúcshurutja volt, öregkorára ez újult ki.
Anyám elvitte Nagykárolyba régi orvosukhoz, az megvizs-
gálta, nyugalmat, kényelmes életet ajánlott és orvosságos
recepteket írt. Apám sohasem csináltatott meg egyetlen
orvosi vényt sem: a zsebébe gyűrte, otthon eldobta. Most is
így tett, pedig most komoly volt a baj a. Anyám 1925. december
i-én írja Lajosnak:

*». . . De bizony aggasztó, apátok tegnap vért köpött és
érez is a hátában és a mellében kis fájdalmakat. Félek, nagyon
félek, hiába, nem akartam az előbbi levelemben írni, pedig már
akkor tudtuk . . .«*

Az orvos nyugalmat, kényelmes életet ír elő? Apámnak-
anyámnak soha olyan zaklatott élete nem volt, mint Bandi
halála óta. Az igazi gond, robot, a hiábavaló fáradozás
csak most, öregkorukra kezdődött el. Apám kényelmesen
éljen? Heverésszen? Hát elbírja ezt az ő vérmérséklete?
Elbírja — ilyen körülmények között? Arról szó sem lehet!

Anyám még mindig bízik, hogy Hatvanyt a jog iránt
tanúsított magatartásában jobb belátásra bírja. Elvárja

tőle, érvényt. szerezzen annak az elajándékozaskor tett »kikötésének«, hogy Ady szüleinek »belátóan« juttassanak részesedést. Ennek a belátásnak mindezideig semmi nyoma. Hatvany 1925 őszén Erdélyt járja a feleségével. Kolozsvárról azt írja anyámnak, hogy hozzájuk is ellátogat Mindszentre. Anyám várja, életbevágóan fontosnak érzi szegény, hogy beszéljen vele, kimagyarázkodjék. Ellenben nem megy el hozzájuk Hatvany, dehogyis megy, rosszak az utak és ő útközben »beteg« lesz.

Anyám tehát 1926 legelején pert indít a részesedésért és ebben az ügyben ír Hatvanyinak január 8-án levelet. Levele másolatát elküldte Lajosnak, abból idézem a következő részletet:

» . . . Én nagyon jól tudom — írja a bárónak — hogy ez a megindult per nem kellemes. Sajnálom, meg kell tennem, jogosnak érzem magam. Fülemben cseng számtalanszor mondott szava Bandikámnak: »Édesnek halok meg!« És addig, míg M.-ék bővelkednek az én drága gyermekem életével megfizetett munkájának javaiból, addig az ő szegény édesanyjának nincs meg még a legszükségesebb ruhadarabja sem vagy egy nyáron egy párheti fürdő fájós és fáradt lábainak. . . M-nét most az ügyvédünk felszólította békés egyezkedésre és úgy válaszolt, hogy ajánlatát nem lehet leírni. Csak egyet kérek a báró úrtól. Mint ahogy elmondta Földessynek és másoknak is: azt a törvény előtt is mondja meg, hogy azzal a feltétellel adta át, hogy a szüleinek egy méltányos részt adjon. Csak erre kérem. Ezzel nemcsak nekem tartozik, de önmagának is.«

Lajosnak ehhez a levélhez csatoltan pedig azt írja anyám:

» . . . Olvasd el s amit esetleg jobban vagy formásabban kell, írd meg. Szóval, nekem még ezt meg kell tennem, mert nem tudok én soha megnyugodni.« (Lajos nem változtatott a levélen).

1926. március 22-én írja fiának:

»... Sürgesd a tárgyalást, nagyon öregek vagyunk . . .«

Ugyanez év június 26-án:

» . . . Apátok pár napja jobban van, de vagy öt nap, illetve éjjel rettenetes volt. De főzőm a tagizsurlót, be egy áldott

orvosság. . . Bizony azt hittem, haza kell jöjjél, de mióta ezt issza, megkönnyebbült...» (Anyámnak magának fülzúgása van, írja. Izgalomtól, mondja az orvos. Nem ez bántja, hanem): »Vájjon fellebbezett-e... Én azt hiszem, igen. Már csak azért is, gondolja, hátha addig nyújtja, amíg nem lesz szüksége reá. . .«

1927 április 26-án döntött a Kúria. Azontúl kapták anyámék — a család — az írói jövedelem egyhatodát.

Nem idézgetek többet az apám betegsége éveire eső levelekből, egy kis változattal mindig ugyanaz a szomorúság árad belőlük. Az öreg állapota néha egy kissé javul, látszóan, néha csillan anyámban egy kis remény — alapjában azonban egyre rosszabbodik. Az orvos azt mondja, legnagyobb baja, hogy annyit dolgozott egész életében. Megállás nélkül csak dolgozott, elhasználta a tartalékot, elfogyasztotta erejét. Még így is az ő szívós szervezete, erős szíve elhúzza a halálos bajt három esztendeig.

1929. április 22-én hal meg szegény.

Utolsó óráiról, halála körülményeiről miután egészen pontosat akarok mondani — Ady Endre apjáról így illik! — most a húgomat, Inántsyt-Pap Józsefné Kaizler Bertát szólaltatom meg. ő itt a közvetlen forrás: őt hívatta el anyám Szentkirályról a halál előtti napon (ők ketten nagyon szerették egymást.) Lajossal akkor Debrecenben voltunk és csak a temetésre értünk haza.

— 1929. április 21-én inkább szép vasárnap délután volt — mondja Berta. — Hozzánk, Szentkirályra, küldönc érkezett Mindszentről Mariska néni pár sorával, hogy menjek át hozzájuk, mert úgy látja, Lenci bácsi nagyon rosszul van. Rögtön átkocsiztam, úgy négyóratájt érkeztem oda és hogy ne tűnjön fel a betegnek: ilyen szokatlan időben jövök (mi korábbi órában szoktuk egymást látogatni) azt mondtam neki, a faluban jártam és csak úgy néztem be hozzájuk. Lenci bácsi Lajosék szobájában feküdt — és nem a nagyszobában, hol Mariska nénivel együtt laktak, amíg nem volt ilyen beteg. A felesége volt mellette, Kovács Kati, a házvezetőnőjük és egy Kürtiné nevű fiatal paraszt-asszony, aki az ápolásban segített. Amint beléptem, meglepett, hogy nem tesz ő olyan nagybeteg benyomást.

— Hóóó, nincs itt beteg — mondtam.

— Á, húgom — felelte — nem ember a', aki három szem szilvát eszik meg. Annyit ettem ma, tudja? Azon nem lehet élni.

Mariska néni kiment ekkor és visszajött nyomban m»gy pohár tejjel.

— Nem iszol egy kis tejet, Lenci?

Ő hirtelen kiugrott az ágyból — más olyan gyöngye ilyenkor — asztalhoz ült, nekifogott a tejnek s az egészet jólesőn megitta.

Azután segítség nélkül visszafeküdt és elkérdezte az egész falut tőlem. Nem Érmindszentet, mert arról tudott mindent. Tőlem Szentkirályt kérdezte: ki hogy adta el a szénáját, katonák jártak-e nálunk és mit vásároltak, milyen áron, kinek hogyan áll a gazdasága, mi újság a házatáján; külön névszerint, mindenkit elkérdezett és minden a világon érdeklődött, hogy mindig mindent tudott. »Elő telekkönyvnek, mondták a mi vidékünkön, mert amerre csak ellátott, minden jelentősebb embernek tudta anyagi körülményeit, holdjai számát, az adósságát és betétjét.

De azon a délutánon, amint nagy hévvel beszélgettünk, egyszerre csak észrevettem, hogy ki-kikap az öreg. Időnkint félrebeszél, valótlan dolgokat állít, lát valamit, ami nincs . . . Azt mondta, például:

— Nyissátok már ki azt az ablakot. Nincs itt levegő. Pedig az ablak tárva-nyitva állt. Később azt kérdezte:

— »Mér' van ott kalap?

Néztük, hová mutat. Nem volt ott kalap sehol. Mariska néniel összenéztünk.

Egyszerre azután elkezdett panaszkodni nekem, hogy neki foltozott lábravalót adtak. Pedig egészen új, puhára mosott fehérnemű volt rajta, csak ő olyan érzékenybőrű volt már, hogy a fekvésben minden kis varrást megérzett azon. Katinak ez rosszul esett, ezért ő lett volna felelős, így hát elkezdett vitatkozni vele, hogy nincs bizony azon egy mákszemnyi folt sem. Én intettem Katinak, hagyja rá. Beteggel nem szabad ellenkezni. Akkor azután örvendezett, hogy én is láttam a foltot és igazat adtam neki.

Úgy mentem át hozzájuk, hogy, ha komolyabb a helyzet, náluk maradok. De ő olyan élénk, friss és szinte erőteljes volt, hogy én az ő aznapi állapotát nem láttam végzetesnek. Mert még azt is elbeszélték, hogy ugyanaznap reggel Lenci

A. B. F. R. A.

Őze díósadi Ady Lőrincné tisztelendő Párizs Mária mind a maga, mind pedig fia: Ady Lajos és menyje: Ady László. — Kérlek fiam, továbbá az egész rokonság nevében szomorúan tudatja, hogy léteje

díósadi ADY LŐRINC

Szüleghalmege főremlékosági bizottságának volt tagja, az érmeidzsemti ref. elöljáróknak több évveléden át volt főgondnoka,

kérdezték munkás életének 78-ik évében f. évi április hó 22-én hosszút és kínos szenvedés után elhunyt.

Végiszteségtétele f. hó 23-án d. u. 5 órákor megy végbe, amikor is hamvait a ref. egyház szertartása szerint az érmeidzsemti temetőbe helyezték örök nyugalomra.

Rékent—Érmeidzsemt, 1929. április 22-én.

BÉKE PORAIRA!

Beidzsemt a halottok: mert meggyászolok az ő feldzsemtéért. — János Jelenéék
Mogy. XIV. R. 13. 2.

Érdék Csmát megkérdezi agh temetőszaki választás Csm.

„Köszönet”-nyilvánítás Csm.

Ady Lőrinc gyászjelentése.

bácsi fürdőt kért. Behozták tehát a beteg szobájába a Bandi fürdőkádját és Mariska néni meg Kati, ketten, megfürösztették. Úgy kapott azután tetőtől talpig friss fehérneműt, majd pedig — ő kérte — fotelbe kellett ültetni, hogy a rádión a kálvintéri istentiszteletet meghallgassa. Testben és lélekben így mosakodott meg szegény öreg, mert ő, belül, bizonyára érezte, milyen nagy ünnepre kell most felkészülnie. Nekem csak azt mondta erről:

— Be jól imádkoztam ma délelőtt, húgom. Jólesett.

Azt mondtam Mariska néninek: ó, nem kell még nekem ittmaradnom. Nem olyan az ő állapota. Elhúzódhat ez még hosszú hetekig is... Ittmaradok, ha akarja Mariska néni. De nem látom jelenlétemet szükségesnek. Így hát haza is mentem — és bizony rosszul tettem, mert másnap hét órakor már megjött hozzánk a hír, hogy Lenci bácsi félhatkor reggel meghalt. Az éjjel alig aludt, fel-felriadt és készülődött, hogy neki útra kell mennie, a fehér lovát felnyergelték. Mariska néniben, persze, reszketett a lélek mert ő értette, hogy ez a Szentmihály lova. Ezt sürgette egész éjjel, reggelfelé pedig már csak suttogetta:

— Készülök már, megyünk mi már, mindjárt megyünk!

Készült is. Az álma sűrűbb lett, a lélekzete nehéz, szava és szeme felakadt. Elpihent.

A postára mentem és sürgönyöztem Lajoséknak. Előző délután is már sürgönyöztem nekik: »Azonnal gyertek, nagyon gyengén van.« Reggel pedig: »Meghalt.« De ők ezt a másodikat már nem kapták meg, mert útban voltak. Féltizenegykor érkeztek meg Nagykárolyban. Lajos a vonaton nagy izgalmában azt mondta Annusnak: »Ha Berta vár bennünket az állomáson, akkor baj van.« Mert nemegyszer sürgönyözte őket haza Mariska néni, ha az öreg rosszabbul volt az utóbbi években. Most is remélték, hogy a sürgöny inkább csak aggodalom. De mikor a vonatablakból meglátott engem Lajos, nem mert leszállni. Legutolsónak ő jött elő a kocsiból és akkor megállt — én messze voltam még tőlük — és intett. Keresztet vont a levegőben. Én intettem: igen. Sírva fakadt és csak állt. Ketten karoltunk belé, vittük a pályaudvarról kifelé. Kertészhez mentünk egyenest és sok virágot vettünk. Őket hazavitte Balássy Miklós a fogatán, én még Károlyban maradtam, hogy temetést rendeljek, ahogy Mariska néni meghagyta. Mindenhol a legszebbet, legdrágábbat: Így rendelkezett a felesége.

Én tehát a legszebb érckoporsót vettem és angyalos, harangos, fehérselem szemfedőt. Azután orvostól kellett gondoskodnom, aki — Lenci bácsi meghagyása szerint — átszűrja a szívet. Ez az orvos Tasnádról került, dr. Rosenbaum Dezsőnek hívták. A temetés napján, szerdán volt, eljött az orvos Adyékhoz, nagy tűt szűrt szegény öreg szívébe és azt benne is hagyta. Bandi szobájában, Bandi ágyában ravataloztuk fel Ady Lőrincet, gyönyörű koszorúk és virágok között. Gyertya azonban, természetesen, nem égett, mert nálunk, reformátusoknál, ez nem szokás. Félnégykor délután kezdődött el a gyászszertartás. Aki csak számottevő ember volt a környéken, az mind eljött, de még Zilahról és Tasnádról is a barátok és ismerősök. Nagy Sándor volt ott, például, Zilahról, Lompetról pedig Lenci bácsi nővére: Séra Lajosné Ady Lilla. A tasnádi pap, Bereczky József helyettesesperes temette: ez nagy tisztelője volt az öregnek és Endrének. A koporsót a házból a halottaskocsira négy ember vitte s úgy kísértük »százlépésre a temető«-be.

*Anyám magára marad
a mindszeinti házban*

Anyám megbetegszik apám halála után. Fülzúgása erősödik, gyakran meg is szédül. Berta húgom tartózkodik akkor mellette s megrázó hatást tesz rá, hogy anyám minduntaiari *hallja* apám hangját. Hallja, hogy apám *hívja*. (Emlékezett, hogy utolsó éjjelén vele együtt akart útrakelni.) Ebben az idegállapotban azt hiszi: neki is meg kell halnia. Tíz nappal a temetés után oly rosszul lesz anyám, hogy Berta értünk sürgönyöz: »Azonnal gyertek, Mariska néni rosszul van«. Hazamegyünk, de anyám, hálaistennek, jobban lesz. Asztalkája tele van orvosságos üveggel — az mind idegességelleni szer. Pár héttel később írja nekünk: » . . . *De hídba, azt én nem tudom megmondani, milyen hatással van reám szegénynek a nemléte* .. A

Egy másik levelében nekem: »*Lelkem drága Annuskám, , jaj de úgy jött egymásután a sok szerencsétlenség és azután lett a legrettenetesebb. Nincsen senkim a világon, olyan egyedül vagyok. És ezzel a lelki állapottal tartani fenn annyi gondnal a házat. Jaj, ez nem is lehet, én ezt már nem bírom. Mert eddig ő volt, szegény, mindenem a földön, az a tudat, hogy ő megvan,*

nem éreztem semmit nehéznek. De most nem hívom. Nincs célja az életemnek már .. .«

Igen, akivel mindenben osztoztak, akivel együtt viseltek-Endréért is a fájdalmat, az élettárs ment most el.

Mit tehetne még érte? Mi van még hátra, amivel róla gondoskodhatnék? Már csak a síremléke. De ez most nagy gondja. Lajosnak ír, megkéri, hogy még a nyáron, mikor majd ő otthon lesz, intézzék ezt el. Hogy az a síremlék olyan is legyen — méltó — amilyenek ő gondolja.

Apám halálakor a gazdasági helyzet ugyancsak egyszerű volt már Mindszenten. A földet még 1927-ben eladták, mert nem győzték sem erővel, sem pénzzel. A birtokért kapott pénz nagyrésztét bankba tették s azt azóta jóformán felemésztette a konverzió, vagyis az a körülmény, hogy a román bankokban a pénzbetétek egyharmadukra olvadtak. Kisebb összegből mi vettünk számukra Debrecenben egy kis házat, de ők oda soha be nem költöztek, mert nem tudták Mindszentet otthagyni.

Apám halálakor tehát már csak néhány hold kerti földje volt anyámnak a ház körül, maga a ház s a gazdasági udvar a romladozó gazdasági épületekkel.

Ebben a szerény otthonban élt ezentúl elvonultan anyám, házvezetőnője, Kovács Kati viselte a gondját — s az évek múlásával mégis, mintha egy kissé megnyugodott volna. A kerti föld háztartásukra jóformán mindent megtermelt, szabad idejében anyám olvasott, rádiót hallgatott, de főként azt figyelte, mikor és hol emlékeznek meg az emberek az ő hallhatatlan fiáról. Most is, mint régente, mindent tudott és megérezett, ami künn, messze tőle, Vele kapcsolatban volt, „„. . Csak most már, természetesen, az emlékével. Ha Ady-ünnep volt. valahol Erdélyben, a Részekben vagy akár az anyaországban is — Őt, természetesen, mindenüvé meghívták — képes volt a legfárasztóbb autóbusz-, kocsni vagy vasúti utazásokra, csakhogy lássa és hallja, hogyan ünneplik az ő fiát. Ezzel nem tudott betelni. Leggyakrabban Bertát vitte magával ilyen utakra — és ezek főként addig voltak lehetségesek a Szilágyságban és Szatmárban, míg többféle autóbuszjárat is bonyolította — néhány éven át — annak a vidéknek forgalmát.

Endre szobáját ő maga rendezte, tartotta úgy, hogy a belépő kegyelethelynek érezte; egy anya ereklyetárgyai keretének, egy ezüstösfejű, bánatos arcú, örökfeketébe bur-

Halotti anyakönyvi kivonat.

Polgári anyakönyvi kódszám	A halott születési ideje (év, hó, nap, óra), születési helye, anyja neve	A halott születési ideje (év, hó, nap, óra), születési helye, anyja neve	Az elhalt			Az elhaltok neve, ha az elhalt anyjának adatai ismertek	A halál oka
			családi és utóneve, állása (foglalkozása), lakcíme	születési és utóneve	házassági állása		
1934	1934. március 26. Budapest, VIII. ker. (Kispest)	1934. március 26. Budapest, VIII. ker. (Kispest)	Márffy György	Márffy György	özvegy	Budapesti Állami Anyakönyvvezetés	agyi
26	1934. március 26. Budapest, VIII. ker. (Kispest)	1934. március 26. Budapest, VIII. ker. (Kispest)	Borcsa Borcsa	Borcsa Miklós	özvegy	Budapesti Állami Anyakönyvvezetés	agyi
26	1934. március 26. Budapest, VIII. ker. (Kispest)	1934. március 26. Budapest, VIII. ker. (Kispest)	Budapesti Állami Anyakönyvvezetés	Budapesti Állami Anyakönyvvezetés	özvegy	Budapesti Állami Anyakönyvvezetés	agyi
26	1934. március 26. Budapest, VIII. ker. (Kispest)	1934. március 26. Budapest, VIII. ker. (Kispest)	Budapesti Állami Anyakönyvvezetés	Budapesti Állami Anyakönyvvezetés	özvegy	Budapesti Állami Anyakönyvvezetés	agyi

Budapesti Állami Anyakönyvvezetés
Bizonyítom, hogy ez a kivonat a ... anyakönyvi kódszámú halott anyakönyvével ... megegyező.

Budapest 1941. július 4.

1000 BUDAPEST, KISPEST, 1940 - 1941.

10. út 10. sz. 12. sz. 12. sz.

Dr. Márffy György és Borcsa Miklós
Budapesti Állami Anyakönyvvezetés

Márffy György és Borcsa Miklós halotti levele.

kolt asszonyának, ki oda emlékezni és elmélyedni jár. És megérte azt a szomorú örömet ez az anya, azt a szívet felelmező büszkeséget, hogy tavasztól ősziig sokan keresték immár nála rajongással a fia emlékét, sokan és mindig többen jöttek el hozzá — újak, idegenek, fiatalok, de régiek is — Mindszentre, zarándokútra.

A harmincas évek első felének viszonylagos megnyugvását, őszi derűjét főként ennek a feléje is lobogó Ady-kultusznak köszönhette. Az ő szelleme jött el az elcsendesedett házba, hogy magányában édest megvigasztalja.

1936. március 31-iki leveléből idézem:

» . . . *Engemet nem olyan mértékkel kell elbírálni, mint más anyákat. Én más vagyok. Az én életem, lelkivilágom, lelkiállapotom más, mint más anyáké*«

Igaza is volt.

És a sors épp anyai szívet sújtja újra: 1936. júniusában Lajos betegszik meg.

UTOLSÓ FELVONÁS

Lajost 1935. őszén helyezték át Debrecenből Pestre. Voltaképpen még Debrecenben mutatkoztak meg nála a szívbetegség első tünetei. Az áthelyezés azután rendkívül felizgatta. Tizenhat évig volt ő a Tiszántúl tankerületi főigazgatója. Csak én tudom, mennyit tanult, olvasott ő ezalatt, hogy alapos tudása ne csak a szakmájára szorítkozzék (magyar-latin szakos volt) de túl azon — hivatása megnagyobbodott körével — a középiskola valamennyi tárgyára kiterjedjen. Semmi sem kerülte el a figyelmét, ami az ifjúság nevelése és oktatása terén karöltve járt a háborúutáni módszerek korszerűségével. Még a testnevelés haladó irányzatára is felfigyelt és Debrecenben tizenhat év alatt egy kulturális esemény épp úgy nem játszódhatott le nélküle, mint egy tornamérkőzés. Kitűnő tanárnak ismerték el régebben; a debreceni évek alatt éppoly kivételes képességű főigazgató lett. A hivatásának élt, annak adta oda magát. Emellett Ady Edréről írt életrajzát — az Ady-bibliográfia legfontosabb könyvdokumentumát — a húszas évek elején, ugyancsak Debrecenben írja. A könyv Budapesten 1923-ban jelent meg.

Lényéről itt csak annyit jegyzek meg, hogy a magánéletben ő is, mint minden Ady — nagyon tudta szeretettni magát. Humora volt. Szerette a tréfát, az éket és évődést, a jóízű adomát, a talpraesett szellemességet. Szeretett nevetni! Talán azért is fedezgette fel oly előszeretettel a dolgok humoros oldalát, mely akarva-nem akarva, felderít, mivel annyi tragédián edződött férfitá. A debreceni évek — Endre

halála után — Lajos érettkorát, képességei kiteljesedését, pályája legsikeresebb állomását jelezték, a jogos várakozást még szebb eredmények és emelkedés elérésére.

De nem ez következett be. Ki tudja, milyen sorscsapásnak köszönhette — talán az Ady-név ellen irányuló, mindig kész sorscsapásnak, amelyet olykor aknamunkának is nevezhetnénk — hogy átminősítették állásában és tanügyi főtanácsossá nevezték ki Pestre.

1935 őszén tehát felköltözünk a fővárosba, egy évig dolgozik új munkakörében, de túlerölteti magát s a bánkódás, a belső nyugtalanság, békétlenség felőrli. Ő rágódik afelett, amit igazságtalanságnak érez, nem találja a helyét és nem alszik. Két-három órát éjszakánként mindössze — és ekkor fulladási tünetek lépnek fel. A szívbaj súlyosbodott és mivel lelki oka van: tehetetlenül állunk vele szemben. Én akárhányszor érzem szorongva abban az esztendőben: ilyen beteg lélekkel és szívvel talán nem is lehet élni.

Megkezdődött az iskolaszünet, mi július 4-én hazautazunk és a vonaton, Szolnokon éri olyan szívroham, amelyet az orvosok utóbb agytrombózisnak mondanak. Érmihályfalváig bénán lógott a balkeze és járni nem tudott. Azután jobban lett, eltűnt a bénasága — ahogy az orvosok utóbb magyarázták: a vérrög elkerült az agyból.

Mindszentre elég jó állapotban érkezett meg. Másnap, ebédutáni alvás után, kapta a második rohamot. Királydarócról hívtam orvost: azt mondta ideges kimerültség, pihenjen, jobban lesz. Öt napig feküdt, de a pihenés nem hozott javulást; feljöttem vele Pestre. Pénteki napon érkezünk, vasárnap kapta a harmadik nagy rohamot, mely végleg leverte lábáról. Pár nap múlva a Hárshegyi-szanaszatóriumba vittük, táviratoztunk anyámnak, ő feljött és négy hétig fennmaradt. Mindketten bennlaktunk a szanaszatóriumban, hogy éjjel nappal közelében legyünk, de külön ápolónőre is szükség volt, olyan súlyos volt az állapota.

Július 18-án vittem be, szeptember 21-én hoztam haza — mondhatnám, javulás nélkül. Itthon lett jobban. Kern kapott annyi orvosságot, injekciót — az szerintem külön mérgezte és kábította. Itthon a természet, a kétheti csendes fekvés segített rajta. Tudott újból járni, ha bottal is s az agyműködés lassan teljesen helyreállt. Úgyszólván halála napjáig emlékezett kristályos tisztasággal mindenre, gondolatfűzése hiánytalanul logikus volt, rengeteget olvasott

lelkem jó Lajosom
jólétet kívánok és
elvárom az irásodat
megátalazni
csak lejjel türelmesen
teljesen megfog
gyógyulni mindennemű
betegségekkel mindenható
Istent és meggyógyítani
amivel létezik
látványos csodákkal
édes anyjával

Ady Lőrincné levele Lajos fiához.

és sokat tréfálódzott újra, kereste továbbra is a derút, a humort a dolgokban. Megható volt az a nehezen mozduló, félkarjára béna és szélütött járású ember, aki egész nap többnyire foteljében üldögélt, de órákon át tudott barátaival rokonaival vidáman csevegni, nevetni és megnevetetni — vagy pedig Ady Endréről hosszasan emlékezni. Mindenben megérett bölcsésé, de Endre dolgaiban örök-érzelmes maradt. Ha egy darabig beszélt róla, egyszerre elakadt szava, gyerekmódra sírt. Endre és minden, ami vele összefüggött, még mindig élete központjában állt. Endre — az ő életének egyetlen nagy kitüntetése. A verség büszkesége, hogy az Ő bátyja volt. Hogy emlékezett minden szavára, tekintetére, hogy ismerte az irodalomtörténész, a filológus és esztéta mértékével és tévedhetetlenségével — Ady Endre művét.

Lajos szeretőszívű ember volt, épp olyan jó, mint Endre. Anyját ő is' bálványozta valósággal, apjához mélyebben ragaszkodott, mint bátyja.

Betegsége éveiben olyan közel kerültem hozzá, mint előzően talán soha. Nem akarta, hogy kimenjek a szobából. Négy éven át nem akarta, hogy elmenjek — valamerre, a dolgom után — vagy éppen csak mozogni, levegőt szívni.

— Ne menj el, Annuskám, maradj itt. Tudod, hogy nélküled nem élek.

És én maradtam. Jóformán sohasem mentem el. A szobájából is alig léptem ki. Szerettem.

»Csak szépen elaludni...«

Ha regényíró volnék, ami hiszen nem vagyok, író sem, éppen csak *emlékező* — most tudnám, kell ide egy fordulat. A fordulat a jobszors, a kibékítő elem felé, hogy pihenést, megkönnyebbülést adjon az olvasónak, mert ilyen sok, sűrű szomorúságot, éppen még a történet végén is, nehéz elviselni. De én életet mondom el, négy Ady nevű ember életét és nem rajtam múlik, nem tőlem függ — és nekem fáj ez csak igazán — hogy nem adhatok »regényem« utolsó lapjain sem egy kis »boldogvéget«, egy kevés napsütést.

El lehet képzelni, anyám mennyit szenvedett, mikor hetvennyolcadik évében tudomást kellett szereznie akkor már egyetlen fia betegségéről. Megint csak az ő szavaival kell tükröznöm lelkiállapotát.

1936. augusztus 30-án ezt írja szegényke Mindszentről:

»Kedves gyermekeim... nagyon szomorú, hogy semmi javulás nincsen, de semmi értelme sincs, hogy szanatóriumban legyen tovább is. ó, ne injekciózzák már, úgysem ér az semmit, egyedül a villanyozás, semmi más. Jobb lenne neki otthon, vidd szegényt haza és fogadj mellé ápolónőt. Intézd úgy a dolgot és minden egyebet mellőzni... ó istenem, elég nekem a szomorú emlék (Bandié), nem voltam jó anya, elmenni, elmenni, bárhogy ott lenni, örök vád, ő, aki olyan jó volt mindannyunkhoz, de mink nem voltunk jók őhozzá, elhagytuk szegényt nyomorultan idegenekre... Annyi sok minden keserűség van felgyűlve lelkemben, de ezeken a dolgokon fordul meg, ugye. Ha pénzem van, ott lehetek mellette, jaj, égbekiáltó kegyetlenség, jaj Istenem. Ügy legyen, Annuskám, fiam, ha azután egy kicsit erősödik, hazahozzuk... Lehetetlenségnek tartom, hogy az Úristen ne adja vissza egészségét. Jaj de árva, de szegény lettem és mégis élek. Nem alszom, nem eszem, nem is élek, csak szenvedek, nagyon, de nagyon. Gézáékat (Vincze Géza) ölelem, csókolom, mindketten Írtak, kedvesek, jók, vigasztalónának, ó, de nem lehet. Csókol szeretettel boldogtalan szerető anyátok.«

Amikor anyám ezeket írja, Boncza Berta már nem él. 1934. október 24-én halt meg. Halála körülményeiről semmi közelebbit nem tudunk.

1937. szeptemberében saját haláláról, halálvágyáról ír anyám .

»... üdvözlöm Földessyéket, sajnálom szegény beteg anyjukat.. Nekünk (Öregeknek) úgy lenne jó, nem szenvedni, szenvedtünk az életben eleget. Csak szépen elaludni, úgy kellene jöjjön csendben a jótevő halál.«

Úgy is jött érte — a »jótevő halál.«

Ady Lőrincné halála

1937 novemberében felkészült, hogy jön Pestre. Három nappal elindulása előtt becsomagolta Ady levelesládáját (a levelek egy részét, emlékezzünk, ő őrizte, a másik részét Lajos) s Ady ágyát és ezeket elküldött e Zilahra, a Wesselényi-kollégiumnak. Azután leült és megírta végrendeletét. Úgy

készült, mintha Pestnél, is nagyobb útra menne. Csodálatos: az Adyak valamennyien többet sejtettek a dolgokról, mint amennyit tudták. Anyám is csak rendezkedett és rendelkezett pontosan, mintha levelet kapott volna hogy ezt így kell megtennie. Pedig nem volt különösebben beteg! Csak a szíve volt neki is régóta megviselt. És nyolcvanadik évében volt.

Pestre november 13-án érkezett. Berta húgommal, ki akkoriban velünk volt. — Lajos egész betegsége alatt velem együtt ápolta az uramat — Bertával többízben kiment a temetőbe anyám. Így ment ki vele november 22-én is, Endre születése napján, annak sírjához. Berta beszéli, ő emlékszik minden részletre pontosan, engem túlságosan lekötött az uram betegsége:

— Kétszer is visszamentünk Bandi sírjához. Mariska néni szeretett széjjelnézni a temetőben, de mindig úgy, hogy mégegyszer térjünk vissza a mi sírunkhoz. Akkor is így volt s azután lassan indultunk kifelé. Vártunk a villamosra. A megállóhelyen megtántorodott. Belémkarolt. Nagyon sápadt volt. Kétszer is elszédült várásközben, de azután elmúlt a szédülés és két napig jól érezte magát. Hétfői napon volt a temetőlátogatás. Szerdán azután nagyon megkívánta a hideg sört. Rögtön felhoztunk és attól erős gyomorrontást kapott. Egy szobában aludtunk, megmondtam neki: Mariska néni, ha nem jól érzi magát, csak szóljon nekem rögtön. Négy órakor arra lettem figyelmes, hogy halkán szólít: — Alszik, lelkem? — Ére fölkeltem, Anna rögtön meghallotta s ő is bejött; mindketten odamentünk Mariska néni ágyához. Fel akart kelni, de amint lábára állt, elájult. Ott voltunk mellette, felfogtuk. Visszafektettük és pár pillanat múlva magához tért. Korán reggel jött az orvos, megvizsgálta, azt mondta nincs komolyabb baja, csak elrontotta a gyomrát. Ettől megnyugodtunk valamennyien. Mariska néni pedig később, mikor úgyszólván teljesen jól érezte már magát, elmondta nekünk, milyen különösen hatott rá valami, ami Mindszentről való elindulásakor történt.

Ennek a kis esetnek az előzménye az volt, hogy őreá megharagudott egy Kardosné nevű asszony, aki egyébként komaasszonya volt, mert egyik fiának ő volt a keresztanyja. Kardosné borja mindig tilosban legelt, még pedig Mariska néni friss búzavetésében. Ismételt figyelmeztetés után Mariska néni beköttette a borját (ez faluhelyen így szokás)

és csak pár fillér bírság mellett vihette haza. A pár fillér *emlékeztetőnek* fontos... De emlékezett is Kardosné! Amikor Mariska néni Balássy Miklósné fogatán avval együtt igyekezett a faluból kifelé, hát a falu határában Mariska néni egyik csomagját nem látták biztonságban, csúszott az lefelé. Épp Kardosné háza előtt jártak, megálltak és Mariska néni kötelet kért kölcsön a parasztasszonytól. Az hozta is, de közben megkérdezte amúgy csendesen, sunyin, édeskésen:

— Hová tetszik menni, tekintetes asszony?

— Pestre a beteg fiamhoz.

Az asszony erre azt mondta:

— Áldott a föld mindenütt, beveszi.

Nem volt ez tisztára rosszkívánság. Falun az öregek mindig gondolnak a halálra: ez afféle öreges, parasztos megjegyzés volt. De Mariska nénire aznap mégis különösen hatott. Valamit babonásan kiérzett belőle.

Amikor elhaladtak, megjegyezte Balássynénak:

— Miféle bolondot mondott, ez az asszony.

Balássyné ráfelelte:

— Bolond beszéd volt valóban, ne tessék rágondolni.

Amikor Pesten a temető előtt elszédült — jegyezte meg Mariska néni — az jutott eszébe: Kardosné elátkozta, itt hal ő meg most Pesten. De hogy jobban lett, csak nevet rajta.

Feküdt a díványon még vagy két napig, szombaton délután elmentünk a moziba. Egy bohózatot adtak, valami ilyesmit »1:0 a szerelem javára« — és neki nagyon nem tetszett. »Ezért ugyan kár volt« — mondotta hazajövet.

Megkérdeztük tőle, mi legyen vasárnap ebédre. Egészen-sült disznókarajra volt kedve. Vasárnap reggel, november 27-én, kijött a konyhába, megtisztította a leveszöldséget és megemelte a lábasba készített hús fedőjét: — Jaj, milyen finom kis pecsenyét fogunk enni! — mondta.

Azután felöltözött vasárnapi ruhába, mert templomba készültünk: a hegyvidéki templomban meg akarta hallgatni Muzsnay Lacit. Vincze Géza és a felesége eljöttek értünk (Vincze már nem volt Szentimrén pap, de paptanár egyik pesti főiskolán) — s mielőtt elindultunk volna — épp 9 óra volt — megkínáltam őket egy kis téstával és pálinkával. Én kérdően néztem rá, nem árt-e neki a pálinka. — Csak éppen ennyit töltsön nekem — mutatta a poháron az ujjával és ivott egy kevés pálinkát. Apró-süteményt evett hozzá,

Elindultunk a Szent János-tér 1/b. szám alól, (Lajosék elsőemeleti lakásáról) s miután a Szent János-téren egyideig hiába vártunk villamosra, folytattuk utunkat a Krisztina-térre, hogy ott szálljunk fel.

Ő elől ment Vinczével, fűjt a szél, mondtuk neki, ne beszéljen útközben. Amikor a megállóhoz értünk, hát éppen ott áll Muzsnay Laci is. Kérdezte: — Hová tetszenek menni? — és kezetsókol Mariska néninek, ő kedvesen válaszolta: — Muzsnay Lacit megyünk meghallgatni.

Mialatt egymást üdvözltek, én szemben álltam Mariska nénival és egyszerre rettenetes rémületet láttam az arcán. Valami borzalmat láthatott egyetlen pillanatra, azután elindult a fal felé. Melléje ugrottam, ő megingott és felfogtam a karomba. Ha nem fogom fel, hanyattvágódik a kövön, oly erőset koppant a sarka. Vinczéné velem együtt átkarolva tartotta. A kezéből kihullott, amit tartott: a retikülje és a botja. Egy jajszava nem volt. Csak a rémület az arcán s már esett volna el: halott volt.

Nagy csődület támadt, rendőr jött, az telefonált a mentőknek, de közben a szemben lévő Horváth-kerti megállóról taxit hoztak és mi beültettük a kocsiba. Halottfehér volt az arca, az egész test élettelen, kicsi és nehéz. Megérkezett a mentőorvos, megvizsgálta az autóban. — Ki a hozzátartozója? — kérdezte. — Én — feleltem. — Meghalt — mondta az orvos. — Vigyék haza, Szent János-tér 1/b, a kapu alá, ott fektessék le, nem szabad felvinni. Ott száll ki majd a rendőrség.

Akkor megmondtam, hogy a halott Ady Endre édesanyja és hogy otthon nagybeteg a másik fia. Az belehal, ha észreveszi, hogy így viszik haza az anyját. A mentőorvos kegyes volt. Nagykivételesen megengedte, hogy addig maradjon ott az autóban, míg a rendőrség ki nem száll s nem intézkedik.

Muzsnay Laci egész idő alatt velünk volt, ekkor elsietett, hiszen prédikálnia kellett. Vincze maradt ott Mariska nénival az autóban. Mi Vinczénével hazamentünk. Mit mondjunk otthon? Hogy mondjuk el?

A lány, mikor ajtót nyitott, hangosan kiáltotta:

— Ni, már itthon vannak a nagyságos asszonyék!

Hozzák a botot és a retikült!

Anna meghallotta (Lajos nem), kinntermett. Neki azt mondtuk: — Mariska néni rosszul lett, Géza bevitte

a Szent Jánosba. — Anna nem hitte. Remegett az izgalomtól:
— Hogy történt? Meghalt?

Akkor megmondtuk neki az igazat. De hátra volt még a legnehezebb feladat. Lajos! Ki meri neki megmondani? Ki vállalja a felelősséget? Ijedtünkben a barátaiért telefonáltunk: Balázs Árpádnak, Földessy Gyulának, Papp Vikornak, Kaizler Miklósnak. Már mind eljöttek hozzánk — és még mindig tanácstalanok voltunk.

De megérkezett Vincze, miután a rendőri kiszállás már megtörtént s a hatóság intézkedett, hogy kiszállítsák szegénykét a morgueba. Vinczének eszébe jutott, hogy ő felhívja telefonon Ravasz László püspököt, elmondja neki a helyzetet, megkéri, jöjjön el Lajoshoz, lelkitámaszul, ha lehet. Nehezen találta meg telefonon, mert épp úrvacsoraosztás volt, de azután beszélt vele s a püspök nyomban eljött, ő mondta meg Lajosnak.

Vinczéné akkor bement hozzájuk: — Olyan szépen aludt el Mariska néni!

Lajos sírt, sírt... A püspök fogta a kezét és halkán, suttozva vigasztalta.

Ravasz püspök temette anyámat és idővel Lajost is. Anyám temetésének gondját egészen magára vállalta.

Ady Lajos halála

Két és fél évvel élte túl Lajos anyja halálát.

1940 március 9-én kapott erős, fulladással járó szív-rohamot. Angina pectoris — állapította meg az orvos. Eleinte négy-öt naponkint, aztán másodnaponkint kapta a rohamokat, morfiuminjekciókat ellene. Eleinte használt az injekció, később már nem. Április 6-án vittem be a Pajorszánatóriumba, tizenkét napig volt benn, Berta, én és egy ápolónő állandóan mellette.

Utolsó percig eszméleténél volt, rettenetes szívfájdalmi voltak és tudta, hogy meg fog halni. Április 7-én, vasárnap délelőtt, egy roham után ezt mondta nekem:

— Annuskám, ne féljen, mert én már nem félek. Bármi jöhet, láttam Krisztust.

Nem is félt többet, megváltásnak érezte a halált és Isten akaratában megnyugodott.

Pedig régebben hányszor kiáltozta rémülten: — Jaj,

meghalok, meghalok!— És mi csittítottuk, de nem hittük el neki, mert nem láttuk akkor még állapotát válságosnak.

Egy keddi napon — két nappal a halála előtt — reggeltől estig hajtogatta a morfiuminjekciók-okozta mámorban:

— Annuskám, Bertuskám, eresszetek el, hadd menjek, eresszetek, eresszetek, várnak rám Bandi és anyám.

Azután megint: — Jó lesz ott nekem, eresszetek, ott két kezem lesz, két lábam.

Szerdán este kimentem a folyósóra, nem bírtam ki rettenetes jajgatását. Egyszerre azt mondta: — Annuskám hol van? Küldjétek be a feleségemet. — Akkor bementem és ő elbúcsúzott tőlem, átölelt:

— Isten áldja meg, köszönöm, hogy mindig olyan jó volt hozzám.

Utolsó éjjele rettenetes kínszenvedés volt. Engem hazaküldtek, mert összeestem ágya mellett. Éjjel egy órakor azt mondta Bertának: — Annuskám jöjjön hozzám!

Berta telefonált és én mentem, mentem.

Ezzel fogadott: — Adasson injekciót nekem, nagyon rosszul vagyok. — Megkapta.

De ő már azt sem érezte, hogy megkapta: — Nem, nem kaptam meg! — állította és hitte is. Azután a halálra téve célzást: — Most úgy jártam, mind az egyszerű ember a farkassal!

Ezzel azt akarta mondani: oly rosszul vagyok, most meghalok, de ti nem hiszitek el, mert régen te becsaptalak a halállal... (s ezért is nem adtatok injekciót).

Ez volt utolsó szava szegénynek. Tréfálódzás a maga kárán, a maga bőrén, a halál percében, tromf, öngúny, azzal a kis száraz mosollyal ajka szélén, amellyel a bölcsék intézik el az életet.

Csütörtök reggel, április 18-án reggel $1/2$ 5 órakor meghalt, ötvenkilenc éves volt.

Kinn fekszenek hárman a Kerepesi temetőben. Endre középen. Ha kinyújtaná kezét: jobbfelől elérné anyját, balfelől Lajost.

Hiszek az öröklétben és hiszem azt, nekik ott csak jó dolguk lehet. Jó dolguk, megörvendezettett szívük. Mindhármuknak. A Mindszenten nyugvó Ady Lőrincnek is.

Mert hol volna különben — igazság?

Érszentkirály—Budapest, 1941—42. évben.